

ISSN: 1301-2045

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

Cilt/Volume: V

Sayı/Issue: 2

Kış / Winter - 2005

Bornova - İZMİR

**Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun
14.12.2005 tarih ve 7/7 no'lu
kararı ile basılmıştır.**

Baskı : Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova- İZMİR
Telefon: 0.232.3881022
E-posta: bsmmd@rektorluk.ege.edu.tr

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

SAHİBİ-SORUMLU MÜDÜR / Owner
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

EDİTÖR / Editor

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

YAZI İŞLERİ / Editorial Secretary

Arş. Gör. Özgür AY

YAZIŞMA ADRESİ / Correspondence

Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
35100 Bornova – İZMİR

Telefon / telephone : 0.232.3880110 / 2958
Belgegeçer / fax : 0.232.3427496
Elmek / e-mail : gurer_gulsevin@yahoo.com

Dizgi / Composition: Arş. Gör. Özgür AY

Baskı / Print: Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova - İZMİR

Bornova – İZMİR
2005

YAYIN KURULU
Editorial Board

Prof. Dr. Metin EKİCİ
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Doç. Dr. Turan GÖKÇE
Doç. Dr. Alimcan İNAYET
Doç. Dr. Yüksel SAYAN
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN
Yrd. Doç. Dr. Ali EROL
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN
Yrd. Doç. Dr. Rabia UÇKUN

BU SAYININ
BİLİMSEL DANIŞMA KURULU
Advisory Board

Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege)
Prof. Dr. H. Ömer KARPUZ (Pamukkale)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege)
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK (Dicle)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege)
Doç. Dr. Erdoğan BOZ (Afyon Kocatepe)
Doç. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN (Dokuz Eylül)
Doç. Dr. Turan GÖKÇE (Ege)
Doç. Dr. Yüksel SAYAN (Ege)
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN (Ege)
Yrd. Doç. Dr. Turgay CİN (Ege)
Yrd. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI (Ege)
Yrd. Doç. Dr. Ali EROL (Ege)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN (Ege)
Yrd. Doç. Dr. Rabia UÇKUN (Ege)

E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yılda iki kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

DERGİMİZİN YURT DIŞI HABERLEŞME ÜYELERİ

ABD - Uli Şamiloğlu; ALMANYA - Mark Kirchner; ALTAY - Napir Bailkan; AZERBAIJAN - Kemal Abdullayev; BULGARİSTAN - Cengiz Hakov; ÇİN-Turup Barat; FİNLANDİYA - Okan Daher; FRANSA - Remy Dor; GÜRCİSTAN - Elisabet Bjalava; HAKASYA - Viktor Yakovleviç Butanayev; HOLLANDA - F. De Jong; IRAK - Çoban Hıdır Uluhan; İNGİLTERE - Arthur Hatto; İRAN - Cevat Heyet; JAPONYA - Tadashi Suzuki; KAZAKİSTAN - Seyit Kaskabasov; KIBRIS - Mahmut İslamoğlu; KIRGIZİSTAN - Abdıldacan Akmataliyev; MACARİSTAN - Georgy Hazai; MAKEDONYA - Oktay Ahmed; MOLDOVA - Lubov Çimpoş; ÖZBEKİSTAN - Töre Mirzayev; ROMANYA - Tahsin Cemil; RUSYA - Dimitry Vasilyev; TATARİSTAN - Mirfatih Zekiyev; TÜRKMENİSTAN - Gurbandurdu Geldiyev; UKRAYNA - İsmet Zat; ÜSKÜP - Sevim Piličkova; YUNANİSTAN - Mücahit Mümin

İÇİNDEKİLER / CONTENT

MAKALELER

- Minara ALİYEVA ESEN, **Lobnor Ağzındaki Uygur ve Kırgız Türkçesinin Özelliklerinin Karşılaştırmalı İncelemesi / A comparative Analyses on the Linguistic Features of Uighur Turkish and Kirghiz Turkish in the Lobnor Dialect**..... 175
- İrfan AYPAY, **Mehmet Emin Vahîd Paşa'nın Eserlerinde Batı Kökenli Kelimeler / The Borrowed Words from European languages in the Works of "Mehmet Emin Vahid Paşa"**..... 179
- Erdoğan BOZ, **'İmâdü'l- İslâm'da Ünlü Uyumları / The Vowel Harmony In The İmadü'l- İslam**..... 185
- Ali EROL, **Tabiat Karşısında İki Şair: Abdülhak Hamid TARHAN – Alıkul OSMONOV / The notion of nature as perceived by the poet: Abdulkhak Hamid Tarhan and Alikul Osmonov**..... 199
- Gürer GÜLSEVİN, **Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): "üzüm/yüzüm; öllük/höllük" türeme mi düşme mi? / On the wide spread mistakes in publication of dialect researches (3): Are "üzüm/yüzüm; öllük/höllük" 'prothesis' or 'apheresis'?**..... 207
- Selma GÜLSEVİN, **"beş kilo elma, üçer dilim ekmek" Tamlamaları Üzerine / On the Adjectival Construction in Turkish such as "beş kilo elma, üçer dilim ekmek"**..... 215
- Alimcan İNAYET, **Seyit Noçi Destanı Ve Seyit Tipi Üzerine / An Eculation on the Epic Story of "Seyit Noçi" and the Character of "Seyit"**..... 219
- Bahadır Bumin ÖZARSLAN, **Avrupa Birliği Komisyonu / European Union Commission**..... 229
- Sadettin ÖZÇELİK, **Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'ndeki Türkçe Yazmalar Kataloğu / Turkish Manuscript Books Catalogue in the Public Library of Diyarbakır**..... 247
- Nesrin SİS, **Türkmen Atasözleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma / A Comparative Study on Turkmen Proverbs**..... 257
- Musa ŞENOL-Vedat YEŞİLÇİÇEK, **Çolpan ve Jumabayulı'da Anadolu Kurtuluş Savaşı'nın Yansımaları / The Reflection of Turkish Independence War in the Poems of Çolpan and Jumabayulı**..... 267
- Funda TOPRAK, **Harezm Türkçesinde İkilemeler / Hendiadyoins in the Kharezem Turkish**..... 277
- Fikret TÜRKMEN, **Osmanlı Dönemindeki Önemli Olayların Âşık Şiirindeki Akisleri / The Reflections of the Most Important Historical Events During the Ottoman Empire in the Minstrel-Poets' Poems**..... 293

ÇEVİRİLER – AKTARMALAR

ANAR, (Çev. Ali EROL), Satır Aralarını Okumak; Azerbaycan'daki Alfabe Reformunun Tarihi Üzerine Şahsi Düşünceler	299
J. BENZİNG, (Çev. Zeki Kaymaz), Çuvaşça	303
Sir Gerard CLAUSON, (Çev. İsmail ULUTAŞ) Altayca Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi	311
Karboz DIYKANOV (Akt. Ulanbek ALİMOV-Cıldız ALİMOVA), Baytursunov'un 125. Yıl Dönümüne Armağan: Kırgız Dili ve Akmat Baytursunov	325
Gulam GOPURİ, (Akt. Özgür AY-Kuanysbek KENZHALİN), Uygur Şiveleri Üzerine	335
John P. HUGHES, (Çev. İsmail ULUTAŞ - Yusuf ÖZÇOBAN), Diller ve Yazı	339
Şakir İBRAEV, (Akt. Metin ARIKAN), Kazak Mitleri ve Mitik Efsaneleri Hakkında	353
Liliya İBRAHİMOVA, (Akt. Halil İbrahim ŞAHİN), “Çora Batır” Hakkındaki Destanların Poetikası Üzerinde Bir Değerlendirme	359
Kalık İBRAİMOV, (Akt. Bakıt İmanak SAGINBEKOV), Cengiz Aytmatov'un Sanatkarane Yaratıcılığında Mitolojik Motifler	365
Ebrar KERİMULLİN, (Akt. Bülent BAYRAM), Kazak Türkçesinde Yayınlar	375
S. MALOV, (Çev. Muvaffak DURANLI), Sarı Uygurlarda Şamanlığın Kalıntıları	391
Yunus MEMMEDOV, (Akt. Yusuf ÖZÇOBAN), Onomastik Birimlerle Lügat Birimleri Arasında Leksik-Semantik Alaka	401

DEĞERLENDİRMELER

Bülent AKYAY, Richard Clogg, Modern Yunanistan Tarihi, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yay. 444, İstanbul 1997, 312 s	407
Abdullah DEMİRAL, Sadettin Özçelik, Dede Korkut Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin, Gazi Kitabevi yayınları (Ciltli, Karton Kapak), Eylül 2005, Ankara, 931 s	409
Mustafa YENİASIR, Mustafa Gökçeoğlu, Manilerimiz, Kıbrıs Türk Eğitim Vakfı Yayınları, Lefkoşe: Temmuz, 2002, 317 s	411

LOBNOR AĞZINDAKİ UYGUR VE KIRGIZ TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ

**A comparative Analyses on the Linguistic Features of Uighur Turkish and Kirghiz Turkish in the
Lobnor Dialect**

Minara ALİYEVA ESEN*

Özet

Bu makalede, Lobnor ağızındaki Uygur Türkçesi ve Kırgız Türkçesi özellikler karşılaştırmalı olarak, sesbilgisi, şekilbilgisi ve anlambilgisi yönlerinden incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Lobnor ağızı, Uygur Türkçesi, Kırgız Türkçesi

Abstract

In this article the linguistic features of Uighur Turkish and Kirghiz Turkish in the dialect of Lobnor is being analysed from the point of comparative perspective. These features examined under three main titles: These are phonetic aspects, morphologic aspects and semantic aspects.

Keywords: Lobnor dialect, Uighur Turkish, Kirghiz Turkish

Geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk dünyası içinde Uygur Türkleri önemli bir yer tutmaktadır. Diğer Türk topluluklarından farklı olarak Uygur Türkleri, tarih içinde her zaman Çinlilerin ve Çin kültürünün baskısını üzerlerinde hissetmişlerdir. Bu baskı ortamında bile kendi öz kültüründen uzaklaşmayan Uygur Türkleri, gerek sözlü gerekse yazılı edebiyat alanında varlıklarını ortaya koymuş, kültürlerini ve dillerini her zaman korumuşlardır.

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, Uygur Türkçesi de bazı ağızlara ayrılmıştır. “Uygur Türkçesinin ağızları “Merkezî Ağızlar”, “Güney ağızları” ve “Doğu Ağızları” olmak üzere üç gruba ayrılır. Ana hatlarıyla üç gruba ayrılan Uygur Türkçesinin ağızlarından Merkezi grubunu Kaşgar, İliy (Tarançı), Turfan, Hami, Aksu ağızları, Güney grubunu Hoten ağızı, Doğu grubunu ise Lobnor ağızı oluşturmaktadır. Aynı gruplarda tutulan Hoten grubu, Doğu Türkistan’ın güney batısındaki Hoten vilayetine bağlı bölgelerle Çerçen ve Çarkilik nahiyelerine ait bazı yerlerde ikamet eden yarım milyon kişinin ağızını ihtiva eder. Uygur Türkçesinin yanı sıra Kırgız Türkçesinin özelliklerini yansıtan Lobnor grubu ise Tarım nehrinin aşağı kısmından orta kısmına kadar olan bölgede Lobnor ahalisinin çoğunluğunu teşkil eden kişiler tarafından konuşulmaktadır.”¹

Lobnor ağızı, Kırgız Türkçesi ve Uygur Türkçesi ile pek çok benzerliği bünyesinde barındırdığı halde, ne yazık ki gerek ülkemizde gerekse yurt dışında bu konuda çok az çalışıldığı görülmektedir.²

* Öğr. Gör. Dr. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

¹ Ridvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara 1997, s. 2.

² Bu literatürden bazıları şunlardır (Yayın tarihine göre): N. M. Ppjevalskiy, *Çetvyortoye Puteşestviye v Tsentralnoy Azii. Ot Kyahı na İstoki Jyoltoıy Reki, İssledovaniye Severnoy Okrainı Tibeta i Put’ Çerez Lob-Nor po Basseynu Tarıma*, SPb. 1888; N. F. Katanov, “Sredi Tyurkskih Plemyon”, *İzvestiya Geografiçeskogo Obşestva*, SPT., 1893, C.XXIX; S. E. Malov, *Sbornik v çest’ akademika S. F. Ol’denburga* İzdaniye AN SSSR, Leningrad; S. E. Malov, *Lobnorskiy Yazık*, Frunze 1956; E. N. Necip, *Sovremenniy Uygurskiy Yazık*, Moskva 1960; N. A. Baskakov, *Tyurkskiye Yazıkı*, M. 1960; A. M. Şerbak, *Grammatičeskiy Oçerk Yazıkı Tyurkskih Tekstov X-XIII vv. İzüçeniye Vostoçnogo Türkestana*, M-L. 1961; Ü. Asanalıyev, *Lobnor Tilinin Grammatikalık Kıskaçı Oçerki*, Frunze 1964; *Vostoçniye zapiski*, İzdaniye Leningradskogo İnstıtuta jivih vostoçnih yazıkov, C. 1, Leningrad; M. Osmanov, “Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ Lopnur Diyalekti”, *Türki Tıllar Tetkiçati*, (Red. Zait Rehim) *Millletler Nesriyatı* 2, Pekin 1983; M. Osmanov, *Lop Nur Dialect of the Modern Uigur Language*, Pekin 1999.

Biz, Lobnor ağızı üzerinde S. E. Malov³ ve M. Osmanov⁴un kaleme aldığı eserlerde yer alan metinlerin incelemesini yaptık ve Lobnor ağızının hem Kırgız Türkçesinin hem de Uygur Türkçesinin özelliklerini taşıdığını gördük. Bu yazımızda, çalışmanın sonucunda elde ettiğimiz benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaya çalışacağız. Burada bu benzerlik ve farklılıklar, ses bilgisi, şekil bilgisi ve anlam bilgisi ile kelime hazinesi yönüyle ele alınmaktadır.

A. Ses bilgisi açısından durum şöyledir:

1. Lobnor ağızında dokuz ünlü kullanılmaktadır: *a e é i i u ü o ö*. Uygur ve Kırgız Türkçesi ile hemen hemen aynıdır. Ünlüler açısından ayırt edici özellik, Uygur Türkçesinde kullanılmayan, fakat Kırgız Türkçesinde kullanılan *ı* sesinin; Kırgız Türkçesinde kullanılmayan, fakat Uygur Türkçesinde kullanılan *kapalı é* sesinin var oluşudur.

2. Kırgız yazı dilinde çeşitli ses olaylarının neticesinde pek çok uzun ünlü ortaya çıkmıştır. Bu uzun ünlüler *aa, ee, oo, öö, uu, üü*'dür. Lobnor ağızında da hece kaynaşması ve *r, h, y, g* ünsüzlerinin düşmesiyle ortaya çıkmış uzun ünlüler vardır. Bunlar, Kırgızcadada olduğu gibi hem *aa, ee, oo, öö, uu, üü* hem de ayrıca *éé, ii*'dir. Ancak, Lobnor Türkçesinde görülen bu özellik, Kırgız Türkçesinin bir özelliğidir diyemeyiz. Çünkü, her ne kadar Uygur yazı dilinde uzun ünlüler gösterilmezse de Uygur Türkçesinin telaffuzunda bu tür ünlüler hissedilir.⁵

3. Lobnor ağızında, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, kelime başı ünlü türemesi de görülür. Mesela: *iras* (<Far. rast) "gerçek, doğru", *irisk* (<Ar. rızk) "rızk", *orus* "Rus" vb. Uygur Türkçesinde ünlü türemesi olayı, sadece iki ünsüz arasında ya da ilki "s" ve "ş" ünsüzü olmak üzere çift ünsüzle başlayan bazı dillerden alınmış kelimelerin başında görülür.

4. Bu ağızda ünlülerin *o* veya *ö*'ye değişmesi özelliği de görülür. Kırgız Türkçesinde dudak uyumu, yuvarlak ünlü kök hecesini takip eden ünlüleri yuvarlaklaştırmıştır. Bu tür değişme, Lobnor ağızında bazı kelimelerde görülür, mesela: *koşok* "koşuk, şiir, şarkı", *çolok* "çirkin insan" vb., bazı kelimelerde ise görülmez, mesela: *yorğa* "rahvan" (Kırg. Tk. *corgo*), *yolvaz* "kaplan" (Kırg. Tk. *colbors*), *monçak* "boncuk" (Kırg. Tk. monçok) vb. Fakat, Lobnor ağızında bu dudak çekerliği, Kırgız Türkçesine nazaran, daha da ileri seviyede diyebiliriz. Mesela, Kırgız Türkçesindeki *mergen* "nişancı" kelimesi, Lobnor ağızında *mögön*, Uygur Türkçesinde *mergen*; Kırgız Türkçesindeki *küyük* "yanma, aşk, ateş; yara" kelimesi, Lobnor ağızında *köyök*, Uygur Türkçesinde *köyük* vb. Ayrıca Lobnor ağızında, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, yuvarlak ünlü kök hecesinden sonra gelen eklerde de yuvarlaklaşma görülür. Meselâ; *toqtomoğon* "durmuyan", *konokko* "konaklığa" vb. Hatta bazı kelimelere bakıldığında daha da ileri gidildiği söylenebilir. Mesela, *ol-* fiilinin görülen geçmiş zaman 3. teklik şahıs için çekimini hem *boldo* hem *boldu* hem *boldı* "oldu" şeklinde görebiliriz. Ancak, aynı özelliği tüm kelimelerde görmek mümkün değildir.

5. Lobnor ağızındaki ünsüz türemesi olayı bir diğer özelliktir. Bu türeme daha çok ön seste yabancı dillerden gelen kelimelerde görülür. Bu ağızda ünlü ile başlayan kelimelerin başına *h* ünsüzünün eklenmesi, yaygın bir hadisedir. Mesela: Arapçadan gelen *ömür* kelimesi Lobnor ağızında hem *omur* hem de *homur* "ömür, hayat" (Uygur ve Kırgız Türkçesinde *ömür*), Arapçadan gelen *ahmak* kelimesi ise Lobnor ağızında hem *ahmak* hem de *haçmak* "ahmak, aptal" (Uygur Türkçesinde *ahmak*, Kırgız Türkçesinde *akmak*) vb.

6. Lobnor ağızının dış ünsüzlerinde benzeşme yoluyla değişmeler epey gelişmiştir. Kırgız Türkçesinde ünsüz benzeşmesi, Lobnor ağızında olduğu kadar değilse de yine de görülür. Lobnor ağızındaki bu benzeşmelerden *l>t* veya *l>d* değişmesi Kırgız Türkçesi ile ortaktır. Mesela: *başla-* "başlamak" fiili, Lobnor ağızında ve Kırgız Türkçesinde *başta-*, Uygur Türkçesinde *başla-*; *Lopluk*

³ S. E. Malov, *Lobnorskiy Yazık*, Frunze 1956.

⁴ M. Osmanov, *Lop Nur Dialect of the Modern Uigur Language*, Pekin 1999.

⁵ Bkz. Emine Gappar, "Çağdaş Uygur Türkçesinin Telaffuz Kuralları (Taslak)", (Akt. Minara Aliyeva), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 10, Ankara 2000, s. 487-516.

“Loblu, Lob’da yaşayan kimse” kelimesi, Lobnor ağzında *Loptuk*; *tilla*- “küfür etmek” kelimesi, Lobnor ağzında *tilda*-, Uygur Türkçesinde *tilla*- vb.

B. Şekil bilgisi açısından ise durum şöyledir:

1. Lobnor ağzında, Kırgız ve Uygur Türkçelerinde yapım eklerinin çeşitliliği konusunda büyük bir farklılık görülmektedir. Ancak, bu eklerdeki farklılık, eklerin fonetik açısından olan çeşitliliğidir. Uygur Türkçesine nazaran, Lobnor ağzında, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, dudak uyumu gereği ek çeşitliliği daha da zengindir. Bu çeşitlilik bazı yapım bazı çekim eklerinde görülür. Mesela: Uygur Türkçesindeki yapım eklerinden $+L^2-$, $+L^2n-$, $+A^2-$, $-mA^2$, $-A^2k$; çekim eklerinden $+D^2A^2$, $-sA^2$, Lobnor ağzında $+L^6A^4-$, $+L^2A^4n-$, $+A^4-$, $-mA^4$, $-A^4k$; $+D^6A^4$, $-sA^4$, Kırgız Türkçesinde ise $+L^6A^4-$, $+L^6A^2n-$, $+A^4-$, $-mA^4$, $-A^4k$, $+D^4A^4$, $-sA^2$ vb. şekildedir.⁶

2. Lobnor ağzının bir diğer özelliği, Uygur ve Kırgız Türkçelerinden farklı olarak ilgi hali ekinin yükleme hali eki gibi kullanılmasıdır. Lobnor ağzında ilgi hali eki hem $+nI^4\tilde{n}$, $+I\tilde{n}$, $+I^2$ ⁷, hem de yükleme eki gibi değişik varyantları ile $+N^1O^1I^4$ ’dir.⁸ Mesela: *kıdukkı* (içi) “kuyunun (içi), *orus+su* (törösü) “Rus’un (beyi)”, *Uluğ köl+lü* (içi) “Ulu Göl’ün (içi)”; *toñuz+zı* (kuyugunu) “domuzun (kuyruğunu)” vb. Uygur Türkçesinde bu ek $+ni\tilde{n}$, Kırgız Türkçesinde ise $+N^3I^4n$ ’dir.

3. Bir diğer karakteristik özellik çıkma hali eklerinde görülür. Uygur Türkçesinde ve Lobnor ağzında çıkma hali ekleri dar ünlüdür. Lobnorcada $+D^6I^4n$.⁹ Uygur Türkçesinde sadece $+Din$ şekilleri vardır. Kırgız Türkçesinde ise bu ekler, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi geniş ünlüdür: $+D^3A^4n$.

4. Lobnor ağzında fiil çekiminde görülen farklılık, bildirme kiplerinin farklı zamanlar için kullanılmasıdır. Lobnor ağzında hem şimdiki zaman, hem gelecek zaman hem de geniş zaman için kullanılan $-A$ ekinin Uygur Türkçesinde gelecek zaman için, Kırgız Türkçesinde ise şimdiki zaman ve geniş zaman için kullanıldığı görülür. Ayrıca, Lobnor ağzında ve Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman için kullanılan $-G^4A^2n$ eki, Kırgız Türkçesi için söz konusu değildir.

5. Üç lehçe arasında kip eklerinin arasındaki diğer farklılık, isim çekim eklerinde olduğu gibi, eklerin çeşitliliğidir. Lobnor ağzında, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, düz ünlü kip eklerinin geniş yuvarlak ünlü şekli ile kullanılması yaygındır. Bu ek çeşitliliği, şimdiki, gelecek ve geniş zamanda, emir-istek çekiminin teklik ve çokluk birinci şahıslarda ve şart kipinde görülür. Hatta daha da ileri giderek Lobnor ağzı, görülen geçmiş zaman eklerini de düz dar ünlü eklerinin dışında (Kırgız Türkçesinde bu tür ekler kullanılmaz) $-do/-dö$, $-to/-tö$ şeklinde de kullanır.

C. Anlam bilgisi ve kelime hazinesi açısından durum şöyledir:

1. İncelediğimiz metinlerde tespit ettiğimiz kelimeler, Lobnor ağzının kelime hazinesinin zengin olduğunu gösteren unsurlardır. Bu kelimelerin pek çoğunun etimolojik denemeleri yapıldığında, Eski Türkçe ile ilişkileri kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Uygur ve Kırgız Türkçelerine nazaran Lobnor ağzında Arapça, Farsça ve Moğolca kelimeler son derece fazladır. Ayrıca, Çince kelimelere ve az da olsa Rusça kelimelere rastlamak mümkündür.

2. Lobnor ağzında bulunan bazı kelimelerin, Uygur Türkçesinde değil, Kırgız Türkçesinde kullanıldığı, bazı kelimelerin ise Kırgız Türkçesinde değil, Uygur Türkçesinde kullanıldığı görülmektedir. Ancak, metinlerin Türkiye Türkçesine aktarılması yapılırken, Lobnor ağzındaki kelimelerin daha çok Uygur Türkçesi için ortak olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca, Uygur ve Kırgız Türkçelerinde olmayıp sadece Lobnor ağzında görülen kelimelere de rastlamak mümkündür.

Sonuç olarak, dil bilgisi özellikleri bakımından Lobnor ağzı, Uygur ve Kırgız Türkçeleri esas olarak bir birlik oluşturur, ancak birtakım farklılıklara sahiptirler. Lobnor ağzının ses bilgisi yönünden

⁶ Lobnor ağzı ve Kırgız Türkçesi için L = l, d, t; Lobnor ağzı için D = d, t, z; Kırgız Türkçesi için D = d, t’dir

⁷ Bu ekler daha çok zamirlerden sonra kullanılır.

⁸ Lobnor ağzı için N = n, ñ, z, l, k, ç, t, p, s, m; Kırgız Türkçesi için N = n, d, t’dir.

⁹ Lobnor ağzı için D = d, t, z; Kırgız Türkçesi için D = d, t, n’dir.

bazı özellikleri Uygur Türkçesi ile, bazı özellikleri ise Kırgız Türkçesi ile ortaktır. Fakat ses bilgisi bakımından Kırgız Türkçesinin en belirgin özelliği olan yuvarlaklaşma olayı, Lobnor ağzında görülse de, bugün bütün kelimeler için geçerli olduğu söylenemez. Şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından Lobnor ağzı, daha çok Uygur Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Böyle olmasına rağmen, Lobnor ağzının kendine has özelliklerinin mevcut olduğunu da söyleyebiliriz. Mesela, ilgi ve yükleme hali eklerinin *-ni* ekiyle gösterilmesi, yuvarlaklaşmanın ve ünsüzlerdeki benzeşmenin güçlü oluşu, gelecek zaman çekimi için *-eni* ekinin kullanılışı vb.

MEHMET EMİN VAHİD PAŞA’NIN ESERLERİNDE BATI KÖKENLİ KELİMELER The Borrowed Words from European languages in the Works of Mehmet Emin Vahid Paşa

A. İrfan AYPAY*

Özet

Avrupa ile ilgili dört eseri olan Vahid Paşa'nın eserlerindeki Batı kökenli kelimelerin listesi oluşturulmuş, kelimelerin geçtiği cümleler verilmiştir. Listede İtalyanca kelimelerin daha fazla olduğu görülecektir. Türkçenin Batı dilleriyle olan teması noktasında bu konunun üzerinde durulabilir.

Anahtar Kelimeler: Vahit Paşa, Sefaretname, İtalyanca, kelime, sözlük.

Abstract

Vahid Pasha's four books which were related to Europe in which west orijin words has listed and pasted words amuonng sentences were gaven. It can be seen that İtaly words are more than the other. This topic can be illustraed in connection Turkish languages relation with west language.

Keywords: Vahid Pasha, Sefaretname, İtalyanca, kelime, sözlük

Giriş

Türkçenin Anadolu'da temas kurduğu Rumca ve Ermenice gibi dillerden kelime aldığı bilinmektedir. Bunun yanında İtalyancadan da Türkçeye kelime girdiği dikkati çekmektedir ve bu durumun eski dönemlere götürülmesi mümkündür. XV. yüzyıl divan şairlerinden Agehî (ölümü 1577)'nin İtalyanca gemicilik terimleri kullanılarak yazılmış bir kasidesini ve bu şiire yazılmış nazireleri biliyoruz.¹ Ayrıca Taşlıcalı Yahya, Yetim, Gubârî, Derûnî gemicilik terimlerini kullanarak kaside ve tahmisler; Zârî, Re'fetî ve Bursalı Feyzî de gazeller yazmışlardır.² XVIII. yüzyıl divan şairi Esrar Dede (ölümü 1796)'nin de İtalyanca sözlük tercümesinin bulunduğu ortaya konulmuştur.³

Dilimize bu üç dil başta olmak üzere diğer komşu dillerden giren kelimelerin taranıp ortaya çıkarılması önemlidir. Bu tür bir çalışma için de eski eserlerin ve bilhassa sefaretnamelerle Avrupa'ya dair eserler ele alınabilir. İlk Osmanlı elçisi olarak Paris'e giden Yirmisekiz Çelebi Mehmet, yazdığı sefaretnamede birçok yabancı kelime kullanmıştır: *arşevək, atlas, balsam, ceneral, çırnık, düka, düşeş, antandan, erganun, entrodüktör, guvernör, hinto, iskemle, kalyon, kanal, karantina, kavalıye, kral, kompliman, konsolos, mareşal, mengene, mil, ministre, mösyö, nazaretto, opera, orsa alabanda, papas, parlament, piskopos, prens, prezidan, recmant, samsun, soldat, süvis, şapka, trompet, varoş*.⁴ Gerçi bunların hepsinin ilk defa Yirmisekiz Çelebi Mehmet tarafından kullanıldığı iddia edilemez; ama Fransa seyahati sonrasında yazdığı eserde Batı dillerinden kelimelerin kullanıldığını görmek mümkündür.

Eserlerinde geçen Batı kökenli kelimeleri derlediğimiz Mehmet Emin Vahid Paşa (ölümü 1828) da hayatının büyük bölümünü Ege bölgesi ile adalarında geçirmiş, elçi olarak Avrupa'ya gitmiş ve

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ A. Tietze, "XVI. Asır Türk Şiirinde Gemicî Dili", *Türkiyat Mecmuası*, IX, İstanbul 1951, s. 113-138; aynı yazar, "XVI. Asır Türk Şiirinde Agehî Kasidesine Nazireler", *Türkiyat Mecmuası*, IX, İstanbul 1951, s. 112-138.

² Âmil Çelebioğlu, "Eski Türk Edebiyatında Gemiyle İlgili Şiirler ve Bazı Hususiyetler", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998, s. 625-654.

³ Osman Horata, "Esrar Dede'nin Lügat-ı Talyan Tercümesi", *Türkbilgi*, Sayı 1, Ankara 2000, s.73-86.

⁴ Yirmisekiz Çelebi Mehmet, *Fransa Sefaretnamesi*, Matbaa -i Ebuzziya, İstanbul 1306.

Avrupa ile ilgili eserler kaleme almıştır. Onun eserlerinde yukarıda andığımız Rumca ve Ermenice yanında diğer Batı dillerinden, bilhassa İtalyanca'dan da kelimeler vardır. Bunlardan *arhidüka* (*arşidük*), *Atlas Minör*, *atman* (<*hatman*), *barut*, *çâsâr*, *düj*(*düş*), *düka*, *Efrençkiye*, *enginar*, *Florin*, *frengistan*, *fuç*, *furtina*, *guruş*, *gümrük*, *haç*, *halat*, *hristiyan*, *imparator*, *imparatoriçe*, *imperyus*, *iskele*, *iskemle*, *kalyon*, *kapudan*, *komedyâ*, *konsolos*, *kont*, *konta*, *korsan*, *körfes*, *kral*, *kumandan*, *kurdela*, *levend*, *limon*, *liman*, *magaza*, *manastır*, *mengene*, *metropolit*, *mil*, *milyon*, *nazaret* (*lazaretto*) *avra palanga*, *papas*, *parlamenta*, *pasaport*, *patiska*, *patrik*, *peksimad*, *piskopos*, *piyango*, *poliçe*, *politika*, *preñç*, *pusula*, *rimpapa*, *ruble soldat*, *senato*, *sınır*, *şapka tersane*, *varoş*, *voyvoda* kelimeleri bugün de kullanılmaktadır. Altta anlamları ile cümlede kullanılmasını da verdiğimiz kelimeler ise sözlük yardımı ile bilinecek türde olanları ile farklı veya mecaz anlamda kullanılanlardır. Türkçemizin Batı dilleri ile münasebeti konusunda katkıda bulunmak amacıyla böyle bir liste oluşturma yoluna gittik. Örneklerde de görüleceği gibi Batı dillerinden alınan birçok kelime ifadeyi süslemek amacıyla kullanılmıştır ki bu durum, yabancı dile özel bir ilginin olduğunu veya bu kelimelerin çok eskiden beri dilimizde yer ettiğini gösterir.

Örnek Alınan Kelimelerin Geçtiği Metinler ve Kısaltmaları

- AA: İcmal-i Ahval-i Avrupa, Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi, Yazma Eserler 833.
- FS: Fransa Sefaretnamesi, Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi, Yazma Eserler 830.
- İM: İngiltere Musalahası Takriri, Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi, Yazma Eserler 832.
- ST: Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız, Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi, Yazma Eserler 838.
- TS: Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Ankara 2005.

Kelimeler ve Cümlede Kullanılışları

- alabanda:** *İtalyanca alla banda*. Deniz teknelerinin iç yanları, borda karşıtı (TDK, TS, 63; kısaltması TS): *Mukaddemce dahi Bektaş kapudanın süvâr olduğu iki alabandalı bir kebîr kalyon* (ST 7); *mecazen şiddetli bir şekilde azarlamak* (Şemsettin Sami, Kamus-ı Türkî, İstanbul, 1317, 48): *Halîl Beg'i "Ma`âza'llâhü te`âlâ pâreleriz!" diyü hüçüm ve üst alabandadan endâhte-i gülle-i düşnâm ü şütüm edip* (İM 109a).
- alarga:** *İtalyanca alarga*, Açık deniz, engin (TDK, TS, 64): *Salkım saçak bîm-i cân ile kaçıp alargada turan gemilerine munzamm ü mülhak olmagla* (ST 33).
- babafingo:** *İtalyanca papafingo*. Yelkenli gemilerde direklerin ve gabyanın üstünde bulunan en yüksek bölüm (TDK, TS, 172): *Dest-i du`â vü niyâzı babafingoya muhâzî ederek ferve-i mersûle kapudane bege iksâ ve i`lân topları endâhtıyla resm-i tebrik-i vekâleti icrâ eylediklerinden sonra* (ST 68).
- balo:** *İtalyanca ballo*. Danslı ve özel giysili gece eğlencesi (TDK, TS, 194): *İkindi ta`âmlarından sonra cânı isteyenlerden bây ü gedâ bu meydânlara gidip aşağı yukarı gezinirler ve ekseriya balo nâmıyla kibâr-ı kavmi, kendi hânelerinde cem`iyyet edip bu makûle cem`iyyetlerde ricâliyle nisvânları berâber cüft cüft raks ü âheng etmek ve med`uvven gelmiş olanlara ba`zen ta`âm ziyâfeti ve ba`z-ı def`a yalnız kahve ve tondurma ve çay verilmek âdetlerindedir* (FS 42b).
- bandıra:** *İtalyanca bandiera*. Bir geminin hangi devlete ait olduğunu gösteren bayrak (TDK, TS, 196): *Bandıra-i himâyelerine gelecek eşhâsa petante kâğıdı vermelerine mâni` ü müzâhim olmamak* (İM 111b).
- baraka:** *İtalyanca baracca*. Tahta, çinko vb. hafif şeylerden yapılmış, temelsiz eğreti yapı (TDK, TS, 199): *Barakalarda olan kâfirler ile döğüşe döğüşe ol dükkânları tutuşdurup yakmak müyesser olmagla* (ST 26).

- bocalamak:** *İtalyanca poggia.* Gemi rüzgâra karşı gidemeyerek sürüklenmek; *mecaz* Bir işte tutulması gereken yolu kestirememek, ne yapacağını bilememek, kararsız olmak (TDK, TS, 291): *Pusulayı gayb edip öte beri ve bocalayarak* (ST 62).
- bogasi (bogasi):** *İspanyolca bocaci.* Astarlık ince bez (TDK, TS, 292): *Bogazlarında siyâh makrame ve ellerinde kırmızı bogasiden bayraklar ile* (ST 52).
- boyar:** *Rusça Tuna bölgesinde, Transilvanya'da, Rusya'da soylulara verilen unvan* (TDK, TS, 306): *Bin altı yüz on üçde Rusya dükası bulunan şahsın boyarlarından Mihal Fideroviç nâmında bir menhûs, çâr nâmıyla hükûm-dâr-ı millet-i Rus olmagla* (AA 138b).
- brik:** *Fransızca brick.* İki direkli, serin yelkenli, birkaç top taşıyan gemi (TDK, TS, 316): *Fransızın brik ta'bir olunur bir kıt'a beglik sefinesi filikasıyla Sakızda kâ'in Fransız konsolosu liman ardından Topkapısına* (ST 34).
- çam:** Kökeni ve anlamı hakkında bilgi edinemedik: *Çam ta'bir olunur kayıklara girip nehr-i Tuna ile Vidin'e ve andan Lom ve Rahve (Orehovo) ve Plevne* (FS 71b).
- çap:** *Ermenice.* Cisimlerin genişliği, kutur (TDK, TS, 392): *Gümrük önüne tekrar on bir çapında iki kıta top ta'biye etmiş olmalarıyla* (ST 31).
- çima:** *İtalyanca cima.* Halat ucu (TDK, TS, 427): *Donanmamız takımında çima demir sûretlerini İngiltereli'ye göstermek, ulcûm-ı hatarnâkde yelken kapatmamıza bâdî ve belki âmmenin zararını mü'eddî olacağı cihetle* (İM 109b).
- çeramonyal:** *İtalyanca cerimoniale.* Tören, seromoni, gösteriş (İtalyanca Büyük Sözlük, Fono yayını, İstanbul 2005, 174): *Ertesi güne tertîb-i ziyâfet etmekle biz dahi te'kîd-i esâs-ı vüdd ü velâyî mucib olur, çeramonyalî cevâblar vererek kelâma hitâm verildiği anda ihzâr u âmâde eyledikleri kahve içilip* (FS 41b)
- çete:** *Slavca çeta.* Eskiden nehirlerde top çekmekte kullanılan çektiri türünden hafif donanma gemisi. Üstü açıktan büyük, brolik'ten ise küçüktür (Meydan Larousse, Sabah Gazetesi Yayını, 4, 416): *Tuna nehrini geçmek için Ata muhâfızı hizmetinde olan çete kayıklarına binip* (FS 30a)
- ekol:** *Fransızca école.* Okul (TDK, TS, 613): *Evvel-i emrde Şampanya (Champagne) eyâletinin Brin (Brienne) nâm kasabasında kâ'in Ekol Militier ta'bir etdikleri mektebe duhûl* (FS 55b).
- firkateyn:** *İtalyanca fregatone.* Üç direkli, bir tür yelkenli savaş gemisi (TDK, TS, 697): *Kendisi beş on adam ve iki firkateyn yükü mâl ile kaçıp Paris'e avdet ü ric'at etmiş idi* (FS 56b).
- filika:** *İtalyanca feluca.* Cankurtaran sandalı (TDK, TS, 703): *Korsika atasında kadem-nihâde-i arsa-i şühûd ve filika-i vücûdu sâhil-i fark u temyîze varmaksızın Franca diyârına bâdbân-güşâ-yı nakl ü vürûd olup* (FS 55b).
- gazete:** *İtalyanca gazetta.* Politika, ekonomi, kültür ve daha başka konularda haber ve bilgi vermek için, yorumlu veya yorumsuz, her gün veya belirli zaman aralıklarıyla çıkarılan yayın (TDK, TS, 732): *İzmir ve sâir mahallerde basılıp memâlik-i dost u düşmene münteşir olan Frenk gazeteleri evrâkında görülmüş mehâsin-i vakt ü hâldendir* (ST 12).
- hersek:** Kökeni ve anlamı hakkında bilgi edinemedik: *İmparator-ı cedîd intihâbı iktizâ etdikçe hersekler beyninde şikâk u cidâl ve şûriş ü ihtilâl zuhûru* (AA 132b).
- hidrografya:** *Fransızca hydrographie.* Bir bölgedeki yer altı ve yer üstü sularının durumunu inceleyen bilim (TDK, TS, 890): *Bunlara kıyâsen bir iki nehr dahi karışdırılsa ve hidrografyaya ya'nî su harîtasına nazar olunsa zikr olunan iki deryânın biri birine iltihâkı tecvîz olunur. Ve ol taraflarda bu kadar ırmak ve gadîr ve batak* (FS 51b).

- hinto:** *Macarca.* Koçu nevinden, yaylı araba, karuça (Ş. Sami, Kamus-ı Türkî): *Anda hasbe'z-zarûr etbâ'imıza hinto mübâya'ası ve levâzım-ı sâ'ire tanzîmi için iki gün ikâmete mecbûr olduk* (FS 31a).
- iskara (ızgara):** *Yunanca.* Metal çubukların, ağaç dallarının aralıklı sıralanmasıyla yapılan parmaklık veya kafes biçiminde araç (TDK, TS, 921): *İçleri ağaçtan iskaralı takım takım tolaplar vardır* (FS 34a).
- iskandil:** *İtalyanca scandaglio.* Denizin derinliğini ölçme; bir işin içyüzünü araştırmak, bilgi toplamak (TDK, TS, 982): *Ben casus irsâliyle o suları iskandil etdirmiş-idim* (ST 60).
- izbandid:** *İtalyanca spandito.* Eskiden, Rum korsanı (TDK, TS, 1009): *Sakız eşkiyâsıyla mahlût olan izbandidlerin beş bini Sisamdan ve beşer yüzü İpsara ve Çamlıca atalarından gelmiş* (ST 34).
- kamara:** *İtalyanca camera.* Gemilerde oda; İngiltere yasama meclisi (TDK, TS, 1052): *Kamara-i dimâglarında kumanya-i şu'ûr olanları, bu mu'âmele-i dil-firîb-i gayûrânemizden mesrûr* (İM 110a); *Parlamento dedikleri cem'iyete gâh umûmun bir şıkkı cemâ'at-ı müsteşârândır ki cem'iyet-i Kamara Alta denir. Ve diğer şıkkı eyâlât ü kasabât vükelâsından mürekkeb cem'iyet-i meb'ûsândır ki Kamara Pasa ta'bir olunur* (AA 149b).
- kanapa (>kanepe):** *Fransızca canapé.* Birkaç kişinin oturabileceği genişlikte koltuk, çekyat (TDK, TS, 1060): *Kanapa ta'bir etdikleri tûlânî bir sandalî iskemle üzerine ku'ûdumuzu işâret* (FS 41a)
- kañçılar:** *İtalyanca cancelliere.* Elçiliklerde, konsolosluklarda yazı ve evrak işlerini yürüten görevli (TDK, TS, 1059): *Kañçılar makâmında olan Corci Taribo'nun imzalarıyla mûmzâ bir kâğıdın sûret-i tercümesine dest-res olunmagla* (ST 7).
- kanton:** *Fransızca canton.* İsviçre Konfederasyonunu oluşturan devletlerden her biri (TDK, TS,1064): *Mârru'z-zikr kantonların yedisinde Katolik mezhebi ve dördünde Lüteran ve Kalvin ve ikisinde hem Katolik ve hem Lüteran ve Kalvin mezhepleri câ'izdir* (AA 137b).
- kaput:** *Fransızca capote.* Asker paltosu (TDK, TS,1073): *Bizim dahi başımızda destâr-ı âdî ve arkamızda al saya çukadan şemseli kerrâke kaput bulunduğuy* (FS 54b).
- kavalyer:** *Fransızca cavalier.* Kadına, dansta eş olan veya bir yerde, toplantıda arkadaşlık eden erkek; mecaz kibar erkek (TDK, TS, 1109): *Ol eyâletin icâb eden umûr u husûslarını rü'yet ü tanzîm için ma'dûd u mu'ayyen müsteşâr ü meşveretgâhları olduğundan başka Petreburk'da dahi on iki nefer müsteşâr kavalyerlerine mahsûs bir meşveret-hâneleri olup umûr-ı devletlerini haftada iki gün ol mahallde istişâre vü tanzîm ederler* (AA 139b).
- kontoş:** *Macarca, köntös.* Tatar hanlarının giydiği yakal ve uzun kollu kürk (Hasan Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara 1999, s. 251): *Semmûra dûhte bir kontoş hil'at dahi irsâl ü inâyet buyurmalarıyla* (ST 67).
- kumanya:** *İtalyanca comania.* Yolculuk için hazırlanan yiyecek, azık; sefer durumundaki askerler için hazırlanan yiyecek (TDK, TS, 1252): *Kamara-i dimâglarında kumanya-i şu'ûr olanları, bu mu'âmele-i dil-firîb-i gayûrânemizden mesrûr* (İM 110a).
- kundak:** *Yunanca.* Yangın çıkarmak için bir yere konulan tutuşmuş yağlı bez parçası vb (TDK, TS, 1255): *Birkaç tarafa kundak bıraktıktan sonra* (ST 45).
- kurye (kuryer):** *Fransızca courier.* Genellikle elçilik postasını yerine ulaştırmakla görevli kimse (TDK, TS, 1267): *Vidin yolundan Francalı'nın bir kuryeri, Fransız askeri Saksonya memâliki tarafından Varşav şehrine duhûl* (FS 29b).
- kutu:** *Yunanca.* İnce tahta, mukavva, teneke, plastik vb.nden yapılmış, genellikle kapaklı kap (TDK, TS, 1272): *Adamlarına beş bin gurus harc-ı râh ile mücevher ü musavver bir kutu ihdâ eyledikleri menkûldür* (FS 40b); *İmparator-ı mesfûr cenâbları bayagı soldat esvâbiyla şapkası*

koltugunda bir ağaç enfiyye kutusu elinde ayag üzre tek ü tenhâ turur olduğu (FS 54b); *İki kutu şekerleme verilip bunları yolda yerler istihzâsıyla murahhas tarafına irsâl* (İM 124a).

landman: Kökeni ve anlamı hakkında bilgi edinemedik: *Eczâ-yı cumhûrları her memleketden birer şahs olarak on üç eşhâsdan mürekkeb olup ser-cumhûrlarına şimdi landman dirler* (AA 137a).

lonca (< loca): *İtalyanca loggia*. Küçük bölme, hücre, küçük kamara (Ş. Sami, Kamus-ı Türkî, 1246). *Hâdim-zâde çiftliğinde mükâlemeye geleceğini imâ ederek sâ`at on bir buçuk sularında loncadan hareket ve sefînesine avdet etmiştir* (İM 119b).

lostarya: *İtalyanca osteria*. Küçük otel, han (J. W. Redhouse, Turkish and English Lexicon, Beyrut 1987, 1643). *Avgâh ü ormanları olup eyyâm-ı sayfda ahşam üzerleri bâ-husûs yortu ve bâzâr günleri lâ-ekall yigirmi bin nüfûs bu ormanlara âmed-şüd ile evkât-güzâr ve derûnunda mu`anven ü muhteşem kahve-hâne vü lostaryalar olmağla gece yarılarında kadar oralarda zevk u şevk u mahabbetle def`-i humâr ederler* (FS 36b).

lotarya: *İtalyanca lotteria*. Ad veya numara çekilerek oynanan şans oyunlarının genel adı (TDK, TS, 1315): *ol arâzide fîrûht olunan müskirât ve husûsan lotarya ve piyango ta`bir eyledikleri kumâr-bâzî vü lu`bdan yigirmi dört milyon florin* (FS 50a).

manka: *İtalyanca banco*. On kişilik asker birliği; Savaş gemilerinde deniz erlerinin yattığı koğuş (TDK, TS, 1340): *mankadaşları ile gark ve alâ-kavlin hark olmuş havâdisleri şâyi`* (ST 66).

mayna: *İtalyanca ammainape*. "İndir" anlamında bir seslenme sözü; *argo söz* Birakılma, son verilme (TDK, TS, 1357): *Şehr ve varoş derûnuna atılmakda olan humbara ve toplara mayna verilmek üzre tenbîh buyurulmuş-idi* (ST 38).

mazgal: *Yunanca*. Kale duvarlarında iç yanı geniş, dış yanı dar delik (TDK, TS, 1357): *Gümrük önü ve Balık-hâne etrâfına nâzır top mazgalları hizâsında kârgîr binâlar olmak hasebiyle* (ST 31).

militer: *Fransızca*. Askerî: *Evvel-i emrde Şampanya (Champagne) eyâletinin Brin (Brienne) nâm kasabasında kâ`in Ekol Militer ta`bir etdikleri mektebe duhûl* (FS 55b).

orsa alabanda: *İtalyanca orza alla banda*. Gemiyi birdenbire rüzgârın üstüne çevirme (TDK, TS, 1511): *Bogaz hâricinde sefînesini orsa alabanda edip habere terakkub ile agzından âteşler püskiren İngiltere devleti murahhasına vürûdumuz resmen muhtasarca bir mektûb ile ihbâr u işâret olundu* (İM 128a).

orsa boca: *İtalyanca orza poggie*. Geminin bazen rüzgâr yönüne yaklaşarak, bazen ondan uzaklaşarak yol alması; bata çıka, iyi kötü (TDK, TS, 1511): *Gemisini kurtaran kaptandır fehvâsı orsa poça oralarda seyr ü sefer eyledikleri vakt-i subhda zâhir ü nümâyân olup* (ST 65).

palamar: *Yunanca*. Gemileri iskele, rıhtım veya şamandıraya bağlamaya yarayan kalın halat. (TDK, TS, 1564): *Bu furtuna-i kıl ü kâl esnâsında sâhil-i sa`y ü sadâkat Seyyid Vahîd'e rabt-ı palamar-ı hüsn-i zann ü i`timâd olunduğu* (İM 101b).

patenta (petante): *İngilizce patent*. Uyrukluk belgesi; Gemilere ayrıldıkları limanın sağlık durumu için verilen belge (TDK, TS, 1584): *İzbandid gemilerine vermiş oldukları patenta kâğıdlarından* (ST 7).

patrona: *İtalyanca padrone*. Osmanlı devletinde tümamirale yakın bir deniz subaylığı unvanı (TDK, TS, 1586): *üzerlerine başbug u ser-`asker olan bi'l-fi`l patrona-i hümayûn kapudanı Halîl Beg'i "Ma`âza'llâhü te`âlâ pârelerimiz!" diyü hücum ve üst alabandadan endâhte-i gülle-i düşnâm ü şütûm edip* (İM 109a).

pereme: *Yunanca*. Gondola benzeyen bir kayık(TDK, TS, 1584): *Bir taraftan pereme vü sandal makûlesi kayıklar ile asker isâl etmekte olduklarını* (ST 32).

- piştov:** *İtalyanca pistole.* Bir tür tabanca (TDK, TS, 1612): *Bin yedi yüz toksan iki senesinde mersûmu, bir gece piştov ile darb etdirdip* (AA 141b).
- posta:** *İtalyanca posta.* Tatar; menzil, yolculuk güzergahındaki durak. *Muzlinika ve Estraviç ve Darşin postaları bozuk düzen ve yollarının râbitasızlığı bâdî-i envâ`-ı meşâkk u mihen olmagın esnâ-yı tarîkda hinto devrilip göllere düşerek ve çamurlara batıp çıkararak* (FS 40a).
- preze:** *İtalyanca preso.* Tutulmuş, alınmış (İtalyanca-Türkçe Sözlük, 651): *Âsâyiş üzre bir devletin hükûmeti sâyesinde ahz u i` tâ iden tüccârın zabt olunan mâlları deryâda muhârebe üzre preze olunan eşyâ ile mukâyese olunmak kıyâs-ı ma`a'l-fârûk idigini* (İM 122b).
- saksonya:** *Saksonya yer adından.* Almanya'da Saksonya bölgesinde yapılan, iyi nitelikli porselen tabak veya kap (TDK, TS, 1687): *Fagfûrîlerini Avusturya dâ`iresi ve Macar ülkesinden meclûb u müddehire kireç gibi beyâz iki nev` toprakdan i`mâl ve pek temiz ve nefis şey`ler yapmaga sûret vermiş olduklarından bu kâr-hâne ammâli sâ`ir mahalller saksonyacılarına tefevvukda iddi`â-yı mahâret ü kemâl ederler* (FS 36b).
- sintine:** *İtalyanca sentine.* Geminin içinde en alt bölüm(TDK, TS, 1687): *Bizim me`kûlât ü meşrûbâtımız kalmadı ve güzeşte mevâciblerimiz gelmedi. Bu hizlân ü sefâlet ve sintine-i acz ü hakâreti niçin çekmelidir* (İM 109a).
- şans:** Kökeni ve anlamı hakkında bilgi edinemedik: *Şu taraflara atım atım şanslar inşâsı ve tûblar ta`biyesiyle ikmâl-i istihkâmât-ı kal`eye dikkat olunmakdan lâ-büdd iken* (FS 59a).
- şaranpo** (şarampol): *Bulgarca.* Kara yollarının kenarında yol düzeyinden aşağıda kalan bölüm (TDK, TS, 1489): *yalnız varoş hâricine şaranpo ve andan ilerü kurşun menzili yerlerde birkaç tabya inşâsıyla iktifâ etmiş olduğundan* (FS 59a).
- tolos (tonoz):** *Yunanca.* Kubbe, her tarafı yuvarlak olmayan iki duvar üzerine enli olarak yapılmış çatı (Ş. Sami, Kamus-ı Türkî, 916): *Bu kal`enin dâ`iren mâ-dâr birbiri derûnunda tolos kemerli kâr-gîr üzerine çim siperli fikra fikra üç takım tabyası* (FS 31b).
- uskuna:** *İtalyanca.* İki direkli yelken gemisi, brik gulet (M. Larousse, 3, 401): *Bu tokuz kıt`a sefâyinin biri gâyet yügrük uskuna olmak hasebiyle yelkenlerin doldurup* (ST 6).
- usturpa:** *İtalyanca stroppa.* İnce bir halatın ucuna bir kurşun parçası bağlanarak yapılan bir çeşit kırbaç (TDK, TS, 2038): *Tûfân-ı nân-kûrî vü nemek-harâmîde akla yelken edeyim diyenlere, havâle-i usturpa-i ta`zîr eylemeye mecbûr olmalarıyla* (İM 110a).
- üskorbî** (iskorbüt): *Fransızca scorbut.* C vitamini eksikliğinden ileri gelen ve dermansızlık, zayıflık ve diş etlerinin iltihabı vb. belirtilerle kendini gösteren hastalık (TDK, TS, 983): *Dördüncüsü üskorbî gibi olan İngiltereli`dir ki elli sene muhârebeye musırr ve bu illet cümleden muzırr olmagla* (İM 113a).
- vardakosta:** *İtalyanca guarda-coste.* sıfat, argo söz İri yarı ve gösterişli (kadın) (TDK, TS, 2078): *Sergerde-i levendât-ı merkûme olan Kara Alî Kapudan nâm kimesneye vardakosta ta`birât ile bir tezkire tahrîr* (İM 109b).
- yakobin (jakoben):** *Fransızca jakobin.* Demokrasi yanlısı; tepeden inmece (TDK, TS, 1013): *Paris'e vürûdundan bir kaç gün sonraca Yakobin tâ`ifesinin cevr ü zulm ü ta`addîlerinden nâşî ihtilâl peydâ* (FS 56b).
- yortu:** *Yunanca.* Hristiyan bayramı (TDK, TS, 2194): *Avgâh ü ormanları olup eyyâm-ı sayfda ahşam üzerleri bâ-husûs yortu ve bâzâr günleri lâ-ekall yigirmi bin nüfûs bu ormanlara âmed-şüd ile evkât-güzâr ve derûnunda mu`anven ü muhteşem kahve-hâne vü lostaryalar olmagla gece yarilarına kadar oralarda zevk u şevk u mahabbetle def`-i humâr ederler* (FS 36b).

‘İMÂDÜ’L- İSLÂM’DA ÜNLÜ UYUMLARI* The Vowel Harmony In The İmadü’l- İslam

Erdoğan BOZ**

Özet

Türk Dilinin fonetik açıdan incelenmeye en muhtaç olan devrelerinden biri İlk Osmanlıca devresi adını verdiğimiz 15. yüzyılın II. yarısı ile 16. yüzyılın tamamını kapsayan 100-150 yıllık dönemdir. Türk Dilinin Eski Anadolu Türkçesi (13.,14. ve 15. yy.) devresi, üzerinde yapılan sayısız çalışmayla bir çok açıdan aydınlatılmıştır. Ancak ne var ki bu devreyi takip eden İlk Osmanlıca devresi üzerine yapılan dil incelemeleri oldukça sınırlıdır. İlk Osmanlıca devresi, bünyesinde Eski Anadolu Türkçesine ait bir çok özelliği devam ettiren yavaş yavaş -kendisini sonradan iyiden iyiye hissettirecek olan- bir takım değişimleri de gösterir. Bilindiği gibi bu devreyi takip edecek olan Klasik Osmanlıca ve Son Osmanlıca devreleri Türkiye Türkçesinin teşkilinde önemli etkilere sahiptirler. Biz bu çalışmamızda, metnimize bağlı olarak, ünlü uyumlarını (kalınlık-incelik, düzlük –yuvarlaklık) tespit ettik. Buna göre kalınlık –incelik uyumu iki örnek dışında tamdır. Düzlük-yuvarlaklık yumuna gelince, tespit edilen sayıca az örnekler, söz konusu uyumun bu devrede başladığına dair önemli bir delil olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler: ‘İmadül’- İslâm, ünlü uyumları, ses bilgisi, Türkiye Türkçesi, dilbilgisi

Abstract

In this study, according to our text, we determined the vowel, labial and palatal harmonies. As findung, except for two samples, the palatal harmony is perfect. When it comes to point of labial harmony, samples, which are less in number, can be accepted as a sound evidence that this type of harmony started within the era.

Key Words: İmadü’l- İslam, Vowel Harmony, Phonology, Anatolian Turkish, Grammar.

Giriş

a. Sorun

Genelde bütün dillerin özelden Türk Dilinin dünden bugüne yapısal olarak bir değişim ve gelişim gösterdiği bilinen bir gerçek. Bu değişim ve gelişim alanlarının başında da fonetik gelmektedir. Bir dilin fonetik yapısını incelemek uzun ve yorucu bir çalışmayı gerektirir. Bunun için başlangıçtan günümüze bütün dil eserlerinin dahil oldukları tarihi devirleri kesintisiz incelemek zorunluluğu vardır. Tarihi devirler üzerine yapılacak olan bu eşzamanlı incelemeler ileride yapılacak olan artzamanlı incelemelere de ışık tutacaktır. Bu çalışmalar sayesinde dilin fonetik yapısı belirlenecek ve buradan kurallar çıkarılacaktır.

Türk Dilinin fonetik açıdan incelenmeye en muhtaç olan devrelerinden biri de İlk Osmanlıca devresi adını verdiğimiz 15. yüzyılın II. yarısı ile 16. yüzyılın tamamını kapsayan -100-150 yıllık dönemdir. Türk Dilinin Eski Anadolu Türkçesi (13,14 ve 15. y.y.) devresi, üzerinde yapılan sayısız çalışmayla bir çok açıdan aydınlatılmıştır. Ancak ne var ki bu devreyi takip eden İlk Osmanlıca devresi üzerine yapılan dil incelemeleri oldukça sınırlıdır. İlk Osmanlıca devresi, bünyesinde Eski Anadolu

* Bu makale, 25-29 2000 tarihleri arasında İzmir-Çeşme’de yapılan IV. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı’nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Türkçesine ait bir çok özelliği devam ettirirken yavaş yavaş -kendisini sonradan iyiden iyiye hissettirecek olan- bir takım değişiklikleri de gösterir. Bilindiği gibi bu devreyi takip edecek olan Klasik Osmanlıca ve Son Osmanlıca devreleri Türkiye Türkçesinin teşkilinde önemli etkilere sahiptirler. Söz konusu sebepler, İlk Osmanlıca devresi üzerinde daha çok çalışma yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

Dilimizde Arap harfli Osmanlı metinleri üzerinde, ünlü uyumlarını konu alan ilk müstakil ve kapsamlı çalışma Dr. Hayati Develi tarafından gerçekleştirilmiştir¹. Bununla birlikte Arap harfli Osmanlı metinleri üzerinde çalışan gramercilerin çoğu, hazırladıkları eserlerin bir bölümünde bu konuya temas etmişlerdir².

b. Metot

Çeviriyazısı yapılmış olan metin, bilgisayar yardımıyla önce cümledeki kelime sırası bozulmadan 'ip dizin' tabir edilen dizgiye dönüştürülmüş ardından bu dizgi alfabetik olarak tekrar dizilmiştir. Sonrasında dizin taranarak dil ve dudak uyumu için gerekli malzeme elde edilmiş ve eldeki malzeme istatistiki olarak düzenlenerek çalışma neticelendirilecektir.

c. Eser

'Abdu'r-rahmān b. Yūsuf Aksarayī tarafından yazılan 'İmādū'l- İslām hakkında Türkiye Türkçesinde yayınlanmış genel kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık. Resmi ve özel kütüphanelerde bir çok yazma nüshası bulunan bu eserin telif tarihinin, Katip Çelebi'nin Keşfü'z- Zünūn'undaki izahlarından H.950-M.1544 olduğunu anlıyoruz³. Klasik bir fıkıh kitabı olan bu eser, Mevlānā 'Abdū'l-'azīz Farsī'nin 'Umdetū'l- İslām adlı eserinin yarı telif bir tercümesidir.⁴

Kalıplaşmış imla kurallarını aksettiren metinlerin böyle bir çalışma için yeteri kadar güvenli olamayacağı açıktır. Ancak ne var ki İlk Osmanlıca devresi adını verdiğimiz bu devrenin yukarıda bahsettiğimiz sebeplerle, Eski Anadolu Türkçesi'nden Osmanlıca'ya geçişte ne kadar önemli olduğu da bir gerçek Bu öneme binaen söz konusu devreye ait metinlerin de bu tür bir incelemeye tabi tutulması zorunludur. Biz bu ihtiyacı gözeterek 16. yüzyılın ilk devresine ait olan 'İmādū'l- İslām üzerinde çalışmaya karar verdik.

Üzerinde çalıştığımız nüshaya 1998 yılında Afyon'da bir mahalle mescidinde rast geldik, oldukça geniş hacimli olan eserin bir fotokopisini alarak arşivimize koyduk. Toplam 329 varak olan eserin tamamını 25'er varaklar halinde bölerek öğrencilerimize lisans tezi yaptırdık. Çalışmamız eserin 1-50 sayfalarını kapsamaktadır.⁵ Metnimiz genel olarak kalıplaşmış imla özelliklerini taşımakla beraber bir çok ekte dudak uyumunun işaretlerini vermektedir.

Müstensih ve istinsah tarihi belli olmayan nüsha, harekeli yazısı ve taşıdığı fiziki özellikler dolayısıyla 16.yüzyıla ait bir eser özelliğini taşır.

Eserin Tavsifi

Bulunduğu yer	: Vahdet Sitesi Mescid Kütüphanesi
Yk.	: 329 (eser sonradan sayfa sistemine göre numaralanmış 658 sayfa)
St.	: 19
Yazı	: Harekeli nesih
Ebat	: 300X200mm, 160X125mm
Müstensih	: ----
İstinsah Tarihi	: ----

¹ Hayati Develi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995

² bkz. Zeynep Korkmaz; *Marzubān-nāme Tercümesi*, Ankara Üniversitesi DTCF yayınları:219, s.106-113, Ankara,1973; Erdoğan Boz, *Haқиқи Divānı (Çeviriyazılı Metin, Dil İncelemesi, Dizin)*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi- s.68-71, Malatya,1996.

³ Katip Çelebi, *Keşfü'z- Zünūn*, C. II, s.1163-1165, MEB. Yayınları, İstanbul, 1951.

⁴ bkz. (Üzerinde çalıştığımız nüsha) s. 2-3.

⁵ Tümay Demir; *'İmādū'l- İslām (Çeviriyazılı Metin, Sözlük)*, s. 1-50, "basılmamış lisans tezi", Afyon, 2000.

Cildi	: Karton kapak,siyaha çalar koyu vişne çürüğü deri sırt, kapak içleri zamanla sararmış ve çok yıpranmış kalınca bir kağıtla kaplı.
Sütun	: Tek
Mürekkep	: Ayet, hadis, Arapça ve Farsça ibareler vb. kırmızı çizgiyle belirlenmiş
Kağıt	: Aharlı, kalın, uçları zamanla nemden sararmış, sarıya çalar beyaz renk, ilk ve son sayfalar tamir görmüş
Baş	: (Eksik) ...ileyhi sehilen sadaka rasulu’llah (Ayrıca baş tarafta dört varak halinde eserin fihristi bulunmaktadır)
Son	: ve şefaati ahmedden mahrum olmaya aleyhi’s-selam ve ala alihi’l-kiram neticetü’l- kitab (devamında uzunca Arapça bir dua bulunmaktadır.)

Ünlü Uyumları⁶

1. Dil Uyumu (Kalınlık-İncelik Uyumu)

Bu uyum, Türk Dilinin bilinen tarihinden önce ortaya çıkmış ve kurallaşmıştır. Ancak hem bazı uyumsuz eklerin hem de zamanla ses olaylarına dayalı olarak yine bazı uyumsuz şekillerin ortaya çıktığı da bir gerçektir.

Arap harfli metinlerde bir çok ekin ön ya da art sıradan olup olmadığını tespit etmek oldukça güçtür. Ancak sadece öndamak ve artdamak karşılıkları farklı harflerle gösterilmiş olanlar bize bu konuda ışık tutabilecektir. Bunlar; k/k̄ (ك/ق) ve ğ/g (غ/ك) seslerini taşıyan eklerdir. Bu sebeple bu bölümde incelenecek ekler söz konusu sesleri taşıyan ekler olacaktır.

–AcAK (Gelecek zaman)

Tespit ettiğimiz 3 örnekten 2’si kalın sıradan tabanlara 1’i ise ince sıradan tabana gelmiş ve bir uyumsuzluk görülmemiştir: olacağlar (39.4), olacağlardur (30.13), virecek (26.2).

+cAK (İsimden isim)

Tespit ettiğimiz 9 örneğin tamamı kalın sıradan tabanlara gelmiş ve bir uyumsuzluk görülmemiştir: ısıcağ (38.9), diğer 8 örnek an+cağ (3.9, 16.9, 19.9, 39.4, 40.15, 40.16, 41.16, 44.9).

–dUK (Sıfat-fiil)

Bu ek, metnimizdeki bütün örneklerde uyuma bağlıdır. Tespit ettiğimiz 208 örnekten 92’si kalın sıradan tabanlara, 116’sı ise ince sıradan tabanlara gelmiştir: itdükden (2.3), öldükden (17.6), virdüğü (19.7), olduğ (20.2), turduğı (28.8), tıyulmaduğ (26.11).

Tespit edilen 1 örnekte uyumsuzluk görülse de bunun bir kalem yanlışı olduğu kanaatindeyiz: yiduğın (38.3).

–dukçA (Zarf-fiil)

Metnimizde 2 örneğini tespit ettiğimiz bu ek uyuma tabidir : olduçça (23.8, 37.17).

– (y)IcAK (Zarf-fiil)

Tespit ettiğimiz 6 örnekten 4’ü kalın sıradan tabanlara, 2’si ise ince sıradan tabanlara gelmiş ve bir uyumsuzluk görülmemiştir: bulunmayıcağ (11.6), olıcağ (14.6,32.5), olmayıcağ (37.8), diyicek (7.5), gelicek (1.9).

–(U)K (Fiilden isim)

Tespit ettiğimiz 14 örnekten 9’u art sıradan tabanlara, 5’i ön sıradan tabanlara gelmiş ve bir uyumsuzluk görülmemiştir: artuğ (37.8, 37.11, 37.12), buyruğlarumdan (3.13), çatuğ (25.6), uyanuğluğda

⁶ Çalışmamız, kelime kökleri bir tarafa bırakılarak yalnızca ekler üzerinde gerçekleştirilmiştir.

(27.15), tanıklık (35.8, 35.10), tanıklık (35.13), bölüm (23.8, 23.8, 40.19), bölümde (40.9), eksüklüğün (41.19).

+KI (Aitlik)

Aitlik eki +ki'nin 10 örneğini tespit ettik. Tespit ettiğimiz 10 örnekten 4'ü kalın sıradan tabanlara 6'sı ince sıradan tabanlara gelmiştir. Kalın sıradan tabanlara gelen örneklerin 2'si uyuma tabidir, 2'si ise uyumu bozmaktadır. Uyum sağlayan 2 örnekte, ekteki ünsüzünün iki ünlü arasında ötümlüleştiği görülmüştür: arındaki (7.17), arındaki (17.16), kitâbdaki (5.9), tamarlardaki (46.7), ellerindeki (23.1), gökdeki (23.1), içindeki (23.7), iklimdeki (39.9) evvelki (5.8, 11.19, 12.2, 39.7).

+II⁴K : (İsimden isim)

Tespit ettiğimiz 42 örneğin 30'u kalın sıradan tabanlara 8'i ise ince sıradan tabanlara gelmiş ve 4 örnekte uyumsuzluk tespit edilmiştir.

a. +IIK güstahtlık (26.16), irkekliğine (21.3), oğrılık (15.19), yakınlık (15.19), münezzehliğine (36.2), helâlligine (8.4), yıllıkdur (39.12, 39.17, 40.1), birliğine (36.2), dişiligine (21.3), peygamberliği (24.5), peygamberlik (24.19), varlığına (36.1), varlığının (17.13), yarumsalık (1.8), yüksekliği (39.12), ululuğu (40.15), serhoşlığından (34.6), ma'būdliğine (35.8, 35.12), tanıklık (35.8, 35.10), eksüklüğün (41.19), , hayâsuzluk (10.8), kalunluğu (40.1), büyüklüğü (40.14, 40.5, 40.4, 40.4, 40.12).

b. +IUK : gişlülüğü (15.18), peygamberluğu (24.2) uyanıklıkta (27.15), ululuğuna (39.15), günlük (25.4), edesüzlüktür (35.4), tanıklık (35.13), susuzluktan (27.8).

Uyumsuz örnekler: 'azımluğu (41.2), şâzılık (48.13), harışlıklar (48.17), gammazlık (15.18).

Ancak bugün Türkiye Türkçesinde üzerlerine ince sıradan ekler gelen bu kelimeler ('azım, şâzî, harış) ve benzerlerinin daha Eski Anadolu Türçesi döneminde kalın sıradan ekler olarak dil uyumuna bağlandıklarını biliyoruz. Bu bilgiye göre bu 3 örnek çıkarılırsa geri uyumsuz olarak sadece gammazlık kalacaktır.

-mAK (İsim-fiil)

Bu ek, metnimizdeki bütün örneklerde uyuma bağlıdır. Tespit ettiğimiz 150 örnekten 36'sı kalın sıradan tabanlara, 114'ü ise ince sıradan tabanlara gelmiştir: etmege (38.15), eylemekdür (28.4), irmek (30.13), ayırtlamağdur (8.12), olmağa (27.8), varmağ (8.4).

Sonuç

Üzerinde çalıştığımız metinde dil uyumu, bir iki örnek dışında tamdır. Ancak Arap harfli Osmanlı metinlerinde alfabenin ünlüleri göstermedeki eksikliği bize sınırlı bir çalışma alanı bırakmaktadır. Bu sebeple makalemizde üzerinde durduğumuz eklerin dışında diğer bazı eklerin dil uyumu açısından durumlarını tespit etmek oldukça güçtür. Dil uyumunda incelediğimiz ekleri tablo halinde şöyle gösterebiliriz

1. Tablo: Dil Uyumu Tablosu

	<i>Kalın</i>	<i>İnce</i>	<i>Uyumsuz</i>
-AcAK	2	1	-
+cAK	9	-	-
-dUK	92	115	1
-dukçaA	2	-	-
-(y)İcAK	4	2	-
-(U)K	9	5	-
+KI	2	6	2
+II ⁴ K	33	8	1
-mAK	36	114	-

2. Dudak Uyumu (Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu)

Türk Dilinde dil uyumunun çok eski devrelerde gelişmesini tamamlayarak dilde sağlam bir kural haline gelmesine karşılık dudak uyumu tarihi devrelerde dalgalı bir seyir izlemiş ve sağlam ve kurallı yapısı çok sonraları oluşmuştur.

Eski Türkçede belli bir dudak uyumu varlığından söz etmek mümkün iken Batı Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesi (EAT) devresinde bu uyum hemen hemen kaybolurken yuvarlaklaşma belirleyici bir özellik olmuştur. Dudak uyumunun EAT'nin sonunda ve İlk Osmanlıca devrelerinde başlayıp Klasik Osmanlıca'da hızla gelişerek Son Osmanlıca devresinde ise seyrini tamamlayıp kurallı ve sağlam bir yapı haline geldiğini söyleyebiliriz.

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi Arap harfli Osmanlı metinlerinde kalıplaşmış bir imla kullanıldığından bu uyumun seyrini sıhhatli şekilde takip etmek güçtür. Metnimizin, dil uyumunda olduğu gibi, dudak uyumu için de bize önemli ipuçları vereceği kanaatindeyiz.

Eklerdeki dudak uyumunu işlerken Dr. Hayati Develi'nin tasnifini kullanacağız.⁷

1. Sınıftaki Ekler (Düz ünlülerini en uzun süre koruyan ekler)

a. + ci (İsimden isim yapma eki) <EAT +CI <ET +çI

Tespit ettiğimiz 1 örnek yuvarlak tabana gelmiştir. Eldeki 1 örnek, ekin dudak uyumu açısından durumunu izah etmek için yeterli değildir : gözci (10.9).

b. +(s)I⁴(n)+ (3. Teklik kişi iyelik eki) <EAT +(s)I(n)+ <ET +(s)I(n)+

Tespit ettiğimiz toplam 987 örnekten 779'u düz tabanlara, 208'i ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur. Burada dudak uyumu açısından en anlamlı durum ise 6 örnekte ekin iç seste yuvarlak tabanlardan sonra uyuma bağlanarak yuvarlak ünlülü gelmiş olmasıdır. Biz bu az sayıda örneği bir kalem hatası değil, İlk Osmanlıca devresinde oluşmaya başlayan dudak uyumunun işaretleri olarak görüyoruz: nefsüni (43.18, 43.18, 43.19), orucunu (34.8), orucuna (16.7), resülünü (37.10).

c. –di (Görülen geçmiş zaman eki) <EAT –di <ET –DI

Tespit ettiğimiz toplam 133 örnekten 72'si düz tabanlara gelirken 61'i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir.

ç. –Ici (Fiilden isim yapma eki) <EAT –Ici <ET –GuçI

Tespit ettiğimiz 8 örnekten 5'i düz tabanlara 3'ü yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: alıcı (21.12), alıcı (21.14), alıcı (48.16), çöparıcı (8.3), şorıcıya (6.4), görücidür (18.13), işitcidür (18.12)

Yuvarlak tabanlardaki 1 örnekte ekin iç sesteki ünsüzü dudak uyumuna bağlanarak bize gelecekteki dudak uyumunun işaretlerini vermiştir: okuyucu (6.19).

d. –(I)t– (Fiilden fiil yapma eki) <EAT –(I)D <ET –(I)t

Tespit ettiğimiz toplam 8 örneğin tamamı düz tabanlara geldiğinden, dudak uyumu açısından bu ek için bir şey söylemek mümkün değildir.

e. –(y)IncA (Zarf-fiil eki) <EAT –(y)IncA <ET –GıncA

Tespit ettiğimiz 15 örnekten 13'ü düz tabanlara 2'si yuvarlak tabana gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: olnca (48.10), ölince (47.8).

⁷ Geniş bilgi için bkz. Develi, *age.*, s. 60-64.

f. –mİş (Öğrenilen geçmiş zaman eki) <EAT –mİş <ET –mİş

Tespit ettiğimiz toplam 119 örnekten 45'i düz tabanlara 74'ü ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın metnimizde devam ettiğini göstermektedir: buyurmuş (4.4), getürmüş (14.3), tolmuş (10.18).

2. Sınıftaki Ekler (ET'nin asli olarak yuvarlak ünlü taşıyan ekleri)

a. +dUr (Bildirme eki) <EAT +dUr, durur <ET tur–ur

Tespit ettiğimiz toplam 606 örnekten 513'ü düz tabanlara 93'ü ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir. Ancak metnimizde 4 örnekte düz tabanlarda uyum vardır. Bu örnekler, yine bize gelecekteki uyum işaretlerini vermektedir: bātıldır (9.6), gayrılardır (9.5), türkidir (3.10), vaktirdir (32.4).

b. –dUK (Sıfat–fiil eki) <EAT –dUK <ET –DUK

Tespit ettiğimiz toplam 208 örnekten 127'si düz tabanlara, 81'i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir. Ancak metnimizde dudak uyumunun ilk işaretlerini taşıyan 5 örnekte düz tabanlarda uyum vardır: geldikten (47.18), dinilmediği (1.6) göstermediğinden (31.6), didiginde (35.6), didigümüz (46.17).

c. –dUr –(Fiilden fiil yapma eki) <EAT –dUr– <ET–Dur–

Tespit ettiğimiz toplam 10 örnekten 6'sı düz tabanlara 4'ü ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: bildürevüz (35.19), bildürürler (46.2), bildürdi (20.9), indürdi (12.13).

ç. –Ur/ar (Fiilden fiil yapma eki) <EAT –Ur/Ar <ET –Ur/Ar

Metnimizde –ar şekli bir örnekte görülmüştür: çıkarup (26.3). Tespit edilen 2 –Ur örneğinden 1'i düz tabana, 1'i de yuvarlak tabana gelmiştir. Eldeki az sayıda örnek, ekin dudak uyumu açısından durumunu izah etmek için yeterli değildir: düşürüp (27.5).

Birinci Tipteki Kişi Ekleri

1. Teklik kişi ekleri

- +Am** : 2 örneği vardır: direm (9.9), irmişem (43.8).
- +Um** : 1 örneği olan bu ek, yuvarlak tabana gelmiştir: virürüm (35.10). Ekin düz tabanlara gelen bir örneği bulunamadığından dudak uyumu açısından durumunu izah etmek güçtür.
- +In** : 12 örneği vardır, 11'i düz tabanlara 1'i ise yuvarlak tabana gelmiştir. Yine yuvarlak tabana gelmiş 1 örnek isabetli yorum için yeterli değildir: kıvanurım (28.17)

2. Teklik kişi eki: +sIn

Tespit ettiğimiz 12 örneğin 11'i düz tabanlara, 1'i ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Yuvarlak tabandaki düz ünlülü 1 örnek isabetli yorum için yeterli değildir : bulursın (38.1).

1. Çokluk kişi ekleri

a. +Uz

Tespit ettiğimiz 20 örnekten 14'ü düz tabanlara, 6'sı ise yuvarlak tabana gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: bilmezüz (20.11), iderüz (20.18), isterüz (34.6).

b. +vUz

Tespit ettiğimiz 18 örneğin hepsi düz tabanlara gelmiştir. Yukarıda +Uz ekinde olduğu gibi ek düz tabanlarda uyumsuzdur. Bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: bildürevüz (35.19), getürevüz (9.9), diyevüz (17.12).

2. Çokluk kişi eki: +sIz

Tespit ettiğimiz 1 örnek düz tabana gelmiştir. Ekin yuvarlak tabanlara gelen örnekleri bulunamadığından dudak uyumu açısından durumunu izah etmek güçtür: okuyasız (34.14).

İkinci Tip Kişi Ekleri

a. –dİ <EAT –dİ <ET –DI (bkz. 1. Sınıftaki Ekler c. maddesi)

b. –dUm <EAT –dUm <ET–DI⁴m

Tespit ettiğimiz 25 örnekten 16’sı düz tabanlara, 9’u yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: bildüm (41.8), inandum (35.6), diledüm (1.6), itdüm (7.16), sığdum (42.13).

c. –dUk <EAT –dUK <ET –t I⁴m I⁴z

Tespit ettiğimiz 12 örnekten 11’i düz tabanlara, 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: akladuk (20.10), bildük (20.10), göreyidük (44.12), idemedük (44.11), olduk (20.2).

ç. –dUη <EAT –dUη <ET–d I⁴η

Tespit ettiğimiz 1 örnek yuvarlak tabana gelmiştir. Ekin düz tabanlara gelen örnekleri bulunamadığından dudak uyumu açısından durumunu izah etmek güçtür. Ancak görülen geçmiş zamanın diğer çekimlerine bakılarak bu ekin de uyumsuz olacağı düşünülebilir: olduŷsa (8.5).

Bildirme Ekleri

+In (1. Teklik kişi bildirme)

Tespit ettiğimiz 3 örnekten 1’i düz tabana 2’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: kuluŷın (50.13).

+sIn (2. Teklik kişi bildirme)

Tespit ettiğimiz 3 örnekten 1’i düz tabana 2’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: degülsin (18.1), kulumsın (50.13).

Emir Ekleri

–sUn (3. Teklik kişi) <EAT –sUn <ET –zUn

Tespit ettiğimiz 26 örneğin 11’i düz tabanlara 15’i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: alsun (21.15), bilsün (4.3), gelsün (23.18), olmasun (49.13).

–AlUm (1. Çoüklük kişi) <EAT –AlUm <ET–(A)llm

Tespit ettiğimiz 2 örnekten 1’i düz tabana 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Ekin düz tabanlardaki durumunu izah etmek için eldeki 1 örnek yeterli değildir: alalum (27.3), görelüm (27.11).

–(U)ŋ(Uz) (2. Çokluk kişi) <EAT –(U)ŋ(Uz) <ET–(I⁴) ŋ

Tespit ettiğimiz 5 örnekten 4’ü düz tabanlara 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: getürün (27.10), helälleşün (7.17), nikâhlanun (28.15), şaşurman (15.2), kurtarunuz (29.2).

–(y)U /I (Zarf-fiil)

a. –(y)ü

Tespit ettiğimiz 29 örnekten 22’si düz tabanlara 7’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur ,söz konusu örneklerin hepsi di- fiili üzerindedir. Bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: diyü (3.19, 7.18, 13.18), diyübile (10.16).

b. –i

Tespit ettiğimiz 2 örneği vardır. Bir ikileme içinde yuvarlak tabana gelmiştir ve uyumsuzdur: sürüni sürüni (27.6).

Geniş Zaman Ekleri

a. –Ar 48 örnekten 34’ü düz tabanlara, 14’ü ise yuvarlak tabanlara gelmiştir.

b. –Ur 138 örnekten 59’ u düz tabanlara, 79’u ise yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: bilürse (4.3), gelür (10.12), görünür (25.5), virürüm (35.10) yidilürler (49.3).

c. –(Dr 50 örnekten 48’i düz tabanlara, 2’si ise ünlü ile sona ermiş yuvarlak tabanlara yardımcı ünlüsüz gelmiştir. Bu sebeple uyum aranmaz.

–(U)K (Fiilden isim) <EAT –(U)K <ET –(U)K

Tespit ettiğimiz 14 örnekten 6’i düz tabanlara 8’i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: artuğ (37.8, 37.11, 37.12), çatuğ (25.6), eksükligin (41.19), uyanuklukda (27.15).

3. Sınıftaki Ekler

3.a. Sınıfı ekleri (Yuvarlak Ünlülü)

+I⁴ <EAT +IU <ET +I⁴G

Metnimizde bu ekin durumu ilginçtir. Öncelikle ekin düz ünlülü şeklinin yuvarlak ünlülü şekil kadar işlerlik kazanması dikkat çekicidir. Bu sebeple ekin hızla dudak uyumuna bağlanmakta olduğunu söyleyebiliriz. Bazı ikili imlalar ve yuvarlak tabanlara gelmiş 2 dar örnek, bir kalem yanlışı kabul edilirse ekin yarı yarıya uyuma bağlanmış olduğu hükmüne varabiliriz.

a. +IU

Tespit ettiğimiz 19 örnekten 8’i düz tabanlara 11’i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: adlu (39.1), kaşlu (25.6), yatlu (28.18).

b. +II

Tespit ettiğimiz 13 örnekten 11’i düz tabanlara 2’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ekin yuvarlak tabanlardaki bu uyumsuzluğunu bir kalem yanlışı olarak değerlendiriyoruz: enli (25.9), gizli (13.1), hayırlı (47.4), menfa’atli (47.7), zararlı (47.7), pürli (27.1), gözli (25.6).

Ekin yuvarlak şeklinin yanında sonraki bir şekil olan düz şeklinin bulunması ve yer yer aynı tabana hem düz hem yuvarlak şeklin gelmiş olması geçiş döneminin açık bir belirtisidir: canlı (28.12), canlu (28.9), tatlı (88.9), tatlu (25.10).

+sI⁴z <EAT +sUz <ET +sI⁴z

a. +sUz

Tespit ettiğimiz 16 örnekten 15’i düz tabanlara, 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: ivazsuz (38.4), keyfsüz (19.11), kemmiyetsüz (17.1), şehvetsüz (20.1).

b. +sIz

Ekin tespit ettiğimiz düz ünlülü 3 örneğinden 2’si düz tabanlara 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Düz tabanlara gelen bu şeklin dudak uyumunun açık bir belirtisi olduğu belli, yuvarlak tabandaki düz şekil ise bir kalem yanlışı olarak görünüyor: istibrâsız (15.19), ne[‘]amsız (220.12), kor[‘]kusuz (16.2)

İyelik Ekleri

+(I⁴)m (1. Teklik kişi) <EAT+(U)m <ET+(I⁴)m

Tespit ettiğimiz 26 örnekten 24’ü düz tabanlara, 2’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: habîbüm (26.14), rabbüm (30.4), peygambarum (30.4), kullarum (6.18).

Ekin bağlantı ünlüsünün dudak uyumuna bağlandığı iç sesteki 3 örnek dikkat çekicidir. Bu örnekleri yine birer kalem hatası değil, kalıplaşmış imlanın elinden kurtulmuş gelecekte yaygınlaşacak dudak uyumunun bir işareti olarak görüyoruz: günâhımı (7.6), ha[‘]tırımda (1.12), ha[‘]vşımıñ (29.14).

+(I⁴)mUz (1. Çokluk kişi) <EAT+(U)mUz <ET+(I⁴)mIz

Tespit ettiğimiz 30 örnekten 28’i düz tabanlara, 2’si yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: nefşümüzi (38.17), namâzlarumuza (1.9), inkârımız (20.14), göñlümüzde (1.18), üzerümüze (10.8), fi[‘]lümüzi (22.1).

Ekin bağlantı ünlüsünün, düz tabanlardaki 14 örnekte dudak uyumuna bağlanmış olması oldukça dikkat çekicidir. Bu çok sayıdaki örneği gelecekte yaygınlaşacak dudak uyumunun bir işareti olarak görüyoruz: ‘aklımız (20.10, 20.14, 30.13, 41.11), aşhâbımız (22.18), ha[‘]kkımız (43.18), muradımız (20.14), kavlimüzi (22.1), dillerimizde (23.5).

+(U)ñ (2. Teklik kişi) <EAT+(U)ñ <ET+(I⁴)ñ

Tespit ettiğimiz 19 örnekten 14’ü düz tabanlara, 5’i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: cânuñ (21.4), mekânüñ (30.6), yoldaşuñdur (6.4).

+(I⁴)ñUz (2. Çokluk kişi) <EAT+(U)ñUz <ET+(I⁴)ñIz

Tespit ettiğimiz 9 örnekten 8’i düz tabanlara, 1’i yuvarlak tabana gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT’deki imlanın devamı olarak görülebilir: buyurduğunuz (20.12), günâhlarıñuzu (7.16), dilüñüzde (34.14) üzerüñüze (34.13).

Ekin bağlantı ünlüsünün düz tabanlardaki 2 örnekte dudak uyumuna bağlanmış olması dikkat çekicidir. Bu 2 örneği gelecekte yaygınlaşacak dudak uyumunun bir işareti olarak görüyoruz: birbirüñüz (7.17), cem[‘]atiñüz (28.16).

+(n)I⁴η (İlgi) <EAT+(n)Uη <ET+(n)Uη

Tespit ettiğimiz 181 örnekten 152'yi düz tabanlara, 29'u yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir:

diyenlerün (9.7), aḥkāmūn (4.5), ḥaccūn (4.10).

Ekin dudak uyumuna bağlandığı 4 örnek dikkat çekicidir. Bu örnekler yine birer kalem hatası değil, kalıplaşmış imlanın elinden kurtulmuş gelecekte yaygınlaşacak dudak uyumunun ilk işaretleridir: ḥavşımın (29.14), kendini (38.2), kitābların (2.14, 2.15), tafşilinin (9.1), taşarrufların (9.16).

-(y)Up (Zarf-fiil) <EAT -(y)Up <ET -(I⁴)p

Tespit ettiğimiz 153 örnekten 117'si düz tabanlara 36'sı yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir:

aṅlamayup (5.5), diyüp (8.4), eyleyüp (11.1), yazup (2.11), yetişüp (10.17), yazup (2.1).

-U (Fiilden isim yapma eki) <EAT -U <ET -(I⁴)G

Tespit ettiğimiz 5 örneğin tamamı yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ekin düz tabanlara gelen herhangi bir örneği bulunamadığından dudak uyumu açısından durumunu ifade etmek güçtür: gömü (39.4), örtüsine (7.6), korkuyı (36.11), tolu (10.7, 39.16).

3.b. Sınıfı Ekleri (Düz Ünlüler)

+I⁴K <EAT +IK <ET +I⁴K

Metnimizde bu ekin durumu ilginçtir. Öncelikle ekin düz ünlülü şeklinin yanında yuvarlak ünlülü şeklinin de görülmesi dikkat çekicidir. Bu sebeple ekin hızla dudak uyumuna bağlanmakta olduğunu görüyoruz.

a. +IK

Tespit ettiğimiz 34 örnekten 20'si düz tabanlara 14'ü yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek düz tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: gūstahlık (26.16), irkekligine (21.3), oğrılık (15.19), z yakınlık (15.19), mūnezzehligine (36.2), ḥelālligine (8.4), yıllıkdur (39.12, 39.17, 40.1) birliğine (36.2), dişiligine (21.3), peygamberliği (24.5), peygamberlik (24.19), varlığına (36.1), varlığının (17.13), şāzīlık (48.13), ḥarīşlık (48.17), ḡammazlık (15.18), yarumsalık (1.8), yüksekligi (39.12), ululuğına (41.15), ululuğı (40.15), serḥoşlığından (34.6), ma'būdluğına (35.8, 35.12), tanıklık (35.8, 35.10), eksükligin (41.19), ḥayāsuzlık (10.8), ḡalunluğı (40.1), büyükligi (40.14, 40.5, 40.4, 40.4, 40.12).

b. +IUK

Tespit ettiğimiz 9 örnekten 7'si yuvarlak tabanlara, 2'si düz tabanlara gelmiştir. +IK yanında sonraki bir şekil olan +IUK'un yuvarlak tabanlarda kullanılması dudak uyumunun açık bir belirtisidir: günlügi (15.18), uyanıklık (27.15), ululuğına (39.15), günlük (25.4), edesüzlükdür (35.4), ḡanıklık (35.13), susuzluğdan (27.8). Ancak aynı şeklin düz tabanlarda görülen 2 örneğini bir kalem yanlışı olarak kabul etmek gerekir: peygamberluğu (24.2), 'azımluğı (41.2).

Yukarıda da söylediğimiz gibi ekin düz şeklinin yanında sonraki bir şekil olan yuvarlak şeklinin bulunması ve yer yer aynı tabana hem düz hem yuvarlak şekillerin gelmiş olması geçiş döneminin açık bir belirtisidir: tanıklık (35.8, 35.10), ḡanıklık (35.13).

+(y)I (Belirtme eki) <EAT +(y)I <ET +(I⁴)G

Tespit ettiğimiz 204 örnekten 168'i düz tabanlara, 36'sı yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ek yuvarlak tabanlarda uyumsuzdur, bu uyumsuzluk EAT'deki imlanın devamı olarak görülebilir: sözi (43.18), kendüyi (20.9), orucu (13.6), küfri (34.14), ḥüsni (11.1).

+ (I⁴)ncI <EAT + (I)ncI <ET + (I⁴)nç

Tespit ettiğimiz 26 örnekten 15’i düz tabanlara, 11’i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ekin bağlantı ünlüsü, yuvarlak tabanlardaki bütün örneklerde dudak uyumuna bağlanarak gelecekte ekin diğer ünlüsünün de bağlanacağını işaretini vermiştir: üçüncü (46.19), üçüncide (40.2), dördüncü (15.8, 31.10)

– (I⁴)l (Edilgenlik eki) <EAT – (I)l <ET – (I⁴)l

Metnimizde bu ekin durumu ilginçtir. Özellikle ekin düz ünlülü şeklinin yanında yuvarlak ünlülü şeklinin de görülmesi dikkat çekicidir. Bu sebeple ekin hızla dudak uyumuna bağlanmakta olduğunu görüyoruz:

a. – (I)l

Tespit ettiğimiz 32 örneğin tamamı düz tabanlara gelmiştir.

b. – (U)l

Tespit ettiğimiz 9 örnekten 2’si düz tabanlara 7’si yuvarlak tabanlara gelmiş ve böylece ek büyük oranda dudak uyumuna bağlanmıştır: dökülen (42.5), dögülüp (43.2), burulduktan (29.7), şorulduğı (14.10)

Düz tabana gelen 2 örnekteki uyumsuzluğun bir kalem yanlışı olduğunu düşünüyoruz. Bu 2 örnekten biri zaten ikili imlaya sahiptir : çevrildiği (5.10), virüldüğü (48.12) virilmişdür (44.4)

– (I⁴)n (Dönüşlülük eki) <EAT – (I)n <ET – (I⁴)n

Metnimizde bu ekin durumu edilgenlik ekinde olduğu gibi ilginçtir. Özellikle ekin düz ünlülü şeklinin yanında yuvarlak ünlülü şeklinin de görülmesi dikkat çekicidir. Bu sebeple ekin hızla dudak uyumuna bağlanmakta olduğunu görüyoruz:

a. – (I)n

Tespit ettiğimiz 20 örnekten 12’si düz tabanlara 8’i yuvarlak tabanlara gelmiştir. Ekin yuvarlak tabanlarda uyumsuzluk gösteren 8 örneği de ikili imlaya sahip olarak bir nevi dudak uyumuna girmiştir : görinen (39.9), görünür (46.16), görünürdi (25.5), olınan (14.19), olına (50.8)

b.– (U)n

Tespit ettiğimiz 39 örneğin tamamı yuvarlak tabanlara gelmiş ve böylece uyum tam olarak gerçekleşmiştir. Sonu yuvarlak ünlü ile biten tabanlara gelmiş 2 örnekte, ekin bağlantı ünlüsü olmadığından zaten uyum aranmayacaktır: konduğı (42.16) , konmazdı (25.16)

– (I⁴)ş (İşteşlik eki) <EAT – (I)ş <ET – (I⁴)ş

Tespit ettiğimiz 8 örneğin tamamı düz tabanlara gelmiştir. Ekin yuvarlak tabanlara gelen örnekleri bulunamadığından dudak uyumu açısından durumunu izah etmek güçtür.

Sonuç

EAT’de hemen hemen varlığından söz edilmeyen dudak uyumunun, İlk Osmanlıca devresinden başlayarak zamanla gelişip yaygınlaşarak sağlam bir kural haline geldiğini bu konunun girişinde belirtmiştik. İlk Osmanlıca devresine ait olan metnimizde bu uyum bir temayül olarak başlamış görünüyor.

Metnimizde tespit ettiğimiz sayıca az bu uyum örnekleri, dudak uyumunun İlk Osmanlıca devresinde başladığının –veya en azından görüldüğünün- güçlü delilleri olarak kabul edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Dudak uyumunda incelediğimiz eklerin durumlarını sayısal olarak bir tablo halinde şöyle gösterebiliriz:

2. Tablo: Dudak Uyumu Tablosu

	Düz Taban		Yuvarlak Taban			Düz Taban		Yuvarlak Taban	
	Uyumlu	uyumsuz	uyumlu	uyumsuz		uyumlu	uyumsuz	uyumlu	uyumsuz
+ci	-	-	-	1	-i	-	-	-	2
+(s)I ⁴ (n)	779	-	6	202	-Ar	34	-	14	-
-dI	72	-	-	61	-Ur	-	59	79	-
-IcI	5	-	1	2	-(I)r	48	-	2	-
-(I)t-	8	-	-	-	-(U)K	-	6	8	-
-(y)IncA	13	-	-	2	+IU	-	8	11	-
-mIş	45	-	-	74	+II	11	-	-	2
+dUr	4	509	93	-	+sUz	-	15	1	-
-dUK	5	122	81	-	+sIz	2	-	-	1
-dUr	-	6	4	-	+(I ⁴)m	3	21	2	-
+Am	2	-	-	-	+(I ⁴)mUz	14	14	2	-
+Um	-	-	1	-	+(U)η	-	14	5	-
+In	11	-	-	1	+(I ⁴)ηUz	2	6	1	-
+sIn	11	-	-	1	+(n)I ⁴ η	4	148	29	-
+Uz	-	14	6	-	-(y)Up	-	117	36	-
+vUz	-	18	-	-	-U	-	-	5	-
+sIz	1	-	-	-	+IİK	20	-	-	14
-dUm	-	16	9	-	+IUK	-	2	7	-
-dUK	-	11	1	-	+(y)I	168	-	-	36
-dUη	-	-	1	-	+(⁴)ncI	15	-	11	-
+In	1	-	-	2	-(I ⁴)l	32	-	-	-
+sIz	1	-	-	2	-(U)l	-	2	7	-
+(U)ηUz	-	4	1	-	-(I)n	12	-	-	8
-AIUm	-	1	1	-	-(U)n	-	-	39	-
-sUn	-	11	15	-	-(I)ş	8	-	-	-
-(y)ü	-	22	7	-					

Aşağıdaki tabloda ise, incelediğimiz EAT’deki düz ünlülü eklerin yuvarlak tabanlarda, yuvarlak ünlülü eklerin de düz tabanlardaki uyum durumlarını sayısal veriler dışında özet olarak vermeye çalıştık:

3. Tablo: Metnimizdeki Eklerin Dudak Uyumununa Göre Durumları

EAT’de Düz-Dar Ünlülü Ekler (I)		EAT’de Yuvarlak Ünlülü Ekler (U)	
Yuvarlak Tabanlarda		Düz Tabanlarda	
Sürekli Düz-Dar (I)	Değişken (I/U)	Sürekli Yuvarlak (U)	Değişken (I/U)
+ci			+dUr
	+(s)I ⁴ (n)		-dUK
-dI		-dUr	
	-IcI	+Uz	
-(y)IncA		+vUz	
-mIş		-dUm	
+In		-dUK	
+sIn		+(U)ηUz	
+In		-AIUm	
+sIz		-sUn	
-i		-(y)ü	
+IIK		-Ur	
+(y)I		-(U)K	
	+(I)ncI	+IU	
	-(I ⁴)I		+sI ⁴ z
	-(I ⁴)n		+(I ⁴)m
			+(I ⁴)mUz
		+(U)η	
			+(I ⁴)ηUz
			+(n)I ⁴ η
			+(I ⁴)m
		-(y)Up	

TABIAT KARŞISINDA İKİ ŞAİR: ABDÜLHAK HAMİD TARHAN - ALIKUL OSMONOV

The notion of nature as perceived by the poet: Abdulhak Hamid Tarhan and Alikul Osmonov

Ali EROL*

Özet

Zaman unsuru ve ferdî yetenekler yanında siyasî, sosyal ve coğrafi şartlar sanatçıların bakış açılarını önemli ölçüde etkilese de, "sanatsal kaygı", ortaya konulan ürünleri kaynakları açısından zaman zaman aynı paydaya taşımaktadır. Bu anlamda kendi edebî sahalarında tabiat şairi olarak da tanınan Abdulhak Hamid Tarhan ve Kırgız şair Alikul Osmonov, tabiatı idrak ve terennüm açılarından incelenmesi gereken iki önemli şair olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabiat karşısındaki farklı tavır ile edebiyatımızda bir ilke öncülük eden Hamid'in şiirleri ile Alikul Osmonov'un şiirleri, söz konusu nedenlerden kaynaklanan farklılıklar yanında önemli ölçüde benzerliklere sahiptir. Tabiatın yola çıkılarak emek ve alınteri kavramlarının ele alındığı, tabiat sevgisinin vatan ve yurt sevgisi anlamında işlendiği ve tabiatın yeni neslin eğitiminde bir vasıta olarak kullanıldığı şiirler açısından Osmonov Hamid'den ayrılır. Ancak tabiatın pastoral birer tablo halinde yansıtılması, tabii olanın tercihi ve karşısında ölüm ve kader gibi konularda felsefi mülâhazalara ulaşılan bir çağrışım unsuru olarak algılanması açılarından iki şair arasında önemli ölçüde duygu benzerliği bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abdülhak Hamid Tarhan, Alikul Osmonov, Türk Şiiri, Kırgız Şiiri, Tabiat teması

Abstract

Although different political, social and geographical conditions set the authors of different periods apart, a common notion of art may bring them together. In that regard Abdulhak Hamid Tarhan and Kirghiz poet Alikul Osmonov who are both known as nature poets can be viewed as two important poets with similarities in their love and comprehension of nature. Therefore it is possible to track similarities between the poems of Alikul Osmonov and those of Hamid who was a pioneer in Turkish literature with his distinctive approach to nature. Osmonov's poems are particularly different from those of Hamid in that in Osmonov the concept of nature leads to other notions such as hard work and labour, loving nature means loving one's motherland and nature serves as a means of education of the new generation. On the other hand both poets portrayed nature as a pastoral picture, praised nature and symbolized it for philosophical concepts such as death and fate.

Keywords: Abdülhak Hamid Tarhan, Alikul Osmonov, Turkish poetry, Kirghiz poetry, nature theme.

Diğer birçok sanat dalında olduğu gibi tabiat, edebî sahalardaki mevcut gelişme ve kabuller doğrultusunda oldukça farklı yaklaşımlarla da olsa kendisinden istifade edilen başlıca malzemelerden biri olmuştur. Edebiyatımız için, idrak ve terennüm açılarından, klâsik şairler ile sonrakiler arasındaki çizgilerden birini de teşkil edecek olan tabiat, günümüzde de pekçok şaire, şahsa münhasır nitelikler sağlayan bir unsur olarak şiir çalışmalarına konu olmaktadır.

Şüphesiz ki bir sanatçının bakış açısını şekillendiren etkenler arasında bireysel nitelikler ve zaman unsuru ile birlikte, siyasî, sosyal ve coğrafi şartlar son derece önemli rol oynarlar. Dolayısı ile farklı kaynaklardan edinilen birikimlerin, eşyanın tasvir ve tahlilinde de bazı farklılıklara yol açması

---

* Yrd.Doç.Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

kaçınılmazdır: "İmge, hem entellektüel, hem duygusal, hem öznel, hem de nesnel öğelerin katıldığı, ferdi ya da müşterek bir tasvirdir."¹

Ancak yine de "sanatçı bakışı" diyebileceğimiz ve onları belli açılardan aynı paydaya taşıyacak olan bazı ortak noktalar her zaman bulunacaktır. Bu anlamda kendi edebî sahalarında "tabiat şairi" unvanı ile anılan Abdülhak Hamid Tarhan ve Alıkul Osmonov, tabiat karşısındaki tavırları açısından farklılıkları yanında benzer duygu tarzları ile de dikkat çekerler.

Bilindiği üzere tabiat, Klâsik edebiyatımızda şairler tarafından oldukça sık kullanılmış unsurlardandır. Ancak bu dönemde daha çok tasvirî bir malzeme ya da bir motif olarak ele alınan tabiat, Abdülhak Hâmit Tarhan (1852-1937) ile birlikte yeni bir çehre kazanmıştır. Hemen bütün eserlerinde bir şekilde tabiata yer vermiş olan Hamid, Sahra ile Türk edebiyatına hem şekil hem de duygular açısından yeni bir bakış açısı getirmiştir.² Eserini 1875'de Edirne'de kaleme alan şair, Paris dönüşünden sonra 1879'da İstanbul'da yayınlamıştır. Şairin ortaya koyacağı diğer eserlerin müjdesini veren *Sahra*, Enginün'ün ifadesiyle "Diğer eserlerin fışkırdığı bir kaynak gibidir".³

1930'lu yıllarda büyük ölçüde Rus Edebiyatı etkisi altında şekillenmeye başlayan Kırgız şiirinde ise tabiatın algılanış ve yansıtılışı genel anlamda mevcut şartların bir tezahürü olarak oldukça farklı bir nitelik arz eder. Zira hemen bütün bölge edebiyatlarında olduğu gibi Kırgız edebiyatı da Sovyet Devri'nin başladığı yıllardan itibaren büyük ölçüde politize olmuş, edebî eserde aranılan kriterler genelde ideolojik kaygılara paralel bir anlayışla belirlenmiştir. Bu durum, daha çok siyasal-sosyal şiirler başlığı altında tasnif edilen türlerde⁴ tabiat unsurunun bile rejim tarafından yerleştirilmeye çalışılan yeni kavramların sunumunda bir vasıta olarak kullanılmasına yol açmıştır.

Kırgız şiirinin söz konusu nedenlerden dolayı belli temalara yöneldiği bu yıllarda, Temirkul Ümötaliyev, Cusup Turusbekov ve Alıkul Osmonov gibi çok az sayıda şair tabiatı konu edebilmiştir. Ancak Osmonov, zaman zaman sosyal-realizmin etkisinde kalmakla birlikte, tabiatı insan unsurunu esas alarak işlediği şiirleri ile çağdaşlarından ayrılır. Sanat eserinin, insanî duyguların ürünü olması gerektiğine inanan Osmonov⁵ "Ak Kayın", "Isık-Köldö Tört Mezgil", "Tabiat Mene Muzıka", "Ak Kuunun Kördüm Uçkanını", "Karkıra", "Ayga", "Kırgız Tooluru", "Too İçinde Mektep Bar", "Tolkun Enes Akkuu", "Burkut Taptoo", "Caydoo", "Tağ Kaluu", "Tanga", "Tağ Atarda Köl Beti", "Tağ Kaluu" gibi birçok şiirinde tabiat unsurlarına bu anlayış içerisinde yaklaşmıştır.

Edebiyatımızda tabiata yeni bir bakış açısı kazandıran Hamid ile Kırgız şiirinde tabiat denildiğinde ilk akla gelen şairlerden Alıkul Osmonov'un bu tür şiirlerinde tabiatın terennümü ya da ondan yola çıkılarak felsefi mülâhazalara yönelme açılarından bazı benzer noktalar bulunmaktadır. Ancak bu benzerlikler daha çok duygu tarzı ile alakalı olup, muhit ve süreç kavramları açılarından farklılık gösterirler. Zira Hamid, ilk eseri olan "Belde"⁶de tabiatı sathî boyutu ile ele alırken "Sahra" ile onu keşfetmiş, "Bunlar Odur"da ise bu keşif hayranlığa dönüşmüştür. Bir başka ifade ile Hamid'in tabiat karşısındaki tavır değişiklikleri, onu tanıyıp farklı boyutları ile idrak edebildiği bir sürecin sonucunda ortaya çıkmıştır. Oysa Osmonov için böyle bir durum söz konusu değildir. Hamid'in Hindistan'da karşılaştığı ve,

*Çemendir, bahrdır, kuh-sardır, sub-ı rebiidir.
Bu yerlerde doğan bir şair olmak pek tabiidir.*⁷

¹ A.M. Rousseau-CI. Pichois, *Karşılaştırmalı Edebiyat* (Çev. Mehmet Yazgan) MEB Yay., İstanbul 1994, s. 95.

² Kenan Akyüz, Abdülhak Hamid Tarhan, *Batu Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, İstanbul 1986, s. 123.

³ İnci Enginün, Abdülhak Hamid Tarhan, *KTB 687*, Ankara 1986, s. 44-45.

⁴ C. Şergev, A. Muratov, *Adabiyat Terimlerinin Tüştürmө Sөzdügü*, Mektep Basması, Frunze 1987, s. 46.

⁵ Şarşanbek Ümmetaliyev - Alıkul Osmonov, *Kırgızistan Basması*, Frunze 1958, s. 67.

⁶ 1878'de basılan Sahra, Hamid'in yayınlanan ilk eseri olmakla birlikte "Divaneliklerim Yahud Belde" 1885 yılında basılmasına rağmen daha önce yazılmıştır. Bk: İnci Enginün, *Abdülhak Hamid Tarhan Bütün Şiirleri 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1979, s.90.

⁷ Abdülhak Hamid Tahran, "Külbe-i İştıyak", *Bütün Şiirleri 3* (Haz. İnci Enginün), Dergâh Yay., İstanbul 1999, s. 133.

dizeleri ile tasvir ettiği tabiat, tabiatın kucağında yetişmiş olan Osmonov'un şiirlerinde her zaman başlıca ilham kaynağı olmuştur. Dolayısıyla Osmonov'un tabiat karşısındaki tavır değişiklikleri, muhitten ziyade ruh halindeki değişikliklerin bir sonucu olarak tezahür etmiştir.

Osmonov'un tabiata meyiletmesinde, kırsal bölgede yetişmesinin dışındaki asıl önemli sebep, sahip olduğu melankolik yapıdır. İleriki yıllarda “*Çok şey istedim, fakat azını bile elde edemedim*”⁸ diyerek hayattan hoşnutsuzluğunu ifade edecek olan şairin zor geçen çocukluk yılları, onun sanatçı kişiliğinin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Kıtık yıllarında, küçük yaşta anne ve babasını kaybeden, henüz beş yaşında iken bir yetimhaneye verilen ve orada hastalığı nedeniyle çevre edinemeyen Osmonov, kızı Çıpar'ın ölümü ve eşinin kendisini terketmesi gibi nedenlerle dış dünyadan tecrid olmuş, giderek yalnız kalabileceği mekânları, tabiatı tercih etmeye başlamıştır:

*Bu çok doğru, sabahtan akşama dek,
Gürültüsüz tenhalarda oyalanırım.
Yem arayan bir kuş gibi dönüp durarak
Evime iki-üç satır şiir taşırım.*⁹

İlk şiirler açısından tabiat karşısındaki tavır itibarıyla, Hamid'in şiirleri Alıkul'un aynı tarz çalışmaları ile karşılaştırıldığında, ortak bakış açısı olarak tabiatı bir dekor olarak kullanma gayretleri dikkatleri çekmektedir. Maddî aşk temasının işlendiği bu tarz şiirlerde tabiat, duygusal tasvirleri güçlendirmeye yarayan bir mekân unsuru olarak görülür:

*Üç fiakr üzre kenâr-ı Sen 'de
Bir gece hep Otöy'e gitmiş idik.
Seyr-i mehtâba dalıp gülşende,
Ne safalarla sabah etmiş idik.
O Otöy bülbülünün feryadı
Çıkmadı gitti gönülden yâdı*¹⁰

Hamid'in bu dizelerinin yer aldığı on yedi manzumelik "Belde"de, Paris'in eğlence yerleri ile birlikte tabii güzellikleri, parkları, bahçeleri verilir. Empresyonizme yönelişin ilk işaretleri olarak da değerlendirilebilecek olan bu yaklaşımı, aynı eserde yer alan "Vil Davri", "Mezon Lafeyet", "Engen" gibi birçok şiirde görmek mümkündür.

Diğer taraftan eşi Zeynep, ve sevgilileri Ayday, Mariya, Gülükan, Sabira, Camile, Zuura ve Isık-Köl kenarında bir misafirhanede kalırken tanıştığı Kaliça için yazmış olduğu aşk şiirlerinde tabiatı aynı bakış açısı ile yansıtan Osmonov'un tasvirleri de benzerî bir nitelik arz eder. Şairin “Gelsem Coksun” “Caştıkka”, “Gülükanga”, “Mariya”, “Ayalga”, “Kızdın Cüzü”, “Suluuga”, “Süyünün Türdörü”, “Süydüm Seni”, “Unutpa”, “Mahabbat”, “Külüypa”, “Mirza Uul”, “Maydın Tünü”, “Kim Boldu Eken”, “Ak Mөөr” gibi şiirlerinde uzun yaz gecelerinde ay ışığında sürülen sandal sefaları ve göl kenarı gezintilerinde tabiat, sevgili ile birlikte yaşanan heyecanı tamamlayan birer dekor unsuru olarak yer alır:

*Beraberdik,
Uzun yaz günlerinde,
Sen otururdun, ben kürek çekerdim
Kayığa bindiğimizde.*¹¹

Tabiatın bir sahne, tabiat unsurlarının ise birer aksesuar olarak düşünüldüğü bu tarz ferdi şiirlerde, benzerî mazmun ve mecazlardan yararlanmak şüphesiz ki şairane söyleyiş açısından son derece tabii bir sonuç olarak karşımıza çıkacaktır ve bu yöndeki benzerlikler oldukça genel bir nitelik arz eder. Ancak Hamid ile Osmonov arasında tabiatın şiire yansıtılması bakımından dikkatimizi çeken daha önemli

⁸ Cekşenbek Cakıpbekuulu, *Alıkuldun Batpas Künü*, Kırgızistan Yazarlar Birliği, Bişkek 2001, s. 218.

⁹ Alıkul Osmonov, "Maga Külbo", *Mahabat*, Kırgızistan Basması, Frunze 1990, s.8.

¹⁰ Abdülhak Hamid Tarhan, "Otöy" *Bütün Şiirleri 1* (Haz. İnci Enginün), Dergâh Yay., İstanbul 1991, s. 97.

¹¹ Alıkul Osmonov, "Birge Cürdük", *Köl Tolkumu*, Kırgızistan Basması, Frunze 1972, s. 131.

bir benzerlik, tabîî olanın ısrarla tercihi meselesidir ki, bu nokta başlarken de ifade ettiğimiz gibi, edebiyatımız için bir ilk olması hasebiyle de büyük önem taşır.¹²

Hamid'in, tabîî olanla tanışmaya başladığı ve tabiat hakkında yorumlar yapmaya başladığı "Sahra", köy (sahra) ile şehrin (belde), köylü (bedevî) ile şehirlinin (beledî) karşılaştırıldığı ilk eserdir. Hoş-nîşinan, Belde-güzîn, Mu'tekif, Mütessir, Feragat-kar, Mütessadif, Nevmîd, Mazi, Davet, Ülfet olmak üzere toplam on bölümden oluşan eserin özellikle 18 nağmelik Hoş-nîşinan ile 9 nağmelik Lahn'den oluşan Belde-güzîn kısımlarında tabiata ağırlık verilmiştir.

Söz konusu esere kısaca göz gezdirildiğinde, 18 nağmelik Hoş-nîşinan'ın altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu nağmelerinde kırdı gece ve sabah manzaralarının, mevsimlerin ve köy hayatının zenginliği ile karşılaşılır. Hamid'in Sahra'da tabîî olanın güzelliği karşısındaki duyguları, tabiatla iç içe bir yaşam tarzına sahip Osmonov'un, "Aylıma"¹³ "Caydoo (Yayla)"¹⁴ gibi şiirlerindeki duygularla büyük benzerlik taşır. Sahra 'da Hamid'in tabiat hadiseleri karşısında,

*Mevsim-i nev-bahar edince hulûl
Ki tebessüm-numûn olur enhâ
Subh-ı tabân gibi usul usul
Hoş-nîşinân-ı âlem-i sahrâ
Ki bâhâranlara gelir bayram¹⁵*

şeklindeki dizeleriyle ortaya koyduğu hayranlık hisleri, Osmonov tarafından yine tabiatın kastedildiği "oralalar" için dile getirilir:

*Baharda güzel günler önce oraya yerleşir.
Kış geldiğinde havalar önce orada donar.
Ay ışığı henüz dünyaya değmeden
Önce dağlara gelip, tepelere konar.¹⁶*

Tabîî olanla sun'î olanın kıyaslandığı Sahra'da tercih açısından karşılaşılan bir diğer unsur insan unsurudur ki bu anlamda da her iki şairin aynı noktada buluştuğu görülür. Hoş-nîşinan'ın ilk bölümünde bedevîlerin sükûn u rahatta oldukları, beledînin ise daima esir-i cefa olduğu şu iki dize ile özetlenmektedir:

*Biri endişeden aman bulamaz
Biri endişeye zaman bulamaz¹⁷*

Hamid ikinci nağmede de bu kıyaslamayı sürdürür. Üçüncü nağmeden itibaren sahra ve bedevî yaşayışlarından sahneler vermeye başlar. Beyaban adını verdiği kırlarda, bedevîlerin (köylülerin) mütevazı, kanaatkâr ve mutlu yaşamlarını dile getirir. Şair, Sahra'nın ikinci şiiri olan Belde-güzîn'de ise şehir hayatının tasvirini yapar. Şehirlinin aşk ve eğlence hayatını, çektiği sıkıntıları verir. Bu bölümde de amaç insanların mutluluğu ve huzuru ancak tabiatın kucağında bulabileceklerini vurgulamaktır.

Alıkul Osmonov'un tabiat ve insan bağlamında aynı duygu ve düşüncelere sahip olduğu şiirlerinde ise Hamid'in "beledî"sinin yerini çobanlar alır. Bu şiirlerde çobanlar tabîî hayatın nimetlerini bütün zenginliği ile yaşayanların birer temsilcisi olarak sunulurlar. Bir yazısında "Ben koyun çobanının,

¹²Hamid "Sahra" ile birlikte J. Rousseau'nun tabiat görüşüne paralel olarak sahra hayatını şehir hayatına tercih etmiştir. Bk.: Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e)*, Dergâh Yay., Ekim 1981, s. 76. Bu tavır tabiatın algılanması açısından edebiyatımız için yeni bir bakış açıdır. Nitekim Sahra'dan önceki konu ile ilgili olarak Münif Paşa'nın yazdığı "Mukayese-i İlm ü Cehl" adlı makale, önceki bakış açısını özetler niteliktedir. Bk.: Münif Paşa, "Mukayese-i İlm ü Cehl" *Mecmua-ı Fünûn*, Eser-i Cemiyet-i İlmîyye-i Osmaniyye, İstanbul, 1279, Nu:1, s. 22.

¹³ Cekşenbek Cakıpbekuulu, *age.*, s. 15.

¹⁴ Alıkul Osmonov, "Caydoo", *age.*, s. 43.

¹⁵ Abdülhak Hamid Tahran, *age.*, s. 45.

¹⁶ Alıkul Osmonov, "Kırgız Tooloru", *Köl Tolkunu*, Kırgızistan Corosfondu, Bişkek 1995, s. 92.

¹⁷ Abdülhak Hamid Tarhan, *age.*, s. 43.

inek çobanının, çapa yapan çiftçinin saygıdeğer şairiyim”¹⁸ diyerek tercihini ifade edecek olan şair, "Karkıra", "Cenişbek", "Kırgız Kölü" gibi şiirlerinde kırsal bölgede yaşayan bu insanların her açıdan üstün nitelik ve zenginliklere sahip olduklarını vurgular. Bu yaklaşım da yine şehir hayatını ve şehir insanının karakterini,

"Para mabud ve bankalar mabed"¹⁹

dizesi ile tanımlayan Hamid'in yaklaşımını andırır:

*“Ben buradayım, yaşıyorum ve sağlıklıyım
Güzeller güzeli Çolpan-Ata'dayım.
İsmimi söyledim, ismini sordum insanlara.
Saygı gördüm buradakilerden
Ben buraya zenginlik için gelmedim.
Zenginlik olduğu yerde kalsın.”²⁰*

“Sahra” ile birlikte tamamen tabiata yönelecek olan Hamid'in, bu eserle birlikte hayâl ettiği sevgili imajı da değişecektir. "Mu'tekif"te sevgilinin hayâliyle şarkı söyleyen Hamid, "Mütehassir"la birlikte "feryâd u figâne" başlayacak ve sevgiliyle birlikte tabiatı idrake yönelecektir. Ancak sevgili artık o eski sevgili değildir. "Belde"de lüks bir hayat tarzı içerisinde anılan sevgilinin yerini Sahra'da saflığın ve duruluğun sembolü olarak köylü kızı almıştır. Ayrıca onun güzelliği de, yaşadığı yer gibi tabiidir:

*Dağda, şahin bakışlı bir duhter
Gezer âhu gibi tavahhus ile
O cibâlin perisine benzer
Zihni işgâl eder tahaddus ile
Aşka vakıf değilse de lâyıık
Hüsnü mevki gibi tabiidir.²¹*

Hamid "Bunlar Odur" ile birlikte sevgili imajını tamamen değiştirir. "Hacer-i Müteharrik", "Malabar Hil", "Biriçkendi" gibi şiirlerinde tamamen tabiatın kucagında yaşayan bir sevgili hayâli kurar ki, bu özellik Osmonov'un muhayyel sevgili tipi ile büyük benzerlikler taşır. Şairin, birçok şiirinde huzur ve mutluluğun sembolü olarak tabiatla eşleştirdiği Issık Göl, aynı zamanda onun en güzel aşk şiirlerine ilham olan sevgilileri ile tanıştığı, ya da onları hayâl ettiği bir mekândır:

*Nereye gitsem aklımda,
Gölün güzel kızları.
Bir süredir gidemedim
Gönlüm derinden ağladı²²*

Hamid Sahra ile birlikte tabiatı ve tabii yaşamın çekiciliğini farketmeye başlamış olsa da, onun ruh dünyasındaki daha derin etkilerini Hindistan'da yaşamaya başlar: "Hamid gerçekten büyük ve heybetli tabiatı Hindistan'da tanımıştır. "Bunlar O"dur kitabındaki, şiirlerde bu tabiatın her zerresini duygulu ve düşünen bir bakışın derinliğinde ele almıştır."²³

Bu gelişme aynı zamanda onun tabiatı idrak açısından ulaştığı üçüncü safhadır. "Bunlar Odur" ile birlikte deniz, güneş, ay, ağaç, kuş ve dağ gibi tabiat unsurları karşısında büyük bir şaşkınlıklıkla birlikte hayranlık hisleri yaşayacak olan şair, "Hediye-i Sâl", "Kürsi-i İstigrak", "Külbe-i İştıyak", "Zamâne-i Âb", "Umman" gibi şiirlerinde dağların, denizlerin ruh dünyasındaki akislerini yansıtır. Hindistan'dan

¹⁸ Alıkul Osmonov, "Men Kırgızdın Akını", *age.*, s. 48.

¹⁹ Abdülhak Hamid Tahran, *age.*, s. 57.

²⁰ Alıkul Osmanoğlu, *Köl Tolkumu*, Kırgızistan Basması, Frunze, 1972, s. 61.

²¹ Abdülhak Hamid Tahran, *age.*, s. 50.

²² Alıkul Osmonov, "Kayda Barsam Esimde", (Cakıpbekuulu, Cekşenbek; *age.*, s. 78)

²³ Mehmet Kaplan, "Tabiat Karşısında Abdülhak Hamid II", *TDED*, C. 4, s. 3, İstanbul 1951, s.22.

Samipaşazade Sezaî'ye yazdığı bir mektupta her akarsuyun, her ağacın, her bulutun insan ruhundan bir parça olduğunu belirten şair, zamanla ruh dünyası ile tabiat olayları arasında ilişkiler aramaya başlar:

*Gönlüm istedi sanki ol dem
Hem-derd olsun benimle alem²⁴*

Kendi ruh halini tabiatla arama temayülü tabiat şairlerinin birçoğunda olduğu gibi Osmonov'da da tipik bir tavır olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür çalışmalarda bazen kış mevsimi ile karamsar ruh hali arasındaki ilişkiler²⁵ bazen Issık Göl ile sık sık değişen ruh hali arasındaki paralellikler²⁶ mülâhaza edilir. Bu mülâhazalar da yine özellikle fikir kargaşası, ferdî dram ve özellikle de ölüm kavramı karşısında sergilenen sitemkâr ruh hali açılarından Hamid'in şiirlerini andırır: Onun:

*Ne âlemdir bu âlem akl u fikri bî-karar eyler.
Her i'cazât-ı Kudret pîş-i çeşimde güzâr-eyler.²⁷*

şeklindeki dizeleri ile, Osmonov'un tabiatı seyrederken dile getirdiği,

*Gündüzü kısa, gecesi uzun zamanlarda
Neler gelir, neler takılır aklıma²⁸*

dizeleri, tabiat unsurlarından ilhamla düşüncelere yönelişin işaretlerinden biri olarak dikkatlerimizi çeker.

Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki, görünenden yola çıkılarak görünmeyen anlatıldığı bu tür şiirlerde, iki şair tabiatı bir çağrışım unsuru olarak değerlendirme açısından birbirine yaklaşıırken, çağrışımın nitelikleri açısından ayrılırlar. Söz gelimi ölüm teması. Tabiatı seyrederken her iki şair de zaman zaman ölümü hatırlarlar. Hamid'in eşi Fatma Hanım'ın hastalığı ve ölümü üzerine içine düştüğü psikolojinin bir benzerini Osmonov kızı Çıpar'ın ölümü ile yaşamış ve günlerce ağlamış, duygularını şiirine aktarmıştır.²⁹ Ancak Hamid, ölümü fizik ötesi bir kavram olarak ele alıp karşısında Allah'a sığınırken³⁰, Osmonov onu daha çok dünyevî boyutu ile konu eder ve onu bütün güzelliklerin sonu olarak görür. Gerçi benzerî duyguları Hamid "Sahra"da yaşamamış değildir. Ancak Hamid nihaî anlamda dinî kaygılarla metafizikî aleme geçmiştir: "*Sahra, ayrılık ve ölümün birbirine karıştığı şiirlerin kitabıydı. Garam'da ise bu duyguların yanı başında bazı felsefî fikirlerin şairi ne kadar huzursuz kıldığını gördük.*"³¹

Osmonov'un ölüm konusundaki endişelerinin asıl kaynağını yitip giden gençlik oluşturur: "*Osmonov'un bu tür eserlerinde ölüm, kaçınılmaz bir son, hüznün veren bir kavram, uzun bir hasretin başlangıcı olarak kendisini gösterir.*"³²

"Otuz Caş"³³, "Oorulu Akın"³⁴ "Ayga" gibi şiirlerinde tabiat olaylarının, mevsimlerin gece ve gündüzlerin birbiri ardınca hızla geçip gitmesi, Osmonov'un ruh dünyasında, yaklaşan ecelin birer habercisi olarak tezahür eder:

*Doğusundan batısına dek,
Rengi değişmeyen ay gibi.
Sen de değişmesen ne olur.
Gençliğimin mevsimi.³⁵*

²⁴ Abdülhak Hamid Tahran, "Edebî Bir Saniye", *age.*, s. 170.

²⁵ Alıkul Osmonov, "Gitara Küüsü", *Mahabat*, Kırgızistan Basması, Frunze 1990, s. 15.

²⁶ Şarşanbek Ümötaliyev, *Alıkul Osmonov*, Kırgızistan Basması, Frunze 1958, s.110.

²⁷ Abdülhak Hamid Tahran, "Külbe-i İştıyak", *Bütün Şiirleri 3* (Haz.: İnci Enginün), Dergâh Yay., İstanbul 1999, s.132.

²⁸ Alıkul Osmonov, "Tilek", *Mahabat*, Kırgızistan Basması, Frunze 1990, s. 36.

²⁹ Cekşenbek Cakıpbekuulu, *age.*, s. 220.

³⁰ Abdülhak Hamit Tarhan, *Bütün Şiirleri*, (Haz: İnci Enginün) Dergâh Yay. Ağustos 1979 İstanbul, s. 23.

³¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, 1988 İstanbul, s. 537.

³² Hatice Kaya, *Alıkul Osmonov - Hayatı Sanatı ve Şiirleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) E.Ü TDAE, İzmir 2002.

³³ Alıkul Osmonov, "Otuz Caş", *Mahabat*, Kırgızistan Basması, Frunze 1990, s. 11.

³⁴ Alıkul Osmonov, "Oorulu Akın", *Köl Tolkunu*, Kırgızistan Basması, Frunze 1972, s. 88.

³⁵ Alıkul Osmonov, "Ayga", *age.*, s. 59.

Osmonov'un ölüm temasını bir son olarak değerlendirmesi ve sonrası için yorumlara girmemesi şüphesiz ki daha çok Sovyet Devri'nde din faktörünün sosyal hayattaki mevcudiyeti ile ilgilidir. Ancak bu tavır Osmonov 'un ateist bir şair olduğu anlamına da gelmemelidir. Zira ölümünden kısa bir süre önce hatıra defterine ölümden korkmadığını, Allah nezdinde günahsız olduğuna inandığını yazan şair bembeyaz ölüm karşısında³⁶ çoğunlukla kadere inanmış biri olarak karşımıza çıkar:

*Doğru, ömür ne kadar kısa, ne kadar az...
Kaderimiz bu, yazılından başkası olmaz.³⁷*

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Abdülhak Hamid Tarhan ve Kırgız şair Alıkul Osmonov'un şiirlerinde tabiat karşısında alınan tavır, onun ifadedeki lirizmi güçlendiren tasvirî malzeme olarak algılanması, tabîî olanın tercihi ve şairi felsefî mülâhazalara yönelten bir vasıta olarak değerlendirilmesi açılarından dikkate değer benzerlikleri ihtiva etmektedir. Ancak bu benzerlikler iki şairin tamamen aynı sanat ve dünya görüşüne sahip oldukları anlamına da gelmemelidir. Bu anlamda Osmonov'un tabiatı çocuklara ve gençlere sevdirmeye amacı ile didaktik tarzda söylediği, emek ve alınteri kavramlarını tabiatla bir bütün olarak sunduğu ve tabiat sevgisini vatan ve yurt sevgisi anlamında işlediği şiirleri açısından Hamid'in şiirlerinden farklıdır. Bu farklılığın nedenleri ise ferdî özelliklerden ziyade mevcut şartlarla ilgilidir.

KAYNAKLAR

- ROUSSEAU, A.M.-PİCHOİS, C.I., *Karşılaştırmalı Edebiyat*, (Çev.: Mehmet Yazgan) M.E.B. Yay., İstanbul 1994.
- Abdülhak Hamid Tarhan, *Bütün Şiirleri 1*, (Haz.: İnci Enginün) Dergâh Yay., İstanbul 1979.
- _____, *Bütün Şiirleri 1* (Haz.: İnci Enginün), Dergâh Yay., İstanbul 1991.
- _____, *Bütün Şiirleri 3* (Haz.: İnci Enginün), Dergâh Yay., İstanbul 1999.
- AKYÜZ, Kenan, *Abdülhak Hamid Tarhan*, Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi, İstanbul 1986.
- ŞERGEV, C.-MURATOV, A., *Adabiyat Terminlerinin Tüshündürmө Sөzdügü*, Mektep Basması, Frunze 1987.
- CAKIPBEKUULU, Cekşenbek; *Alıkulduñ Batpas Künü*, Kırgızistan Yazarlar Birliği, Bişkek 2001.
- ENGİNÜN, İnci; *Abdülhak Hamid Tarhan*, KTB 687, Ankara 1986.
- KAPLAN, Mehmet, *Şiir Tahlilleri (Tanzimat'tan Cumhuriyete)*, Dergâh Yay., Ekim 1981.
- _____, "Tabiat Karşısında Abdülhak Hamid 2" *TDED*, C.4, S. 3, İstanbul 1951.
- KAYA, Hatice, *Alıkul Osmonov Hayatı Sanatı ve Şiirleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), EÜ TDAE İzmir 2002.
- Münif Paşa, "Mukayese-i İlm ü Cehl", *Mecmua-ı Fünûn*, Nu: 1 Eser-i Cemiyet-i İlmîyye-i Osmaniyye, İstanbul 1279.
- OSMANOĞLU, Alıkul, *Köl Toklunu*, Kırgızistan Basması, Frunze 1972.
- _____, "Men Kırgızdın Akını", *Köl Toklunu*, Kırgızistan Corosfonduu, Bişkek1995.
- _____, *Mahabat*, Kırgızistan Basması, Frunze 1990.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988.
- ÜMMETALİYEV, Şarşanbek, *Alıkul Osmonov*, Kırgızistan Basması, Frunze 1958.

³⁶ Cekşenbek Cakıpbekuulu, *age.*, s. 222.

³⁷ Alıkul Osmonov, *Mahabat*, Kırgızistan Basması, Frunze 1990, s.11.

AĞIZ ARAŞTIRMALARIMIZDA YAYGINLAŞMIŞ YANLIŞLIKLAR (3):
“üzüm/yüzüm; öllük/höllük” türeme mi düşme mi?

On The Wide Spread Mistakes in Publication of Dialect Researches (3):
Are “üzüm/yüzüm; öllük/höllük” ‘prothesis’ or ‘apheresis’?

Gürer GÜLSEVİN*

Özet

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili yayımlarda, yazı dilimizde ünlü ile başlayan bazı kelimelerin başında görülen “y-” ya da “h-” ünsüzleri, genellikle “öntüreme” olarak verilegelmektedir. Oysa, yaşayan ve tarihi lehçelerle karşılaştırmalar yapıldığında, bu kelimelerin bazılarında “öntüreme” olmadığı, eski bir ünsüzü devam ettirdikleri anlaşılır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi Ağızları, öntüreme

Abstract

In some publications which are on the linguistic features of Turkish dialects the initial “y-“ ana “h-“ in some Turkish words has usually been considered as a “prothesis”. On the other hand, when one makes a comparison between these words and historical and living Turkish dialects can come to conclusion that some of these words do not include prothesis, but they can be evaluated as continuation of an older consonant.

Keywords: Turkish dialects, prothesis

Bu dizinin ilk makalesinde, “*burā*” kelimesinin yapısını, ikincisinde ise ses olaylarındaki değişme istikametleri verilirken yapılan bazı yanlışlıkları işlemiştik.¹ Dizinin üçüncü makalesi olan bu yazıda ise, ağız araştırması yayımlarımızın “*başta ünsüz türemesi*” bölümlerinde verilen bazı örnekleri sorgulayacağız.

Türeme (*başta ünsüz türemesi=prothese*) olayı, sadece Türkiye Türkçesi ağızlarına özgü olmayıp, Türk dilinin değişik dönem ve sahalarında da görülmektedir. Arapçadan dilimize giren “*esîr*” sözü, bir “y-” türemesi almış hâliyle (*yesir*) hem günümüz ağızlarında², hem de bazı tarihî metinlerimizde³ kaydedilmiştir. Kelimenin yabancı olduğu, dilimize Arapçadan girdiği ve orijinalinin de “*esîr*” şeklinde olduğu bilinmektedir. Bu yüzden, hem tarihi metinlerimizde hem de yaşayan ağızlarımızda tespit edilen “*yesir*” kelimesinin başındaki ünsüzün bir “*öntüreme*” olduğu açıktır. Yine yabancı kaynaklı olduğu bilinen “*akıl*” (< Arapça ‘*akl*) sözünün ağızlardaki “*hagıl*” biçiminde de öntüreme olduğu açık olarak anlaşılmaktadır.

Ancak, Türk dili kaynaklı olup hem “y-”li hem de “y-”siz; hem “h-”li hem “h-”siz şekilleri bulunan kelimelerden (*inan-/yinan-; aldan-/yaldan-; üzüm/yüzüm; öllük/höllük*, vb.) “y-”li ve “h-”li olanlarda bir öntüreme mi olduğu, yoksa “y-”siz ve “h-”siz şekillerde bir ünsüz düşmesi mi gerçekleştiği, pek çok Türkoloji yayımında karıştırılmaktadır.

* Prof.Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ G.Gülsevin, “Ağız Araştırmalarında Yaygınlaşmış Yanlışlıklar I: ‘bu+ra’ mı, ‘bu ara’ mı?”, Prof.Dr. Fikret Türkmen Armağanı, s. 333-335; G. Gülsevin, “Ağız Araştırmalarında Yaygınlaşmış Yanlışlıklar II: Değişmenin Yönü Bakımından Yapılan Yanlışlıklar”, *TDİD V-1 (Yaz)*, İzmir 2005, s. 59-63.

² EDİRNE, s.58; MALATYA, s.102; NEVŞEHİR, s.83; ORDU, s.84; RİZE, s.95.

³ *Ben bir bezirgânım sen de bir yesir / Bahañı ödemez Hind ile Mısır* (TS VI, s.4550).

1. “y-” öntüremesi denilen örnekler üzerine:

Bu konu, yani “*inan-/yinan-*” çiftindeki fonetik olayın ne olduğu hususunda Türkologların farklı görüşleri olmuştur. Bizce, yanlış olan “*inan- > yinan-*” tarzındaki öntüreme izahının yapılışı, bu görüşte olanların Türkiye Türkçesi yazı dilini kendi bakış açılarında temele yerleştirmiş olmalarından kaynaklanmaktadır.

Ağız araştırması yayımlarımızda konu ile ilgili verilenlerden bazıları şunlardır (Bizce bunların bir kısmı yanlış, yani öntüreme söz konusu değildir):

y- türemesi : *yéřiş-* ‘erişmek’ (AYBASTI, s.35)

y türemesi : *yéřişür* ‘erişmek’, *yındirdi* ‘indirmek’ (ÇÜNGÜŞ-ÇERMİK, s.70)

y türemesi : *yendir-* ‘indirmek’, *yüzüm* ‘üzüm’ (DİYARBAKIR, s.17)

y-< Ø- : *yen-* ‘inmek’, *yaldat-* ‘aldat-’ (ERZİNCAN, s.110)

yaldat- ‘aldatmak’, *yendir-* ‘indirmek’ (ERZURUM, s.31)

y türemesi : *yeriş-* ‘eriş-’, *yen-* ‘inmek’, (KARS, s.140)

y türemesi : *yiz* ‘iz’, *yéndir-* ‘indirmek’ (KEBAN-BASKİL-AĞIN, s.56)

y- türemesi : *yaldat-* ‘aldatmak’ (MALATYA, s.101)

Ünsüz öntüremesi bölgenin sık rastlanan bir olayı değildir. Bazı kelimeler, özellikle *aldan-*, *ırak* ve *esir* kelimeleri önseslerine aldıkları birer y sesi ile söylenirler. Bu kelimeler bölgede *yaldanmah*, *yaldatmah*; *yırah* ve *yésir* şekillerindedir. Bölgenin bir iki ağzında da *ir-* ‘eriş-, yetiş-’ kelimesi y öntüremesi ile *yir-* şeklinde görülür. (NEVŞEHİR, s.83)

y türemesi : *yéřiş-* ‘erişmek’ (ORDU, s.84)

Ø- > y- : *yiri* ‘iri’, *yeriş-* ‘erişmek’, *yen-* ‘inmek’, *yoksuz* ‘öksüz’ (RİZE, s.94-95)⁴

Türkiye’nin çok değişik bölgelerinde (Edirne’den Kars’a kadar) derlenen metinlerde “y-” öntüremesi olarak verilen kelimeler şunlardır: *yaldan-/yaldat-* ‘aldanmak/aldatmak’, *yéřiş-/yeriş-* ‘erişmek’, *yırah/yırah* ‘ırak’, *yiri* ‘iri’, *yiz* ‘izi’, , *yen-dir-/yin-dir-* ‘in-dirmek’, *yoksuz* ‘öksüz’, *yüzüm* ‘üzüm’. Bazı kelimelerin (*yaldan-* ‘aldanmak’, *yendir-* ‘indirmek’) hemen bütün ağzılarda “y-”li şekilleri ile de kaydedilmiş olması da ayrıca dikkate değerdir.

Z. Korkmaz, “*Gramer Terimleri Sözlüğü*” adlı eserinde, “*ünsüz türemesi*” başlığı altında bu tür örnekleri saymıştır: “*ünsüz türemesi: Kelime ön, iç ve son seslerinde kelimenin aslında olmayan bir ünsüzün türemesi olayı: elbette > helbette, ır > yır, ırak > yırak, igit > yigit, ...*”⁵. A. Caferoğlu da Fundamenta’da *indür-* > *yındür-* ve *aldan-* > *yaldan-* gibi örnekleri verir.⁶ Bunlardan “*elbette > helbette*” örneğinin durumu açıktır. Bir öntüreme söz konusudur. Ancak, “*ırak > yırak, igit > yigit*” örneklerinde, bir öntüremeden bahsedilemeyeceği kanısındayız. Özellikle Çuvaş Türkçesinde görülen kelime başı “y-“ seslerinin, eski bir uzunluğun kalıntısı olduğunu düşünenler de vardır.⁷

Bu konudaki görüşümüz şudur: Söz konusu kelimelerin (*ırak/yırah, igit/yigit, üzüm/yüzüm*) ilk hece ünlüleri “dar-düz (ı-i)” ünlülerdir. Bu ünlüler ile, “y” ünsüzü birbirine çok yakın seslerdir. Yani, “ı/i” ile başlayan bir kelimedede “y-” türeyebildiği gibi; “y-” ile başlayan bir kelimenin kök ünlüsü “ı/i” seslerinden birisi ise, baştaki ünsüz düşebilir de. İki olay da fonetik açıdan mümkündür.

⁴ T. Günay, bu bölümü yazarken yukarıdaki örnekleri “*öntüreme*” olarak vermiş, ancak Eski Türkçedeki şekilleri de göz önüne koyarak “*yırakden*” ve “*yigne*” örneklerinin bu olaya sokulmasının zor olduğuna işaret etmiştir.

⁵ Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 163.

⁶ A. Caferoğlu, “Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte”, *PhTF I*, Wiesbaden 1959, s. 254.

⁷ L. Ligeti, “Les voyelles longue en turc”, *JA*, 1938, 177-204; T. Tekin, “Türk dillerinde önsesle y- türemesi”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 4, Ankara 1994, s. 51-66.

Peki o halde, ilgili örneklerde hangisinin gerçekleştiğini tespit edebilmek için hangi ölçülere bakılabilir. Bizce, bu kelimelerin yaşayan lehçelerdeki karşılıkları, ilk bakılması gereken ölçülerdendir. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesindeki kelime başı “y-” sesleri, yaşayan diğer lehçelerimizde düzenli olarak “y-, c-, ç-, j-, d-, z-, s-” sesleriyle karşılanmaktadır. Birkaç örnek:

Türkiye Tk.	Kırgız Tk.	Kazak Tk.	Tuva Tk.	Yakut Tk.
y-	c-	j-	ç-	s-
yaş	çaş	jas	çaş	сіас
yıl	cıl	jıl	çıl	сіл

O halde, Oğuzcada “üzüm/yüzüm, ırak/yırak, ilan/yılan, ip/yip”; hatta “aldan-/yaldan-, az-/yaz- ‘günah işlemek’” gibi ikili şekillerdeki değişmeye karar verirken, yaşayan lehçelerdeki karşılıklarına bakmamız en iyi ölçülerden biri olacaktır. Eğer kelime Kırgızcada veya Tuvacada da ünlü (ı/i) ile başlıyorsa, demek ki orijinali de kelime başında ünlülü şekildedir; bizdeki “yip, yinan-, yılan” gibi şekillerdeki “y-” sesi öntüreme olmalıdır. Eğer yaşayan lehçelerde kelime başında bizdeki “y-”lere denk gelen ünsüzleri (c-, ç-, j- vs.) buluyorsak, o zaman bu kelimelerin eskiden de başında bir ünsüz bulunmakta idi; yani kelimenin başındaki ünsüz (y-) aslî olmalı, “y-”siz (üzüm, ip, ilan, iğit, aldanmak) şekillerde ise bir “ünsüz düşmesi” kabul edilmelidir. Çünkü, “i/i” seslerinin önünde “y-” türeyebilse bile, “c-”, “ç-”, “j-” gibi seslerin türemiş olması izah edilemez. Durum, bazı kelimeler için gayet açıktır. “Yılan/ilan” çifti diğer lehçelerle karşılaştırıldığında, kelime başı ünsüzlü olarak bulunur: Kırgızca *cılan* (Yudahin, s.208), Kazakça *jılan* (Koç, s.190), Çuvaşça *salen* (Paasonen, s.139) gibi. Hatta, tarihi dönemlerden Tuna Bulgarcasında bile, kelime başında bir ünsüz ile karşımıza çıkar: *dilom*⁸. Demek ki, bu kelimedede öntüreme söz konusu olamaz, çünkü, orijinalinde bir kelime başı ünsüzü vardır. “ilan” şeklinde bir ünsüz düşmesi olmuştur. Aynen bu şekilde açıklanabilecek şu örnekler de anlabilir: *ağla/ıgla-/yığla-*: Kazakça *jıla-* (Koç, s.190); *ılın-/yılın-*: Kırgızca *cılı-* (Yudahin, s.209), Kazakça *jılı-* (Koç, s.193); *ıldız/yıldız*: Kırgızca *cıldız* (Yudahin, s.209), Çuvaşça *şaldär* (Paasonen, s.138).

Ağız araştırması yayımlarımızda “y- öntüremesi” olarak verilegelen kelimeleri de yaşayan lehçelerimizle karşılaştırdığımızda, *üzüm/yüzüm, ırak/yırak*⁹ kelimelerinin aslî bir kelime başı ünsüzü barındırdığını görürüz:

<i>yüzüm</i> ‘üzüm’	Kırgız <i>cüzüm</i> (Yudahin, s.240) Kazak <i>jüzim</i> (Koç, s.189)
<i>yırak/yırah</i> ‘ırak’	Kazak <i>jırak</i> (Koç, s.194)

Yaşayan lehçelerde “cüzüm / jüzüm” olarak da tespit edilen kelimenin başında bir “c-” türemesinin gerçekleşmesi imkansızdır. O halde, bu tür kelimelerin başında bir ünsüz eskiden beri vardır. Bu ünsüz, Oğuz lehçelerinde “y-”, Kırgızcada “c-”, Kazakçada “j-” sesine dönüşmüştür. Daha sonra, Oğuz lehçelerinde bu tür kelimelerde bazen bir “y-” düşmesi olmuştur. Bir *dar-düz* ünlüden önceki bu “y-” düşmesi olayı, Azerbaycan diyalektinde karakteristik vasıf kazanmıştır. Türkiye Türkçesini meydana getiren ağızlarda ise hem “y-”li hem “y-”siz şekilleri yaşamaya devam etmiştir. Bazı durumlarda yazı dilimiz “y-”li şekilleri (*yıldız, yılan*, vs.), bazı durumlarda da tıpkı Azerbaycan Türkçesi gibi “y-”siz şekilleri (*üzüm, ip, inan-, ırak*, vs.) standartlaştırmıştır.

Biz 1987 yılında yayımladığımız bir makalede, Türk dilindeki “yılan/ilan, yip/ip, yaz-/az-” gibi şekillerin yorumlanması konusundaki görüşlerimizi uzun uzadıya tartışmıştık¹⁰.

⁸ T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 13.

⁹ Bu kelime tarihi Türk lehçelerinde de “y-”li şekilleriyle tespit edilmektedir: Eski Uygurca *yırak* (bkz. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968, s. 294).

2. “h-” öntüremesi denilen örnekler üzerine:

Kelime başında bazen “h-”li bazen “Ø-”lı şekillerde bulunabilen örneklerde *türeme* mi *düşme* mi olduğuna karar vermek ise daha güçtür. Yabancı kelimelerin asılları belli olduğundan, “*elbet* > *helbet*” örneğinde *öntüreme*, “*hasta* > *asta*” örneğinde *ünsüz düşmesi* bulunduğunu hemen söyleyebiliriz. Ancak, Türkçe kökenli sözlerde buna karar vermek bazen imkansızlaşır. Klasik Türkoloji geleneğinde, “*Türk dilinde kelime başında h- sesi bulunmaz*” diye bir yanlış yargı genelleştiği için, pek çok araştırmacı “*höllük/öllük, harık/arak*” gibi kelimelerin başındaki ünsüzü “*öntüremedir*” deyip geçmektedir.

Öntüreme “h-” olarak verilenlerden bir kısmı doğru olsa bile, bir kısmı muhakkak incelenmeli ve tartışılmalıdır. Ağız araştırması yayımlarımızda verilen konu ile ilgili örneklerden bazıları şunlardır:

h- türemesi : *harh* ‘ark’, *havya* ‘ayva’, *höbek* ‘öbek’ (AYBASTI, s.35)

h türemesi : *hindi* ‘şimdi’ (ÇÜNGÜŞ-ÇERMİK, s.70)

h türemesi : *havya* ‘ayva’ (DİYARBAKIR, s.17)

hürüş- ‘ürüşmek’, *haçız* ‘açız’ (EDİRNE, s.58)

h- < Ø- : *harh* ‘ark’, *havya* ‘ayva’ (ERZİNCAN, s.111)

h- : *havya* ‘ayva’, *holta* ‘olta’, (ERZURUM, s.31)

h türemesi : *havlu* ‘avlu’, *hariğa* ‘arka-su arka’ (KEBAN-BASKİL-AĞIN, s.56)

h türemesi : *hatla-* ‘atla-’, *havya* ‘ayva’ (KIRŞEHİR, s.63)

h- öntüremesinin bölgemizdeki örnekleri şunlardır: *himci/hindi* ‘şimdi’, *horaya* ‘oraya’ (KÜTAHYA, s.55)¹¹

h- türemesi : *harh* ‘ark’, *höllüg* ‘öllüg’, *havya* ‘ayva’, *hatlat-* ‘atlatmak’ (MALATYA, s.101)

Metinlerimizde kuralı olarak h- türemesi görülür: *hindi* ‘şimdi’, *horak* ‘orak’, *höteki* ‘öteki’ (MUĞLA, s.31)¹²

Bir iki kelimedede bir öntüreme olduğu görülmektedir: *horda* ‘orada’, *hindi* ‘şimdi’ (NEVŞEHİR, s.77)¹³

h öntüremesi için yine tek tük örnekler gösterebiliyoruz: *horda* ‘orada’; *havlu-havli* ‘avlu’, *havya* ‘ayva’ (NEVŞEHİR, s.84)

h türemesi : *hark* ‘ark’, *havli* ‘avlu’, *havuşla-* ‘avuçlamak’, *havya* ‘ayva’, *hödüş* ‘ödünç’ (ORDU, s.84)

Ø- > h- : *hen* ‘en’, *hepeyi* ‘epey’, *hoke* ‘öfke’ (RİZE, s.94-95)

h ön ünsüz türemesi: *havlu* ‘avlu’ (URFA, s.57)

Dikkat edilirse, hemen hemen bütün ağızlarda *havya* ‘ayva’, *harık/hark* ‘ark, su arka’ kelimesi “h-”li olarak bulunmaktadır. *avuçla-* ‘havuçlamak’, *holta* ‘olta’, *horak* ‘orak’, *hindi* (Eski Türkçe *amti*) ‘şimdi’, *höbek* ‘öbek’, *hürüş-* ‘ürüşmek’, *höteki* ‘öteki’, *hatla-* ‘atlamak’, *haç* ‘aç’, *hoke* ‘öfke’ gibi kelimeler ise bazı ağızlarda “h-”li tespit edilmiştir. Yazı dilimizde bile “h-” önsesi ile görülen *hörgüç*, *höyük* kelimeleri de burada hatırlanmalıdır.

Ana Türk Dili (bazılarına göre Ana Altay Dili)’nde aslî bir “*p-” önsesi bulunduğu, bu “*p-”lerin Moğolca ve Tunguzcada “h-” ve “f-” seslerine dönüştüğü, Türk dilinde ise önce “h-”ye dönüşüp, ardından da düştüğü ve “Ø-” olduğu, yaklaşık 100 yıldır araştırmacılar tarafından söylenmektedir.¹⁴ Ancak, “h-”li şekilleri düşürmeyip koruyan bazı örnekler de, serpinti hâlinde yaşayan diyalektlerde yaşamaktadır. Hatta, Halaççada, eski “*p-” sesi, düzenli olarak “h-” şeklinde korunmuştur. Bu konuda da Türkoloji

¹⁰ G. Gülsevin, “Türk Dilinde Bir Kelime Baş Ünsüzü Üzerine”, *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1987, s. 173-200.

¹¹ T.Gülensoy, Türk dili kaynaklı kelimelerde görülen bazı kelime başı “h-” seslerinin N. Poppe tarafından Ana Altaycadaki bir “*p-”den geldiğinin tasarlandığını söylemiştir.

¹² A. Akar da Ana Altayca *p- foneminden kısaca bahsetmiş, ancak ilgili kelimeleri öntüreme olarak vermiştir (s. 30).

¹³ Z. Korkmaz, dipnotta, “*Türkçede bazı kelimelerdeki h-’nin bir öntüreme olmayıp, kısmen Ana Altaycadaki bir *p sesinden geliştiği görüşü de vardır.*” demiştir. (192. dipnot)

¹⁴ Konu ile ilgili geniş bibliyografya için, bkz. Osman Nedim Tuna, *Altay Dilleri Teorisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, İstanbul 1983, s.46; N. Poppe, *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden 1965, s.197; N. Poppe, (Çeviren Zeki Kaymaz), *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri I. Kısım, Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, İstanbul 1994, s.18.

literatüründe yayımlanmış pek çok araştırma vardır. Maalesef, özellikle Türk dilindeki “*p- > h- > Ø-” konusu Türkiye Türkolojisinde lâyıkiyla izlenemediğinden, hemen her yayımda “*hörgüç, harık*” gibi kelimeleri “*öntüreme*” başlığı altında görmekteyiz.

Elbette Türkiye Türkçesi ağızlarında *öntüreme* “h-” sesi vardır (*helbet* < *elbet, hataş* < *ateş*, gibi). Ancak, ağızlarımızdaki bütün “h-”ler *öntüreme* değildir. Biz bu konuyu işlediğimiz bir makalede, ağızlardaki “h-” seslerinin kaynağını şu şekillerde göstermiştik:

A. Türk Dili Kaynaklı Olanlarda

1. h- < k-
2. h- < g-
3. h- < *p-
4. h- < s-
5. h- < y-
6. h- Yansıma Kelimelerde
7. h- Ön türeme

B. Yabancı Kaynaklı Kelimelerde

1. h- < k-
2. h- < g-
3. h- < p-
4. h- < f-
5. h- < v-
6. h-, f-, p- ve Ø- Alternans Kullanışlar
7. -h Ön türeme
8. h- Yabancı Asıllı Kelimelerde Aslı¹⁵

Türk dilinde kelime başındaki “h-” ya da Ana Altay dilinde “*p-” konusu ile ilgili yayımlar incelendiğinde, Moğolcada “h-”, Tunguzcada “f-” olarak saklanan, Türk dilinde düşmüş olmasına rağmen bazı diyalektlerinde (Azerbaycan, Özbek, Anadolu) serpinti hâlinde görülen, Halaç Türkçesinde ise oldukça düzenli bir şekilde korunmuş olan “h-“li kelimeleri görebiliriz. G. Doerfer’in Halaçça’da bulunan “h-”lerden, eski bir “*p-”ye uzandığını düşündüğü kelimeler şunlardır:¹⁶

hâ^açug; ha: ^am; hâ^anl, hâll; hâ^ara; hâ^arı; hâ^art; hâ^ay; hâ^az-; haç-; hada:q; hadur-; hâga; hagaç; hâgru-; hâla-bula; halakko (?); ha/âlâ pârta var- (?); ha.lm hat- (?); hâlu- (?); haŋgırla-; har-har; harq; harqa:n; has-; hat; hat-; havul; ha:y-; hayâz; hayg:n-; ha:z; hâççinäk (?); hâk-; hâpis-; hâr; hârâk-; hâs-; hâşü-; hâtâk; hâv; hâyir-; hâyür-; hâylä-; hâ^vn; hi:-; hiç-; hidik; hidî:ş; hi:^ejâş-; hi:^el; hi:^elâkân; hi:^elinti ^lel:inti; hi:^eri; hugla-; hıgul-; hi:^ln; hi:^lt; hikkâ; hikmâk; hil-; hilirük; hilki; hillälâ-; hilyätâ; hurâq; hurçaqla-; hiri-; hirin; hirk-; hirkäk; hirkâl; hurtillat-; hissi; histäk; hişâ-; hiyâ; hiz-; hizim; ho:graq; hogrı; holgun; holu-; hopruq; hoqlago; hoqu-; hortillat-; hosar-; hottuz; ho.ylan-; hu:lâk; hulu-; hulug; hu:n; hu:^oçaq; hu:^ot; hu:^otun; hur-; huştäk; hu:tâyi; hu:^uç; huv-; hü:k.

Yaşayan lehçelerimizde “Ø-”lı olup Halaç Türkçesinde “h-”li olan bu kelimelerin hepsinin de eski bir “*p-”den geldiğini iddia etmek doğru olmaz. Bunlardan bir kısmı da, hiç şüphesiz, yabancı asıllı kelimelerde görüldüğü gibi, *öntüreme* “h-”lerini almıştır. Biz, Halaç Türkçesindeki bütün “h-”lerin kaynağının “*p-” olması gerektiği şeklindeki görüşlere itirazımızı 1987 yılında yayımlamıştık.¹⁷

¹⁵ G. Gülsevin, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında # h Sesi Üzerine”, *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten 2001 I/III*, Ankara 2003, s.129-146, Ankara 2002.

¹⁶ G. Doerfer, “Materialien zu türk. h- (I)”, *UAJb*, s.94-96.

¹⁷ G. Gülsevin, “Türk Dilinde Bir Kelime Baş Ünsüzü Üzerine”, *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1987, s.173-200.

Türkiye Türkçesi ağızlarında da bu “*p-”lerin devamı olan aslî (*öntüreme* olmayan) “h-”lere rastlamaktayız. 2001 yılında yayımlanan makalemizde, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki “h-”li kelimeleri incelerken, Altay dilleri grubundaki karşılaştırmalar sonucunda, eski bir “*p-”den geldiği düşünülebilecek olanlarını da vermiştik. O listedeki kelimelerden bazıları şunlardır¹⁸:

h a y v a (I) [*hâyve*] Ayva (*Akyazı ve çevresi, *Kandıra-Kc.) (Doerfer II, s.141)

⇒ TTK. *ayva* ile ilgili. İbn.Müh. *ayva* .(İbn.Müh.14); EAT *hayva*. (TS.1907); Azb. *hevya* (KTLS.38); Tkm. *hayva* (Doerfer I.131); Kmk. *hayva* (Doerfer I.132)

h a p u ç l a m a k Yoğurmak, mıncıklamak (*Ayancık-Sn.)

⇒ TTK. *avuç*, *avuçlamak* ile ilgili. Doerfer’in Türkiye Türkçesi ağızlarındaki aslî h-’ler listesinde bu kelime de bulunmuyor. Ancak, Poppe, kelimeyi Ana Altaycada *p- önsesi ile canlandırıyor: “Moğolca adqu < *padqu ‘avuç’ adqu- ‘elle yakalamak’, Orta Moğolca hadqu- = Mançurca fat’a ‘el. ayak. yırtıcı bir kuşun tırnakları’” (Poppe I, s.80). Lehçelerimizdeki şekilleri: EsUyg. *adut* ‘avuç, avuç dolusu’ (EUTS.6); DLT. *adut* ‘avuç’, *adutla-* ‘avuçlamak’ (Dizin.8); ME. *awuçla-* ‘avuçlamak’ (ME.94)

h o l t a (I) 1. Olta (Dikici, *Dinar-Af.; Bağlılı, *Eğridir-Isp. ...) (Doerfer II, s.142)

⇒ TTK. *olta* ile ilgili. Çuv. *valda* (Paasonen.198)

h o r a n (II) Biçilmiş tarla (-Ezc.) (Doerfer II, s.142) bkz. *ormak* ‘biçmek’

⇒ TTK. *or-* ‘biçmek’ ve *orak* ‘orak’ ile ilgili. DLT. *orgak* ‘orak’ (Dizin.441); KB. *or-* ‘biçmek’ (Dizin.345); Hal. *ho.r-* ‘biçmek’ *hograq* ‘orak’ (Doerfer III.134-136); Çuv. *vır-* ‘biçmek’, *serla* ‘orak’ (Paasonen.201,148).¹⁹

h ö l (I) Az ıslaklık: *Buğdaya höl değmiş* (Safranbolu-Zn.; -Ur.; -Gaz.; *Antakya-Tat.; *Gürün-Sv.) 2. Yaş (toprak, çamaşır vb. şeyler için) (Sarıca, *Gölköy-Or. ...) (Doerfer II, s.142)

⇒ DLT. *öl* ‘ıslak, yaş, nem’ (Dizin456); EAT. *höl* ‘yaşlık, rutubet’ (TS.1928); Azb. *höl* (Doerfer II.148); Tkm. *hö:l* (Doerfer I.131); Özb. *hol* (Doerfer I.131); Uyg. *höl* (Doerfer I.131); Hal. *hi.°l* (Doerfer III.131)

h ö l l ü k (I) [*höl (II)-2*] 1. Kundak çocuklarının altına konulan elenmiş ince toprak (*Sungurlu-Çr.; Sm. ...) bkz. *höl (I)*.

h ö r d ü r m e k Ördürmek (Karakoyunlu, *İğdır-Kr.) (Doerfer, *hör-* ‘weben’ şeklini vermiş (Doerfer II, s.142). bkz. *hörküç (I)*, *hörüük (I)*, *hörüüklemek*, *höyük (I)*)

⇒ TTK. *ör-* ‘(duvar vs.) yükseltmek, saç örmek’ ile ilgili. KTK. *ör-* ‘yukarı çıkmak, yükselmek’ (OA.126); DLT. *ör-* ‘belirmek, yükselmek’ (Dizin.462); EAT *örü dur-* ‘ayağa kalkmak’ (TS.3122); Azb. *hör-* (Doerfer I.131); Hal. *hiri-* (Doerfer III.133)

h ö r k ü ç (I) [*hörküç*] Hörgüç (İğdecik, İlyas, *Keçiörlü-Isp.; Balkanda, *Beyşehir-Kn.; Fethiye ve köyleri-Mğ.) (Doerfer II, s.138-168). bkz. *hördür-*, *hörüük (II)*, *hörüüklemek*, *höyük (I)*.

⇒ TTK. *hörgüç* ile ilgili. (*hör-* ‘yükselmek fiili’ + *güç* ‘gülden isim yapan ek’) EAT. *örgüç* (TS.3115); Azb. *hörgüç* (KTLS.348); Tkm. *örküç* (KTLS.349)

h ö y ü k (I) [*hörüük (III)*, *höyyük*, *hürük*, *hüyük*] 1. Toprak yığını, tepecik (Yukarıseyit, *Çal-Dz.; *Urla-İz.; ...) (Doerfer II, s.138-168) bkz. *hördürmek*, *hörküç (I)*, *hörüük*, *hörüüklemek*

⇒ TTK. *höyük* ile ilgili. Hal. *hü:k* ‘tepe, höyük’ (Doerfer I.96)

Görüldüğü gibi, diğer Türk lehçeleri ve Altay dilleri grubundaki karşılıkları ile mukayeseler yapıldığında, ağızlarımızda “h-” öntüremeli denilen kelimeler hakkında yeniden düşünmemiz gerektiği ortaya çıkmaktadır. Yapılan karşılaştırmalar sonucunda, bizce “*hayva*”, *holta*”, “*horak*”, *höllük*”, “*hörgüç*”, “*höyük*” gibi kelimelerin başında bulunan “h-” ünsüzü *öntüreme* olmayıp, aslî bir ünsüzün devamıdır.

¹⁸ G. Gülsevin “Türkiye Türkçesi Ağızlarında # h Sesi Üzerine”, *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2001 I/II, Ankara 2003, s.129-146.

¹⁹ TTK. *ör-*, *orak* = Hal. *ho.r-*, *hograq* = Çuv. *vır-*, *serla* şekillerinin izahı için, bkz. G. Gülsevin, “Türk Dilinde Bir Kelime Baş Ünsüzü Üzerine”, *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten*,1987, s.186-187.

SONUÇ

1. Türkiye Türkçesi ağızları araştırmalarında, kelime başında “y-”li ve “y-”siz görülen şekillerin başındaki ünsüze “öntüreme” demek yaygınlaşmış bir yanlışlıktır. Bunlar, yaşayan lehçelerdeki şekilleri ile karşılaştırıldığında, bir kısmının “öntüreme” olmayıp, eski bir ünsüzün devamı olduğu anlaşılabilir (ip < yip, gibi).
2. Türk dili ile tarihi ilgisi bulunan Moğolca, Tunguzca gibi dillerdeki şekiller de göz önüne alındığında eski bir “*p-”den geldiği anlaşılan “h-”li bazı kelimelerin Türk dilinde de saklandığına biz de inanıyoruz. Hal böyle olunca, ağızlarımızda “h-” ve “Ø-”li şekillerde yaşayan bazı kelimeleri tekrar düşünmemiz gerekmektedir. Ağız araştırması yayımlarımızda hiç tartışılmadan “öntüreme” bahsine konulan “höllük”, “hayva”, “havyucla-”, “hark” gibi kelimelerin gerçekte eski şekillerini koruduğunu ve araştırmacılarımızın yaygınlaşmış bir yanlış tekrar edebildikleri kanısındayız.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- Caferoğlu: A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yayınları, İstanbul 1968.
- ÇÜNGÜŞ-ÇERMİK: S. Özçelik-E. Boz, **(Diyarbakır İli) Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağızı**, TDK Yayınları, Ankara 2001.
- DİYARBAKIR: M. Erten, **Diyarbakır Ağızı**, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- Doerfer I.: G. Doerfer, “*Materialien zu türk. h- (I)*”, UAJb.
- Doerfer II.: G. Doerfer, “*Materialien zu türk. h- (II)*”, UAJb.
- Doerfer III: G. Doerfer, S. Tezcan **Wörterbuch des Chaladsch (Dialect von Charrab)**, Budapest 1980.
- DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- EDİRNE: E. Kalay, **Edirne İli Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- ERZİNCAN: M. Sağır, **Erzincan ve Yöresi Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- Gülsevin I.: G. Gülsevin, “*Türk Dilinde Bir Kelime Başı Ünsüzü Üzerine*”, **TDAY Belleten**, 1987, s.173-200.
- Gülsevin II: G. Gülsevin, “*Türk Dilinde Bir Kelime Başı Ünsüzü Üzerine*”, **TDAY Belleten** 1987, s.173-200.
- KARS: A. B. Ercilasun, **Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983.
- KEBAN-BASKİL-AĞIN: A. Buran, **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- Koç: K. Koç, **Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- KTLS.: A. B. Ercilasun v.d, **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- KÜTAYHA: T. Gülensoy, **Kütahya ve Yöresi Ağızları**, TDK. Yayınları, Ankara 1988.
- MUĞLA: A. Akar, **Muğla Ağızları**, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2004.
- NEVŞEHİR: Z. Korkmaz, **Nevşehir ve Yöresi Ağızları I. Ses Bilgisi**, DTCF Yayınları, Ankara 1977.
- ORDU: N. Demir, **Ordu İli ve Yöresi Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 2001.
- Paasonen: H. Paasonen, “*Çuvaş Sözlüğü*”, TDK Yayınları, İstanbul 1950.
- Poppe I: N. Poppe, (Çeviren Z. Kaymaz), **Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri I. Kısım, Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**, İstanbul 1994.
- RİZE: T. Günay, **Rize İli Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- TDK: Türk Dil Kurumu.
- Tekin: T. Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, TDK Yayınları, Ankara 1987.
- TS: **Tarama Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1963-1977.
- URFA: S. Özçelik, **Urfa Merkez Ağızı**, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- UŞAK: G. Gülsevin, **Uşak İli Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- Yudahin: K. K. Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- ZONGULDAK-BARTIN-KARABÜK: M.E. Eren, **Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 1997.

“beş kilo elma, üçer dilim ekmek” TAMLAMALARI ÜZERİNE

On the Adjectival Construction in Turkish such as “five kilos apples”, “three slices of bread”

Selma GÜLSEVİN*

Özet

Gramerlerimizde, sıfat çeşitlerinin sınıflandırılmasında yer almayan bir “sıfat tamlaması” tipi bulunmaktadır. Bu makalemizde, “beş kilo elma”, “üç çuval şeker”, “dokuz metre kumaş, üçer dilim ekmek” türündeki sıfat tamlamaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkçe dilbilgisi, sıfat tamlaması

Abstract

There is a type determinative group which it is not shown at the grammars. In this article, the adjectival construction such as “beş kilo elma”, “üç çuval şeker” has been analysed and its name has been discussed .

Keywords: Turkish grammar, adjectival construction

I. Sorun

Gramerlerimizde, sıfat çeşitlerinin sınıflandırılmasında yer almayan bir “sıfat tamlaması” tipi bulunmaktadır. Bu makalemizde, “beş kilo elma”, “üç çuval şeker”, “dokuz metre kumaş, üçer dilim ekmek” türündeki sıfat tamlaması ve bunun adlandırılması sorunu üzerinde durulacaktır.¹

II. Tartışma

Aslında kelime çeşidi değil, bir “görev adı” olan sıfatlar, isimlerin önüne gelerek onları niteleyen veya belirten kelime ya da kelime gruplarıdır (*çalışkan öğrenci, beş gün, beyaz bulutlar, şu ev, hangi ders ...*).² Tek kelime ismin sıfatı olarak kullanılabilirdiği gibi, birden çok kelimenin bir araya getirildiği “kelime grupları” da sıfat görevi taşıyabilirler (*kırmızı başlıklı kız, maçta ayağı kırılan futbolcu, odasında boynu bükük derslerine çalışan çocukcağz ...*)

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Bölümü, Doktora Öğrencisi.

¹ Ele aldığımız soruna, AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’nda yaptırılan “Türkiye Türkçesi Gramerinde Sıfat Sorunu” (Kazım Birin, 2001) adlı Yüksek lisans tezinde değinilmemiştir. Bizim verdiğimiz tamlamalara benzer örnekler, ilgili tezde, “asıl sayı/üleştirme sayı sıfatları” bölümlerinde incelenmiştir.

² Geniş bilgi için bkz. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 1972, s.241. Neşe Atabay-Sevgi Özel-İbrahim Kutluk, *Sözcük Türleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1976, s.67-68. Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 1993, s.501-502. Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul, 1990, s.129. Tufan Demir, *Türkçe Dilbilgisi*, Kurmay Yayınları, Ankara, 2004, s.293. Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s.166. Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.132-133.

Gramerlerimizde, genel kabullere göre sıfat türleri şöyle sınıflandırılmaktadır³:

1. NİTELEME SIFATLARI

2. BELİRTME SIFATLARI

- 2.1. İşaret sıfatları
- 2.2. Soru sıfatları
- 2.3. Belgisiz sıfatlar
- 2.4. Sayı sıfatları⁴
  - 2.4.1. Asıl sayı sıfatları
  - 2.4.2. Sıra sayı sıfatları
  - 2.4.3. Üleştirme sayı sıfatları
  - 2.4.4. Kesir sayı sıfatları
  - 2.4.5. Topluluk sayı sıfatları

Burada varlığına ad koymaya çalışacağımız sıfat tamlaması türünü, “SAYI SIFATLARI” ana başlığı altında düşündüğümüzden, diğer sıfat türleri üzerinde durmayacağız. Sayı sıfatlarının türlerine değineceğiz.

1. *Asıl sayı sıfatları*: Varlıkların sayılarını bildiren sıfatlardır. Bunlar sayı adlarından oluşur. Sayı adları tek kelime halinde (*beş öğrenci*), sayı grubu halinde (*on altı gün*) ya da sıfat tamlaması şeklinde (*beş milyon lira*) bulunabilir.⁵
2. *Sıra sayı sıfatları*: Varlıkların sıralarını, derecelerini bildiren sıfatlardır. Sayı adlarının arkasına +(I)ncI eki getirilerek yapılır (*iki+nci sınıf, beş+inci gün, yirmi altı+ncı talihli*).⁶
3. *Üleştirme sayı sıfatları*: Varlıkların eşit bölümlere ayrıldıklarını bildiren sıfatlardır. Sayı adlarına +(ş)Ar eki getirilerek yapılır (*üç+er gün, yedi+şer maç, on altı+şar öğrenci*).⁷
4. *Kesir sayı sıfatları*: Varlıkların parçalarını bildiren sıfatlardır (*yüz+de elli başarı, on+da bir olasılık*).⁸
5. *Topluluk sayı sıfatları*: Varlıkların birlikte oluşlarını anlatan sıfatlardır. Sayı adlarının arkasına +(I)z veya +II eki getirilerek yapılır (*iki+z bebek, üç+üz bebek; iki+li anlaşma, yedi+li şamdan*).⁹

Bu sınıflandırma ve açıklamalardan sonra, “*beş kilo elma*”, “*altı çuval şeker*”, “*yirmi dört metre kumaş*”, “*üçer dilim ekmek*” türündeki sıfat tamlamalarının yukarıdaki tablo içinde bir yere dahil edilmediği görülür.

“*beş kilo elma*” tipindeki sıfat tamlamalarının, hem yapı hem de anlam bakımından diğer sayı sıfatı türlerinden farkları vardır. Asıl sayı sıfatları sayı adlarından oluşur ve isimlerin sayısını gösterir (*beş gün, üç çocuk*). Bazen de, asıl sayı sıfatlarının arkasına ölçü, miktar, parça bildiren isimler gelerek sıfat tamlamaları oluşturulur (*beş kilo, altı çuval, on altı litre*). Asıl sayı sıfatları ile oluşturulan bu sıfat tamlaması grupları, başka bir ismin sıfatı olarak da kullanılabilir (*BEŞ KİLO elma, ALTI ÇUVAL şeker, ON ALTI LİTRE süt, DOKUZ DİLİM ekmek*). Bu örnekler bakıldığında, “*beş kilo*” tamlaması ‘elma’nın; “*altı çuval*” tamlaması ‘şeker’in; “*on altı litre*” tamlaması da ‘süt’ün sıfatı olmuştur. Buradaki problemimiz, ‘elma’nın sıfatı olan “*BEŞ KİLO*”nun ne sıfatı olarak adlandırılması gerektiğidir. “*BEŞ*”

³ Gramerin pek çok konusunda olduğu gibi, sıfatlar bahsinde de gramercilerin tasnifleri birbirleriyle aynı olmamaktadır. Biz, yukarıda, genel kabul bulmuş sınıflandırmadan hareket ediyoruz.

⁴ Geniş bilgi için bkz. Ergin, *age.*, s.246, Atabay vd., *age.*, s.83, Ediskun, *age.*, s.134, Demir, *age.*, s.295, Koç, *age.*, s.194, Gencan, *age.*, s.172.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Ergin, *age.*, s.247, Atabay vd. *age.*, s.84, Ediskun, *age.*, s.134, Demir, *age.*, s.295, Koç, *age.*, s.194, Gencan, *age.*, s.172.

⁶ Ayrıca, *ilk, orta, son, sonuncu* kelimeleri de +(I)ncI ekini taşıyan bir sayı adının yerini tuttukları için sıra sayı sıfatı olarak kabul edilir.

⁷ *Yarım+şar* kelimesi de üleştirme sayı sıfatı olarak kabul edilir.

⁸ *Yarım, çeyrek* kelimeleri de kesir sayı sıfatıdır.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Ergin, *age.*, s. 249.

“beş kilo elma, üçer dilim ekmek” Tamlamaları Üzerine

asıl sayı sıfatıdır. Ancak, bu örnekteki “elma”nın sıfatı “BEŞ” değil, “BEŞ KİLO”dur. “BEŞ KİLO” şeklinde bir sayı adı da olmadığı için, buna ‘asıl sayı sıfatı’ adını veremeyiz. Aynı durum, üleştirme sayı sıfatlarından sonra ölçü, miktar vs. bildiren isimler getirilerek oluşturulan sıfat tamlamalarının bir başka ismin sıfatı durumunda kullanılması halinde de görülür (*üçer dilim ekmek, beşer kilo elma*). O halde bu tür sıfatlara ayrı bir ad verilmesi gerekir. Bu tür sıfatlar isimlerin “miktar”ını gösterdiği için, bizce “miktar sıfatları” olarak adlandırılmaları uygundur.

SONUÇ

Gramerlerimizde sıfatların çeşitlerini gösteren sınıflandırmalarda yer almayan, dolayısı ile adı konmamış bulunan bir sıfat tamlaması tipi vardır: *beş kilo elma, üçer dilim ekmek*.

Bu sıfat tamlamasının özelliği, ismin sıfatı olan unsurun da tek kelime olmayıp içinde sayı adı bulunan bir sıfat tamlaması şeklinde bulunmasıdır. İlk bakışta ‘asıl sayı sıfatları’ veya ‘üleştirme sayı sıfatları’ tipine benziyor gibi görülmesine rağmen, aralarında farklılık vardır. ‘Asıl sayı sıfatları/üleştirme sayı sıfatları’ sadece sayı adlarından oluşur. Bu türde ise, ismin sıfatı olan sıfat tamlamasında ilk unsur bir sayı adı olmakla birlikte, ikinci unsur bir ‘miktar’ adıdır. Bizce gramerlerimizde SAYI SIFATLARI başlığı altında verilegelen 5 alt başlığa, “*BEŞ KİLO elma, ÜÇER DİLİM ekmek*” tarzındaki tamlamaları da gösteren bir madde daha eklenmelidir. Eklenen bu maddeye “miktar sıfatları” denilmesi uygundur. ‘Miktar sıfatları’ şu şekilde tanımlanabilir:

MİKTAR SIFATLARI: Bir sayı adının arkasına, ‘ağırlık’, ‘uzunluk’, ‘parça’ gibi ölçü ve miktar ifade eden bir ismin getirilmesi ile oluşturulan sıfatlardır. Bu sıfat grupları, başkaca bir ismin önüne gelerek onun miktarını gösterirler (*beş kilo elma, üç metre kumaş, üçer dilim ekmek*).

Bütün bunlardan sonra, Türkçe gramerde SAYI SIFATLARI ana başlığı şu şekilde sınıflandırılarak verilebilir:

SAYI SIFATLARI

1. *Asıl sayı sıfatları*
2. *Sıra sayı sıfatları*
3. *Üleştirme sayı sıfatları*
4. *Kesir sayı sıfatları*
5. *Topluluk sayı sıfatları*
6. *Miktar sıfatları*

SEYİT NOÇI DESTANI VE SEYİT TİPİ ÜZERİNE

An Eculation on the Epic Story of “Seyit Noçi” and the Character of “Seyit”

Alimcan İNAYET*

Özet

Seyit Noçi destanı Uygurlar arasında geçen yüzyılın başlarında teşekkül etmiştir. Destanda Seyit Noçi'nin Çin hakimiyetine karşı mücadelesi anlatılmaktadır. Destanın önemli iki varyantı bulunmaktadır. Birinde Seyit Noçi bir kahraman olarak tasvir edilmiştir. Ötekisinde ise, Seyit hem kabadayı hem cahil biri olarak görülmektedir. Bu makalede Seyit Noçi'nin karakter özellikleri değişik açıdan ele alınıp tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Seyit Noçi, varyant, Çinli, tip, Uygur.

Abstract

The epic Seyit Nochi were formed among Uighur people in the beginning of last century. It describes the fighting of Seyit Nochi against Chinese sovereignty. The epic Seyit Nochi has two variants. In one of them, Seyit Nochi is described as a hero. But, in the other variant, he is appeared as a bully and ignorant character. In this article, it is going to be analyzed the character of Seyit Nochi from different point.

Keywords: Seyit Nochi, variant, Chinese, type, Uighur.

Seyit Noçi destanı, 20. yüzyılda teşekkül etmiş Uygur halk destanlarının biridir. Destanda 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'ın Kaşgar bölgesinde yaşadığı bilinen Seyit adında bir yiğidin maceraları anlatılmaktadır. Destanın önemli sayılabilecek üç varyantı vardır. Bunların birincisi, Uçkuncan Ömer'in 1981 yılında Kaşgar'da yayımlanan “Uygur Halk Tarihi Koşaklırı” (Uygur Halk Tarihi Şiirleri) adlı kitabında bulunmaktadır ki, bu varyant, destanın değişik bölümlerinde söylenen şiirlerden oluşmaktadır. Yazımızda buna “Kaşgar varyantı” diyeceğiz. İkincisi Abdülkerim Rahman'ın 1981 yılında Urumçi'de yayımlanan “Uygur Halk Destanları 1” adlı kitabında yer almaktadır. Yazımızda buna “Urumçi varyantı” diyoruz. Üçüncüsü ise, 1972'de Taşkent'te Özbekistan SSR «Fan» Neşriyatı tarafından *Seit Noçi* adıyla Özbekçe olarak kitap hâlinde yayımlanmıştır. Buna yazımızda “Taşkent varyantı” dedik. Kazakistanlı A. Bakıyev 1956 yılında Kaşgarda yaşayan destancı Kadir Said'den *Seyit Noçi* destanının başka bir metnini yazıya geçirdiği bilinmekte ise de, bu metin elimize ulaşmamıştır. Bunlardan ilk iki varyant arasında çok büyük farklılık yoktur. Ancak üçüncü varyant, yani Taşkent varyantı, diğer varyantlara göre çok değişiktir. İlk iki varyant arasındaki farklılıkları şöyle göstermek mümkündür. A. Kaşgar varyantında, destanın başı yoktur, yani Seyit'in doğumunu anlatan bölüm çıkarılmıştır. Destan doğrudan Seyit'in Gelaohui teşkilatına katılmasını anlatmaktadır. B. Gelaohui teşkilatında Seyit'e karete öğreten şahıs Urumçi varyantında Haşim iken, Kaşgar varyantında Lao Zhang adında bir Çinli manavdır. C. Kaşgar varyantında Seyit'in Karaşehir'de mücadele ettiği zenginzenin adı Zenginze Ma' olarak geçer. D. Kaşgar valisinin adı Urumçi varyantında Ma Titey (Titey<Çin.:Vali) iken, Kaşgar varyantında Hen Darin (Darin<Çin.: Bey) olarak geçmektedir. Bunların dışında şiirlerde ufak tefek farklılıklar bulunmaktadır. Destanın Taşkent varyantı ise, aşağıda verdiğimiz özetten de anlaşılacağı gibi, diğer iki varyanttan oldukça farklıdır.

Destanın Urumçi varyantının özeti şöyledir: Seyit, Kaşgarda Tümen nehri kenarındaki Koziçi Yabeşi denen bir mahallede doğar. Onun kaplanı gibi geniş göğsü, parsın tabanı gibi avuçları herkesin

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

dikkatini çeker. Seyit on beş yaşında Töşük Dervazısı (Delik Kapı)ında bir ekmek fırıncısının yanında çırak olarak çalışır. Bu sırada hamur yoğurarak vücudunu geliştirir. Seyit daha sonra Kaşgarda Mançu sülalesine karşı kurulan Gelavhuyun Kaşgar şubesinin faaliyetlerine katılır. Bu sırada Haşim adlı arkadaşından karate öğrenir. Teşkilat bastırılınca, Seyit Kaşgar'ı terk etmek zorunda kalır ve Aksu'ya gider. Aksu'da da fazla kalamaz ve oradan Kuçar'a gider. Kuçar'da zenginlerden birinin oğlu ile kavga eder ve Kuçar yöneticilerinin ricası üzerine İli'ye, sonra oradan Üçturfan'a gider. Üçturfan'da Seyit yoksulların yanında rüşvetçi, zalim bey ve zenginlere karşı mücadele eder. Zenginler ve beylerin şikayeti üzerine, Üçturfan valisi Ma Şaovu onu art niyetle sarayına alır ve kadın, kumar, şarapla kandırır. Seyit valinin sarayında yıllarını eğlence ile geçirir. Bir gün rüyasında annesini görünce, ona hizmet etmek için Ma Şaovu'dan izin alarak Kaşgar'a doğru yola koyulur. Ma Şaovu onun cahil ve saflığından yararlanarak kendi idam mektubunu kendisine vererek yolcu eder. Yolda tuzcu Dede'nin uyarılarına rağmen, koynunda taşıdığı idam mektubunu açmayı reddeder. Dostu Haşimden karate öğrenir. Seyit Kaşgar'a gidip Ma Şaovu'nun mektubunu Kaşgar valisi Ma Titey'e verince, kendi idam mektubunu getirdiğini anlar. Seyit tutuklanır ve idam edilir.

Destanın Taşkent varyantının özeti ise şöyledir: Kaşgarda zulüm ve haksızlığın had safhaya ulaştığı zor günlerde Samet adında bir bözcünün on dört günlük ay gibi, kalem kaşlı, sümbül saçlı güzel hanımı Gülnisa Peri bir oğlan doğurur. Oğula Seit adını verirler. Seit babası ve annesinden yurdu ve halkının başına gelen felaketleri, Mançu istilacılarının yıkım ve kıyımları, Yakup Bey, Sadir Pehlivan gibi yiğitlerin bunlara karşı verdiği mücadeleler hakkındaki hikayeleri dinleyerek büyür. Ergenlik çağına gelince, Kaşgar civarındaki kırlara gidip güreş yarışlarına katılır, kimse onun omzunu yere değdiremez. Bir eliyle harman taşını kaldırıp 30-40 adım yürür. Duvarlara vurduğu zaman duvarlar delinir. Omuzuyla boğayı kaldırır.

Seit Kaşgar'ın umumi valisi ve kaymakamlarından nefret eder. Kadılarından nefret eder. Umumi vali ve zenginlerin mallarını çalıp fakirlere dağıtır. Elinde nesi varsa, hepsini fakirlere, yetimlere ve körlere verir. Böylece onun ünü etrafa yayılır. Herkes ona Seit Noçi der. Onu tüm halk sever, onun her hareketi ve davranışı ağızdan ağza geçip gönüllere yerleşir.

Babası Samet ve annesi Gülnisa Peri Seit'i yöneticilere ve istilacılara karşı mücadeleye çağırır. Ondand zulüm altındaki yurdunu ve halkını kurtarmasını ister. Seit anne babasının çağırısına uyarak mücadeleye atlanır. Seit sevgilisi Modenhan'la vedalaşarak İli'ye doğru yola koyulur. Seit İli'ye, sonra Küre'ye gider. Küre'nin şehir kapısının kapalı olduğunu görünce, bekçiden at karşılığında kapıyı açmasını ister. Kapıcı Çinli, at karşılığında kapıyı açar, ama Seit'e yatacak yer temin etmeyi reddeder. Bunun üzerine sinirlenen Seit kapıcıyı surdan aşağı atar. Dört Çinli asker daha gelir, Seit onları da surdan aşağı atıp öldürür. Seit o gece bir yoksulun evinde kalır. Ertesi gün Küre şehrindeki pek çok yiğidi etrafına toplayıp organize eder ve hep birlikte İli şehrindeki Hayranbağ'a yerleşirler. Burayı karargah yaparak istilacılara karşı saldırıya geçerler. İstilacılar çok zor anlar yaşarlar. Seit, İli şehrinde elliden fazla Çinliyi öldürür. Sonra arkadaşlarıyla Tokkuztara'ya gider ve orada arkadaşlarına askeri idman yaptırır. Üçturfan zindanından kaçıp gelen Almas Batır'la arkadaş olur ve onunla Üçturfan'a gider. Üçturfan'da genç ihtiyarları harekete geçirip dağlara çıkar ve düşmanın yollarını keserek onları Üçturfan'dan sürüp çıkarır. Şiddetli çatışmalar sonucunda düşman bozguna uğrar. Fakat bir akşam vakti Seit'in kurşunu biter ve Maşkan'da saklanır. Düşman ordusu etrafı çembere alıp onları teslim olmaya çağırırken, Seit ve arkadaşları taş atarak düşmanı püskürtürler. Düşman, Küre'deki generalden takviye kuvvet ister ve bin kişilik takviye kuvvetin gelmesi üzerine yine şiddetli çatışmalar meydana gelir. İşbirlikçilerin, hainlerin fitne fesatları ve düşmanın sayıca üstün olmaları nedeniyle Seit ve arkadaşları dağlara çekilmek, saklanmak zorunda kalırlar. Düşman, Seit hakkında tutuklama emri çıkarır. Bunu duyan bir kocakarı Seit'i yakalayıp mükafata erişmek için düşmanla anlaşır ve Seit'in saklandığı dağa çıkıp hileyle Seit'in evine gelmesini sağlar. Seit tuzağa düştüğünü anladığında çok geç kalır. Düşman kalabalık ordusuyla Seit'in kaldığı evi kuşatarak onu yakalar. Sorgu ve işkencelerden sonra Seit idama mahkum edilir ve kadınların da onu suçlu bulması üzerine idam edilir.

Özetlerini verdiğimiz metinler üzerindeki bilimsel çalışmalara gelince, belli başlı bazı çalışmalardan bahsetmek mümkündür. Muhemmetcan Sadık *Uygur Halk Ağız Edebiyatı Hekkide* adlı kitabında *Seyit Noçi* destanını ve bunların konularını tanıtmıştır. 1983'te Alma-Ata'da yayımlanan *Uygur Helk Eğiz İcadıyiti* adlı kitabın destanlar bölümünde *Seyit Noçi* destanının teşekkül tarihi ve konusu anlatılmıştır. Kazakistanlı Uygur araştırmacı Hakimcan Hemrayev “Uygur Avazi” (Uygur'un Sesi) adlı gazetede yayımlanan *Tarihî Destanlar Hakkında, Seyit Noçi Dastanı Hakkında, Uygur Tarihî Kahramanlık Dastanlarının Tarihî Esasları* başlıklı yazılarında, Seyit Noçi destanının konusu ve tarihle olan ilişkisini incelemiştir. Alimcan İneyet 1994 yılında “Türk Kültürü” dergisinin 375. sayısında yayımlanan “Seyit Noçi Destanı Üzerine” adlı yazısında destanın olay örgüsünü ele almıştır. Nurmuhemmet Zaman “Güllengen Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı” adlı kitabında “Seyit Noçi ve Gelaohui” başlıklı bir yazısı bulunmaktadır. Destan üzerindeki önemli çalışmalar bunlardan ibarettir.

Biz bu yazımızda destanın baş kahramanı Seyit’i tip ve karakter yönünden inceleyeceğiz.

Destanın Urumçi varyantında Seyit Kaşgar’daki Koziçi Yarbaşı mahallesinde doğmuştur. O *şirmiñkidek keñ kökrigi, yolvas tapinidek alķini* “arslanınki gibi geniş göğsü, parsın tabanı gibi avucu”¹ ile herkesin dikkatini çeker. Seyit’in bu tasviri Oğuz Kağan’ın “ayakları öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omuzları samur omuzu gibi, göğsü ayı göğsü gibi idi”² tasvirini hatırlatmaktadır. Bu, epik döneme özgü alp tipinin bazı özelliklerinin 20. yüzyılda da halkın şuuraltında hâlâ yaşadığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Destancı bu tasvirle Seyit’in fizikî yapısı ve üstünlüğüne işaret etmektedir. Söz konusu varyantta Seyit’in babasının kim olduğu, ne işle uğraştığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak sonraki bölümlerde annesi ve kardeşi hakkında bazı bilgiler vardır. Bu bilgilere göre, Seyit’in ailesi yoksul bir şehir ailesidir. Destanın Taşkent varyantında ise, Seyit dokumacılıkla uğraşan bir esnaf ailesinde dünyaya gelmiştir. Burada epik döneme ait destanlardaki kahramanın hükümdar ailesine mensup olması geleneğinin oldukça zayıfladığını görüyoruz.

Seyit 15 yaşına bir navay (ekmekçi)in yanında çırak olarak çalışır ve vücudunu hamur yoğurarak geliştirir. *Egлек bilen un taşkap / Ötmekte ömür. / Etigendin keçkiçe / Eyleymiz hemir. / Hemir tavlap boluptu / Bilekler tömür* “Elek ile un eleyip / Geçmekte ömür. / Sabahtan akşama dek / Yoğurup hamur. / Hamur yoğura yoğura oldu / Bilekler Demir”³.

20. yüzyıl, epik döneme ait hatıraların zayıfladığı ve bu hatıraların sadece toplumun şuuraltında yaşadığı bir çağdır. Bu çağda yaratılan kahraman tipleri gerçekçi çizgiye daha yakın olmak durumundadır. Dolayısıyla, destancı burada Seyit’e, bir taraftan alp tipinin özelliklerini vermeye çalışırken, diğer taraftan, onu 20. yüzyıl Uygur toplumunun gerçeklerine de uydurmak zorunda kalmıştır. Kahramanlar, artık, eskide olduğu gibi, kılıcını kuşanıp at üzerinde avlanarak yaşayamazlardı. Dolayısıyla, alp tiplerinin eğitiminde gördüğümüz o “ata binme”, “ok atma”, “kılıç kullanma”, “baş kesme” gibi pratiğe dayalı eğitim formülünü Seyit’te görmüyoruz. 20. yüzyıl Uygur toplumunda, kahramanlar yaşamak için çalışmak, hüner veya meslek öğrenmek zorundadırlar. Navaylık (ekmekçilik) bugün de Doğu Türkistanda önemli mesleklerden biridir. Pek çok aile geçimini bu meslekle sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, yoksul bir ailede dünyaya gelen Seyit’in navaylık mesleğini seçmesinde ve “hamur yoğurması”nda yadırganacak bir durum yoktur. Bu, 20. yüzyıl Uygur toplumunun gerçeklerine uymaktadır. *Seyit Noçi girdisi dep / Dañķim yeyildi. / Dastihanğa derman bolup / Mahtap yiyildi. / Bu girdini her yaķķa / Elipmu ketti. / Aldı Aksu, arkası / Yekenge yetti.* “Seyit Noçi'nin ekmeği diye / Ünüm yayıldı. / Sofralara derman olup / Övölüp yenildi. / Bu ekmeği her tarafa / Alıp gittiler. / Önce Aksu, sonra da / Yarkent'e ulaştı”⁴.

Aslında alp tiplerinin ad almaları ve ün kazanmaları, onların olağanüstü yaratıklarla savaşım yenmeleri, toplumda kimsenin cesaret edemediği, yenemediği birtakım güçleri yenmeleri sonucunda gerçekleşmektedir. Meselâ, Oğuz’un canavarı öldürmesini, Boğaç’ın boğayı devirmesini, Manas’ın çocuk

¹ Abdülkerim Rahman, *Uygur Helk Dastanliri 1*, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1981, s. 47.

² Reşit Rahmeti Arat, *Makaleler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Cilt.1, Ankara 1987, s. 614.

³ Abdülkerim Rahman, *age.*, s. 47.

⁴ Abdülkerim Rahman, *age.*, s. 48.

denecek yaşta kendinden üstün düşman yiğitlerini öldürmesini, Köroğlu'nun küçük yaşta düşmanının kızını kaçırmamasını hatırlayalım. Bu maceralar bazen kahramanların ad almalarını sağlarken, bazen ünlerinin yayılmasını sağlamaktadır. Seyit 15 yaşında navaya çırak olmuş, pişirdiği ekmeklerle ün kazanmıştır. Görüldüğü gibi, yerleşik toplum tarafından yaratılan alp tipleri tamamen o toplumun gerçeklerine uydurulmaktadır. Dolayısıyla bu tür tipler, idealize edilmiş alp tiplerine göre daha gerçekçi bir çizgi izlemektedir.

20. yüzyılın başındaki Uygur toplumu, bir taraftan Mançu-Çin istilacılarının ağır zulmüne maruz kalırken, diğer taraftan, yerli işbirlikçilerin, beylerin, ağaların haksız uygulamalarına, işkencelerine maruz kalmıştır. Seyit de, toplumdan biri olarak, bunlardan etkilenir, sahip olduğu fizikî kuvvetiyle yoksulları ezen, onlara haksızlık yapanları cezalandırır. Ancak Seyit tek başınadır. Oysa alp tipleri yalnız değildir. Yanlarında kendilerine yardım eden, gerektiğinde canlarını vermeye hazır yiğitler vardır. Meselâ, Manas'ın Almambet gibi, Alpamış'ın Karacan gibi, Köroğlu'nun Hasan Han, Havaz Han gibi arkadaşları bulunmaktadır. Seyit, yalnızlığını Çince "Gelaohui" denen bir teşkilata katılmakla giderir. "Kardeşler Teşkilatı" anlamına gelen bu "Gelaohui", Mançu Qing sülalesi döneminde kurulan gizli halk teşkilatlarından biridir. Bu teşkilat 1674 yılında kurulan "Gök baba, Yer ana" teşkilatının bir koludur. Başlangıçta "Mançu Qing sülalesine karşı çıkıp Ming sülalesini diriltme" sloganıyla ortaya çıkmıştır. Teşkilat üyeleri esnaf, çiftçi, askerden dönenler ve işportacıardan oluşmuştur. Bu teşkilat zaman zaman çiftçi ayaklanmalarına katılmış, misyonerlere karşı mücadele etmiştir. Daha sonra devrimci partilerin yönetimini kabul ederek silahlı ayaklanmalara katılmışlardır⁵. "Gelaohuy" teşkilatı Doğu Türkistan'a 1860'lı yıllarda Zuo Zongtang ordusuyla birlikte girmiş, 1910'lu yıllarda üye kabul ederek yeniden canlanmış ve faaliyetlerine başlamıştır. Bu teşkilat İli, Aksu, Kaşgar, Yeken gibi bölgelerde milli ve dini baskılara, misyonerlere ve zulme karşı faaliyet yürütmüş, daha sonra Yang Zengşin tarafından acımasızca bastırılmıştır⁶. Seyit, rüşvetçi bey, ağa ve zalim yöneticilere karşı kurulan bu teşkilatta Haşım adında bir yiğitle tanışır ve ondan karete öğrenir. *Boldi meniñ yölençim / Gelaohuy Haşım. / Çambaşlıkni öğetti u / Can dost-adaşım.* "Dayanağım, güvencimdir / Gelaohuy Haşım⁷. / Cambazlığı öğretti o / Can arkadaşım"⁸. Seyit, "Gelaohui" teşkilatına katıldıktan sonra, "gañguñ" diye adlandırılmıştır. "Gañguñ" Çince bir kelime olup, "başkalarını ezmeyen hem başkalarına kendini ezdirmeyen, adil iş yapan, yiğit" anlamına gelmektedir⁹ "Gañguñ" kelimesi Seyit'in ünvanı olan "noçi" kelimesi ile aynı anlamdadır. "Noçi" kelimesi ise Farsça olup "1. Başkalarını ezmeyen hem başkalarına kendini ezdirmeyen, güçlü, mert. 2. Seçkin, en iyisi" anlamına gelmektedir¹⁰. Dolayısıyla bu ünvan metinde bazen "Seyit Noçi", "Seyit Gañguñ" şeklinde birbirinin yerine kullanılmıştır. Bunun Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığı "kabadayı" olması gerekir. Çünkü "kabadayı" kelimesi de "1. Korkusuz, iyi dövüşen, kendine özgü namus kurallarının dışına çıkmayan kimse. 2. Babayiğit, koçak. 3. Bir şeyin en iyisi, başta geleni" diye açıklanmaktadır¹¹ Seyit için kullanılan ünvanlardan yola çıkarak, ona "yiğit" de diyebiliriz, "kabadayı" da. Seyit destanda bazen alp tiplerine has özellikler gösterse de, gerçekleştirdiği münferit maceralar onun alp tipinden daha ziyade bir kabadayı tipini temsil ettiğini gösterir.

Gelaohuy teşkilatı, yönetim tarafından bastırılıp dağıtıldıktan sonra, teşkilat üyeleri tutuklanıp hapsedilirler. Seyit'in "can dost-adaşı" Haşım hapse düşer. Seyit hakkında da tutuklama emri çıkarılır. Bunun üzerine Seyit Kaşgar'ı terk eder. *Keşkimde kün almak / Tes boldi, kettim. / Yava kuştekte aylinip/Aksuğa yettim.* "Kaşgarımda geçinmek / Zor oldu gittim. / Yaban kuşu gibi dolaşarak / Aksu'ya gittim"¹².

⁵ Cihai, *Shanghai Cishu Chubanshe*, Shanghai 1989, s. 64,1383.

⁶ Nurmuhmet Zaman, *Güllengen Uygur Hazirki Zaman Edebiyatı*, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1996, s. 52-53.

⁷ Haşım Gelaohuy, Yarkentli usta kungfucudur. Gelaohuy'a katılıp, Yarkent, Kaşgar bölgesinde ün kazanmıştır. Ona insanlar Haşım Gelaohuy demişler.

⁸ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 49.

⁹ *Uygur Tilining İzahlik Lugiti*, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1999, s. 951.

¹⁰ *Uygur Tilining İzahlik Lugiti*, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1999, s. 1110.

¹¹ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 749.

¹² Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 50.

Bu ifadeye bakılırsa, Seyit sanki Kaşgarda geçinememiştir. Geçim sıkıntısıyla yollara düşmüş, önce Aksu, sonra Kuçar, oradan İli'ye gitmiştir. Ancak buralarda da geçimini sağlayamayınca, son olarak Üçturfan'a gitmiştir. İşin aslında, Seyit bir kanun kaçağıdır. Çünkü hakkında tutuklama emri bulunmaktadır. Seyit her ne kadar *Keşkimde kün almak / Tes boldi, kettim* dese de, gerçekte Kaşgardan kaçmıştır. Eğer geçim sıkıntısı yaşasaydı, annesi ve kardeşi Mehmethan'ı da yanına alması icap ederdi. Seyit'in kaçak durumuna düşmesi, onu biraz da eşkiya tipine yaklaştırmaktadır. Destanın Taşkent varyantında olduğu gibi "zenginlerin malını çalıp fakirlere dağıtması" onun bu yönünü biraz daha netleştirmektedir.

Diğer taraftan, Seyit'in Kaşgardan çıkıp memleket memleket dolaşması onun açık mekân insanı olduğuna işaret etmektedir. Gerçekten Seyit dışa dönük, hareketli, bir yerde durmayan, mert, korkusuz, aktif bir insandır. O, bu özellikleriyle, yine alp tipine has özelliklerini korumuştur. Onun Kuçar'da tek başına altı çeriyle dövüşmesi, şehir kapısını tekme atarak açması, Kof zenginle olan mücadelesi, onun yiğitliğini, korkusuzluğunu gözler önüne serer. Ama bu mücadele belirli bir ideal uğruna verilmediği için, münferit kalmakta, dolayısıyla Seyit için öngörülen alp tipi, nitelik değiştirerek kabadayı tipine doğru kaymaktadır. Onun sadece yoksula fakire haksızlık yapan bey, ağa ve yöneticilere karşı koyması, ama bu haksızlıkların asıl kaynağı olan düzene karşı gelmemesi de bunu kuvvetlendirmektedir. O kendi tipini kendi deyimiyle şöyle anlatır: *Kiçikige kiçikmen / Çoñığa çoñmen. / Pişşikiğa pişşikmen / Toñığa toñmen / Tetürige tetürmen / Oñığa oñmen. "Küçüğüne küçüğüm / Büyüğüne büyüğüm. / Cimrisine cimriyim / Kabaya kabayım. / Ters olana da tersim / İyisine iyiyim"*¹³.

Görüldüğü gibi, Seyit kendisine saygılı davranana saygı göstermekte, ama ters davranana asla hoşgörü göstermemektedir. Bu da kabadayı tiplerine özgü bir davranış biçimidir. Burada idealize edilmiş bir alp tipi söz konusu değildir. Seyit için hayatın anlamı "kimseyi ezmemek ve kendini kimseye ezdirmemek"tir. Onun bundan daha yüce gayesi yoktur. Kendisine iyi davranıldığı zaman, sadece kendi düşmanı değil, milletin, toplumun düşmanlarıyla uzlaşmada bir mahsur görmez. Meselâ, Seyit Kardeşirde kendisini def etmek isteyen yöneticilerin hediye olarak verdiği at karşılığında, şehri terk etmeye razı olmuştur. Üçturfan'da, vali Ma Şaovu'nun daveti üzerine, sarayda kalır, kadımlarla yatıp kalkar, yiyip içip gününü gün eder. *Makul dep Seyit Noçi / Ordida turup kıaptu. / Pülep yel bériş, mahtaş / Cayığa bériş kıaptu. / Aq tenge bilen çokan / Künmu-kün kélip kıaptu. "Peki diye Seyit Noçi / Sarayda durup kalmış. / Meth ve övgüler / Son noktaya gelmiş. / Para ve kadınlar da / Gün be gün gele kalmış"*¹⁴.

Halbuki, vali Ma Şaovu istilacıların timsalidir, aynı zamanda düzeni de temsil eder. Burada hemen şunu ifade etmek gerekir ki, Ma Şaovu yaşamış tarihi şahıstır. O, Yunnalı Müslüman Çinli olup Yang Zengşin'in güvendiği subaylardandı. 1914 yılında Kuça garnizon komutanlığına, sonra da Üçturfan valiliğine tayin edilmiştir. 1927 yılından sonra Doğu Türkistan'ın güneyinde en yüksek rütbeli memur olmuştur. Nanking hükümetinin sadık adamlarındandır¹⁵. Ma Şaovu, Seyit'i sevdiğinden değil, onun iradesini zayıflatarak yok etmek amacıyla bir tuzak kurmuştur. Seyit, vali Ma Şaovu'nun isteğine uymakla hem istilacılarla hem düzenle uzlaşmış gözükmektedir. O yönetime ve düzene o kadar güveniyor ki, kendisine tuzak kurabileceklerini asla düşünmez. Seyit daha da ileri giderek, başlangıçta karşı çıktığı, yok etmek istediği yönetimden makam bile tamah eder. Ma Şaovu, Seyit'in idam mektubunu yazıp kendi eline vererek Kaşgar'a yolcu ederken şöyle der: *Bu hétimni apirip / Ber Titeyniñ özige. / Séni başliq kıp kıoyar / Töt davziniñ birige. "Bu mektubu götürüp / Ver Titey'in kendisine / Seni baş yapar belki / Dört kapının birine"*¹⁶.

Seyit, belki küçük bir makam uğruna, yolda Hızır'ı temsil eden Tuzcu Dede (Tuzçı Bovay)nin ciddi uyarmasına rağmen, koynunda taşıdığı mektubu açmayı reddeder. Diyor ki: *Amanetke hiyanet /*

¹³ Abdülkerim Rahman, *age.*, s. 53.

¹⁴ Abdülkerim Rahman, *age.*, s. 61.

¹⁵ Andrew D. W. Forbes, *Doğu Türkistan Harp Beyleri*, Çeviren: Envercan, Doğu Türkistan Vakfı Yayını, İstanbul 1991, s. 457-458.

¹⁶ Abdülkerim Rahman, *age.*, s. 64.

*Namert işidur. / Palaketniñ amriği / Korkkan kişidur. “Emanete hıyanet etmek / Namerdin işidir. / Felaketin sevdiği / Korkak kişidir”*¹⁷.

Mertlik, destanda Seyit’in ısrarla vurgulanan özelliklerinden biridir. Seyit mertlikten hiç taviz vermez. Kaşgar valisi Ma Titey’in çerileri onu tutuklamaya geldiğinde, o hiç karşılık göstermeden “hanniñ vacip yarlıği”¹⁸ diyerek ellerini uzatır. Onun için mertliğin yanında hayatın o kadar önemi yoktur. *Kelse ecel navada / Canı aladur. / Sular akıp astida / Taşlar kaladur. “Ecel gelirse eğer / Canı alacak. / Sular akıp dibinde / Taşlar kalacak”*¹⁹.

O kendi idam mektubunu Kaşgar valisi Ma Titey’e sunduktan sonra, Ma Titey kurnazlıkla onu idam etmeye kıyamadığını ifade eder. Bunun üzerine mert Seyit, Ma Titey’in ikilemde kalmaması, hana karşı suçlu duruma düşmemesi için hemen kendisini idam etmesi gerektiğini söyler. “-Ey ambal” – *dedi gañguñ / Teñlikte turup kalma. / Hanniñ aldida asi / Gunakar bolup kalma. / Çeriklerge éyt derhal / Miltiğiğa ok salsun. / Moytuñziğa ép çıqip / Hayalsiz cénim alsun. “-Ey Ambal”*²⁰ dedi Noçi, / Arada durup kalma. / Han’ın karşısında asi / Günahkâr olup kalma. / Askerlere emret derhal / Tüfeğini hazırlasın / İnfaz meydanına götürüp / Hemen canımı alsın”²¹.

Burada hemen şunu da ilave edelim ki, Ma Titey de yaşamış tarihi şahıstır. Tarihte Ma Fuşing adıyla bilinmektedir. Ma Fuşing Yunnanlı Müslüman Çinlidir. 1911 yılında Urumçide Mançu Qing sülalesi tarafından toplanan Çinli müslüman askerlerinin başına tayin edilmiştir. 1915’te Yang Zengşin tarafından Kaşgar valiliğine atanmıştır. 1924 yılına kadar Doğu Türkistan’ın güney bölgesinde terörle hüküm sürmüştür. 1924 yılında Yang Zengşin’in emriyle Ma Şaovu tarafından öldürmüştür²².

Seyit, kendisini tutuklamaya gelen askerlere şaşırtıcı bir şekilde *Hiç guna yok silerde/Hanniñ vacip yarlıği*. “Hiç günah yok sizde / Han’ın vacib fermanı” der²³. Bu ifade Seyit’in otoriteye itaat etmeyi de mertliğin, yiğitliğin gereği olarak gördüğünü göstermektedir. Seyit’in bu anlayışının, Türklerin devletine bağlı olma anlayışından kaynaklandığı kesindir. Ancak burada şu husus asla gözardı edilmemelidir ki, buradaki devlet meşru devlet değildir, istilacılar tarafından oluşturulan, yasa dışı, adaletsiz, zorba bir devlettir. *Hanniñ vacip yarlıği* ancak bir milletin meşru hakimiyeti için kullanılabilir ifadedir. Seyit’in bu ifadeyi gayri meşru bir hakimiyet için kullanması, onun niteliği ne olursa olsun, otoriteye körü körüne itaat etme eğilimini göstermektedir ki, bu da onun saflığını, cahilliğini bir kere daha ortaya koyar.

Seyit, idam edilirken kendisini vuracak cellâda daha isabetli ateş etmesi için para bile verir. *Meni atsañ ustañ at / Na ustañ yékin kelme. / Sol köksümni çellep at / Ca ustañ yékin kelme. / Me, heñkiñge aq teñge. “Beni vursan ustan vur / Acemin yakın gelme. / Sol göğsümü nişan al / Sahte usta yakın gelme! / Al, hakkına akça”*²⁴.

Destancı, bir taraftan Seyit’i mertliğiyle yüceltmek isterken, diğer taraftan da, Seyit’in cahilliğini, saflığını, düşmanın kurnazlığını, 20. yüzyılın gerçeklerinin farklı olduğunu, yiğitliğin, mertliğin artık tek başına yeterli olmadığını, bilgili olmak gerektiğini vurgulamak istemektedir. Seyit’in idam edilirken söylediği şu sözler de bunu doğrular: “*Hey Keşkerlik, Keşkerlik / Meni untup kalmañlar. / Mendek bolmay diseñlar / Hergiz nadan bolmañlar. / Nadanlik elip yigitlikte başimni. / Meniñdek elip ketken / Haşimdek adaşimni. / Hetni bilmigen adem / Béşida kezer matem. / Het bilmes nadanlarğa / Karañgu iken alem.*“Ey Kaşgarlı, Kaşgarlı / Beni unutup kalmayın. / Benim gibi olmayım dersenez, / Sakın cahil

¹⁷ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 66.

¹⁸ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 74.

¹⁹ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 66-67.

²⁰ Ambal<Mançuca: Amban. “Vezir”, “kaymakam”, “idareci”.

²¹ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 77.

²² Andrew D. W. Forbes, *age.*, s. 456-457.

²³ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 74.

²⁴ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 81.

kalmayın. / Cahillik alıp gitti / Gençlikte başımı. / Benim gibi alıp gitmişti / Arkadaşım Haşim'i / Yazı bilmeyen insanın / Başında gezer matem. / Yazı bilmeyen cahillere / Karanlık imiş âlem”²⁵.

Destancının Uygur toplumuna vermek istediği mesaj buydu. Yiğit olmak, mert olmak artık yetmez, bilgili olmak, çağa uymak gerekiyordu. Çağa ayak uyduramayanların sonu Seyit’inkinden farklı olmayacaktı.

Seyit Müslüman Uygur toplumundan çıkmıştır. Dolayısıyla inanç sahibidir. Seyit camiye gider, namaz kılar, türbeleri ziyaret eder. *Anisiğa söz koşup / Deptu: Sendin soraymen. / Bütün uluğ cüme kün / Appak göcamğa çikişip / Namaz okup kireymen.* “Annesine seslenip / İzin verirsen demiş. / Bu gün ulu cuma gün / Afak Hoca türbesine gidip / Namaz kılıp geleyim”²⁶.

Afak Hoca, 17. yüzyılda yaşamış olup, Kaşgarda kurulan Aktağlıklar mezhebîbinin lideridir. Sebep olduğu karışıklıklardan dolayı, 1670 yılında Saidiye sülalesinin hükümdarlarından İsmail Han tarafından Kaşgardan kovulmuştur. İktidar hırsıyla yanıp tutuşan Afak Hoca, Tibet’e gidip Dalay Lama’ya İsmail Han’ı şikayet etmiş, Dalay Lama’nın isteği üzerine, Cungar Kalmaklarının hanı Galdan Boşuktu 12 bin atlı askerini 1678’de Afak Hoca’nın yardımına göndermiştir. Kalmuklar, İsmail Han’ı devirdikten sonra, iktidar Afak Hoca’nın eline geçmiştir. İktidarı döneminde Doğu Türkistanda büyük karışıklıklar, inanılmaz katliamlar meydana gelmiş, ilim hayatı durmuş, millet cehalete saplanmıştır. Uygur Türklerinin manevi dünyasında onarılmaz tahribatlara yol açan bu şahsın türbesi, ne yazık ki, günümüzde de pek çok kimse tarafından ziyaret edilmektedir. Seyit de bunlardan birisidir.

O camaatle vedalaşırken *Mahşerde körüşkeymiz / Bolğanda huda kazi.* “Mahşerde görüşürüz/Hüda olurken kadı”²⁷ ifadesiyle de ahiret inancını dile getirmektedir. İdam hükmünün cuma günü infaz edilmesini ısrarla ister. *Öltürseñ bugün öltür / Cüme kün kelip yetti.* “Öldürürsen bugün öldür / Cuma gün geldi çattı”²⁸.

Seyit, aynı zamanda toplumda yaşanan adaletsizlik ve haksızlıktan dolayı Allah’a isyan eder. Kaderden şikayetçi olur. *Ah...Hudaya alemni / Özeñ alğan hüddeñge. / Rehim-şepket kılsañçu / Bizdek miskin bendeñge. / Alimiñni keñ kılip / Zamaneñni tar kıpsen. / Adimiñni elemlep / İt – işekte har kıpsen.* “Ah... Hüdayim âlemi / Sen almıştın üstüne. / Rahmeyle sen şefkatle / Bizim gibi miskin bendene. / Âlemi geniş yaratıp / Zamanı dar etmişsin. / İnsanlarını acıdan / İt, eşek gibi hor etmişsin”²⁹.

Seyit’in karakterinde kadercilik de vardır. O, vatanın ve milletin kurtuluşunu Allah’a havale eder. *Şapaet kil Keşkerge / Şepkitiñni yaqquzğın. / Kañga toymas zalimni / Özeñ zaval tapquzğın.* “Şefaet et Kaşgar’a / Şefkatini yağdırıp. / Kana doymaz zalimi / Yeryüzünden kaldırıp”³⁰ O bu tavırla düşmana karşı çaresizliğini kabul etmiş görünmektedir.

Saz çalılıp türkü söylemek Seyit tipinde göze çarpan önemli özelliktir. Seyit “ravap” çalılıp türkü söylemektedir. O “ravap”ını yanından ayırmaz. Gittiği yerlerde ravap çalılıp türkü söyleyerek halkın gönlünü kazanır. *Nege barsam hemrayım / Meniñ ravabım. / Çalsam sazım, madarım / Kılsam tavabım.* “Nereye gitsem eşimdir / Benim revabım. / Çalsam sazım, kuvvetim / Hem ibadetim”³¹ Taşkent varyantında da Seit Üçturfan’dan gelen Almas batır’la bir gece revap çalılıp türkü söyleyerek dertleşir. Saz çalılıp söylemek, alp tiplerinde ve âşık tiplerinde de görülür. Koroğlu’nun, Dede Korkut kahramanlarından Bamsı Beyrek’in saz çalılıp türkü söylediğini biliyoruz. Kan Turalı’nın, Egrek ve Segrek’in yanlarında da kopuz bulunmaktadır. Kan Turalı boğa, aslan ve deve ile olan mücadelesinde önce “kolca kopuz” ve “alca kopuz”unu çaldırıp kendini övdürmektedir. “kolça kopuzum getirüñ ögüñ meni”³², “Mere ala kopuzum

²⁵ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 79.

²⁶ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 71.

²⁷ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 78.

²⁸ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 77.

²⁹ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 72.

³⁰ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 72.

³¹ Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 54.

³² Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Fakdimile*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 189.

ele aluñ meni ögüñ"³³. “Mere kâfir, Dedem Korkut kópuzu hörmetine çalmadum didi, eger elüñde kópuz olmasay-idi ağam başı-y-içün seni iki para kılur-idüm"³⁴. Bu durumu Çinli halkbilimcisi Bi Xun: “*Dede Korkut Kitabı*’nda savaşıçı kahramanlar savaş meydanlarında ya da güçlü düşmanla karşı karşıya geldiklerinde “Korkut” kópuzunu çalarak yemin ederler ya da düşmana harp ilan ederler. Gerçek hayatta, şaman büyüçüleri ayin yaparken kópuz çalıp şarkı söyleyerek ruhlarla diyalog kurarlar. Elllerinde kópuz taşıyarak savaş meydanına çıkan savaşıçı kahramanların üzerinde şaman büyüçülerinin sureti açıkça gözükür ya da onlar şaman büyüçülerinin ta kendisidir. Söylentilere göre, şaman büyüçülerinin ilk kópuzu ve kópuzun ilk ahengi Tanrı tarafından doğrudan Korkut’a verilmiştir. Dolayısıyla onlar Korkut’un kópuzu ve Korkut’un ahengi diye adlandırılır. Onlar çok etkilidirler. Hikâyelerde savaşıçı kahramanların Korkut kópuzu çalarak yemin etmeleri ya da düşmana harp ilan etmelerinin Şamanizme özgü dil büyüü yapmanın bir çeşit yansıması olduğu açıktır. Onlar bu yemin etme ya da harp ilan etmede dil gücünden maksimum seviyede yararlanıp düşmanların üstesinden gelirler, zafer kazanırlar”³⁵ diye yorumlar, ki bu yorum oldukça mantıklı gibi gelmektedir.

Alp tiplerinde görülen bu özelliğin halk hikâyelerindeki âşık tiplerine intikal ettiğini düşünmek mümkündür. Çünkü âşıklar da “saz çalma” yeteneklerini “rüya”ya ya da ilhama dayandırmaktadırlar. Seyit’in ravap çalması da hem alp tiplerinin hem de âşık tiplerinin “saz çalma” özelliğiyle paralellik arz etmektedir. Burada tek değişen şey araçtır: kópuz – saz – ravap.

Destanın Taşkent varyantında, Kaşgarda zulüm ve haksızlığın had safhaya ulaştığı bir dönemde Samet adında bir “bözcü”nün bir oğlu olur. Oğluna Seit adını verir. Seit babası ve annesinden yurdu ve halkının başına gelen felaketleri, Mançu istilacılarının yıkım ve kıyımları, Yakup Bey, Sadir Pehlivan gibi yiğitlerin bunlara karşı verdiği mücadeleler hakkındaki hikâyeleri dinleyerek büyür. Yani Seit, milli şuurla büyümüştür. Destanın başlangıcındaki bu ayrıntı Seit’in idealize edilmiş bir kahraman tipi olduğunu hemen fark ettiriyor. Seit alp tipine has özelliklerle donatılmıştır. Mesela, Seit ergenlik çağına gelince, Kaşgar civarındaki kırlara gidip güreş yarışlarına katılır, kimse onun omuzunu yere değdiremez. Bir eliyle harman taşını kaldırıp 30-40 adım yürür. Duvarlara vurduğu zaman duvarlar delinir. Omuzuyla boğayı kaldırır. Bu, Edige, Alpamış, Boğaç Han’ın güreşlerini, özellikle Boğaç Han’ın boğayla olan mücadelesini hatırlatmaktadır. Seit, sonraki maceralarında hep bu fizikî gücüne dayanmaktadır. Seit, bir savaşta kurşunu bitip düşmanın kuşatmasında kaldığı zaman yiğitleriyle birlikte düşmana taş atarak onları püskürtür. Bu, Dede Korkut hikâyelerinden “Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Boy”da Karaçuk Çoban’ın taş, koyun ve keçileri sapanına koyup atarak püskürtmesini hatırlatıyor³⁶. Görüldüğü gibi, Seit, fizikî yapı ve güç bakımından alp tipinin özelliklerine sahiptir.

Seit milli şuurla büyüdüğü için, yabancı güçler tarafından oluşturulan düzene karşı çıkar. O Kaşgar’ın umumi valisinden, kaymakamlarından, bunların işbirlikçileri olan kadılardan nefret eder. Zenginlerin mallarını çalıp fakirlere dağıtır. Elinde nesi varsa, hepsini fakirlere, yetimlere ve körlere verir. Böylece onun ünü etrafa yayılır. Herkes ona Seit Noçi der. Onu tüm halk sever, onun her hareketi ve davranışı ağızdan ağıza geçip gönüllere yerleşir. Burada Seit’in “Zenginlerin mallarını çalıp fakirlere dağıtması”, bir taraftan, onun Köroğlu’nda olduğu gibi sosyal eşkıya tipinin özelliğini taşıdığını gösterirken, diğer taraftan epik eserlerdeki alp tiplerinin toplum adına yararlılık göstermesini hatırlatmaktadır. Temel ahlak anlayışı açısından, kimin malı olursa olsun, “çalma” ahlaka aykırıdır. Ancak bazı alp tiplerinin “yol kesmesi”ni, “kız kaçırmayı”ni, “zengin malını çalması”ni, onların cesaretini kanıtlamak uğruna, yani yiğitlik uğruna yaptıkları hareket olarak görmek gerekir. Seit’in “zengin malını çalıp fakire dağıtması”, onun mensubu olduğu Gelaohui teşkilatının amaç dışı faaliyetlerinden de kaynaklanmış olabilir. Çünkü Gelaohui teşkilatının asıl amacı Doğu Türkistanda cumhuriyet kanunlarını gerçek anlamda uygulamak ve gericileri hükümetten uzaklaştırmak iken, bazı teşkilat üyeleri bu teşkilatı kötü amelleri için kullanmış, toplumdaki hırsız, kumarbazları etrafına toplayıp

³³ Muharrem Ergin, *age.*, s. 190.

³⁴ Muharrem Ergin, *age.*, s. 231.

³⁵ Bi Xun, “Dede Korkut Kitabı’nın Şamanlık Temeli”, (Çev. Alimcan İnayet), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 10, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 479-480.

³⁶ Muharrem Ergin, *age.*, s. 98-99.

hükümetle alakası olmayan, tarafsız zenginlerin de malını mülkünü yağmalamışlardır. Dolayısıyla halk bu teşkilata soyguncular teşkilatı diye nefretle bakmıştır³⁷.

Seit büyüdükten sonra, babası ve annesinin istilacılara karşı mücadeleye çağırması üzerine, mücadeleye atlanır. Annesi Gülnisa Peri oğlu Seit'e şöyle seslenir: *Bolgin sen yigitlärniñ särdâri / Cân fidâ yolında yaş-qâri / Bäğrimniñ âq sütün âqlägin oğlim / Düşmäni häydägin Şiñ-şiñşâ säri / Ölsäñ şahid boläsän, qâlsäñ gäzi / Ät sâl äzämätim, ät sâl!*. "Yiğitlerin başı ol / Can feda der yolunda genç ihtiyar / Göğsümün ak sütünün hakkını ver oğlum / Düşmanı sür Şingsingsia'ya doğru / Ölürsen şehit olursun, kalırsan gazi. / Atlan yiğidim, atlan"³⁸. Babası Samet de şöyle der: *Märd şunqârim âmân bol / Küräsdä sengä âq yol / İsyân qılsäñ mädätkâr / Bärçä yoqsul, gärib, qul.* "Mert sungurum aman ol / Mücadelede yolun açık olsun / İsyân etsen medetkar / Bütün yoksul, garip, kul"³⁹.

Görülüyor ki, Taşkent varyantında sadece Seit değil, onun babası ve annesi de idealize edilmiş tiplerdir. Hepsisi istilacı düşmana karşı vatan ve milletini savunmaya ve bunun için canlarını feda etmeye hazır şuurlu, vatansever ve milliyetçi kişilerdir.

Seit, sevgilisi Modenhan'la vedalaşarak İli'ye gider, oradan Küre'ye gider. Küre şehir kapısına bakan Çinli kapıcıdan at karşılığında kapıyı açmasını ister. Kapıcı kapıyı açar, ama Seit'e yatacak yer temin etmeyi reddeder. Bunun üzerine Seit kapıcıyı ve onunla birlikte dört Çinli çeriye surdan aşağı atarak öldürür. Burada görüldüğü gibi, Seyit için, at o kadar önemli değildir. Bu alp tiplerinde pek görülmeyen bir husustur. Alp tipleri için at vazgeçilmezdir. Onların başarısının sırrı önemli ölçüde atlarında saklıdır. Seit'in atı önemsememesi, ancak onun yerleşik toplumdan çıkmış olmasıyla açıklanabilir.

Seit Küre şehrindeki pek çok yiğidi etrafına toplayıp organize eder ve İli şehrindeki Hayranbağ'ı karagah yaparak istilacılara karşı saldırıya geçer. Seit burada elliden fazla Çinliyi öldürür. Sonra arkadaşlarıyla Tokkuztara'ya ve oradan Üçturfan zindanından kaçıp gelen Almas Batır'la birlikte Üçturfan'a gidip halk ayaklanmasını organize eder. Şiddetli çatışmalar yaşanır. Bir keresinde Seit'in kurşunu biter ve etrafı düşman ordusu tarafından kuşatılır. Seit ve arkadaşları taş atarak düşmanı püskürtürler. Sonra bin kişilik takviye kuvvetin gelmesi, işbirlikçilerin, hainlerin fitne fesatları ve düşmanın sayıca üstün olması nedeniyle Seit ve arkadaşları dağlara çekilmek saklanmak zorunda kalırlar. Düşman Seit hakkında tutuklama emri çıkarır. Sonunda Seit bir kocakarının tuzağına düşerek düşmanın eline geçer. Kocakarının dış görünüşü: "Beli bükülmüş, gözleri fırlamış, ağız ayakkabı gibi, burnu patlıcan gibi, saçları dağılmış, sesi kısalmış, azıcık bıyığı var"⁴⁰ şeklinde tasvir edilmiştir. Bu tasvir masallardaki cadıları andırmaktadır. Destancı burada masallara özgü tiplerden ve tekerlemeden yararlanmıştır. Seit, sorgu ve işkencelerden sonra idama mahkum edilir. Ancak bu kararın meşruiyet kazanması ve yerli halk tarafından kabul edilmesi gerekmektedir. Bu noktada görev kadıya düşmektedir. Kadı çeşitli fetvalar uydurarak Seit'i suçlu bulur ve idamını meşrulaştırır. Destanda Seit'in kocakarının tuzağına düşmesi onun insanlara güvenmesi, yoksullara değer vermesi ve ihtiyarlara saygı göstermesine bağlanmaktadır. Tabii ki, burada Seyit yine kendi saflığının kurbanı olmuştur. 20. Yüzyıl şartlarında fizikî yönden güçlü olmak yeterli değildir. Bilgili olmak, öngörülü olmak, yeni koşullara ayak uydurmak gerekir. Çünkü düşman acımasızdır, kurnazdır, hilecidir. Gerek Urumçi varyantında, gerekse Taşkent varyantında, Seyit'in saflığının, cahilliğinin ısrarla vurgulanmasının sebebi bundandır.

Seit, idam edilirken halka yaptığı konuşmasında çocuklarından bahsetmektedir ki, bu ayrıntı Seit'in aslında "ömrlü bahtimsan" dediği Modenhan ile evli olduğunu göstermektedir. Ancak destanda onların birbirine olan aşkını anlatan ifadeler dışında, evliliğiyle ilgili çok net ifadeler bulunmamaktadır.

Netice itibarıyla, Seyit Noçi tipi, destanın iki varyantında farklı olarak yaratılmıştır. Destanın Urumçi varyantında, Seyit tipi hem alp tipinin hem kabadayı tipinin özelliklerini üzerinde taşıyan bir tiptir. O; yiğitlik, mertlik, korkusuz gibi özellikleri bakımından alp tipine, gagesiz, zevk düşkünü,

³⁷ Muhammed İmin Buğra, *Şerkiy Türkistan Tarihi*, Ankara 1989, s. 363.

³⁸ Seyit Noçi, *Uzbekistan SSR*, "Fan" Neşriyatı, Taşkent 1972, s. 19-20.

³⁹ Seyit Noçi, *age.*, s. 22.

⁴⁰ Seyit Noçi, *age.*, s. 31.

bilinçsiz olması bakımından kabadayı tipine girer. Bu varyantta Seyit, değişik şartlarda değişiklik gösterebilen, artısıyla eksiğiyle eti kemiği, ruhu ve psikolojisi olan bir tiptir. Dolayısıyla gerçeğe daha yakındır. Taşkent varyantında ise, Seit tamamen idealize edilmiş bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Seit yoksullara yapılan haksızlıklara karşı halkın yanında yer alan, zenginden alıp fakire dağıtan ve bu amaçla maceralara atılan bir tiptir. Bu bakımdan o Koroğlu tipine de yaklaşmaktadır. Seyit Noçi'nin içinde yaşadığı toplum Çin yönetiminin zulmüne, haksızlığına uğrayan bir toplumdur. Seyit Noçi işte bu yerli ve dış güçlerin zulmüne karşı çıkmaktadır. O muntazam askeri orduya karşı, yiğitlik ve mertlikten başka bir şeye sahip değildir. O bu yeni şartlar altında kendi eski anlayış ve davranışlarında ısrar ederek ölüme gitmiştir. Yani yeni koşullarda mertlik, yiğitlik işe yaramamıştır. Bu bakımdan Seyit de, Koroğlu gibi, değişen sosyal şartlar içerisinde dejenere olmuş eski alp tipinin devamından başka bir şey değildir⁴¹.

KAYNAKLAR

- Arat, Reşit Rahmeti. **Makaleler**, Cilt.1, 1987, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Bi Xun, "Dede Korkut Kitabı'nın Şamanlık Temeli", Çeviren: Alimcan İneyet, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 10, 2000, T.D.K. yay. Ankara.
- Buğra, Muhammed İmin. **Şerkiy Türkistan Tarihi**, 1989, Ankara.
- Cihai**, 1989, Shanghai Cishu Chubanshe, Shanghai.
- Ergin, Muharrem. **Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Fakdimile**, 1994, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Forbes, Andrew D. W. **Doğu Türkistan Harp Beyleri**, Çeviren: Envercan, 1991, Doğu Türkistan Vakfı Yayını, İstanbul.
- Kaplan, Mehmet. **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri**, 1996, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Ömer, Uçkuncan. 1981, **Uygur Helk Tarihiy Koşakliri**, Keşker Uygur Neşriyatı, Kaşgar.
- Rahman, Abdulkirim. **Uygur Helk Dastanliri 1**, 1981, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi.
- Sadık, Muhammetcan. **Uygur Helk eğiz Edebiyatı Hekkide**, 1995, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi.
- Seyit Noçi**, 1972, Uzbekistan SSR, "Fan" Neşriyatı, Taşkent.
- Türkçe Sözlük**, 1988, T.D.K., Ankara.
- Uygur Helk Dastanliridin Tallanma**, 1998, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi.
- Uygur Helk Eğiz İcadıyiti**, 1983, Kazakistan SSR, "Nauka" Neşriyatı, Almuta.
- Uygur Tilining İzahlik Lugiti**, 1999, Şincang Helk neşriyatı, Urumçi.
- Zaman, Nurmuhamet. **Güllengen Uygur Hazirki Zaman Edebiyatı**, 1996, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi.

⁴¹ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1996, s. 110.

AVRUPA BİRLİĞİ KOMİSYONU **European Union Commission**

Bahadır Bumin ÖZARSLAN*

Özet

İçinde bulunduğumuz 21. yüzyıl, küresel rekabetin bir önceki yüzyıla göre daha da hızlandığı bir yüzyıldır. Bu rekabet, bazı birliklikler aracılığıyla devam etmektedir. Bunların içinde en eski ve en köklü olanı Avrupa Birliği'dir (AB). Uluslarüstü bir karakteri olan AB'nin, kurumları da kendine has bazı özellikler barındırmaktadır. Bu kurumlardan biri olan AB Komisyonu, adına bakıldığında ilk anda küçük bir kurul izlenimi uyandırmaktadır. Ancak yapısı, çalışma şekli, görev ve yetkileri incelendiğinde ortaya tam aksi bir durum ortaya çıkmaktadır. Yasama ve yürütmeye ilişkin çok önemli görev ve yetkileri olan Komisyon, "AB'nin Hükümeti" olarak kabul edilmektedir. Çalışma düzeni ve çalışan sayısı da dikkate alındığında, AB ile ilgili hemen her konuda faaliyet gösteren Komisyon'un, AB içinde çok önemli bir yere sahip olduğu açıktır. AB'ye üye olmak isteyen ülkeler açısından da Komisyon, çok önemli bir rol oynamaktadır. Üyelik sürecinin her aşamasında bulunan Komisyon, bu sürecin en önemli ve en zor safhasını teşkil eden müzakere safhasını da yürütmektedir. AB'ye üye olmak isteyen ülkelerin, bu durumu göz önünde bulundurması ve Komisyon ile daha yakın ilişkiler içinde bulunması gerekir. Bu sebeple, üyelik müzakerelerine başlayacak Türkiye de aynı strateji ile hareket etmelidir.

Anahtar Kelimeler: Komisyon, AB'nin Hükümeti, Komisyon Başkanı, Bağımsızlık, Tarafsızlık

Abstract

21st century is a century that the global competition has gained more speed in comparison with the previous century. This competition has carried on by some organizations. European Union (EU) is the oldest and the most rooted one within these organizations. Also the institutions of EU, which has a supra-national character, has some special peculiarities. One of these institutions is EU Commission. At first glance when looked at its name, it seems as if it is a small committee. But when looked at its structure, style of work, functions and authorities; an opposite attitude appears. Commission, which has very important functions and authorities regarding legislature and executive, is accepted as "the government of EU". When the order of its work and the number of its staff are taken into consideration, it is obvious that Commission, which operates almost on every subjects regarding EU, has a very important position. In terms of the states, demanding to be a member of EU, Commission is playing a very important role. Commission, which is in all the steps of membership, carries out the negotiations which is the most important and the most difficult step of the membership. States, demanding to be a member of EU, have to take into consideration this fact and have to establish closer relations with Commission. For this reason, Turkey has to act with the same strategy.

Keywords: Commission, Government of EU, President of Commission, Independency, Impartiality

---

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

Giriş

Üzerinde yaşadığımız Dünya, 21.yüzyılın ilk yıllarını yaşadığımız bu günlerde önemli gelişmelere baş döndürücü bir hızla sahne olmaktadır. Küresel rekabet, tarihin hiçbir döneminde rastlanmayacak ölçüde hızlanmış ve bir o kadar da acımasızlaşmıştır. 11 Eylül saldırıları olarak bilinen saldırıların ardından, dört yıl içinde meydana gelen olaylar, yaşadığımız sürecin başlangıcı olmuştur. Aslında bu durum, 20.yüzyılın son on yılında gerçekleşen ve tarihin akışını değiştiren olayların bir sonucudur. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte iki kutuplu dünya modelinin sona ermesi, ortaya galip bir Batı Bloku'nu çıkarmıştır. Bu blokun ana eksenini olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ise tek süper güç olarak adeta Dünya üzerindeki mutlak hâkimiyetini ilan etmiştir ancak bu durum tarihin doğal akışını değiştirmemiştir. Milletler mücadelesi kaldığı yerden ama şekil değiştirerek devam etmektedir.

ABD'nin ekonomik alandaki büyük üstünlüğünün hayatın her alanına yansımaları, diğer büyük devletleri harekete geçirmiştir. Diğer büyük devletler, ABD ile aralarındaki büyük farkı reel-politik gereği bir takım birliktelikler aracılığıyla kapatma yolunu tercih etmişlerdir. Rusya'nın ve Çin'in liderlik ettiği Şanghay İşbirliği Örgütü, Türkiye'nin de üye olduğu Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü ve Ekonomik İşbirliği Örgütü, Uzakdoğu Kaplanları olarak bilinen Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği ve bu yapılanmalar içindeki en eski ve köklü yapıyı oluşturan AB, bu birlikteliklerin en öne çıkanlarıdır.

AB, bahsi geçen yapılanmalara göre daha eski ve köklü bir oluşumdur. "Tek Avrupa" fikrinin tarihi kökeni oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. Bu fikrin hayata geçmesi ise İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra söz konusu olmuş ve 1951 yılında kurulan Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (AKÇT) bu fikre öncülük etmiştir. Günümüze kadar AB'nin geçirdiği tarihi süreç sonucunda bugün artık AB, kurumsallaşmış bir yapıdır ve bu yapının kendine has nitelikleri vardır. Bunlardan; AB Kurumları'nın sahip olduğu dinamik yapı, AB'nin küresel rekabetteki en önemli aracıdır.

Türkiye'nin yaklaşık 50 yıllık AB macerasında, 3 Ekim 2005 tarihi itibarıyla, üyelik müzakereleri safhası başlamıştır. Üyelik öncesi en uzun ve en sıkıntılı olan bu safhada, AB Komisyonu, kurumlar içinde bundan sonra adı en çok duyulacak olan kurum olacaktır. Zira üyelik müzakereleri, AB adına AB Komisyonu tarafından yürütülmektedir. Çok önemli görevler üstlenen Komisyon, kendine has yapısıyla adeta AB'nin **itici gücüdür**. "Komisyon" ifadesi, ilk anda küçük bir kurul izlenimi uyandırsa da yapısı, çalışma şekli, görevleri ve AB içindeki yeri incelendiğinde, tam aksi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple aşağıda, AB Komisyonu'nu daha yakından tanıyabilmek için Komisyon'un yapısına, görev ve yetkilerine değinilecektir.

I. Avrupa Birliği Komisyonu Kavramının Ortaya Çıkışı

AB Komisyonu'nun temeli, AB'nin temelini oluşturan üç topluluğa dayanır. Yirminci yüzyılda yaşanan iki büyük dünya savaşı, Avrupa'da ulusal uzlaşmazlıkları aşmayı hedefleyen bir örgütlenme fikrini gündeme getirdi. Bu amaçla ilk olarak **18 Nisan 1951** tarihinde Paris'te Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg bir araya gelerek AKÇT'yi kurdular. Konu itibarıyla sınırlı tutulan bu anlaşmayla kömür ve çelik sektöründe AKÇT'ye "**yetki kullanma yetkisi**" verildi. Böylece söz konusu altı ülke kömür ve çelik ile ilgili yetkilerini bir üst kuruluşa devretmiş oldu¹. Anlaşmada bahsi geçen mallar konusunda, ortak bir pazarın oluşturulması ve yürütülmesi amacıyla dört adet organ oluşturuldu ki bunlar; yürütme organı niteliğindeki **Yüksek Otorite**, **Özel Bakanlar Kurulu**, parlamentoya benzeyen **Genel Kurul** ve Yüksek Otorite'nin tasarruflarını denetlemek üzere **Adalet Divanı**'dır².

Avrupa'nın bütünlüşmesi fikrinin öncelikle ekonomik birliktelikten geçtiğinin daha gerçekçi olacağı düşüncesinden hareket eden altı ülke, **25 Mart 1957**'de Roma'da **Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET)** kurarak kendi aralarında gümrük birliğini oluşturmak konusunda anlaşmışlardır. Üye ülkeler arasında emeğin, sermayenin ve malların serbest dolaşımını sağlamak amacıyla **Komisyon**, **Bakanlar Kurulu**, **Genel Kurul** ve **Mahkeme** olmak üzere dört organ oluşturulmuştur. Yine aynı tarihte

¹ Kamuran Reçber, *Avrupa Birliği Mevzuatı*, Ezgi Yay., Bursa 2003, s. 1-2

² Enver Bozkurt-Mehmet Özcan-Arif Köktaş, *Avrupa Birliği Hukuku*, Asil Yay., Ankara 2004, s. 16.

enerji sektöründeki krizleri atom enerjisi ile aşmak ve atom enerjisi alanındaki yatırımları belirlemek üzere **Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET)** hayata geçirilmiştir. Bu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi amacıyla da **Komisyona, Bakanlar Kurulu, Genel Kurul ve Mahkeme** olmak üzere dört organ oluşturulmuştur³.

Her üç topluluğa ait organların tek bir çatı altında toplanması ise iki aşamalı olarak gerçekleşmiştir. 25 Mart 1957 tarihli Avrupa Toplulukları için Ortak Organlar Oluşturulmasına İlişkin Antlaşma ile Genel Kurul ve Mahkeme üç topluluk için de ortak bir organ haline getirilmiştir. Yine **8 Nisan 1965** tarihli **Birleşme Antlaşması** ile de her üç topluluk için ortak bir Konsey ve Komisyon oluşturulmuştur. Böylece her üç topluluk ortak bir Konsey, Komisyon, Genel Kurul ve Avrupa Topluluğu Adalet Divanı'na (ATAD) sahip olmuştur⁴.

Komisyon, **Avrupa Topluluğu Kurucu Antlaşması'nın (ATA)**⁵ 7. maddesinde öngöröldüğü üzere Topluluğa verilen görevleri yerine getirmek üzere oluşturulan organlardan biridir. ATA'nın 211-219. maddeleri Komisyon ile ilgili düzenlemeleri içermektedir. Ortak Komisyonun, AB Komisyonu adını alması ise **7 Şubat 1992**'de Maastricht'te imzalanan **Avrupa Birliği Antlaşması (ABA)**⁶ ile gerçekleşmiştir.

II. Avrupa Birliği Komisyonu'nun Yapısı Ve Çalışma Düzeni

Birliğin temel organlarından biri olan ve merkezi Brüksel'de olan Komisyon, bağımsız bir hükümet gibi çalışmaktadır. Bu anlamda Komisyon, "**AB'nin Hükümeti**" olarak tanımlanabilir. Lüksemburg'da ofisi bulunan Komisyon'un, üye ülkelerde ve dünyanın çeşitli yerlerinde temsilcilikleri vardır. Temelde Birliğin çıkarlarını korumakla yükümlü olan Komisyon, **AB'nin can damarıdır**⁷. AB Kurumları'nın kendine has (sui generis) özellikler arz etmesi doğal olarak AB Komisyonu'nda da kendini göstermektedir. Bu anlamda Komisyon, klasik uluslararası örgütlerin tipik sekreteriyalarından farklıdır. Örneğin Birleşmiş Milletler (BM) Sekreteryası'ndan daha çok yetkiye sahiptir. Öte yandan bir yürütme organına benzetilmesine rağmen demokratik bir ülke hükümetine göre daha az yetkilidir⁸. İdari ve siyasi yükümlülükleri, geniş bir alana yayılmış resmi ve gayriresmi işlevleri birlikte değerlendirildiğinde, gerek hükümetler arası gerekse uluslararası bir karaktere sahip olması sebebiyle, Komisyon'un **melez** bir yapı olarak nitelendirilmesi şaşırtıcı olmaz⁹.

Komisyon; ortak pazarın işleyişinden, finansal işlerin yürütülmesinden sorumlu olup kendi görevlerini yerine getirirken gereken bilgileri alabilmekte ve inceleme yapabilmektedir. AB Hukuku'nun uygulanmasını gözeten Komisyon, AB Konseyi¹⁰ tarafından yapılan tasarrufları uygular ve bu çerçevede AB Konseyi'nce kendisine verilen görevleri yerine getirir. Uluslararası antlaşmaların müzakerelerini de yürüten Komisyon, AB'yi temsil de etmektedir¹¹.

Komisyon'un en büyük özelliği, **kollezyal**¹² bir niteliğe sahip olmasıdır. Gerek meydana geliş biçimi, gerekse sahip olduğu yetkileri sebebiyle ortak bir kuruluştur. Bundan dolayı davranışlarına

³ Gülören Tekinalp-Ünal Tekinalp, *Avrupa Birliği Hukuku*, Beta Yay., İstanbul 2000, s. 8-9

⁴ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 9

⁵ Antlaşma'nın tam metni için bkz. Reçber, *age.*, s. 45-214

⁶ Antlaşma'nın tam metni için bkz. Reçber, *age.*, s. 9-43

⁷ İrfan Kaya Ülger, *Avrupa Birliği Ansiklopedisi*, Turcab AB-Türkiye İşbirliği Derneği Yayını, İstanbul 2003, s. 39.

⁸ Haluk Kabaalıoğlu, *AB Kurumları ve Avrupa Hukuku'nun Uluslararası Özellikleri Işığında Avrupa Birliği ve Kıbrıs Sorunu*, Yeditepe Üniversitesi Yay., İstanbul 1997, s. 215

⁹ Morten Egeberg, "The European Commission", *European Union Politics*, Bristol 2002, s. 131; John Peterson, "The College of Commissioners", *The Institutions of the European Union*, Oxford University Press, USA 2002, s. 71

¹⁰ AB'nin yasama ve yürütme organı olan ve her üye devletin bakan düzeyinde temsilcisinin bulunduğu AB Konseyi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 207-220; Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 85-100; Ercüment Tezcan, *Avrupa Birliği Kurumlar Hukuku*, Beta Yay., İstanbul 2001, s. 57-76

¹¹ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s.221-222

¹² İngilizce "college" (kurul,heyet) kelimesinden türemiş bir kelime olan kollezyal kelimesi, kurul/heyet halinde çalışmayı ifade etmektedir.

Topluluk menfaati hâkimdir. Bu durumun doğal sonucu olarak, Topluluk menfaatlerine uygun tekliflerde bulunmak zorundadır¹³.

Komisyon'da görev yapan personel sayısı 17000 civarındadır. Bunların içinde yaklaşık 3500 kişi tercüman olarak çalışmaktadır. Geçici görevlendirilenler ve yan kuruluşlarda çalışanlarla birlikte, toplam sayı 22000 civarındadır. Komisyon'un idari personelinin çoğu Komisyon merkezinin bulunduğu Brüksel'de, bir kısmı ise Lüksemburg'da görev yapar¹⁴. Çalışan sayısı dikkate alındığında Komisyon, AB'nin eleman bakımından en büyük olan kurumudur. Çalışanlar içinde tercümanların sayısı dikkat çekicidir. AB ile ilgili düzenlemeler ve her çeşit gelişme, AB'ye üye ülkelerde yaşayanlara ana dilleri ile aktarıldığı için, tercüme işi Komisyon için son derece önemlidir¹⁵.

Komisyon'un AB'ye üye ülkelerde temsilcilikleri bulunduğu gibi AB dışındaki ülkelerde ve uluslararası örgütlerde de temsilcilikleri vardır. Komisyon'un, buldukları ülkelerde adeta gözü ve kulağı gibi hareket eden bu temsilcilikler, sürekli olarak artış göstermektedir. Ayrıca daha etkili ve hızlı çalışabilmeleri amacıyla, yapıları devamlı olarak güçlendirilmektedir. ABD ve Japonya gibi büyük ülkelerde bulunan temsilciler, Birlik sorumluluğu gereğince diplomatik faaliyetlerde bulunurlar, AB'yi o ülkedeki gelişmeler hakkında bilgilendirirler. Diğer bazı ülkelerde ise insan hakları, demokrasi ve yardım programları konusunda çalışmalar yaparlar¹⁶.

Komisyon çalışanı olabilmek için üye ülke vatandaşı olmak gerekmektedir. Herkese açık yarışma sınavlarına girebilmek için üniversite mezunu olmak ve kendi ana dili dışında, AB'nin bir resmi dilinde çalışabilecek düzeyde yabancı dil bilmek gerekmektedir. Adaylar, yazılı ve sözlü sınavlardan geçirilirler. Bu sınavlarda başarılı olmak her zaman çalışma hakkı kazandırmamaktadır zira bu daha çok, yeterli bütçe imkânlarına bağlıdır¹⁷.

Komisyon Başkanı'nın, üyelerinin ve görevlilerinin maaşları, yollukları, ödenekleri ve emekli aylıkları AB Konseyi tarafından nitelikli çoğunlukla belirlenir¹⁸. Başkan, üyeler ve görevlilerin bazı ayrıcalık ve muafiyetleri vardır. Bunun temel gerekçesi, Topluluk çıkarlarının gözetilmesidir. Bunların içinde en önde gelenleri, görevleri çerçevesinde işledikleri fiillerden ötürü ulusal mahkemelerde yargılanmamaları ve aldıkları ücretlerin herhangi bir üye devletin gelir vergisine tâbi olmamasıdır. Bu kişilerin aldıkları ücretler, Topluluk Gelir Vergisi adlı bir vergiye tâbi olup vergi oranı oldukça düşüktür¹⁹.

A. Komisyon'un Yapısı ve Oluşumu

1. Başkanlık

a. Seçimi ve Atanması

Komisyon Başkanı'nın belirlenmesi ile ilgili düzenleme ATA'nın 214. maddesinde yer almaktadır. Buna göre Devlet veya Hükümet Başkanları düzeyinde toplanan AB Konseyi, Komisyon Başkanı olarak belirledikleri kişiyi, nitelikli çoğunlukla tayin eder. Bu tayinin AB Parlamentosu²⁰ tarafından onaylanması gerekmektedir. Komisyon Başkanı, aşağıda inceleneceği üzere Komisyon üyelerini, üye Devletler ile istişare ederek belirler ve Komisyon bir bütün olarak AB Parlamentosu'nun onayına sunulur. Dolayısıyla Başkan'ın belirlenmesi AB Parlamentosu'nun onayına sunulmamakta, bu

¹³ İzzetin Doğan, "Avrupa Toplulukları Kurumları ve Yetkileri Açısından AET Hukuku'nun Milli Hukuklara Üstünlüğü", *Birinci Avrupa Hukuku Haftası*, İÜ Hukuk Fakültesi Avrupa Hukuku Araştırma ve Eğitimi Merkezi Yay., İstanbul 1979, s. 8

¹⁴ *Avrupa Birliği'nin ABC'si*, Türk Demokrasi Vakfı Yay., Ankara 2003, s. 24

¹⁵ Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 104

¹⁶ http://www.europa.eu.int/comm/external_relations/delegations/intro/index.htm; William Nicoll-Trevor Salmon, *Understanding The European Union*, Longman, England 2001, s. 140-141

¹⁷ William-Salmon, *age.*, s. 140-141

¹⁸ Anthony Parry-James Dinnage, *EEC Law*, Parry and Hardy Press., London 1981, s. 27

¹⁹ Murat Yörüng, "Avrupa Toplulukları Komisyonu", *Ankara Barosu Dergisi*, Ankara 1995, S.1, s. 59.

²⁰ Üye ülkelerin nüfuslarına göre ve üye ülkelerde yapılan seçimlerle oluşan, klasik anlamda yasama organı sıfatı taşımayan, daha çok danışma organı niteliğinde ve sınırlı olarak ortak karar alma mekanizmasında yer alan AB Parlamentosu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 194-206, Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 67-85; Tezcan, *age.*, s. 8-56.

konuda AB Parlamentosu sadece bilgilendirilmektedir. AB Parlamentosu, bir bütün halinde Başkan da dâhil olmak üzere Komisyon'un tamamına onay vermektedir.

1965 tarihli Birleşme Antlaşması'nın 14.maddesi, Komisyon'un bir başkanı ve altı başkan yardımcısı olacağını, bu kişilerin iki yıllığına atanabileceklerini ve görev sürelerinin yenilenebileceğini öngörüyordu. ATA'nın 217.maddesi ise Başkan yardımcılığı konusunda bir sayı belirtmemiştir ve yardımcılardan atanmasını Başkan'a bırakmıştır.

b. Görevleri ve Yetkileri

Komisyon'daki en itibarlı ve en etkili makam, Komisyon Başkanlığı'dır. Her ne kadar Komisyon kurul halinde de çalışsa Başkan, doğal olarak en çok tanınan ve en çok göze çarpan üyedir. Komisyon'un temel temsilcisi olan Başkan'ın, görevi esnasında komiserleri ve bütün olarak Komisyon'u yönlendirmesi ve harekete geçirmesi beklenir²¹.

Komisyon Başkanı'nın görevleri ve yetkileri, ATA'nın 217.maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre Başkan; Komisyon'un etkili, tutarlı ve işbirliği içinde çalışabilmesi için iç organizasyonu yapar ve bununla ilgili gerekli kararları alır. Komisyon, Başkan'ın bu yönlendirmelerini göz önünde bulundurur. Başkan, Komisyon'un yükümlülüklerini yapılandırır ve buna uygun olarak görev dağılımı yapar. Bu dağılım, görev süresi boyunca Başkan tarafından yeniden düzenlenebilir ve üyelerin görevleri değiştirilebilir. Başkan ayrıca, Komisyon'un Başkan Yardımcılarını da atar. Bundan başka Başkan, diğer üyelerin onaylaması şartıyla bir üyenin istifasını isteyebilir. Bu durumda ilgili üye istifa eder.

Komisyon toplantılarını yöneten Başkan, göreve başlamadan önce yukarıda belirtilen görev taksimini yapar ve kimin hangi alandan sorumlu olacağını belirler. Komisyon'daki bu görev dağılımı, Başkan'ın üyelerle yaptığı gayriresmi temaslar sonucunda gerçekleşir ancak oluşan nihai karar, ortak karardır²².

Komisyon Başkanı'nın doğal olarak Komisyon'u temsil yetkisi de vardır. Avrupa Zirvesi olarak adlandırılan Devlet ve Hükümet Başkanları'ndan oluşan Avrupa Konseyi toplantılarına katıldığı gibi, sanayileşmiş yedi büyük ülkenin oluşturduğu G-7 Zirvesi'ne de katılmaktadır²³. Komisyon Başkanı, Avrupa Konseyi zirvelerine tıpkı bir üye devlet temsilcisi gibi katılmaktadır. Bu sayede AB mevzuatının koruyuculuğunu yapmakta, alınan kararların bu çerçevede alınması ve AB'nin genel yapısına uyumlu olması için çaba göstermektedir²⁴.

Komisyon toplantılarına başkanlık eden Komisyon Başkanı'nın, Komisyon'daki diğer üyelerle aynı eşitlikte oya sahip olması, ilk bakışta Komisyon içindeki ağırlığına ilişkin olarak sanki diğer üyelerle eşit bir statüye sahip olduğu kanaatini uyandırır da aslında Başkan'ın durumu, Parlamenter Sistem'deki Bakanlar Kurulu'nda, Başbakan'ın durumundan farksızdır. 1990'lı yıllardan itibaren Başkan'ın AB içindeki rolünün, genişleme süreci ile birlikte artması sebebiyle, Komisyon çalışmaları tamamen Başkan'ın liderliğinde ilerlemektedir. Bu sebeple tıpkı bir başbakan gibi Başkan, **eşitler arasında birinci (primus inter pares)** olarak kabul edilmektedir²⁵.

2. Üyeler

Komisyon üyeleri ATA'nın 213. maddesi uyarınca üye devlet uyruğundan olan, bağımsızlıkları şüphe götürmeyen, yeterlilikleri esas alınan ve komiser olarak adlandırılan kişilerdir. Komisyon'da her üye devletin en az bir temsilcisinin bulunması zorunludur. Üye devletler en çok iki üyeyle temsil edilebilirler. Bugüne kadar büyük devletler (Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve İspanya), iki üyeyle

²¹ Neill Nugent, *The Government and Politics of the European Union*, Palgrave Mac Millan, New York 2003, s. 116.

²² Kabaalioğlu, *age.*, s. 218.

²³ Kabaalioğlu, *age.*, s. 218.

²⁴ *Avrupa Birliği'nin ABC'si*, s.26.

²⁵ Egeberg, *age.*, s.137; Alina Kaczorowska, *EU Law Today*, Old Bailey Press, London 1998, s. 204; Desmond Dinan, *Ever Closer Union-An Introduction to European Integration*, Palgrave, New York 1999, s. 206; Paul Craig-Grainne De Burca, *EU Law*, Oxford University Press, New York 2003, s. 57.

temsil edilmişlerdir. Genellikle bu iki üyeden biri iktidar partisinden, diğeri de muhalefet partisinden seçilmiştir. İktidarda bir koalisyon varsa o takdirde de koalisyon partileri kendi temsilcilerini göndermiştir²⁶.

Komisyon üyeleri, bir çeşit Avrupa devlet memuru olarak düşünülebilir ancak bu tanımlama basit bir yaklaşım olur zira devlet memurlarından, politik amirlerinin isteklerini veya direktiflerini yerine getirmeleri beklenir. Oysa ki Komisyon, AB Konseyi ve AB Parlamentosu dışında da kendisi, alınması gereken tedbirleri belirleyip teklifler yapabilmektedir²⁷.

Komisyon üyelerinin sahip olduğu en değerli nitelikleri, **tarafsızlıkları** ve **bağımsızlıklarıdır**. Her ne kadar üye devletler tarafından önerilseler de kendi hükümetlerinden tamamıyla bağımsız olmak ve AB menfaatlerine uygun hareket etmekte yükümlüdürler. Komiserler, görevlerini ifa ederken güçlü bir deneyim harmanını bir araya getirirler. Zira komiserler genellikle AB Parlamentosu'nda parlamenter veya kendi ülkelerinde bakan olarak görev yapmış veya yüksek derecede resmi görev almış kişilerdir. Buna rağmen gerek kendi hükümetlerinden, gerek diğer üye devletlerin hükümetlerinden, gerekse herhangi bir kuruluş ve kurumdan emir veya talimat alamazlar²⁸.

Uygulamada, tarafsızlığın büyük ölçüde sağlandığı ancak tam anlamıyla gerçekleşmediği görülmektedir. Her ne kadar AB Konseyi tarafından atansalar da üye devlet temsilcisidirler. Kendi ülkelerindeki görevleri genellikle politik olduğu için, birden bire bu kimliklerinden sıyrılmalarını ve kendi milli menfaatlerinden ziyade, bütün bir Avrupa'nın çıkarlarını gözetmelerini beklemek, çok da gerçekçi olmayacaktır. Ayrıca kendi ülkelerindeki kamuoyunun gözünün de üzerlerinde olduğu, görünen bir gerçektir²⁹.

a. Görev Süreleri

Daha önce dört yıl olan görev süresi, ABA ile değiştirilmiş ve ATA'nın 214. maddesi uyarınca beş yıla çıkarılmıştır. Böylece görev süresi, AB Parlamentosu üyelerinin görev süreleriyle eşit ve paralel hale getirilmiştir. Bu sürenin sonunda yeniden atanmaları mümkündür.

b. Atanma Usulleri

AB Konseyi, Komisyon Başkanı olarak tayin edilen Başkan ile beraber, her üye devlet tarafından yapılan önerilere göre belirlenen Komisyon üyelerini tespit eder. Bu şekilde belirlenen üyeler, Başkan da dâhil olmak üzere bir bütün olarak AB Parlamentosu'nun onayına sunulur. Bu onay alındıktan sonra Başkan ve üyeler AB Konseyi tarafından nitelikli çoğunlukla atanırlar.(ATA m.214)

AB Komisyonu üyelerinin belirlenmesi sırasında AB Parlamentosu son aşamada onay veremekteyse de komiserlerin tespit edilmesi sırasında Parlamento'nun eğilimleri de dikkate alınmaktadır. Nitekim, görev süresi 2004'te dolan AB Komisyonu Başkanı Romano Prodi'nin yerine atanan yeni Komisyon Başkanı Jose Manuel Barroso tarafından açıklanan Komisyon listesi, AB Parlamentosu'nda hoşnutsuzluk yaratmıştır. Özellikle yeni Komisyon'da Adalet, Özgürlük ve Güvenlik'ten sorumlu komiser olan ve Başkan Yardımcısı olarak görev yapacak olan İtalyan üye Rocco Buttiglione, bazı açıklamaları sebebiyle AB Parlamentosu'nda bulunan Sosyalistler, Yeşiller, Komünistler ve Liberaller'in tepkisine sebep olmuştur. Tepkiler üzerine İtalyan üye Komisyon'dan çekilme kararı almıştır. İtalyan üye dışında birkaç üye hakkında da yetersiz oldukları gerekçesiyle oluşan tepkiler üzerine Barroso da ekibini tamamen çekmek zorunda kalmıştır³⁰.

²⁶ Dıman, *age.*, s. 214.

²⁷ Mike Cuthbert, *EU Law In a Nutshell*, Sweet&Maxwell, London 1997, s. 8.

²⁸ *AB Kurumları*, Avrupa Birliği Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği Yay., Ankara 2000, s. 9; John Pinder, *European Community-The Building of a Union*, Oxford University Press, New York 1992, s. 20.

²⁹ Nugent, *age.*, s. 115.

³⁰ "<http://www.avsam.org/gunlukbulten/arsiv/2004/0111.htm#avrupa>"

c. Nitelikleri ve Yüklümlükleri

Komisyon üyelerinin başlıca sorumlulukları; Komisyon'un aşağıda değinilen Genel Müdürlükleri'ni yönetmek, Konsey toplantılarında Komisyon'u temsil etmek, Komisyon ve ilgili üye devlet hükümeti arasında bilgi alışverişinde bulunmak ve Komisyon çalışmalarından kamuoyunu haberdar etmektir³¹.

ATA m.213 gereğince komiserler görevleri ile bağdaşmayan her türlü faaliyetten kaçınmayı taahhüt ederler. Ayrıca görev süreleri boyunca gelir getirsin ya da getirmesin hiçbir mesleki faaliyette bulunamazlar. Mesleki faaliyet kavramı değerlendirilirken, eğitim ve akademik faaliyetler bu kapsama alınmaz. Parlamenterlik görevi, gerek bağımsızlığı engellemesi gerekse siyasi bir kimlik oluşturması sebebiyle görevle bağdaşmaz kabul edilirken, seçimler esnasında siyasi kampanyalara katılmak komiserlikle bağdaşmayan faaliyet olarak kabul edilmemektedir³².

Görev süreleri boyunca başka bir mesleki faaliyette bulunamayan komiserler, görevlerine başlarken; görevlerinin devamı süresince ve görevleri sona erdikten sonra görevleriyle ilgili yükümlülükleri uymayı, görevleri bittikten sonra da bazı görev ve menfaatlerin kabulüyle ilgili olarak dürüst ve hassas davranmayı taahhüt ederler. (ATA m.213) Bu yükümlülüklerin ihlali halinde AB Konseyi veya Komisyon'un başvurusu üzerine Adalet Divanı, ATA'nın 216.maddesine göre ilgili üyenin kendiliğinden istifa etmiş sayılmasına veya emeklilik ve benzeri haklardan mahrum bırakılmasına karar verebilir.

ATA'nın 216. maddesine göre herhangi bir üyenin, görevin yerine getirilmesi için gereken şartları taşımaması veya ciddi bir hata sebebiyle suçlu bulunması durumunda ATAD³³, AB Konseyi veya Komisyon'un başvurusu üzerine, ilgili üyeyi kendiliğinden görevden istifa etmiş sayabilir.

Komiserlerin bireysel yükümlülükleri dışında, AB Parlamentosu'na karşı kollektif sorumlulukları da vardır. ATA'nın 201. maddesine göre Komisyon'un faaliyetleri hakkında bir gensoru önergesi verilirse, Parlamento bu önergeyi verilişinden itibaren en az üç gün sonra oylar. Önerge kabul edilirse Komisyon toplu olarak istifa eder ancak yeni atamaya kadar olağan işlerini yaparlar. Toplu istifa sebebiyle yeni atanan üyeler, eski üyelerin görev süresinin sonuna kadar görev yaparlar.

Komiserler, üye devletlerin uyruğundan olmak zorundadır. Her üye devlet en az bir, en çok iki üye ile temsil edilir. Komisyon'un üye sayısı, AB'nin zaman içindeki üye sayısı ile paralel olarak değişiklik göstermiştir. AKÇT'ye bağlı Yüksek Otorite ve AET'ye bağlı Komisyon dokuz üyeli iken, AAET'ye bağlı Komisyon beş üyeye sahipti. 1965 tarihli Birleşme Antlaşması sonucunda oluşan ortak Komisyon on dört üyeliydi. Daha sonra dokuz düşen sayı; İngiltere, İrlanda ve Danimarka'nın üye olması sonucu on üçe yükseldi. Yunanistan, Portekiz ve İspanya'nın katılımıyla on yediye; Avusturya, Finlandiya ve İsveç'in katılımıyla yirmiyeye yükselen sayı³⁴; 1 Mayıs 2004'te Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Litvanya, Letonya, Malta, Polonya, Slovakya, Slovenya ve Güney Kıbrıs Rum Cumhuriyeti'nin AB'ye katılması göz önünde bulundurularak göreve 22 Kasım 2004'te başlayan Barroso başkanlığındaki Komisyon'da yirmi beşe çıkarılmıştır³⁵. 14 Şubat 2000 tarihinde Nice'te kabul edilen Nihai Senet uyarınca AB'nin üye sayısı yirmi yediye ulaşınca, Komisyon üyelerinin sayısı, üye devletlerin sayısından az olacaktır. Üye sayısı, AB Konseyi tarafından oy birliğiyle belirlenecek ve üye devlet vatandaşlarının görev süreleri bir rotasyona tâbi olacaktır. Bu rotasyonda tam anlamıyla bir eşitlik olacak, demografik ve coğrafi dağılım göz önünde bulundurulacaktır.

³¹ Dıman, *age.*, s. 215.

³² Parry-Dinnage, *age.*, s. 26-27; Kaczorowska, s. 202.

³³ AB'nin temel yargı organı olan ATAD hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 230-269; Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 109-130; Tezcan, *age.*, s. 96-118.

³⁴ Henry G. Schermers-Niels M. Blokker, *International Institutional Law*, Martinus Nijhoff Publishers, London / Boston 1995, s. 550.

³⁵ “<http://www.eurunion.org/states/home.htm>”

d. Üyeliğin Sona Ermesi

Üyeliğin sona ermesi ile ilgili düzenleme ATA'nın 215.maddesinde düzenlenmiştir. Üyeliğin sona ermesi; görev süresinin sona ermesi, ölüm, istifa ve kendiliğinden istifa etmiş sayılma halinde söz konusu olmaktadır. Ölüm ve istifa halinde, üyenin geriye kalan süresi için AB Konseyi'nin nitelikli çoğunlukla seçeceği bir üye atanabilir ya da AB Konseyi oybirliğiyle, yeni bir üye atanmasına gerek olmadığına karar verebilir. İstifa halinde yeni bir üye atanana kadar ya da yeni bir üye atanmasına gerek olmadığı kararı verilene kadar istifa eden üye görevine devam eder. Kendiliğinden istifa etmiş sayılma halinde ise ilgili kişi derhal görevini bırakır, görevine devam etmez.

Komisyon Başkanı'nın istifası, ölümü veya kendiliğinden istifa etmiş sayılması halinde geriye kalan görev süresi için yeni bir başkan atanır. Atamada benimsenen usul, ATA'nın 214. maddesinde öngörülen usuldür.(ATA m.215)

Komisyon üyelerinin görevden alınması da söz konusudur. Buna ilişkin iki durum bulunmaktadır. İlki, hastalık sebebiyle işgücü kaybı veya mesleki becerilerin kaybı veya görev için gerekli koşulları yerine getirememeye ya da kaybetme hali durumlarıdır. İkinci durum ise görevi kötüye kullanma gibi önemli bir hata veya suç işleme durumudur. ATA'nın 216. maddesine göre, her iki halde de ilgili Komisyon üyesinin görevden alınmasına ilişkin yetki, ATAD'a aittir. ATAD'a başvuru hakkı ise AB Konseyi veya Komisyon'undur³⁶.

Bunlar dışında AB Parlamentosu'nun, Komisyon'un görevine bütün üyeleriyle birlikte son verme yetkisi de vardır. Toplulukların kurulduğu andan itibaren var olan bu yetkiyi Parlamento, gensoru mekanizmasıyla kullanır. Gensoru önergesi, Parlamento'daki gruplarca ya da üye sayısının 1/10'u tarafından verilebilir. Önerge, Parlamento üyelerinin çoğunluğu ve kullanılan oyların 2/3'ü ile kabul edilirse, Komisyon topluca istifa eder. Yeni Komisyon atanana kadar, üyeler ve başkan görevine devam eder. Yeni Komisyon, eski Komisyon'un tamamlayamadığı süre kadar faaliyet gösterir³⁷.

Gensoru yetkisi, ilk bakışta çok etkili gibi görünse de bugüne kadar Parlamento tarafından hiçbir Komisyon, gensoru önergesi ile düşürülmemiştir. Birkaç defa gensoru önergesi verilmekle birlikte bunların hiçbiri kabul edilmemiştir. Bunun başlıca sebebi, ABA yürürlüğe girene kadar Komisyon'un atanmasında, Parlamento'nun söz hakkının olmamasıydı. ABA ile getirilen güvenoyu Parlamento'ya, Komisyon'u istifaya zorlamayı ve Komisyon'un tayininde kabul ya da reddetme hakkını getirmiştir. Bu da Parlamento'nun Komisyon üzerindeki etkisini artırmıştır³⁸.

B. Komisyon'un Çalışma Düzeni

1. Örgütlenmesi

Komisyon; idari olarak her birinin başında bir Genel Müdür'ün bulunduğu 23 adet Genel Müdürlük'ten (Directorate General-DG), 5 adet Genel Hizmetler Servisi'nden ve 9 adet İç Hizmetler Servisi'nden oluşmaktadır³⁹. Her Genel Müdürlük, alt Müdürlüklere ayrılmıştır. Genel Müdürler, başında buldukları Genel Müdürlüğün siyasi sorumluluğunu taşırlar ve çalışmaların işleyişini düzenlerler. Genel Müdürler, bağlı oldukları ve hizmet ettikleri Komisyon üyelerinden çoğunlukla farklı milliyette olurlar. Bundan amaçlanan, bütün üye milletlerin eşit bir şekilde temsilinin sağlanmasıdır⁴⁰.

Bilindiği üzere, her Komisyon üyesinin belirli bir alanda sorumluluğu vardır. Ancak bu sorumlulukların paylaşımı, her zaman Genel Müdürlüklerin dağılımı ile örtüşmemektedir⁴¹.

³⁶ Yunus Yılmaz, "Avrupa Toplulukları Komisyonu", *AYİM 25.Yıl Armağanı*, Ankara 1998, s. 388.

³⁷ Yörüng, *age.*, s. 58.

³⁸ Yörüng, *age.*, s. 59.

³⁹ "http://www.europa.eu.int/comm/dgs_en.htm"

⁴⁰ D. Lasok-J. W. Bridge, *An Introduction to the Law and Institutions of the European Communities*, Butterworths Press, New Castle 1976, s. 111; Nugent, *age.*, s. 121.

⁴¹ John Usher, *EEC Institutions and Legislation*, Longman, England 1998, s. 40.

Ayrıca ileride de değineceğimiz üzere, AB Komisyonu'na bağlı olarak faaliyet gösteren ve Komisyon'un, yasamaya ilişkin faaliyetlerini yerine getirirken yardımcı olan komiteler de bulunmaktadır. Bu komiteler, çok çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedirler ve kendi ilerinde de birçok alt komiteye ayrılmışlardır. Komisyon özellikle yasama faaliyetlerinde bulunurken bu komitelerden faydalanmaktadır. Bunlardan bir kısmına danışma zorunluluğu getirilmiştir. Bu komiteler; üye ülkelerin st düzeye bürokratlarından, milli uzmanlarından ve diğer temsilcilerden oluřmaktadır⁴².

Komisyon'un bahsedilen bu idari yapılanması dışında ele alınması gereken bir konu da Komiserler'in kendi **kabineleridir**. Birçok Avrupa ülkesindeki bakanlar gibi, Komiserler'in de kendi politik sekreteryaları veya özel ofisleri bulunmaktadır ki buna kabine adı verilmektedir. İlgili Komiser tarafından oluşturulan ve sayıları beş ile yedi arasında değişen kabine üyelerinin görev süreleri, genellikle söz konusu Komiser'in görev süresiyle paralellik göstermektedir zira her Komiser kendisinin tanıdığı ve güvendiği kimselerle çalışmaktadır. Bu kabine üyelerinin, büro işlerini yapan yeteri kadar personel de bulunmaktadır⁴³.

Komisyon yelerinin adeta sağ kolu gibi çalışan kabine yeleri, ilgili Komiser'e karşı doğrudan sorumludur. Başlarında bir **Kabine Şefi** bulunur. Bütün Komiserler'in Kabine Őefleri, Komisyon toplantılarının gündemini belirlemek ve çalışmaları düzenlemek için düzenli olarak toplanırlar. Bunların üzerinde anlaştıkları konuların Komisyon tarafından benimsenmesi neredeyse kesindir⁴⁴. Ayrıca ilgili Komiser'in kamuoyu ile ilişkilerinde de önemli bir rol oynayan kabine yeleri, Komisyon'u etkilemek ve yönlendirmek isteyen hükümetler, lobiler ve sivil toplum kuruluşları tarafından dikkatle takip edilmektedirler⁴⁵.

2. Karar Alma Usul

Birleşme Antlaşması ve ATA'nın 218. maddesi gereğince Komisyon, kendi itzğn yapar ve bu tüzük Avrupa Topluluğu Resmi Gazetesi'nde (ATRG) yayınlanarak yürürlüğe girer. Komisyon, çalışmalarını bu içtüzüğe göre yapmaktadır.

Komisyon, kurul halinde çalışmaktadır. Haftada bir defa genellikle arşamba günleri toplanan Komisyon'da toplantı yeter sayısı, üye tam sayısının salt çoğunluğudur. Toplantılardaki tartışmalarda gizlilik esastır ve karar yeter sayısı üye sayısının ođunluđudur⁴⁶. Hiçbir komiser tek başına bir karar almaya yetkili değildir. Eğer bir komiser bir karar almışsa ve buna ilişkin bir açıklama yapmışsa bu, bütün Komisyon'un tavrını yansıtır⁴⁷. Alınan kararlar, oy çokluğuyla bile alınsa artık o karar Komisyon'un bütün üyelerince alınmış olur ve karara karşı oy kullanan üyenin bile kamuoyunda ilgili kararı savunması beklenir⁴⁸.

Komisyon'un çalışma usulüne göre, ilgili konu hangi Komiserliğin görev alanına giriyorsa, çalışmalar o Komiser'in sorumluluğu altında yapılır. Bu alışmalar Kabine, Genel Müdürlük ve Müdürlükler, Komiteler gibi alt-teknik birimlerde geniş bir bilgi toplama, danışma, görüş alişverişiyle başlar ve sonra n taslak halinde Kabine Őefleri'ne sunulur. n taslak daha sonra Komisyon'un ve ilgili topluluk dışı birimlerin de katılımıyla n tasarı haline getirilir. Kabine Őefleri, Komisyon toplantılarının gündemini hazırlarken, tasarının son halini oybirliği ile gündeme alırlarsa Komisyon, Komiserler'den biri tasarıyı görüşmek istemezse ya da tasarıdan sorumlu olan ilgili Komiser aksine bir görüş beyan etmezse, bu tasarıyı görüşmeden kabul eder⁴⁹.

⁴² Kabaalıoğlu, *age.*, s. 234.

⁴³ Egeberg, *age.*, s. 139-140.

⁴⁴ Yörüng, *age.*, s. 59.

⁴⁵ Egeberg, *age.*, s. 139.

⁴⁶ Tezcan, *age.*, s. 83.

⁴⁷ Kaczorowska, *age.*, s. 204.

⁴⁸ Yörüng, *age.*, s. 59.

⁴⁹ Yılmaz, *age.*, s. 391.

Komisyon, yazılı usûl denilen bir yöntemle de karar alabilmektedir. Bu prosedür çok önemli konularda değil ama daha rutin ve daha önemsiz veya aciliyet gerektiren durumlarda işler. Örnek olarak tarıma ilişkin tüzükler, gümrüklere ilişkin düzenlemeler veya felaket bölgelerine yapılan acil yiyecek yardımları gibi konular gösterilebilir⁵⁰. İlgili Komiserlik, hazırladığı tasarı önerisini Genel Sekreterlik aracılığıyla diğer Komiserlikler'e gönderir ve belli bir süre belirleyerek (genellikle bir hafta) varsa görüş ve düzeltme talebinde bulunur. Bu süre zarfında herhangi bir itiraz olmaz ya da düzeltme talebinde bulunulmazsa tasarı, Komisyon tarafından oybirliği ile kabul edilmiş sayılır⁵¹. İdeal olanı Komisyon'un, teklifleri AB Konseyi'ne ve Parlamento'ya sunmadan önce kurul halinde tartışması ve onaylamasıdır. Ancak tekliflerin sayısı ve hacmi, uygulamada bunu imkânsız kılmaktadır. Bu usûlle amaçlanan; süreci hızlandırmak ve karmaşık olmayan, üzerinde ihtilaf olmayan konularda komiserlerin iş yükünü azaltmaktır⁵².

III. Avrupa Birliği Komisyonu'nun Görevleri Ve Yetkileri

AB'nin kurumlarına ilişkin yapılanma incelendiğinde, klasik anlamda kuvvetler ayrılığından bahsetmek tam anlamıyla doğru olmamaktadır. AB kurumlarının kendine has yapılanması sonucunda ortaya çıkan, kurumların kendisine özgü ve karma nitelikleri, onları bu anlamda bir sınıflandırmaya engel teşkil etmektedir. Bu durum, Komisyon'un görev ve yetkileri açısından oldukça belirgindir. Siyasi ve icrai yetkileri bulunan Komisyon, AB'nin yürütme organı olarak nitelendirilebilmekte ancak AB'nin yasama işlemlerindeki rolü dikkate alındığında klasik anlamda yalnızca yürütme organı olarak tanımlanamamaktadır⁵³. Diğer taraftan Komisyon, hızlı bir bütünleşme için gerekli olan çok önemli projelerin hazırlanmasında ve uygulanmasında öncü bir rol oynamaktadır. Ayrıca, AB Hukuku'na aykırı davranan üye devletleri adeta sorgulamakta ve bir çeşit savcı görevi görmektedir⁵⁴.

ATA'nın 211. maddesi uyarınca Komisyon'un temel amacı, ortak pazarın tam olarak işlemlerini ve gelişmesini sağlamaktır. Bu sebeple Komisyon, her şeyden önce **Antlaşmaların bekçisidir**. Bu çerçevede Antlaşma hükümlerine tam olarak saygı gösterilmesine, kurumların aldıkları kararların uygulanmasına dikkat etmektedir. Böylece kurumlar arasında karşılıklı bir güven havasının oluşmasını sağlamaktadır⁵⁵.

Komisyon ayrıca, AB'yi harekete geçiren organdır. Yasama sürecini başlatmada tek yetkilidir ve yeni bir yasanın kabulü sürecinin her aşamasında, etkide bulunma güç ve yetkisine sahiptir. Hükümetler arası işbirliği alanında, üye devletler gibi teklifte bulunma hakkına sahiptir⁵⁶.

AB'nin, rekabet ve tarım gibi önemli konulardaki politikalarının işleyişini gerçekleştiren Komisyon, rekabet kurallarının ihlali halinde gerçek ve tüzel kişilere para cezası verebilmektedir. AB'nin faaliyetlerini gerçekleştirmek için ayrılmış olan bütçe ödeneklerini, özellikle fonları da idare etmek gibi günlük işleyişe ilişkin yetkileri de bulunan Komisyon⁵⁷; Birlik politikasına yön veren ve Birlik çıkarlarını belirleyen, Birlik politikasının tutarlılığını sağlayan organdır⁵⁸.

AB Komisyonu'nun temel görevleri, ATA'nın 211. maddesiyle düzenlenmiştir. Ortak pazarın tam olarak işlemlerini ve gelişmesini sağlamayı amaçlayan Komisyon'un görev ve yetkileri şunlardır:

- Antlaşma ve Antlaşma'ya dayanarak kurumlar tarafından alınan önlemlerin uygulanmasını sağlamak,

⁵⁰ Sionaidh Douglas-Scott, *Constitutional Law of the European Union*, Longman, England 2002, s. 61.

⁵¹ Yılmaz, *age.*, s. 391.

⁵² Dıman, *age.*, s. 225.

⁵³ Kabaalioğlu, *age.*, s. 226.

⁵⁴ Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 106.

⁵⁵ Emile Noel, *Avrupa Topluluğu'nun Organları Nasıl Çalışır?*, Ayyıldız Yay., Ankara 1977, s. 8

⁵⁶ "http://www.bbc.co.uk/turkish/specials/149_eu_enlargement/page25.shtml"

⁵⁷ "<http://www.deltur.cec.eu.int/ab-komisyon.html>"

⁵⁸ Noel, *age.*, s. 17.

- Antlaşma'nın açıkça öngördüğü ya da kendisinin gerekli gördüğü hallerde, Antlaşma'da belirtilen konular hakkında görüşlerini bildirmek, tavsiyelerde bulunmak,
- Antlaşma'da belirtilen durumlarda karar alma yetkisini kullanmak veya AB Konseyi ve Parlamento'nun kararlarının hazırlanmasına katılmak,
- AB Konseyi'nin kendisine verdiği yetkileri kullanmak

Komisyon'a, ATA'nın 211.maddesiyle verilen görev ve yetkilerin bir kısmı genel, soyut ve normatif kurallar koymaya yöneliktir. Bir kısmı da belirli bir usulü harekete geçirme imkânı vermektedir⁵⁹. Bu soyut görev ve yetkilendirme; görev-yetki ilişkisine açıklık getirilmemesi ve görevlerin heterojen yapısı, Komisyon'un görevlerinin sistematikleşmesine engel teşkil etmektedir⁶⁰.

Genel olarak Komisyon'un görev ve yetkileri şöyle gruplandırılabilir:

- Antlaşmanın Korunması, Gözetilmesi ve Uygulanmasına İlişkin Olanlar,
- Yasamaya İlişkin Olanlar,
- Yürütmeye İlişkin Olanlar,
- Dış İlişkiler ve Temsile İlişkin Olanlar

A. Antlaşmanın Korunması, Gözetilmesi ve Uygulanmasına İlişkin Görev ve Yetkileri

“Antlaşmaların Bekçisi” olarak nitelenebilecek olan Komisyon, Antlaşmalar'a ve Antlaşmalar'a dayanarak çıkarılan tâli normlara uyulmasını sağlamaya yönelik gerekli çabayı göstermekle yükümlüdür. Bu tabir; hem Birliğin ruhunu koruduğu ve onu, belirlenen politik ve ekonomik birlik hedefine taşıdığı için, hem de üye ülkelerin yükümlülüklerini yerine getirmesini ve Antlaşmaların uygulanmasını sağladığından, Komisyon için uygun görülmektedir⁶¹. Bu görevin gereği olarak üye devletlerin, Birlik kurumlarının, gerçek ve tüzel kişilerin görevleri, eylemleri veya eylemsizlikleri sonucu ortaya çıkan ve AB Hukuku'nu ihlâl eden düzenlemeleri ya da tasarrufları engellemek veya engellenmesini sağlamak durumundadır⁶². Komisyon ayrıca, üye devletlerin yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini izlemekte olup bu amaçla bir bilgisayar sistemi kullanmaktadır. Yapılan yasama işlemlerinin, üye devletler tarafından kendi mevzuatına aktarılıp aktarılmadığı bu yolla takip edilir⁶³.

Komisyon'un bu geniş kapsamlı görevi, şu şekilde gruplandırılabilir:

1. Bilgi İsteme ve İnceleme Yapma

ATA'nın 284. maddesine göre Komisyon, kendisine yüklenen görevleri yerine getirebilmek için, AB Konseyi tarafından belirlenen sınırlar ve ölçüler içinde kalmak koşuluyla, gerekli incelemeyi yapma ve bilgi toplama hakkına sahiptir. Bilgi istenebilecek olanlar; gerçek ve tüzel kişiler, işletmeler ve üye devletlerdir. Birliğin diğer organları, bu kapsama dâhil değildir. Bilgi istemek, aynı zamanda belge istemeyi kapsadığı gibi bir çeşit teftişi de içerebilir⁶⁴.

Bir üye devletin ülkesinde gerekli incelemeyi yapan Komisyon temsilcisine, o üye devletin ilgili mevzuatının, maliye mensuplarına tanıdığı bütün hakları tanınması gerekir. Ayrıca gerçek ve tüzel kişilerin her türlü muhasebe ve kayıt işlemlerini inceleme yetkisi de ilgili temsilciye tanınmıştır. Komisyon'un bilgi toplama ve inceleme yetkisi, üye devletin güvenliğini ilgilendiren konularla sınırlandırılabilir⁶⁵. ATA'nın 296.maddesi uyarınca üye devletler, kendi güvenlikleri açısından temel çıkarlarına aykırı buldukları bilgileri vermeyebilirler. Dolayısıyla bu bilgileri vermeye zorlanamazlar.

⁵⁹ Doğan, *age.*, s. 20.

⁶⁰ Yılmaz, *age.*, s. 392.

⁶¹ John Fairhurst-Christopher Vincenzi, *Law of the European Community*, Pearson&Longman, London 2003, s. 55.

⁶² Yılmaz, *age.*, s. 396.

⁶³ Kabaaliolu, *age.*, s. 230.

⁶⁴ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 226.

⁶⁵ Yılmaz, *age.*, s. 397.

2. Görüş Bildirme ve Tavsiyede Bulunma

Komisyon, bağlayıcı olmamakla birlikte Antlaşmalarda belirtilmesi veya kendisinin gerekli görmesi halinde tavsiye kararları alabilir, görüşler ileri sürebilir. ATA'da öngörülen Komitelerin statüsü (madde 209) ve AB'ye yeni üyelerin katılması (ABA madde 49) gibi konularda Komisyon'dan görüş alma zorunluluğu, söz konusu yetkiyi önemli hale getirmektedir. Yine ATA'nın 96. ve 97. maddeleri gereğince, üye devletlerin ulusal düzenlemelerinin rekabet şartlarını bozması ve bunun Komisyon tarafından tespiti ya da üye devlette sapmaya yol açma endişesi oluşması halinde, ilgili üye devlet Komisyon'a danışmak ve tavsiyesini almak zorundadır. Dolayısıyla her ne kadar Komisyon'un tavsiye kararları ve görüşleri bağlayıcı olmasa da uygulamada dikkate alınıp uyulduğu açıktır⁶⁶. Tavsiyeler genellikle üye devletlerin belli eylemlerde bulunmalarını veya belli eylemlerden kaçınmalarını içermektedir. Böylece, bir yükümlülüğe uyulması ya da bir ihlâlin oluşmasının engellenmesi sağlanmaktadır⁶⁷.

Komisyon; görüş ve tavsiyelerini, yayınladığı Beyaz ve Yeşil Kitaplar aracılığıyla da yapmaktadır. Yeşil Kitaplar belirli bir alanda yayınlanırlar ve o konu ile ilgili taraflara, örgütlere ve bireylere hitap ederler. Beyaz Kitaplar ise belirli bir alanda Birliğin tavrına ilişkin önerileri içerir ve genellikle aynı konudaki Yeşil Kitap'ı takip eder. Yeşil Kitaplar daha çok konu ile ilgili fikirler ve tartışmalardan oluşurken, Beyaz Kitaplar gelişimin sağlanmasına yönelik teklifleri barındırır⁶⁸.

3. İhlâl Fiillerini Tespit Etme ve İhlâl Davası Açma

Komisyon'un diğer bir görevi de ATA'nın 226. maddesi gereğince, Antlaşma hükümlerinin ya da AB Kurumları tasarruflarının ihlâl edilmesi durumunda, bu durumu tespit etmektir. Üye devletin, yükümlülüklerini ihlâl ettiğine inanıyorsa ya da bu yönde bir şikâyet alırsa, ilgili devleti görüşmeye davet eder; olayı inceler, ihtilafın sınırlarını ve kapsamını belirler. Bu aşamada resmi olmayan müzakere süreci başlar. İhlâl, ilgili devlet tarafından giderilmezse Komisyon, ihlâl kararını gerekçeli bir kararla tespit eder (Resmi bildirim aşaması). İlgili devlet verdiği cevapta ihlâl oluşmadığı konusunda Komisyon'u ikna edemezse, Komisyon gerekçeli bir görüş hazırlayarak ihlâli, maddi ve hukuki sebeplerini, delillerini ve ilgili devletçe alınması gereken önlemleri de belirleyerek Komisyon görüşü olarak, ihlâl resmen gerçekleştiğini üye devlete bildirir. Bu kararda, üye devlete bir süre tanınır ve ihlâl giderilmesi istenir. Genellikle iki ay olan bu sürenin sonunda herhangi bir değişiklik olmazsa, ilgili devlet aleyhinde ATAD'da dava açılır⁶⁹.

ATA'nın 227. maddesine göre bir üye devlet, diğer bir üye devletin Antlaşma'dan doğan bir yükümlülüğü ihlâl ettiği görüşündeyse, bu durumu şikâyet yoluyla Komisyon'a bildirir. Komisyon, şikâyet edilen devleti dinledikten sonra kendi gerekçeli görüşünü bildirir. Komisyon, üç ay içinde gerekçeli görüş beyan etmezse veya ihlâli kabul etmezse, şikâyetçi devlet kendisi, ATAD'da dava açar. Eğer Komisyon ihlâli tespit etmişse, o takdirde ilgili devlete ihlâli gidermesi için süre tanır, sonuç değişmezse o zaman ATAD'da dava açar⁷⁰.

ATAD, davalı devletin yükümlülüklerini yerine getirmediğine hükmederse ilgili devlet, kararda belirtilen önlemleri almak zorundadır. Bu önlemler alınmazsa ya da Komisyon, bu önlemlerin alınmadığı kanaatindeyse bu görüşünü içeren bir mütalaa hazırlar ve ilgili devlete bir süre tanır. Bu sürenin sonunda gereken önlemler alınmazsa Komisyon, ilgili devlete para cezası verilmesini de içeren taleple ATAD'a başvurur ve ilgili devlet, Komisyon'un verdiği para cezasına mahkûm edilir⁷¹.

⁶⁶ Tezcan, *age.*, s. 95; Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 225.

⁶⁷ Kabaalioglu, *age.*, s. 231-232.

⁶⁸ Fairhurst-Vincenzi, *age.*, s. 55.

⁶⁹ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 242-244.

⁷⁰ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 245.

⁷¹ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 246.

4. İptal Davası Açma

ATA'nın 230. ve 231. maddelerine göre, AB Kurumları'nın hukuki tasarruflarına karşı iptal davası açabilmek yetkisine de sahip olan Komisyon, bu davada doğal davacıdır zira iptal edilebilir bir tasarrufun ortadan kaldırılması, Komisyon'un hem görevi hem de yetkisidir. Bu davanın açılabilmesi için, tasarrufun hukuki sonuç doğurabilecek nitelikte olması gerekir. Bu davanın açılması için iki aylık bir zamanaşımı söz konusudur ve bu süre hak düşürücüdür⁷².

5. Hareketsizlik Davası Açma

ATA'nın ihlal edilmesi durumunda ilgili kurumlar hareketsiz kalırsa, diğer kurumlar ve üye devletler hareketsizlik davası açabilmektedir. Hareketsizlik davası, ihlalin tespiti davasıdır⁷³. ATA'nın 232. maddesine göre bu dava, yalnızca dava edilen kurumun önceden harekete geçmeye davet edilmiş olması ve kendisine verilen iki aylık süre içinde tutum belirlememesi halinde açılabilir. Bu sürenin dolmasından itibaren iki ay içinde hareketsizlik davası açılabilir. Bu çerçevede Komisyon'un da bu davayı açma yetkisi vardır.

6. Karşı Önlem veya Koruma Önlemleri Alma ve Para Cezası Verme

Üye devletlerin veya gerçek ve tüzel kişilerin Birlik Hukuku'ndan kaynaklanan yükümlülüklere uymaması halinde, Komisyon'un çeşitli yaptırımlar uygulama yetkisi de vardır. Sorumluluğu ortaya çıkan ve tanınan sürede bunu düzeltmeyen devlete karşı AB Konseyi'nin de uygun görüşüyle, ilgili devletin Antlaşma gereğince Birlik'ten alması gereken bazı fonların ödemesini durdurabilir veya diğer üye devletlerin korunmasını sağlayacak önlemleri alabilir. Bundan başka, haksız bir fiile muhatap olan devleti, koşulları Komisyon tarafından belirlenmek üzere karşı önlem almak üzere yetkilendirebilir. Ayrıca haksız fiil işleyen gerçek ve tüzel kişilere para cezası uygulayabilir. Bu cezalara karşı, gerçek ve tüzel kişilerin ATAD önünde dava açma hakkı vardır⁷⁴.

B. Yürütmeye İlişkin Görev ve Yetkileri

Komisyon, ATA'nın 211.maddesinde belirtildiği üzere AB Konseyi tarafından belirlenen kuralların uygulanabilmesi için, AB Konseyi'nce kendisine verilen yetkileri kullanmaktadır. AB Konseyi'nin yürütme alanındaki yetkileri normatif olabileceği gibi idari nitelikli de olabilir⁷⁵.

Komisyon, AB Konseyi'nin yaptığı bazı düzenlemelerin uygulanması için kendisine verilen yetkileri kullanmaktadır. Bu tür uygulamaların tipik örneklerine Ulaşım, Tarım, Rekabet ve Taşımacılık gibi sektörlerin yanı sıra, sosyal konularla ilgili alanlarda da rastlanabilmektedir⁷⁶. Uygulamada Komisyon'a yürütme yetkisi verilmesi genel kural haline gelmiş olup AB Konseyi, aldığı kararların içinde yetki vererek bunu gerçekleştirir. Bununla birlikte AB Konseyi, bu yetkinin kullanılmasını şartlara bağlayabilir ve hatta yürütme yetkisini bizzat kendisi kullanma hakkını saklı tutabilir⁷⁷. Normatif yetkiler daha çok ilgili konularla gerekli düzenleyici işlemler yapmak; örneğin tüzük ve yönerge hazırlamak, tavsiyede bulunmak, görüş bildirmek, vergi koymak veya telafi edici önlemler almak şeklinde olabilir⁷⁸.

Faaliyetlerinin çok önemli bir bölümü Birlik politikalarının ve mevzuatının icrası olan Komisyon'un, idari nitelikli işlevleri de vardır. AB'nin bünyesinde bulunan ve esas amacı bölgeler arasındaki ekonomik zenginlik ve yoksulluk farkını ortadan kaldırmak olan çok çeşitli fonların yönetimi, Komisyon tarafından yerine getirilmektedir. AB içinde bulunan bu çok çeşitli fonlar (Avrupa Tarımsal

⁷² Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 246-251.

⁷³ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 252.

⁷⁴ Yılmaz, *age.*, s. 399-400.

⁷⁵ Tezcan, *age.*, s. 89.

⁷⁶ Doğan, *age.*, s. 13.

⁷⁷ Tezcan, *age.*, s. 89.

⁷⁸ Kabaalioğlu, *age.*, s. 229-230.

Garanti ve Yönlendirme Fonu, Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu, Avrupa Kalkınma Fonu, Avrupa Sosyal Fonu,...) aracılığıyla bazı yatırımların ve alınan önlemlerin finansmanı sağlanmaktadır⁷⁹.

İdari görevlerinden önemli bir tanesi de Birlik bütçesini hazırlamak ve yönetmektir. Komisyon'un münhasır yetkilerinden biri olan bu yetki, başka bir organa devredilemez⁸⁰. Komisyon, gelir ve giderlerin sıkı takipçisidir. Bir yandan üye ülkelerin AB Bütçesi'ne yaptığı katkının oranının ve miktarının kontrolünü yaparken, öte yandan harcamalara ilişkin olarak da bunların doğru ve uygun olarak yerine getirilmesini denetler⁸¹. Komisyon tarafından öncelikle bir ön tasarı hazırlanır. Komisyon bu ön tasarımı, AB kurumlarının kendi hazırlattıkları tahmini gider bütçelerini esas alarak oluşturur. Bunun sorumluluğu, ilgili Komisyon üyesine aittir. İlgili komiser tasarımı diğer komiserlere de sunar ve tartışmalar sonucunda kabul edilir⁸². Komisyon, bütçeyi iyi mali idare ilkesi dikkate alınarak çıkarılan tüzük hükümleri uyarınca, tahsis edilen ödenekler çerçevesinde uygular. Bu uygulaması, Sayıştay'ın⁸³ kontrolüne tâbidir. Bütçenin uygulanması sırasında Sayıştay ile birlikte yolsuzluk ve israfın önlenmesi için çaba sarfeder⁸⁴. Ayrıca ATA'nın 275. maddesi uyarınca her yıl, bir önceki mali yıla ait hesapları ve mali bilançoğu AB Konseyi'ne ve Parlamento'ya sunar. Eğer Parlamento bu konudaki uygulamalar sebebiyle Komisyon'u dinlemeyi talep ederse, ATA'nın 276. maddesi gereğince Bütçe'nin ibrasından önce Komisyon, bu talebi yerine getirir ve gerekli bütün bilgileri sunar.

ATA'nın 211.maddesi uyarınca, açıkça öngörülen konularda karar alma yetkisine sahip olan Komisyon'a verilen bir yetki de ATA'nın 278. maddesi uyarınca, ilgili devletlerin yetkili makamlarına haber vermek kaydıyla, üye devletlerden birinin parası cinsinden sahip olduğu varlıkları, Antlaşma'da belirlenen amaçlar için ve zorunlu hallerde başka bir üye devlet parasına çevirebilmektir. Maddede, verilen bu yetkiden mümkün olduğunca kaçınmak gerektiği de ifade edilmiştir.

Komisyon ayrıca her yıl Topluluk faaliyetleri ile ilgili olarak bir rapor yayınlar ve bu raporu en geç Parlamento'nun ilk oturumundan bir ay önce açıklar. Bu rapor Parlamento'da tartışılır⁸⁵. Bu raporun dışında da Komisyon bir çok alanda raporlar hazırlar. Komisyon'un hazırladığı bu raporlar aracılığıyla AB Konseyi ve Parlamento bilgilendirilmiş olur. Bu raporların bir kısmı ATA'da belirtilmiş olabileceği gibi bir kısmı ATA'da öngörülmemiş de olabilir⁸⁶.

C. Yasamaya İlişkin Görev ve Yetkileri

Komisyon'a verilen görevler içinde en yenilik getirici olanı, yasama faaliyetlerindeki rolüdür. Komisyon, yasama sürecinde bir Avrupa hükümetinin oynadığı rolü oynamasa da ve birçok hükümetin yasama organı karşısındaki rolüyle kıyaslandığında AB Konseyi karşısında daha güçsüz bir pozisyonda olsa da yasama faaliyetlerinde çok önemli bir yeri vardır. Pek çok konuda AB Konseyi'nin, Komisyon'un teklifi olmadan hareket edememesi, Komisyon'un kendisinin girişim yetkisine sahip olması ve Komisyon'un tekliflerinin ancak oy birliğiyle reddedilmesi; Komisyon'un Birliğin **motoru** olduğu ve AB Konseyi'ni arkasından çekerek taşıdığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır⁸⁷.

AB'de esas yasama organı AB Konseyi olmasına rağmen, Komisyon'un bu alanda çok önemli yetkileri vardır. Antlaşma'da öngörülen bir çok durumda AB Konseyi, ancak Komisyon'dan gelen tasarı üzerine karar vermektedir. Dolayısıyla Komisyon, yasama işlemlerini başlatmaktadır. Komisyon'un bir öneri getirmediği durumlarda, AB Konseyi'nin karar alabilmesi oldukça sınırlıdır⁸⁸. Birliğin amaçlarına

⁷⁹ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 228; Tezcan, s. 91.

⁸⁰ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 227; Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 108.

⁸¹ Nugent, *age.*, s. 132-133.

⁸² Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 227, 294.

⁸³ AB kurumlarının hesaplarını ve bütçesini denetleyen Sayıştay (Denetim Kurumu) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 270-275; Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 130-132; Tezcan, *age.*, s. 118.

⁸⁴ Tezcan, *age.*, s. 92.

⁸⁵ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 227.

⁸⁶ Tezcan, *age.*, s. 95.

⁸⁷ John Pinder, *The Building of the European Union*, New York 1998, s. 30.

⁸⁸ Kabaalioğlu, *age.*, s. 227.

ulaşması için gereken girişimleri Komisyon başlatır. Her ne kadar karar alma, anlaşma yapma ve hukuk koyma konuları esasen Komisyon'un görev ve yetki alanında değilse de girişimi başlatan organ Komisyon'dur⁸⁹. Belli bir konuda karar alınabilmesinin Komisyon'un teklif sunmasına bağlı olduğu durumlarda, teklif olmadan yapılan düzenleme ATAD tarafından iptal edilebilir. Bunun gerekçesi ise temel bir usul kuralının ihlâlidir⁹⁰.

Komisyon yasama tekliflerini hazırlarken bazı önemli hedeflere uygun olarak hareket eder. İlki, Birlik çıkarlarını göz önünde bulundurmaktır. Burada yalnızca Birlik kurumları ve tüzel kişiliği değil, Birlik üyesi ülkelerin bütün çıkarları gözetilmektedir. İkincisi, mümkün olduğunca geniş katılımlı bir danışmada bulunmaktır. Burada amaçlanan, teklife muhatap olacak bütün tarafların görüşüne başvurmaktır. Üçüncüsü ise **ikincillik (subsidiarity)** ilkesine saygılı olmaktır⁹¹. Yapılacak herhangi bir düzenlemenin Birlik bazında yapılmasının, amacı daha iyi yansıtmayı ve hedefe daha çabuk ulaşılabilceği durumlarda Birlik organlarının bu düzenlemeyi yapması, diğer durumlarda üye devletlerin bunu gerçekleştirmesi ikincillik ilkesinin özünü oluşturur. Komisyon bu ilkeye, içeriğine uygun olarak; bir işin yürütülmesinin üye devletlere nazaran Birlik tarafından daha etkili olarak yürütülebileceği hallerde, Birliğin eylemde bulunmasını sağlamak amacıyla başvurmaktadır⁹².

AB'nin yasama faaliyeti; çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir ve hepsinde de kural olarak karar alma mekanizması Komisyon'un girişimiyle, yani bir taslak hazırlamasıyla başlar. AB Konseyi ve Parlamento, belirli bir konuda bir taslak hazırlanması talebinde bulunabilirler ancak içeriğine ilişkin olarak Komisyon'a talimat veremezler. AB Konseyi, Komisyon'un teklifini geri çevirebilir ancak bunun için oy birliği gerekmektedir⁹³. Buna karşılık ATA'nın 250. maddesine göre AB Konseyi karar almadıkça Komisyon, teklifini değiştirebilmektedir.

Komisyon, tasarının hazırlanması kadar kabul edilmesinde de etkili olabilmektedir. Komisyon, AB Konseyi toplantılarında temsilci bulundurma yetkisine sahip olduğu için AB Konseyi'ndeki temsilcisi aracılığıyla oluşan tereddütleri ve itirazları giderebilmekte, gerektiğinde AB Konseyi üyelerini aydınlatabilmektedir. Aynı durum Parlamento toplantıları için de geçerlidir. İlgili Komisyon üyesi, bu toplantılara katılarak gerektiğinde bilgilendirme ve aydınlatma işlevini görmektedir⁹⁴.

AB Konseyi'nin bazı yetkilerini devrettiği durumlarda Komisyon, bu yetkileri komitelerle işbirliği halinde kullanır. Üye ülkeler; kendi milli ayrıcalıkları konusunda kıskanç davranmaları, Komisyon'un AB Konseyi'nin faaliyetlerinde belirleyici olmasında gönülsüz olmaları sebebiyle, karmaşık bir süreç olan Komitoloji yolunu benimsemişlerdir⁹⁵. Komitoloji, AB Konseyi tarafından belirlenen ve üye devlet temsilcilerinden oluşan komiteler aracılığıyla gerçekleştirilir. Buna göre üç çeşit komite mevcuttur: Danışma Komiteleri, Düzenleyici Komiteler ve İdari Komiteler⁹⁶. İsminden de anlaşılacağı üzere Danışma Komiteleri, Komisyon'a karar alma sürecinde danışmanlık yaparlar. Komisyon, bu komitelerin kararıyla bağlı değildir. İdari ve Düzenleyici Komiteler ise yapılmış olan teklifleri, yeniden gözden geçirilmek üzere AB Konseyi'ne geri gönderebilirler⁹⁷.

ATA'nın 250.maddesi gereğince AB Konseyi'nin, Komisyon'un önerisi üzerine aldığı kararlarda AB Konseyi'nin öneriyi değiştirerek karar alması ancak oy birliğiyle mümkündür. Oy birliği şartı, ortak karar alma prosedürü⁹⁸ için geçerli değildir.

⁸⁹ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 224.

⁹⁰ Yörüng, *age.*, s. 60.

⁹¹ Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 107.

⁹² Bozkurt-Özcan-Köktaş, *age.*, s. 33.

⁹³ Yörüng, *age.*, s. 60.

⁹⁴ Yörüng, *age.*, s. 60.

⁹⁵ Dinan, *age.*, s. 227-228

⁹⁶ Penelope Kent, *Law of the European Union*, Longman, England 2001, s. 27.

⁹⁷ Dinan, *age.*, s. 228.

⁹⁸ AB Parlamentosu'nun, yetkilerini arttırma çabasının bir sonucu olarak kabul edilen ortak karar alma mekanizması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tezcan, *age.*, s. 30-38.

D. Dış İlişkiler ve Temsile İlişkin Görev ve Yetkileri

Komisyon'un çalışmaları, Birliğin dâhili faaliyetleri ile sınırlı değildir. Komisyon, AB ile bir veya daha fazla devlet ya da uluslararası örgüt arasında yapılacak antlaşmaların müzakerelerini yürütür. Bu görevini yerine getirirken, AB Konseyi tarafından tayin edilen özel komitelere danışır ve AB Konseyi'nin kendisine verdiği talimatlarla bağlıdır⁹⁹. Her ne kadar bu görev Komisyon tarafından yerine getirilse de Komisyon, tek başına müzakerelere başlayamaz. ATA'nın 300. maddesi uyarınca AB Konseyi'nin bu konuda izin vermesi gerekir. Bu izinden önce Komisyon'un, AB Konseyi'ne tavsiyeler içeren bir rapor sunması gerekir. Bu raporda; söz konusu antlaşmanın amacı, konusu, tarafları, içeriği ve öneriler bulunur. Bu raporun AB Konseyi tarafından incelenmesinin ardından AB Konseyi Komisyon'a, müzakere izni ve bu çerçevede talimatlar verir. Müzakereler, bu talimatlar dikkate alınarak sürdürülür. Müzakereler neticesinde antlaşmayı sonuçlandırma yetkisi, AB Konseyi'ne aittir ancak ATA'da öngörülen durumlarda bu yetki Komisyon'a da verilebilir¹⁰⁰. ATA'nın 300.maddesi gereğince Komisyon, bir uluslararası antlaşma ile ilgili olarak antlaşma metni kesinleşmeden önce ATAD'a başvurarak imzalanması düşünülen antlaşmanın, AB'nin kurucu antlaşmalarına uygunluğunu sorabilir.

Komisyon, AB'nin bütün uluslararası örgütlerle özellikle de BM'nin organları ve özel ihtisas kuruluşları ile Dünya Ticaret Örgütü ile ilişkilerin sürdürülmesinden de sorumludur. AB'yi uluslararası örgütlerde temsil etme görevi de Komisyon'a aittir¹⁰¹.

AB Komisyonu, AB Konseyi'nin çok sık toplanamaması sebebiyle oluşturulan ve AB Konseyi'nin günlük yönetimini gerçekleştiren Daimi Temsilciler Komitesi'nde (COREPER) temsilci bulundurmaktadır. Ayrıca AB'ye üye devletlerin devlet ve hükümet başkanlarından oluşan zirve toplantılarında, AB Komisyon Başkanı ve bir komisyon üyesi de hazır bulunur ve toplantılara katılır¹⁰².

Komisyon'un temsil anlamında gerçekleştirdiği önemli işlerden birisi de AB'nin genişleme sürecindeki rolüdür. Komisyon, uluslararası görüşmelerin yürütülmesinin yanında, Birliğe katılmak isteyen üyelerin müracaatları üzerine verilen kararda ve aday ülkelerle yapılan katılım için müzakerelerde çok önemli bir işleve sahiptir. Müzakereleri, Birlik adına Komisyon yürütmektedir. Bu külfetli ve ağır durum özellikle Soğuk Savaş'ın bitmesinin ardından Avusturya, Finlandiya, Norveç, İsveç, Malta ve Güney Kıbrıs'ın adaylık müracaatları ve izleyen süreçte eski Doğu Bloku ülkelerinin müracaatlarıyla birlikte oldukça açığa çıkmıştır¹⁰³.

Genişleme sürecinin değişik aşamalarının muhtemelen en önemli safhası, müzakerelere başlanması kararının alınmasıyla ortaya çıkar. Müzakere süreci bir tür, üye devletler ve başvuran devlet arasında geçen hükümetler arası konferanstır. Bu müzakereler Komisyon tarafından yürütülür. Birçok değişik başlıkta¹⁰⁴ yapılan görüşmeler için belli bir süre söz konusu değildir. Müzakerelerin sonuçlandırılması, Birlik ve başvuran ülkeye bağlıdır. Başvuran ülkenin Birlik tarafından talep edilenleri karşılaması ve Birlik içindeki politik durum, bu kararda etkili olur. Müzakerelerin tamamlanması

⁹⁹ Tezcan, *age.*, s. 92.

¹⁰⁰ Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 59.

¹⁰¹ Kabaaliolu, *age.*, s. 232-233.

¹⁰² Tekinalp-Tekinalp, *age.*, s. 218-219.

¹⁰³ Dınan, *age.*, s. 233.

¹⁰⁴ 3 Ekim 2005 tarihinde AB Konseyi tarafından kabul edilen "Türkiye için Müzakere Çerçeve Belgesi'nde" belirtilen müzakere başlıkları şunlardır: Malların Serbest Dolaşımı; İş Gücünün Serbest Dolaşımı; Yerleşme Hakkı ve Hizmet Sağlama Özgürlüğü; Sermayenin Serbest Dolaşımı; Kamu İhaleleri; Şirketler Hukuku; Fikri Haklar Hukuku; Rekabet Politikası; Bilgi Toplumu ve Medya; Tarım ve Kırsal Kesim Kalkınması; Gıda Güvenliği, Hayvan ve Bitki Sağlığı Politikası; Balıkçılık; Ulaştırma Politikası; Enerji; Vergilendirme; Ekonomi ve Para Politikası; İstatistik; Sosyal Politika ve İstihdam; Şirketler ve Sanayi Politikası; Avrupa Üzerinden Giden Ulaştırma Ağları; Bölgesel Politika; Hukuki ve Temel Haklar; Adalet, Özgürlük ve Güvenlik; Bilim ve Araştırma; Eğitim ve Kültür; Çevre; Tüketim ve Sağlık Koruması; Gümrük Birliği; Dış İlişkiler; Dış Güvenlik ve Savunma; Mali Kontrol; Mali ve Bütçe Koşulları; Kurumlar; Diğer Konular ("Diğer Konular" başlığı altında yapılan müzakereler, aday ülkelerin kendilerine has durumları ve özellikleri sebebiyle, her aday için farklı konuları barındırır.). Daha önce müzakere başlık sayısı 31 iken, Türkiye için bu sayı 35'e çıkmıştır.

kararının alınması, Birliğe üye olarak katılmanın gerekleŖeceđi anlamına gelmektedir¹⁰⁵. Müzakereler tamamlandıktan sonra Komisyon; AB Konseyi'ne, ilgili ülkenin üyeliği için tavsiyede bulunur. Üyelik müracaatıyla başlayıp üyelikle sonuçlanan bu süreç çok uzun zaman alabilir. Söz gelimi Portekiz, adaylık için Mart 1977'de müracaat etmiŖ, Komisyon Mayıs 1978'de AB Konseyi'ne olumlu görüŖ bildirmiŖ, müzakereler ise Ekim 1978'de baŖlamıŖtır. Müzakereler ancak Mart 1985'te tamamlanabilmiŖ ve Portekiz, müracaatından 8 yıl 10 ay sonra tam üye olabilmiŖtir¹⁰⁶. Türkiye'nin 1987 yılında resmen müracaat ettiği ve ancak 18 yıl sonra, 2005 yılında müzakere tarihi aldığı göz önünde bulundurulursa; 8 yıl 10 aylık tam üyelik süreci kısa bile sayılabilir. Bu durum, Türkiye için normal bir yol izlenmediğinin en önemli göstergelerinden biridir.

Müzakere sürecinin en önemli yansıması, Birlik düzenlemelerinin tamamını kapsayan Birlik müktesebatının (acquis communautaire), baŖvuran ülke tarafından kabul edilmesidir. BaŖvuran devletin Birlik müktesebatını ve iç mevzuatını buna uydurması gerekecektir. Burada akla gelebilecek soru, müktesebata iliŖkin bir deđiŖiklik teklifi baŖvuran devlet tarafından yapılamayacağına göre, baŖvuran ülkenin neyi müzakere edeceğidir. Zira geleneksel olarak uluslararası antlaŖmalar; taraflar arasında yapılan karŖılıklı ve dengeli, her iki tarafın menfaatlerinin masaya yatırıldığı müzakerelerin sonucunda ortaya çıkar. Bu soruya verilen cevap, katılmayı arzu eden ülkenin bazı avantajlardan yararlanmayı amaçladığı ve bu yüzden uyum sağlaması gerektiği Ŗeklindeydir. Dolayısıyla geçici istisnalar ve teknik ayarlamalar haricinde, talep eden devlet gereğini yapmalıdır. BaŖvuran ülke açısından bakıldığında da yine Birliğe katılmak bir önceliktir ve kendisinin çıkarlarını gerekleŖtirmek için bir araçtır. Bu durumda deđiŖikliđin müktesebatta değil, iç mevzuatta yapılması doğal olacaktır¹⁰⁷. AnlaŖılabileceđi üzere müzakere safhası, taraflar arasında gerekleŖen karŖılıklı bir pazarlık süreci değildir. Birlik müktesebatına, AB üyeliği için baŖvuran devlet tarafından, uyum sağlanması gerekmektedir.

Sonuç

İkinci Dünya SavaŖı'nın ortaya çıkardığı ağır tahribat sonucu AKÇT ile baŖlayan AB serüveni, elli yılı aŖarak günümüzde artık Dünya üzerinde yeni bir kutup baŖı olma aŖamasına gelmiŖtir. AB'nin kurumsal yapısı içinde belki de en önemli yeri iŖgal eden Komisyon, bu süre zarfında devamlı olarak ön planda olmuŖ ve etkinliğini hissettirmiŖtir.

alıŖmamızın baŖında da ifade ettiğimiz üzere AB'nin adeta **itici gücü** olan Komisyon; yapısı, alıŖma düzeni, görev ve yetkileri incelendiğinde kendine özgü bir kurum özelliği göstermektedir. AB Konseyi, kâğıt üstünde AB'nin yasama ve yürütme organı olarak görölse bile bu alanlardaki birçok iŖlev ya doğrudan Komisyon tarafından yerine getirilmektedir ya da Komisyon'un katkısı olmadan yerine getirilememektedir. Komisyon'u klasik anlamda bir hükümet veya Bakanlar Kurulu olarak nitelendirmek de gerek AB'nin kuvvetler ayrılığı ilkesini reddetmesi, gerekse Komisyon'un yürütme organlarını aŖan ölçüdeki görevleri sebebiyle tam anlamıyla doğru olmamaktadır. Öte yandan görevlerinin çok eŖitli olması ve oldukça kalabalık personel yapısıyla, bir çok konuda AB'nin mutfağı iŖlevini görmesi de AB'yi bu yanıyla bürokratik bir yapılanmaya, söz gelimi bir Genel Müdürlüğe veya bir MüsteŖarlıđa benzetmeyi mümkün kılıyor gibi gözükmemektedir. Bununla birlikte gerek karar alma mekanizmalarındaki etkinliği, gerekse Komiserler'in bağımsızlık ve emir almama gibi özellikleri sebebiyle; yapısında alt-üst, amir-memur hiyerarŖisini barındıran bürokratik yapılanmalarla da tam olarak paralellik göstermemektedir. Komisyon'u siyasi bir kurum olarak da tanımlamak mümkün değildir. Her ne kadar komisyon üyeleri, üye devletler tarafından belirlense de üyelerin tarafsız ve bağımsız hareket etme zorunluluğu ve AB çıkarlarını gözetme yükümlölüğu, onları siyasi bir yapı olarak nitelemeye engel teŖkil etmektedir. Görölüğu üzere Komisyon'u belli bir kalıba sokmak mümkün değildir. Komisyon BaŖkanı yeri geldiğinde bir Meclis BaŖkanı gibi tarafsız davranabilmekte, yeri geldiğinde bir BaŖbakan gibi Bakanlar Kurulu'nun baŖı sıfatıyla hareket edip siyasi tavır takınabilmektedir. Aynı Ŗekilde Komisyon üyeleri de

¹⁰⁵ Graham Avery-Fraser Cameron, *The Enlargement of The European Union*, Sheffield Academic Press, England 1999, s. 27-29.

¹⁰⁶ Nugent, *age.*, s. 146.

¹⁰⁷ Avery-Cameron, *age.*, s. 33.

yerine göre bir Bakan gibi çalışmakta, bazen de üst düzey bir bürokrat gibi hareket etmektedir. Bu sebeple Komisyon; kendine özgü nitelikleriyle yasama ve yürütme faaliyetlerinde bulunan karma bir kuruldur. Üstlendiği sorumluluklar ve yerine getirdiği görevler itibarıyla, AB'nin enerji göstergesi niteliğindedir. AB'nin gerek Birlik içinde, gerekse Birlik dışındaki etkinliği Komisyon'un performansı ile doğru orantılıdır.

Komisyon, aynı zamanda AB'nin uluslar-üstü yapısının bir izdüşümü olarak, faaliyetlerini bu felsefeyle yerine getirmektedir. Tarafsız ve bağımsız hareket eden Komisyon ve üyeleri, mensubu oldukları üye devletlerin temsilcisi sıfatıyla hareket etmemektedirler. Taraf oldukları tek konu, AB'nin çıkarlarıdır ve bu çıkarlar faaliyetlerinin temelini oluşturur. Bu yönüyle Komisyon'u, bağımsız üst kurullara benzetebiliriz. Ayrıca AB içinde Almanya ve Fransa'nın başını çektiği ve uzun vadede AB'yi federal veya konfederal bir devlete dönüştürmeyi düşünen fikir odaklarının en büyük dayanağı da Komisyon'un bu yapısıdır. Üye devletlerin egemenlik yetkilerinin bir kısmını AB'ye devrettikleri, AB'nin de devraldığı bu yetkilerin hemen hemen hepsini Komisyon aracılığıyla kullandığı göz önüne alınırsa Komisyon'un, AB'nin geleceğinde de çok önemli bir rol oynayacağı tartışmasızdır. Komisyon'un bu rolü göz önünde bulundurularak, önümüzdeki dönemde AB ile ilişkilerini geliştirmek isteyen devlet ve toplulukların, siyaseten AB Konseyi'ni muhatap olarak görmeleri ancak asıl olarak Komisyon ile sıcak ilişkiler kurmaları gerekecektir. Komisyon'un AB'ye aday ülkelerle müzakereleri de yürüttüğü gerçeği göz önüne alınırsa, Türkiye'nin de aynı strateji ile hareket etmesi gerekir.

DIYARBAKIR İL HALK KÜTÜPHANESİ'NDEKİ TÜRKÇE YAZMALAR KATALOĞU

Turkish Manuscript Books Catalogue in the Public Library of Diyarbakır

Sadettin ÖZÇELİK*

Özet

Bu makalede, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan yaklaşık 430 Türkçe yazmanın künyesi yer almaktadır. Türkçe yazmalar, Türk Dili ve Edebiyatı ile ilgilenenler için önemli olduğundan öncelikle kütüphanedeki bu eserlerin toplu listesini tespit etmek amaçlanmıştır. Türkçe yazmalar listesinde sırasıyla *eser adı*, biliniyorsa, *yazar adı*, *kütüphane kayıt numarası* ve parantez içinde, *sayfa sayısı* verilmiştir. Birden fazla nüshası olan yazmaların kayıt numaraları ve sayfa sayıları noktalı virgülle ayrılarak kayıt numaralarının devamında gösterilmiştir. Gerek listesini vereceğimiz Türkçe yazmaların gerekse diğer yazmaların mikrofilmleri, Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe yazmalar kataloğu, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi

Abstract

This article deals with the identities of manuscripts that are stored at Diyarbakır Public Library. The article includes the names of the manuscripts, the author's names, library registration numbers and the number of the pages of the manuscripts.

Keywords: Turkish manuscript books, Diyarbakır public library.

Yazma eserler, tarih, kültür ve bilim mirasımızın vazgeçilmez kaynakları ve belgeleridir. Bu nedenle yazma eserlerin bulunduğu kütüphane kataloglarının hazırlanması kadar yayımlanması da dil, din, tarih, bilim tarihi ve daha birçok alanla uğraşan araştırmacılar için bir kolaylıktır.

Biz bu düşünceyle, Türkiye'de yazma eserleri bakımından önemli bir yeri olan, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nin eski harfli basma ve yazma eserlerin korunduğu İhtisas Kütüphanesi'ndeki Türkçe yazmaların katalogunu hazırlamak istedik. Daha önce bu kütüphanedeki yazmalardan elli tanesi Önder Göçgün (1979), on tanesi Hayrettin Ayaz (1986) tarafından tanıtılmıştı. Biz de bir makalede (1996) bir, bir makalede (1999) altmış, bir başka makalede (2000) ise, üç yazma olmak üzere, toplam 64 yazmanın tanıtımını yayımlamıştık.

Çalışmamız sırasında kitapların kütüphane künyelerinde çeşitli eksiklikler ve yanlışlıklar olduğunu gördük. Ayrıca kayıt bilgilerinde de karışıklıklar ve eksiklikler bulunuyor, hatta çok önemli bazı yazmaların kayıt defterinde isimleri yer almıyordu. Kütüphanede 430 civarında Türkçe yazma eser bulunduğunu tespit ettik ve bunları bir tarafa ayırarak tek tek inceledik. Türkçe yazmalar, Türk Dili ve Edebiyatı ile ilgilenenler için önemli olduğundan öncelikle kütüphanedeki bu eserlerin toplu listesini tespit etmek istedik.

Türkiye kütüphanelerindeki yazma eserlerin tamamının kısa zamanda ilim alemine duyurulması ve tanıtılması öncelikli dileğimizdir. Bu tespitlerle çalışmamızın başka araştırmalara bir başlangıç, bir ipucu olması bizim için bir sevinç kaynağı olacaktır.

Aşağıda verdiğimiz Türkçe yazmalar listesinde sırasıyla *eser adı*, biliniyorsa, *yazar adı*, *kütüphane kayıt numarası* ve parantez içinde, *sayfa sayısını* verdik. Birden fazla nüshası olan eserlerin kayıt numaralarını ve sayfa sayısını noktalı virgülle ayırarak ilk kayıt numarasının devamında gösterdik.

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi.

Araştırmamız sırasında bize yardımcı olan İl Halk Kütüphanesi eski Müdürü Tahsin Erdoğan Bey'i rahmetle anıyoruz. Diyarbakır İl Kültür Müdürü sayın Tefik Arıtürk Bey'e, İkbal Erdoğan hanımefendiye ve diğer kütüphane çalışanlarına yardımlarından dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'ndeki Türkçe Yazmalar:

- *Ahsenü'l-Ehâdis*, Mevlâna Okçu-zâde Muhammed, 830 (188 sayfa).
- *Ahterî-i Kebir*, Muslihü'd-dîn Mustafa bin Şemseddin Karahisarî, 1500, (683s.).
- *Bahrü'l-Ma'ârif*, Muslihü'd-dîn Mustafa bin Şaban Sürurî, 826 (280 s.); 1571/2 (220 s.).
- *Behçetü'l-Fetâvâ*, Yenişehirli Abdullah Efendi, 1422 (578 s.); 1677 (892 s.); 720 (550s.).
- *Bizâ'atü'l-Hükkâm*, Hâcib-zâde Mehmed bin Mustafa Mahmudü'l-İstanbulî, 75 (9+369s.).
- *Câmi'ü'l-Fetâvâ*, 1491 (302 s.).
- *Celâleddin Harzemşâh*, Nâmık Kemâl, 1 (257 s.).
- *Ceridetü'l-ferâiz*, Salih Efendi, 1010 (152 s.).
- *Cevâhirü'l-İslâm*, 903/3 (6 s.); 962/4 (6 s.).
- *Cevâhirü'l-Me'ânî*, 1578 (112 s.).
- *Cönk*, 531 (156 s.); 590 (188 s.); 592 (190 s.); 593 (180 s.); 617 (328 s.).
- *Dâsâtân-ı Süleyman Peygamber*, 511/3 (8 s.).
- *Dekâyikü'l-Hakâyık*, Kemâl Paşa-zâde Şemseddin Ahmed bin Süleyman, 436 (310 s.).
- *Delâyil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâyil-i Fütüvvet-i Ahmedî*, 1886 (1034 s.).
- *Dîvân*, Edirneli Necatî, 895 (324 s.).
- *Dîvân*, Fehim, 486 (150 s.).
- *Dîvân*, Fuzulî Mehmed bin Süleyman Bağdadî, 621 (194s.); 1609 (246 s.).
- *Dîvân*, Hamî Ahmed Efendi Diyarbekirî, 305 (44 s.); 1041/1-2 (94 s.).
- *Dîvân*, Hevâyî Kubûrî-zâde Abdurrahman Rahmî, 1902 (74 s.).
- *Dîvân*, Kemal-i Ümmî bin İsmail Karamanî, 1543 (144 s.).
- *Dîvân*, Lebib Efendi, 577 (560 s.).
- *Dîvân*, Mir Ali Şir Nevayî, 1370 (370 s.).
- *Dîvân*, Nef'i Ömer Erzurumî, 958/2 (239 s.).
- *Dîvân*, Ruşenî Dede Ömer, 1569/5 (12 s.).
- *Du'a-nâme*, Ebu's-su'ûd Muhammedü'l-İmadî, 503/2 (32s.); 1480 (14 s.).
- *Düstürü'l-Amel*, Riyâzî Mehmed, 490/1 (2+88 s.); 615/4 (128 s.).
- *Edviye-i Müfrede*, İshak bin Murad, 1582/1 (91s.).
- *Egri Melhamesi Tarihesi*, Hasanü'l-Kafî Akhisarî Bosnavî, 566 (116 s.).
- *El-Alem fi-Ahvali Beledi'llahi'l-Haram*, Bakî Mahmud Abdülbâkî Efendi, 540 (339 s.).
- *El-Emsile-i Muhtelif*, 401/4 (3 s.).
- *El-İlhâmü'l-Mukaddes Min Feyzil-Akdes*, Katip Çelebi Mustafa bin Abdullah, 917/4 (15s.).
- *Enîsü'l-Arifîn*, Azîz Pir Mehmed bin Ahmed İstanbulî, 893 (516 s.).
- *Envârü'l-Aşîkîn*, Yazıcıoğlu Ahmed Bican, 1322 (630s.); 1673 (600 s.).
- *Esmâ-i İlâhiyye*, 979/6 (8 s.).
- *E's-Sünuhât Fi Şerhü'l-ebiyât*, Râgıb Ahmed Ahmedî, 1563 (515 s.).
- *Fâtihü'l-Ebyât*, İsmail Ankaravî, 1603 (89 s.).
- *Ferâiz-i Manzum bi't-Türkî*, 520/8 (4 s.).
- *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Yenişehirli Ali Efendi, 414 (860 s.); 528/3 (664 s.); 989 (452 s.); 1911 (664 s.).
- *Fetâvâ-yı 'Atâiyye*, 'Atâî Mehmed Efendi, 1174 (410 s.); 1339 (836 s.); 1501 (510 s.).
- *Fetâvâ-yı Üskübî*, Şeyhü'l-İslâm Üskübî Pir Muhammed Efendi, 580 (430s.); 892 (550s.); 1008 (542 s.); 1704 (518 s.); 1844 (468 s.).
- *Fetâvâ-yı Yahya Efendî*, Minkâri-zâde Yahya bin Ömer, 1388 (462 s.).

- *Fethiye-i Belgrad*, Râgıp Paşa, 885/3 (54 s.).
- *Fetih-nâme-i Belgrad*, Münif Efendi, 885/2 (16 s.).
- *Fetih-nâme-i Egri*, 1480/15 (3 s.).
- *Fetihnâme-i Tebriz*, Hâmî Ahmed Efendi Diyarbekirî, 613/2 (4 s.).
- *Fetvalar*, Abdullah Efendi, 520/10 (6 s.).
- *Fetva*, Müfti-zâde ‘Alim Mehmed Efendi Güzelhisarî, 1645/6 (2 s.).
- *Fevâiyühü’n-Nebeviyye Fi Siyer-i Mustafaviyye*, Kara Çelebi-zâde ‘Abdülaziz Efendi, 966 (3+456 s.).
- *Fezâil*, Ak Ali Efendi Kocaelili, 842 (224 s.).
- *Fezâil-i Mekke*, Bâkî Mahmûd Abdülbâkî Efendi, 540 (339 s.).
- *Fezâil-i Mekke ve Medine ve Beytü’l-Mukaddes ve Beledü’l-Celil*, Muhammed Yümnî Efendi, 1917 (190 s.).
- *Garib-nâme*, ‘Âşık Paşa, 1529 (626 s.).
- *Gâyâtü’l-Beyân Fi Tıbbi’l-İnsân*, Sâlih bin Nasrullah, 339 (554 s.).
- *Gâzi Hasan Paşa Gazveleri*, 997 (36 s.).
- *Gencine-i Râz*, Taşlıcalı Yahya Bey, 427/1(170 s.).
- *Gencine-i Râz*, 1575 (244 s.).
- *Gül-i Sadberg*, Lami‘î Çelebi, 426 (100 s.).
- *Gülistân-ı Esrâr*, Necûmî Muhammed bin İbrahim, 371/5 (30 s.).
- *Gülzâr-ı Ma'nevî*, Tennurî İbrahim, 1507 (282 s.).
- *Hâb-nâme-i Veysî*, Veysî Efendi, 993/2 (62 s.).
- *Hâdikâtü’s-Sü’edâ*, Fuzûlî Mehmed bin Süleyman Bağdadî, 1588 (456s.).
- *Hadis-i Erba’în*, Hâkanî Mehmed Bey, 1003 (201 s.).
- *Havass-ı Evrâd-ı Muhammed Bahâî*, 958/6 (8 s.).
- *Havass-ı Sûre-i Fatıha*, 503/1 (12 s.); 520/9 (3 s.).
- *Havassü’l-Hurûf ve’l-A’dad*, Haydar bin Zeynel‘abidîn, 503/4 (18 s.).
- *Hayrabad-ı Nabî*, Nabî Yusuf bin Abdullah Rehavî, 1604 (162 s.).
- *Hayriye-i Nâbî*, Nâbî Yusuf bin Abdullah Rehavî, 517 (98 s.); 608/2 (98s.); 613/1 (86s.); 889 (128 s.); 1002 (96 s.); 1600 (92 s.); 1853 (96 s.).
- *Hediyetü’l-Mülûk*, Muhammed bin Kâtib Sinanü’l-Muvakkıt, 833/1 (44 s.).
- *Hikâyât-ı Bayazıd-i Bestamî*, 539/3 (4 s.).
- *Hikâyât-ı Kız Ma'a Cühûd*, 1617/3 (18 s.).
- *Hikâye-i Beşir ü Şadân*, 586/1 (10 s.).
- *Hikâye-i Nerimân*, 1747 (526 s.).
- *Hilye-i Çar Yâr-ı Güzin*, Cevrî İbrahim Çelebi, 517/3 (10 s.); 615/2 (10 s.).
- *Hilye-i Hakanî*, Hakanî Mehmed Bey, 517/2 (46s.); 615/2 (52 s.); 916/4 (64s.); 1012/5 (116s.); 1521/5 (30 s.).
- *Hulâsa-i Dîvân*, 1353/2 (160 s.).
- *Hulâsatü’l-Münşeât*, Ahmed Said, 1714 (162 s.).
- *Hüccetü’l-Gamîze*, 502/5 (72 s.).
- *Hüsn ü Dil*, Ahi Benli Hasan Çelebi, 822 (184 s.); 1575 (244 s.).
- *İbret-nümâ*, Lami‘î Çelebi Mahmud bin Osman, 604 (288 s.); 1579/1 (180 s.).
- *İhtilâc-nâme*, 539/2 (8 s.).
- *İkâzü’l-Gafilîn*, Ahmed bin Hasanü’l-Kefevî El-Hanefî, 1700/3 (42 s.).
- *İlâhiler*, Yunus Emre, 539/1 (50 s.).
- *İlâhiyat-ı Haşimî*, Haşimî Emrî Osman, 1557/2 (46 s.).
- *İlm-i hâl*, Kâdı-zâde Mehmed Efendi, 962/3 (6 s.); 1000/1 (12 s.).
- *İlm-i hâl*, 478 (150 s.); 837/1 (124 s.); 1618/2 (136 s.).
- *İlm-i hâl-i Belîğ*, İsmail Belîğ Efendi, 1602 (124 s.).

- *İlm-i Kimya* (Ders Notları), 1046 (598 s.).
- *'İmâdü'l-İslâm*, Abdurrahman bin Yusuf Aksarayî, 1343 (398 s.); 1387 (516s.); 1900 (998 s.)
- *İnşâ-ı Cedîd*, 1807 (78 s.).
- *İnşâ ve Kaside-i Bürde*, Hafız Hüseyin bin Ali Amasî, 916/5 (164 s.).
- *İrâde-i Cüz'iyeye Risalesi*, Akkirmanî Mehmed Efendi, 508/1 (43 s.).
- *İskender-nâme*, Ahmedî, 1477 (314 s.).
- *'İşret-nâme*, Revanî İlyas Çelebi bin Abdullah Edirnevî, 1579/2 (40 s.).
- *Kanûn-nâme-i Âl-i Osman* (Kanuni Sultan Süleyman), 569 (114 s.).
- *Kanûn-nâme-i Sultan Murad*, 1330/3 (12 s.).
- *Kaside*, Sâdıkî, 520/1 (7 s.).
- *Kaside*, Abdülfehîm Sa'dî, 1569/4 (13 s.).
- *Kaside*, 747/8 (1 s.).
- *Kaside-i Kamisîye*, Şaban Kamî Efendi, 520/2 (8 s.).
- *Kaside-i Nûniye*, Abdullah Rumî, 1569/3 (2 s.).
- *Kavâ'id-i Fârisî*, 1330/4 (12 s.).
- *Kavâ'id-i Külliye Fil-Furs*, Kemâl Paşa-zâde Ahmed bin Süleyman, 1330/5 (4 s.).
- *Kavânîn-i Örfîyye-i Osmanî*, 1032/2 (70 s.).
- *Kenzü'l-Fütûh*, Erzurumlu İbrahim Hakkı, 1537 (64 s.).
- *Kırk Esma*, Şeyh Şahabeddîn, 481 (32 s.).
- *Kitâb-ı Ed'îyye*, 1556/2 (192 s.).
- *Kitâb-ı Güzide*, Açıkbaş Mahmud bin Mehmed Urmevî, 1570 (2+164 s.).
- *Kitâb-ı Şerh-i Cezerî*, 507 (34 s.).
- *Kitâb-ı Tesârif-i 'İlmü'l-Vıfk*, Seyyid Haydar bin Seyyid Zeynel'abidîn, 499/2 (20 s.).
- *Kitâbü'l-Gazeliyât*, Fehim Süleyman Efendi, 1642 (79 s.).
- *Kitâbü'l-Hac*, 512 (112 s.).
- *Kitâbü'l-Mühimmât*, 1353/1 (94 s.).
- *Kitâbü'l-Va'z*, 343/2 (142 s.); 1618/3 (148 s.).
- *Kitâbü'l-Vefk*, 499/1 (14 s.).
- *Kitâbü's-Sükûk*, Baldır-zâde Muhammed Efendi Bursavî, 1330/1 (48 s.).
- *Lügat* (Arapça-Türkçe), 610/1 (404 s.); 1683 (362 s.).
- *Lügat* (Farsça-Türkçe), Abdülbâkî bin Muhammed, 489 (212 s.).
- *Lügat-ı Ferištehoğlu*, Ferištehoğlu Abdüllatif bin 'Abdül'azîz, 511/5 (62 s.); 1577 (116s.).
- *Lügat-ı Ni'metu'llah*, Nimetu'llah bin Ahmed bin Kadı Rumî, 609 (808s.); 1440 (466 s.).
- *Mahbûb-ı Kulübü'l-'Arifîn*, Fârisî Mustafa bin Ahmed Ali, 1479 (444 s.).
- *Manzûme-i 'Akâid*, 887/4 (6 s.).
- *Manzûme-i 'Akâid Risâlesi*, Dülger-zâde Rızaeddîn Mustafa bin Ali, 510 (22 s.).
- *Manzûme-i Ehâdis-i Şerife*, 1480/19 (2 s.).
- *Manzûme-i Fıkh*, Şemsî, 1521/2
- *Manzûme-i Mahmûd Efendi*, Mahmûd Efendi Üsküdarî Nakşibendî, 775/25 (3 s.).
- *Manzûme-i Sûretü's-Salât*, Şemseddin Muhammed bin Hamza, 520/3 (24s.).
- *Manzûme-i Tasavvuf*, Ebü'l-Kasım, 801/8 (9 s.).
- *Manzûm Geyik Risalesi*, 1617/1 (2 s.).
- *Manzûm Kısas*, 1587/2 (114 s.).
- *Manzûm Lügat*, Lami'î Çelebi Mahmud bin Osman Bursavî, 1569/6 (16s.).
- *Manzûm Lügat*, Üskufî Bosnavî, 539/4 (16 s.).
- *Manzûm Tecvid*, 1662/2 (9 s.).
- *Manzûm Terceme-i 'Aruz-ı Endülüsi*, 1657/2 (2 s.).
- *Manzûm Tip Risalesi*, Nidâyî Mehmed Çelebi Ankaravî, 503/5 (24 s.).

- *Mecmu'a-i Eş'âr*, 554 (104 s.); 591 (328 s.).
- *Mecmu'a-i Fetavâ*, (Derleyen: Veli bin Yusuf), 1555 (430 s.).
- *Mecmu'a-i Fetavâ*, 799 (592 s.); 894 (260 s.).
- *Mecmu'a-i Fıkhiyye*, 323 (180 s.); 1076 (232 s.).
- *Mecmu'atü 'l-Sanâyi'*, 407 (264 s.).
- *Mecmu'atü 'l-Vefk*, 501/2 (87 s.).
- *Medârü 's-Sâlikân Fi-Etvâri 'l-Hâcegân*, Köstenceli Molla-zâde Süleyman Şeyhi Efendi, 616 (86 s.).
- *Medh-i Kur'an-ı 'Azimü 'ş-şân*, 516 (10 s.).
- *Mefhûm-ı 'Avâmil*, (Abdurrahman Cürcanî'den Tercüme), 919/3 (5 s.).
- *Mektup Sureti*, Ebussu'ûd Muhammed bin Muhammedü'l-İmadî, 1480/13 (3 s.).
- *Mektup Sureti*, Mu'allim-zâde 'Âşık Efendi, 747/6 (5 s.).
- *Melâhim*, Hoca İbn-i Ali, 1687/2 (78 s.).
- *Menâsikü 'l-Hac*, Şeyh Sinan Efendi El-Mekkî, 505 (96 s.); 1596/2 (98s.); 1977 (116 s.).
- *Mesâ'il-i Fıkh*, 581 (89 s.).
- *Mevlid*, Süleyman Çelebi bin Ahmed Paşa, 959 (60 s.); 1022 (34 s.); 1587/1 (32 s.); 1617/2 (28 s.).
- *Mevlid-i Nebevî*, 542 (32 s.); 1929.
- *Miftâhü 'l-Cenne*, Ahmed-i Dâ'î, 1004 (176 s.); 1618/1 (80s. Sonu eksik).
- *Miftâhü 'l-Kulûb*, Şeyh Muhammed bin İbrahim, 502/1 (45 s.); 1023/2 (14s.).
- *Miftâhü 's-Sa'ade*, Ahmed bin Hasanü'l-Kefevî El-Hanefî, 1700/2 (38 s.).
- *Mir'atü 'l-Ahlâk*, Ebussena Şemseddin Ahmed Sivasî, 888 (328 s.).
- *Mir'atü 'l-Avâlim*, 'Ali Mustafa bin Ahmed bin 'Abdülmevla Çelebi ('Ali-i Şehir), 1499/2 (10s.); 1521/1 (42 s.).
- *Mir'atü 'l-Menzilât ve Ma'murâtü 'l-Kevâkibât*, Süleyman bin Mustafa bin Kemal, 1899 (180s.).
- *Mirkatü 'l-Lügat* (Arapça-Türkçe), Abdullah Efendi bin Yusuf Kastelli, 1759 (490 s.).
- *Mi'yârü 'l-Evkât*, İsmail-Fehim bin Seyyid İbrahim Hakkı, 883 (44 s.).
- *Mu'addilü 'n-Nehâr*, Mustafa bin 'Ali Selimî, 958/12 (14 s.).
- *Mu'ammât*, Mustafa Rumûzî, 1593 (190 s.).
- *Muhabbet-nâme-i Ca'fer*, 515 (100 s.); 1403 (96 s.); 1532 (96 s.).
- *Muhammediye*, Yazıcıoğlu Mehmed bin Selahaddin, 1403 (490 s.); 1876 (486 s.).
- *Muhtasar 'İlm-i Remil*, 502/4 (17 s.).
- *Muhtasar Millet-i İbrahim*, Minkârî-zâde Yahya Efendi bin 'Ömer, 775/4 (4 s.); 1645/12 (5 s.).
- *Muhtasar Remil Kitabı*, Münecim Hayreddin Konevî, 1023/1 (28 s.).
- *Mu'inü 'l-Misafîr Fi-'Ameli Hutûti 'd-Devâir*, 833/2 (130 s.).
- *Müceyyeb Afâkı*, Mustafa bin Ali, 430/2 (56 s.).
- *Müfîd*, Abdî Abdurrahman Paşa, 1580 (374 s.).
- *Münâcât*, 1012/3 (3 s.).
- *Münşeât-ı Nâbî*, Nâbî Yusuf bin Abdullah, 567 (138 s.); 1718 (352 s.).
- *Münşeât Mecmuası*, 585 (80 s.); 886 (164 s.); 957/1 (198 s.); 1386 (668s.); 1843 (46 s.).
- *Münşeât-ı Veysî*, Veysî Efendi, 957/8 (84 s.).
- *Müntehâb-ı Şifâ*, Hacı Paşa, 1582/2 (100 s.).
- *Nasihat-nâme*, 520/4 (2 s.).
- *Nasihat-nâme*, Emir Çelebi, 990/1 (5 s.).
- *Nasihat-nâme-i Nâbî*, Nâbî Yusuf bin Abdullah, 517/4 (99 s.).
- *Na't-i Şerif*, Zihnî Efendi, 102/10 (4 s.).
- *Nazm-ı Ehem*, Muhammed Efendi Diyarbekirî, 1729 (24 s.).
- *Nazm-ı Ferâiz*, Hâfız Abdullah bin Halil, 1594/1 (138 s.).
- *Nazmü 'l-Le'âlî*, Rızâ'î, 520/6 (20 s.); 775/18 (22 s.).
- *Nazm-ı Niyâz*, Cevrî, 1538/20 (14 s.).

- *Necâtü'l-Garîk*, Hüdâ'î Azîz Mahmûd Efendi, 1557/1 (144 s.); 1569/1 (30s.).
- *Nühbe-i Vehbî*, Sünbül-zâde Vehbî, 1646 (124 s.).
- *Patrona Halil İsyani*, 479/1(14 s.).
- *Ravzatü'l-Ebrâr*, Karaçelebi-zâde 'Abdül'azîz, 1499/1 (44 s.).
- *Risâle-i Ahkâm-ı Mukantarât Fi'ş-şimâl*, 1922/1 (50 s.).
- *Risâle-i 'Akâid*, Kadı-zâde Rûmî, 962/2 (8 s.).
- *Risâle-i 'Akâid*, 506/2 (144s.); 887/5 (14 s.).
- *Risâle-i 'Amâme*, 1538/12 (18 s.).
- *Risâle-i Arûz*, Ali bin Hüseyin Amasî, 45/3 (12 s.); 487/5 (20 s.).
- *Risâle-i Arûz*, 102/9 (26 s.).
- *Risale-i Basur*, 1353/3 (24s.).
- *Risâle-i Beyân-ı Ahkâmü'l-Bid'at*, Vanî Mehmed bin Bistam Huşşabî, 119/5 (34 s.).
- *Risâle-i Beyân-ı Keyfiyyetü'l-Fal*, 1023/1 (212 s.).
- *Risâle-i Beyân-ı Vücûh-ı Kırâ'ât-ı Fâtiha*, 294/3 (14 s.).
- *Risâle-i Beyânü'l-Kebâ'ir*, 1538/15 (5 s.).
- *Risâle-i Bey'ü Şirâ*, Hamza Efendi, 884 (56 s.); 887/1 (60 s.).
- *Risâle Der Medh-i Gavsü'l-A'zam 'Abdülkâdir Geylânî*, 1538/10 (1 s.).
- *Risâle Der Medh-i İmamân-ı Dîvâzde*, Seyfî, 1538/4 (2 s.).
- *Risâle-i Ed'iyye*, 1012/1 (52 s.).
- *Risâle-i Ehâdis*, 571 (58 s.); 1218/9 (14 s.).
- *Risâle-i Evkât*, Haddâdi İbrahim bin Halil Erzurumî, 958/1 (8 s.).
- *Risâle-i Fethiyye*, Muhammed Firâkî Müftî-i Âmid, 487/8 (72 s.).
- *Risâle-i Hisâb*, 958/13 (40 s.).
- *Risâle-i İ'lâl*, 1659/3 (22 s.).
- *Risâle-i Kavâ'id-i Musannif*, 1668/2 (5 s.).
- *Risâle-i Mahbûb*, Sâdik Mehmed Efendi Erzincanî, 549/4 (15 s.).
- *Risâle-i Ma'rifetü'n-Nefs*, Sâdik Mehmed Efendi Erzincanî, 549/3 (37 s.).
- *Risâle-i Mergûbe*, Sadık Mehmed Efendi Erzincanî, 549/1 (13 s.).
- *Risâle-i Remil*, 502/2 (14 s.); 502/3 (69 s.).
- *Risâle-i Ricâlü'l-Gayb*, 739/3 (4 s.).
- *Risâle-i Sed-nâme*, Ferid Hüseyin Avni Arapkirî, 1538/6 (9 s.).
- *Risâle-i Sıfat-ı İlahiye*, 525/2 (8 s.).
- *Risâle-i Tasavvuf*, Safâyi, 615/1 (7 s.).
- *Risâle-i Tasavvuf*, 351/3 (47 s.); 69/4 (24 s.).
- *Risâle-i Tasrîf*, 994 (58 s.); 1538/1 (14 s.).
- *Risâle-i Ta'ûn*, Abdulgani Efendi, 1862/4 (12 s.).
- *Risâle-i Tecdidü'l-İmân*, Hüseyin Efendi, 992/2 (7 s.).
- *Risâle-i Tecdid-i İmân*, 887/2 (16 s.).
- *Risâle-i Tecvîd*, 266/3 (31 s.); 294/4 (5 s.).
- *Risâle-i Tecvîd*, Ali bin Hasan Zerrâkî El-Harputî, 453/3 (10 s.).
- *Risâle-i Tecvîd*, Mustafa bin Hacı 'Ali, 1662/3 (18 s.).
- *Risâle-i Tecvîd*, Şaban Efendi, 295/4 (5 s.).
- *Risâle-i Terbiye-nâme*, Sadık Mehmed Efendi Erzincanî, 549/2 (21s.).
- *Risâle-i Tertîb-i Nefs*, İbrahim Edhem, 1922/2 (10 s.).
- *Risâle-i Tıb* (Basur konusunda yazılmıştır.), 1353/3 (12 s.).
- *Risâle-i Tıb*, 1367/2 (51 s.).
- *Risâle-i Tıb*, Ahî Mehmed Çelebi, 1569/7 (6 s.).
- *Risâle-i Vefk*, 958/1 (4 s.); 501 (3 s.).

- *Rumûzü'l-Künûz*, Şeyh İbn-i 'İsa, 1567 (110 s.).
- *Sa'at-nâme*, Heybetullâh Gözcü bin İbrahim, 587 (195 s.); 1644 (303s.).
- *Sad Kelime-i Hazret-i 'Ali*, 1012/7 (9 s.).
- *Sakk-ı Rev'i*, Hâcib-zâde Mehmed bin Mahmûd İstanbulî, 677 (301 s.).
- *Sarf ü Nahiv*, 45/4 (22 s.); 290 (98 s.); 1659/1 (84 s.).
- *Şihâh Fi'l-Lüga*, Nasr İsmail bin Hammâdü'l-Cevherî, 967 (315 s.).
- *Siyerü'n-Nebi*, 1886 (1034 s.).
- *Su'âlât-ı Suî ve Cevabat-ı Sa'dî*, 520/5 (9 s.); 837/2 (25 s.).
- *Sukûk*, Eflatûnî-zâde Mehmed bin Derviş Mehmed Edirneli, 1572 (326s.).
- *Sûret-i Mektûb-ı Fuzûlî*, Fuzûlî-i Bağdadî, 504/4 (8 s.).
- *Sübha-i Sıbyan*, Feriştahoğlu Abdüllatif bin 'Abdül'aziz, 511/4 (45 s.); 1775/5 (40 s.).
- *Şâhidî Manzumesi*, Şâhidî İbrahim Dede, 1932.
- *Şâh ü Geda*, Taşlıcalı Yahya Dükakin-zâde, 1586 (123 s.); 1931.
- *Şemal-i Şerîf*, Muhammed Şa'ban Kâmî (Âmidî), 1729/1 (20 s.).
- *Şerh-i Buhûrî'l-'Arûz*, Abdurrahman bin Ali Kozanî, 1594/2 (13 s.).
- *Şerh-i Delâilü'l-Hayrât*, Kara Davud İzmidî, 518 (374 s.).
- *Şerh-i Dibâçe-i Gülistân*, Lami'î Mahmûd Çelebi, 351/2 (44 s.); 578/2 (106s.).
- *Şerh-i Dibâçe-i Vasiyyetname*, 992/3 (15 s.).
- *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız*, 1675 (460 s.).
- *Şerh-i Esmâ-yı Hüsna*, Şeyh İbn-i 'İsa, 503/3 (43 s.).
- *Şerh-i Esmâ-yı Hüsna*, 528/2 (36 s.).
- *Şerh-i Esmâ-yı İlâhî*, 481 (32 s.).
- *Şerh-i Evrâdü'l-Fethiye*, 380 (190 s.).
- *Şerh-i Gülistân*, Şem'î Şem'üllâh Mustafa Bosnavî, 1574 (330 s.).
- *Şerh-i Hadis-i Erba'in*, 1607/1 (302 s.).
- *Şerh-i Kasîde-i Bürde*, 453/4 (12 s.).
- *Şerh-i Mu'ammât-ı Esmâ-yı Hüsna*, 'Alaaddin Selânikî, 1590/3 (70 s.).
- *Şerh-i Mu'ammât-ı Câmi*, Surûrî Muslihüddîn Mustafa bin Şaban, 1527 (175 s.).
- *Şerh-i Mu'ammât-ı Mir Hüseyin Nişâbûrî*, Surûrî Muslihü'ddîn Mustafa bin Şaban, 175 (287 s.).
- *Şerh-i Mukaddime-i Ebü'l-Leys*, Ahmed bin Hasanü'l-Kefevî, 1700/1 (102s.).
- *Şerh-i Mukaddimetü'l-Cezerî*, 507 (34 s.).
- *Şerh-i Pend-nâme-i 'Attâr*, Mustafa Şem'î, 485 (156 s.); 1606 (134 s.).
- *Şerh-i Rûz-nâme-i Cedide-i Muhammediye*, Talibî Mehmed Efendi, 176/7 (4 s.).
- *Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî*, Hüseyin Nurî Karahisarî, 1565/3 (53 s.).
- *Şerh-i Vasiyyet-i Birgivi*, Şeyh Ali Sadrî Konevî, 372/2 (261 s.); 839 (271s.); 963 (280s.); 992/1 (204s.); 1599 (241 s.); 1980/2.
- *Şerhü'l-Ferâiz*, 1005/2 (79 s.).
- *Şer'î Sicil*, 598 (216 s.).
- *Tâcü't-Tevârih*, Hoca Sa'deddin bin Hasan Can, 1366 (965 s.).
- *Tahmis-i Gazel-i Nâbî*, Râgıp Paşa, 543/7 (2 s.).
- *Takrîr-i İsaguci*, 706/3 (14 s.).
- *Takrîr-i Kafîye*, İsmâ'il Sivasî, 1770 (181 s.).
- *Takvîmü't-Tevârih*, Kâtip Çelebi Mustafa bin Abdullah, 1568 (188 s.).
- *Târih-i Devlet-i Osmâniye*, Musaffâ Mustafa Efendi, 885/1 (124 s.).
- *Târih-i Kara Nişancı*, Ramazan-zâde Nişancı Mehmed, 845 (176s.).
- *Târih-i Tâberi Tercümesi* (1. Cild), 1415 (478 s.).
- *Târih-i Tâberi Tercümesi* (2. Cild), 1414 (407 s.).

- *Târih-i Tâberi Tercümesi* (3. Cild), 1413 (379 s.).
- *Târih-i Tâberi Tercümesi* (4. ve 5. Cildler), 1490 (484 s.).
- *Tarikü'l-Edeb*, Ali bin Hüseyin Amasî, 506/1 (85 s.).
- *Tebyinü'l-Harâm*, Tarikatçı Emir Şeyh Mustafa bin Abdullah, 545 (176s.).
- *Tecvidü'l-Kur'an*, İsmâ'il bin İbrâhim, 991/2 (6 s.).
- *Tecvidü'l-Kur'an*, 991/3 (49 s.).
- *Tefsîr-i Sûre-i Yâsin*, 995/2 (45 s.).
- *Tefsîr-i Tıbyan*, 526 (252 s.).
- *Tefviz-nâme*, Erzurumlu İbrahim Hakkı , 1538/21 (3 s.).
- *Tenbihât*, Yusuf Efendi-zâde, 294/2 (17 s.).
- *Tenkühü't-Tevârîh*, Hazarfên Hüseyin bin Ca'fer, 891 (582 s.).
- *Tercümân-ı Sihâh* (Arapça-Türkçe), Pir Mehmed bin Yusuf Ankaravî, 568 (440 s.).
- *Tercüme-i Bidâyetü'l-Hidâye*, 824/2 (48 s.).
- *Tercüme-i Fikhü'l-Ekber*, Abdullah bin Halil Nûrullah, 1000/2 (39 s.).
- *Tercüme-i Kaside-i Nûniye*, Abdi, 801/12 (7 s.).
- *Tercüme-i Kifâyetü'l-Kunû' fi 'Ameli Bi'r-Rub'il-Maktû'*, 43/4 (13 s.).
- *Tercüme-i Kimyâ-yı Sa'âdet*, 824 (212 s.).
- *Tercüme-i Pend-nâme-i 'Attâr*, Emrî Edirnevî, 1569/2 (48 s.).
- *Tercüme-i Pend-nâme-i 'Attâr*, 578/1 (160 s.).
- *Tercüme-i Şakâyık-ı Nu'mâniye*, 'Âşık Muhammed Çelebi Bursavî, 1277 (328 s.).
- *Tercüme-i Tefsîr-i Ebulleys*, Ahmed-i Dâ'î, 1177 (1211 s.).
- *Tercüme-i Tefsîr-i Tıbyân*, 528/1 (180 s.).
- *Tercüme-i Vikâye*, Devletoglu Yusuf Balıkesirî, 1595 (195 s.).
- *Tercüme-i Yani'-i Semere*, Hasan bin Muhammed Şirâzî, 371/6 (47 s.).
- *Tercüme-i Zafer-nâme*, 1012/8 (4 s.).
- *Tercümetü'l-Meşârikü'l-Envâr*, 817 (502 s.).
- *Tesdis-i Kaside-i Tantarâniye*, 611/26 (8 s.).
- *Tezkire-i Evliyâ-yı 'İzâm*, 1521/4 (28 s.).
- *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, Kınalı-zâde Hasan Çelebi, 519 (165 s.).
- *Tezevviç-i Fatimetü'z-Zehra*, 568/1 (6 s.).
- *Tuhfe-i Akâid*, Şeyh Hulûsî Abdullah bin Mustafa Aksarayî, 992/4 (170s.).
- *Tuhfe-i Şahidî*, Şahidî İbrahim Efendi Muğlavî, 176/8 (80 s.); 646 (66 s.); 996 (52 s.); 1560 (62 s.); 1725 (86 s.); 1782 (34 s.); 1851 (78 s.); 1914 (96 s.).
- *Tuhfe-i Vehbî*, Sümbül-zâde Vehbî, 1780 (82 s.); 1825 (76 s.).
- *Tuhfe-i Ziba*, Darendeli Mehmed Hayret Efendi, 511/6 (84 s.).
- *Tuhfetü'l-Ebrâr*, Hasan Şeyhî Belhisârî, 1607/2 (7 s.).
- *Tuhfetü'l-Haremeyn*, Nâbî Yusuf bin Abdullah Rehavî, 608/1(180 s.); 613/3 (116 s.).
- *Tuhfetü'l-İhvân* (Farsça-Türkçe Lügat), Derviş Rüstem bin Yusuf Mevlevî, 1589 (74 s.).
- *Tuhfetü'l-Müluk Şerhi*, Abdurrahman bin Abdullah Kuddusî Manisalı, 45/1 (232 s.).
- *Vahdet-nâme*, Ahmed İshak, 1591 (250 s.).
- *Vasiyyet-nâme*, Muhammed Birgivî Efendi bin Pir Ali, 834 (90 s.); 962/1 (62 s.), 995/1 (102s.); 1012/4 (70 s.); 1610 (138 s.).
- *Vird-i Nakşibendiyye*, 1556 (54 s.).
- *Yusuf u Züleyhâ*, Ahmed-i Mürşidî, 1892 (174 s.).
- *Zeyl-i Siyer-i Veysi*, Nâbî Yusuf bin Abdullah Rehavî, 521 (454 s.).
- *Zübde-i Asâr li Mevhibeti'l-Envâr*, Ahmed bin Abdullah Gurab-zâde, 1089 (1112 s.).

KAYNAKLAR

- 📖 Ayaz, Hayrettin (1987), “Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi’ndeki Türkçe Yazma Eserler Üzerine Bir Araştırma”, *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu*, Fırat Üniversitesi, Elazığ, s.171-176.
- 📖 Göçgün, Önder (1979), “Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi’ndeki Türkçe Yazma Eserler Üzerinde Bir Araştırma”, *İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 3. sayı, Ankara, s.191-238.
- 📖 Özçelik, Sadettin (1996), “Edviye-i Müfrede’nin Bilinmeyen Bir Nüshası”, *Türk Dili S. 530*, Ankara, s. 337-338.
- 📖 Özçelik, Sadettin (1999), “Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi’ndeki Türkçe Yazma Eserler Üzerine Araştırmalar”, *TDAY Belleten 1996*, Ankara, s. 177-211.
- 📖 Özçelik, Sadettin (2000), “XV. Yüzyılda Yazılmış Üç Tıp Kitabı Üzerine”, *TDAY Belleten 1997*, Ankara, s. 385-395.

TÜRKMEN ATASÖZLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA

A Comparative Study on Turkmen Proverbs

Nesrin SİS*

Özet

Türk Dilinin Güney-batı lehçeleri arasında bulunan Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesiyle birlikte Oğuz grubu yazı dilleri arasında yer alır. Bu çalışma ile halk kültürünün ve sözlü edebiyat geleneğinin önemli ürünlerinden atasözleri her iki sahada karşılaştırılarak benzerlik ve farklılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Türkçedeki atasözlerinin gerek Türk lehçeleri ile gerekse başka dillerdeki atasözleri ile yapılabilecek olan karşılaştırmalı araştırmalarına bir katkıda bulunmak hedeflenmiştir. Çalışmalar her iki alandaki atasözlerinde şekil ve anlam bakımından büyük benzerlikler olduğunu göstermiştir. Birbirinden farklı ve ters anlamda olan atasözlerinin çok sınırlı olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Türkçesi, atasözü, karşılaştırma

Abstract

Turkmen dialect, a dialect of South-Western Turkic Language, takes place among Oğuz grup together with Turkish. In this study, being an important indication of folk culture and oral literature, proverbs, in both dialects, are compared and the similarities and differences in the meanings are stated. It was considered that such a study will help researchers to make comparison of Turkish dialects with each other and Turkish language with other languages. The results showed that the proverbs in both dialects are very similar in terms of structure and meaning. Very limited numbers of dissimilar or opposite proverbs were found.

Keywords: Turkmen dialect, proverb, comparison

Giriş

Türkmenler, Türklerin Oğuz grubundandır. Çoğunluğu, Türkmenistan Cumhuriyetinde yaşar. Ayrıca, Afganistan, İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Ürdün’de dağınık olarak yerleşmişlerdir. En büyükleri, Teke ve Yomud olmak üzere Çavdur, Göklen, Sarık, Salır (Salar, Salur) Ersarı gibi yedi kabileden (urug) ibarettirler(Gülsevin,1993:1).

Türkmen etnik adının beşinci yüzyıldan itibaren kullanılageldiği ancak, halk olarak, bu adın kullanılmasının onuncu ve onbirinci yüzyıllarda başladığı değişik kaynaklarda geçmektedir. Türkmen sözünün anlamı için çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Avrupalı tarihçiler Türkmen adını “saf kanlı Türk” olarak nitelendirirken Türkiyeli tarihçiler “özen Türk yani “Türk halklarının kökü” diye değerlendirmektedir. İslami kaynaklara göre ise müslüman olmayan Oğuz kabileleri, müslüman Oğuz kabilelerini “Türkmen” olarak adlandırmıştır(Yeni Türkiye yayınları,2002:740).

Türkmen Türkçesi, Oğuz grubu yazı dillerinin doğu kolundandır. Bundan dolayı Oğuz Türkçesinin özellikleri, Türkmen Türkçesinin karakteristiğini oluşturur(Buran vd.,1999:86).

Türkmenler ve dilleri ile ilgili olarak yapılan çalışmaların sayısının, son yıllarda hem yurt içinde hem yurt dışında oldukça artmış olması bu alanla ilgili ihtiyaçları önemli ölçüde karşılamaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Bölümü.

Söz varlığının temelini Türkmen kökenli kelimeler oluşturur. Ancak iç gelişimi ve Kıpçak Çağatay etkileri yüzünden kimi sözcükler diğer Oğuz yazı dillerinden değişikdir. Ayrıca, Moğolca, Arapça, Farsça ve Rusça sözcükler vardır. Farsça sözlerin bir bölümü Harezme aracılığıyla girmiştir. Rusça sözcükler ise 1880’de Türkmenistanın Rus Çarlığına egemenliğine girmesinden sonra çoğalmıştır. Alıntı sözler genellikle Türkmen ses yapısına ve dilbilgisi kurallarına uyarlar. (Bozkurt, 1992:239).

Türkmenlerin oldukça zengin halk edebiyatı ile beraber bir de klasik edebiyatları vardır. Halk edebiyatına ait konu ve motifler diğer doğu milletlerinininkiyle aynıdır. Daha fazla epos’a düşkündürler. Destan mahiyetinde olanlardan bir kısmı kitabi olduğu halde, bir kısmı da sırf Türkmen halk ruhunun mahsulü sayılır. Kitabi olan destanlar arasında “Leyli bile Mecnun”, “Yusup bile Züleyha”, “Şasenem bile Garip”, “Zohre bile Tahir”, “Aslı bile Kerem” gibileri bulunmaktadır. (Caferoğlu, 1964:25).

Halk edebiyatının önemli bir kısmını oluşturan atasözleri; kısalıkları, içlerindeki özlü ifade, anlatımlarındaki kafiye, alliterasyon,vezin gibi şiirsel özellikler ve sık kullanılmalarıyla, akılda kolayca kalarak diğer halk edebiyatı ürünlerine göre uzun zaman süreleri içinde daha fazla yaşama şansına sahip olmuşlardır. Sözlü edebiyat geleneğinin önemli ürünlerinden olan atasözleri daha çok göçebe hayat tarzına sahip toplumlarda yaygınlık kazanmıştır. Türk boy ve kabileleri de çok uzun süren göçebe ve yarı göçebe hayat tarzlarından dolayı çok zengin bir halk edebiyatına ve atasözü toplamına sahiptir. Türk kökenli topluluklar arasında ilk yazılı belgelerden en son çağdaş eserlere kadar atasözlerinin kültürel değerlerini ve değer yargılarını ustaca ve etkili bir şekilde anlatmak için sık sık kullanıldıkları görülmektedir. (Öztopçu, 1992:34).

Türkmen Atasözleri

Türkmen halkının hayatını ve milli unsurlarını yansıtan atasözleri, samimi ve orijinal bir üslupla dile getirilmiştir. Yapı ve kuruluş özellikleri bakımından Türkiye Türkçesindeki atasözlerinden farklı değildir. Anlam yönünden bütün insanlara hitap edecek bir tarzdadır. Türkmen atasözleri fikir bakımından değerlendirildiğinde; çalışmanın faydaları, tembellik ve çalışmamanın zararları, mertlik ve yiğitliğin saygınlığı, atın insan hayatındaki yeri ve önemi, vatan sevgisi, dostluğun önemi, yaramaz, rüşvetçi, kıskanç insanların yerilmesi, akıl ve edebî faydaları, tatlı dilli olmanın kazandırdıkları, lüzumsuz ve kötü konuşmanın sebep olduğu zararlar, kadının, eş kardeş, anne olarak toplumdaki yeri, komşuluk hakları, misafirperverlik vb konuların işlendiği, dolayısıyla, Türk atasözlerinde de görülen ortak temaların fazlalığı dikkati çekmektedir.

Bu çalışmada; B.Mämmetyazov ile N.Esenmıradov tarafından hazırlanmış olan Türkmen Nakılları ve Atasözleri adlı eserde (Mämmetyazov, vd 1983) bulunan 3115 atasözü karşılaştırma yapmak üzere Türkiye Türkçesine aktarılmış; Türkçede saha ile ilgili kaynaklar (Aksoy, 1988; 2004) taranarak tespit edilen benzerlik ve farklılıklar tasnif edilmeye çalışılmıştır. Karşılaştırma yapılırken incelenen kaynakların kaynakçada verilen kısaltmaları ile sayfa ve satır sayıları yanlarına yazılmıştır. Orijinali Kiril olan Türkmençe kaynak eserin bibliyografyası ile kısaltması da kaynakça bölümünde belirtilmiş ve çalışmanın içinde kısaltmasıyla birlikte kitaptaki atasözü numarası verilmiştir.

I.Biçim ve Anlam Bakımından Birebir Aynı Olanlar¹

“Adam alası içinde, hayvan alası dışında”(TNA, 37)

“Adamın (insanın) alacası içinde, hayvanın alacası dışında.” (ADS I,116,82)

“Adamın yere bakanından gork, suvun sus akanından.”(TNA, 64)

“Adamın yere bakanından, suyun sessiz (yavaş) akanından kork.”(ADS I, 117,85)

¹ Bu grupta tespit edilen atasözlerinin, Türkiye Türkçesiyle hem şekil hem de anlam bakımından aynı olmasından dolayı, Türkiye Türkçesine aktarımının verilmesine gerek görülmemiştir.

- “Ak gün agardar, gara gün garardar.”**(TNA, 117)
“Ak gün ağartır, kara gün karartır.”(ADS, I, 127, 162)
- “Akmak mihman öy eyesine hödür eder.”**(TNA, 111)
“Ahmak misafir ev sahibini ağırlar.”(ADS, I, 125, 147)
- “Akıl yaşta bolmaz, başta bolar.”**(TNA, 129)
“Akıl yaşta değil, baştadır.”(ADS,I, 131, 182)
- “Altın gapılınıñ ağaç gapılâ işi düşüpdür.”**(TNA, 211)
“Altın kapılının ağaç kapılıya işi düşer.”(ADS, I, 143, 269)
- “Ayıpsız dost ızlan dostsuz galar.”**(TNA, 392)
“Ayıpsız yar arayan (dost arayan) yarsız (dostsuz) kalır.”(ADS, I, 168, 443)
- “Az bolsun uz bolsun.”**(TNA, 401)
“Az olsun uz (öz) olsun.”(ADS,I, 171, 466)
- “Bal dutan barmagını yalar.”**(TNA,471)
“Bal tutan parmağını yalar.”(ADS,I, 179, 521)
- “Balık başından porsar.”**(TNA, 473)
“Balık baştan kokar.”(ADS,I, 178, 509)
- “Bay acığında iyer garıp tapanda.”**(TNA, 517)
“Zengin acıkınca yer, fakir bulunca yer.”(BAAD,I, 91)
- “Bir ata dokuz oğlı eklär, dokuz oğul bir atanı eklämez.”**(TNA, 628)
“Bir baba dokuz oğlu (evladı) besler, dokuz oğul (evlat) bir babayı beslemez.”(ADS, I,193,614)
- “Bir başa bir göz besdir.”**(TNA, 630)
“Bir başa bir göz yeter.”(ADS, I, 193, 615)
- “Bugünkü işiñi ertä goyma.”**(TNA, 736)
“Bugünkü (akşamın) işini yarına (sabaha) koyma (bırakma).”(ADS, I, 206, 708)
- “Çağrılan yire irinme çağrılmadık yere görünme.”**(TNA, 772)
“Çağrılan (çağrıldığıın) yere erinme, çağrılmayan (çağrılmadığıın) yere görünme.”(ADS, I, 215, 760)
- “Çakılsız baran düşeksiz oturur.”**(TNA, 773)
“Davetsiz gelen döşeksiz oturur.”(ADS, I, 299, 856)
- “Çıkmadık canda umıt bar.”**(TNA, 797)
“Çıkmadık canda umut var(dır).”(ADS, I, 218,780)
- “Dağ dağ bilen tapışmaz, adam adam bilen tapışar.”**(TNA, 843)
“Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur.”(ADS, I, 227, 843)
- “Daş düşen yerinde agrı.”**(TNA, 854)
“Taş düştüğü yerde ağırdır.”(ADS, I, 443, 2374)

- “Dost başına garar düşman ayacağına.”**(TNA, 992)
“Dost başa bakar, düşman ayağa.”(ADS, I, 246, 990)
- “Dost bilen iy, iç emma alış beriş etme.”**(TNA, 993)
“Dost ile ye iç ama alış veriş etme.”(ADS, I, 247, 997)
- “Goça buynuz yük dâldir.”**(TNA, 1475)
“Koça (öküze) boynuzu yük değil (olmaz).”(ADS, I, 299, 1445)
- “Goñşı iti goñşa üyrämez.”**(TNA, 1487)
“Komşu iti komşuya ürümez.”(ADS, I, 300,1449)
- “Gural işler el magtanar.”**(TNA, 1587)
“Alet işler el övünür.”(ADS, I,126, 185)
- “Gülme goñşına geler başına.”**(TNA, 1630)
“Gülme koşuna gelir başına.”(ADS, I, 247, 1043)
- “Güli govı göryän tikenine döz getir.”**(TNA, 1632)
“Gülü seven dikenine katlanır.”(ADS,I, 247, 1044)
- “Hayvan ısgaşa ısgaşa insan soraşa soraşa.”**(TNA, 1699)
“Hayvan koklaşa koklaşa, insan söyleşe söyleşe.”(ADS, I, 254, 1103)
- “İnanmagañ dostuña saman dıkar postuña.”**(TNA, 1777)
“İnanma dostuna saman doldurur postuna.”(ADS, I, 269, 1213)
- “İdegsiz gelen düşeksiz oturur.”**(TNA, 1784)
“Davetsiz gelen düşeksiz oturur.”(ADS, I, 197, 697)
- “İt itiñ guyrugını basmaz.”**(TNA, 1903)
“İt itin kuyruğuna basmaz.”(ADS, I, 275, 1263)
- “Kemsiz güzel bolmaz.”**(TNA, 1966)
“Kusursuz güzel olmaz.”(ADS, I, 309, 1526)
- “Mıhman mıhmanı gısganar, öy eyesi ikisinem.”**(TNA, 218)
“Misafir misafiri istemez ev sahibi ikisini de.”(ADS, I, 391, 2024)
- “Mollanın diyenini et-de, edenini etme.”**(TNA, 2149)
“Hocanın dediğini yap (söylediğini dinle) yaptığını yapma.”(ADS, I, 316, 1477)
- “Öküz öldi ortaklık savuldi. (Öküzüm öldi, ortaklığam savuldi)”**(TNA, 2308)
“Öküz öldü, ortaklık ayrıldı (bozuldu, bitti)”(ADS, I, 419)
- “Özi yıkılan ağlamaz.”**(TNA, 2387)
“Kendi düşen ağlamaz.”(ADS, I, 358,1778)
- “Sakla samanı geler zamanı.”**(TNA, 2482)
“Sakla samanı gelir zamanı.”(ADS, I,421, 2214)

“Serçeden gorkan darı ekmez.”(TNA, 2507)
“Serçeden (kuştan) korkan darı ekmez.”(ADS, I, 425, 2251)

“Suv getirenem bir küyze dövenem bir.”(TNA, 2571)
“Suyu getiren de bir testiye kıran da.”(ADS, I, 434, 2321)

“Şir balası şir bolar.”(TNA, 2615)
“Arslandan (doğan) arslan olur.”(BAAD, I, 46)

“Tiken batan yerinden çıkar.”(TNA, 2656)
“Diken battığı yerden çıkar.”(ADS, I, 241, 948 / BAAD, I, 94)

“Yatan öküze iym yok.”(TNA, 2910)
“Yatan öküze yem yok.”(ADS, I, 2539)

“Yatan ölmez yeten öler.”(TNA, 2911)
“Yatan ölmez yeten ölür.”(BAAD, II, 88)

“Yatan yılanın guyrugna basma.”(TNA, 2913)
“Uyuyan yılanın kuyruğuna basma.”(ADS, I, 454, 2454)

“Yekelik hudaya yağşı.”(TNA, 2946)
“Yalnızlık Allah’a mahsustur (yaraşır)”(ADS, I, 465, 2513)

“Yolagçı yolda yağşı.”(TNA, 3059)
“Yolcu yolunda gerek.”(ADS, I, 478, 2605)

“Zer gadırını zergär biler.”(TNA, 3116)
“Altının kıymetini (kadrini) somaz bilir.” (ADS, I, 143, 268)

II. Türk Atasözlerininin Türkmen Türkçesinde “kelime veya kelime gruplarının çıkarılmasıyla” daralmış şekilleri²

“Aç tavuk düşünde darı görer.”(TNA, 25)
“Aç tavuk düşünde darı görür.”
“Aç tavuk (düşünde) kendini buğday (arpa, darı) ambarında sanır (görür).”(ADS, I, 113, 62)

“Atın barka, yol gazan.”(TNA, 350)
“Atın varken yol kazan.”
“Atın varken yol tanı, ağan varken el tanı.”(ADS, I, 162, 403)

“Ayda gelseñ ayak iyersin, günde gelseñ tayak iyersin.”(TNA, 383)
“Ayda bir gelsen ayak yersin, her gün gelsen dayak yersin.”
“Ayda bir gelsen dostuna, kalksın ayak üstüne, günde bir gel dostuna yatsın sırt üstüne.”(ADS, I, 167,437)

“Hamama giren derlemän çıkmaz.”(TNA, 1669)
“Hamama giren terlemeden çıkmaz.”
“Hamama giren terler, güveyi giren eller.”(BAAD, II, 53)

² Karşılaştırma yapılırken farklılıkların net olarak görülebilmesi bakımından bu ve bundan sonraki bölümlerde Türkmen atasözlerinin Türkiye Türkçesine aktarımları ikinci satırda italik dizilerek verilmiştir.

“Herki zadıñ öz vagtı (mövriti) bar.”(TNA, 1741)

“Her işin kendi vakti (müddeti) var.”

“Her işin vakti var, horoz bile vaktinde öter.”(ADS, I, 260, 1154)

“Körün bar dileği iki iki gözi.”(TNA, 2061)

“Körün var dileği iki gözü.”

“Körün istediği iki göz biri ela biri boz.”(ADS, I, 305, 1491)

“Eder eder özüne eder.”(TNA, 1092)

“Eder eder kendine eder.”

“Eden bulur, inleyen ölür.”(ADS, I, 217, 840)

“İr öylenen ogul-gızına guvanar.”(TNA, 1853)

“Er evlenen oğlu kızı ile övünür.”

“Erken kalkan yol alır, er evlenen döl alır.”(ADS, I, 227, 909)

“Odunçı gözi omçada.”(TNA, 2214)

“Oduncunun gözü omcada.”

“Oduncunun gözü omçada, dilencinin gözü çömçede.”(ADS, I, 398, 2059)

“Tañrı günü darıdan köp.”(TNA, 2632)

“Tanrının günü darıdan çok.”

“Allahın günü ufak darıdan çok.”(BAAD, I, 39)

“Yaz yatan gış aklar.”(TNA, 2927)

“Yazın yatan kışın aklar.”

“Yazın ağzını havaya açan kışın göğe bakar.”(BAAD, II, 88)

“Yel soñı yağış.”(TNA, 2950)

“Yelin sonu yağış.”

“Rüzgarın ardı yağış, şakanın ardı dögüş.”(BAAD, I, 183)

“Yigit sözi bir gerek.”(TNA, 3030)

“Yiğidin sözü bir gerek.”

“Yiğidin sözü, demirin kertiği.”(ADS, I, 476, 2587)

“Yoldaşñ garga bolsa iymitñ tezek.”

“Yoldaşın karga ise yiyeceğın tezek.”

“Kılavuzu karga olanın burnu boktan kalkmaz (kurtulmaz, çıkmaz).”(ADS, I, 359, 1788)

“Yurduñu terk edici bolma.”(TNA, 3081)

“Yurdunu terk edici olma.”

“Memleketinden çıkan deli olur, başında kavak yeli olur.”(BAAD, I, 171)

“Yüzi nurlınıñ yüregi açık.”(TNA, 3165)

“Yüzü nurlunun yüreği açık.”

“Yüzü güzel olanın huyu da güzel olur.”(ADS, I, 481, 2631)

“Zadam zatla gerek.”(TNA, 3108)

“Adam da adamla gerek.”

“Adam adama gerek olmasa her biri bir dağ başında olurdu.”(ADS, I, 114, 66)

III. Türk Atasözlerinin Türkmen Türkçesinde “kelime veya kelime gruplarıyla” genişletilmiş şekilleri

“Är övner, gural işler, iki nanı uran işler.”(TNA,432)

“El övünür alet işler, iki ekmeği vuran işler.”

“Alet işler el övünür.”(ADS, I, 136, 217)

“Batır söveşde belli, gorkak öyde.”(TNA, 513)

“Yiğit savaştta belli, korkak evde.”

“Yiğit meydanda belli olur.”(ADS, I, 477, 2594)

“Dağ başı dumansız bolmaz, är başı hıyalsiz bolmaz.”(TNA, 833)

“Dağ başı dumansız olmaz, er başı hayalsiz olmaz.”

“Dağ başından duman eksik olmaz.”(ADS, I, 226, 840)

“Dağına görä dumanı, yerine göre yılanı.”(TNA, 842)

“Dağına göre dumanı, yerine göre yılanı.”

“Allah dağına göre kar verir. (verir kış.) (ADS, I, 138, 203)

“Dama dama köl bolar, hiç dammasa çöl bolar.”(TNA, 844)

“Damlaya damlaya göl olur, hiç damlamasa çöl olur.”

“Damlaya damlaya göl olur. (Aka aka sel olur.) (ADS, I, 228, 851)

“Daş düşen yerinde togtasın, gız baran yerinde.”(TNA, 853)

“Taş düştüğü yerde dönsün, kız vardığı yerde.”

“Taş düştüğü yerde ağırdır (kalır).” (ADS, I, 443, 2374)

“Dil süñksiz nemäni diýmez?”(TNA, 930)

“Dil kemiksiz neyi demez.”

“Dilin kemiği yok.” (ADS, I, 243, 901)

“Dost geñeşde belli, semiz tabakda, batır söveşde.”(TNA, 997)

“Dost öğütte belli, şişman tabakta, yiğit savaştta.”

“Yiğit meydanda belli olur.”(ADS, I, 477, 2594)

“Gar suvı gandırmaz, övey ana dındırmaz.”(TNA, 1254)

“Kar suyu kandırmaz, üvey ana derman olmaz.”

“Kar susuzluk kandırmaz.”(ADS,I, 285, 1337)

“Gara keçe ak bolmaz, köne duşman dost bolmaz.”(TNA, 1257)

“Kara keçe ak olmaz, eski düşman dost olmaz.”

“Eski düşman dost olmaz.”(ADS, I, 285, 917)

“Guş ganatından kirey istemez, golan toynagından.”(TNA, 1610)

“Kuş kanadından kira istemez, yaban eşeği toynağından.”

“Kuş kanadından kira istemez.”(ADS, I, 310,1529)

“Ekmesen yıgmarsıñ urmasañ yıkmarsıñ.”(TNA, 1120)

“Ekmeden toplamazsın, vurmasan yıkmazsın.”

“Ekmeden biçilmez.”(ADS, I, 217, 845)

“İl agzın yığıp bolmaz, çelek agzın, bogup bolmaz.”(TNA, 1810)

El ağzı büzülmaz, çelik ağzı bükülmez.”

“Elin ağzı torba değil ki büzesin.” (ADS, I, 222, 873)

“Könesiz taze bolmaz, yamansız yağşı bolmaz.”(TNA, 2032)

“Eskisiz yeni olmaz, kötüsüz iyi olmaz.”

“Eskisi olmayanın yenisi olmaz.” (ADS, I, 228, 918)

“Mıhman birinci gün gızıl, ikinci gün kümüş, üçüncü gün mis, dördüncü gün pis.”(TNA,2115)

“Misafır birinci gün altın, ikinci gün gümüş, üçüncü gün mis, dördüncü gün pis.”

“Misafirlik üç gündür.” (ADS, I, 391, 2023)

“Sabır düybi sap altın, hovlukmak düybi sap-salkın.”(TNA, 2453)

“Sabrın sonu saf altın, aceleciliğin sonu sepserin.”

“Sabrın sonu selamettir.”(ADS, I, 418, 2194)

“Tikensiz gül bolmaz, zähersiz bal.”(TNA, 2658)

“Dikensiz gül olmaz, zehirsiz bal.”

“Dikensiz gül olmaz.” (ADS, I, 241, 949)

“Yağşı gep yılanı hinden çıkarar, yaman gep gılcı gından çıkarar.”(TNA, 2801)

“İyi söz yılanı deliğinden çıkarır, kötü söz kılıcı kından çıkarır.”

“Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.”(ADS, I, 444, 2380)

“Yeriñ yırtığı yok, sözüñ sünügi yok.”(TNA, 2975)

“Yerin yırtığı yok, dilin kemiği yok.”

“Dilin kemiği yok.”(ADS, I, 243, 961)

IV. Tam Ters Anlamda Olanlar

“Açlık belasından tokluk belası yaman.”(TNA, 32)

“Açlık belasından tokluk belası yaman.”

“Aç gezmekten tok ölmek yeğdir.” (ADS, I, 110, 38)

“Alla diyen aç galar.”(TNA, 200)

“Allah diyen aç kalır.”

“Allah diyen mahrum kalmaz.”(BAAD, I, 39)

“Aş atana aş at, daş atana daş at.”(TNA, 263)

“Aş atana aş at taş atana taş at.”

“Sana taşla vurana (dokunana) sen aşla (ekmekle, pamukla) vur, (dokun)”(ADS, I, 421, 2217)

“Dost öyünde dırnak alma, düşman öyünde saç.”(TNA, 999)

“Dost evinde tırnak kesme, düşman evinde saç.”

“Dost evinde başını bağla, düşman evinde tırnağını kes.” (ADS, I, 247, 995)

“Emgegi giren bolsa tábibe garşı geler.” (TNA, 1150)

“Hastalanacaksa tabibe rastlar.”

“İyi olacak hastanın hekim ayağına gelir.”(ADS, I, 278, 1284)

“Giden bar da gelen yok.”(TNA, 1466)

“Giden var da gelen yok.”

“Gidenin geleni olur.” (BAAD I, 143)

“Oturan kız orunlu bolar.”(TNA, 2286)

“Oturan kız yerli olur.”

“Oturan karı oğlan doğurmaz.”(BAAD, II, 177)

“Öñ süreniñ burnı ganar.”(TNA, 2339)

“Önden gidenin burnu kanar.”

“Önde giden Şam’da, arkada giden handa kalır.”(BAAD I, 180)

“Son gelen aşa batır.”(TNA, 2530)

“Son gelen aşa banar.”

“Sona kalan dona kalır.”(ADS, I, 429, 2284)

DEĞERLENDİRME

Türkmen atasözleri, Anadolu sahasındaki atasözleriyle sınırlı bir karşılaştırma yapılarak incelenmiş varılan sonuçlar şu dört maddede toplanmaya çalışılmıştır:

1. Her iki sahada da hem şekil hem anlam bakımından aynı olan atasözleri dikkat çekici bir çokluktur.

2. Türkmen Türkçesinde şekil bakımından, Türkiye Türkçesine göre, kelime veya kelime gruplarının çıkarılıp, eklenmesiyle genişletilmiş ve daralmış şekilde atasözlerinin bulunması bunların asli şekillerinin hangisi olabileceği sorusunu getirmektedir. Bu durum, sadece Anadolu ve Türkmen sahası değil, diğer Oğuz grubu yazı dillerinde var olan atasözlerinin topluca mukayese edilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

3. Türkmen Türkçesinde şekil ve ifade bakımından farklı olup, anlam yönünden Türkiye Türkçesindeki atasözlerine çok yakın ve benzer olan atasözleri oldukça fazladır:

“Men gezmen nasibäm gezer.”(TNA, 2103)

“Ben gezmem nasibim gezer.”

“Kısmet ise gelir Hint’ten, Yemen’den, kısmet değilse ne gelir elden?”(ADS, I, 360,1803)

“Öten güne gün çapmaz.”(TNA, 2347)

“Geçen güne gün yetişmez.”

“Geçmişe mazi, yenmişe kuzu derler.”(ADS, I, 284, 1236)

“Palçı yalançı.”(TNA, 2404)

“Falcı yalançıdır.”

“Falcı gaybı bilse yer altından define çıkarır.”(BAAD, I, 121)

“Yalnız goldan av çıkmaz.”(TNA,2852)

“Yalnız elden av çıkmaz.”

“Bir (tek) elin nesî var, iki elin sesi var.”(ADS, I, 195, 626)

“Yaman ayaldan acdarha-da kaçıpdir.”(TNA, 2864)

“Yaman kadından ejderha da kaçmış.”

“Yaman komşu, yaman avrat, yaman at,; birinden göç, birini boşa, birini sat.”(ADS, I, 466,2516)

“Yassıdan soñ yatmak yağşı.”(TNA, 2902)

“Yatsıdan sonra yatmak gerek.”

“Yatsıdan sonra oturmaya giden ya soğan yer, ya sögen.”(BAAD, I, 203)

“Yatar garın yazıklı.”(TNA, 2917)

“Yatan karın kabahatli.”

“Yatanın yürüyene borcu vardır.”(BAAD, I, 203)

“Yekäniñ adı çenden çıkar.”(TNA, 2938)

“Tekin adı kenardan çıkar.”

“Tek durana tekne kadar yer vermişler.”(BAAD, I, 194)

“Yeten acala çäre yok.”(TNA, 2978)

“Yeten ecele çare yok.”

“Ecel ile nikahın günü şaşmaz.”(BAAD, I, 41)

“Yetimiñ hakı- belanıñ okı.”(TNA, 2994)

“Yetimin hakkı belanın oku.”

“Yetim hakkı yedi taşı deler.”(BAAD, I, 207)

Birkaç örneği verilen bu şekildeki atasözlerinin sayısı tespitimize göre 1000 civarındadır. Bir makale sınırlarını aşacağından dolayı, bu grupta olanların ayrı bir çalışma ile sunulması planlanmaktadır.

4. Türkmen Türkçesinde anlam bakımından Türkiye Türkçesine göre ters olan atasözlerinin sayısı sınırlıdır. Sınırlı sayıda olmasına rağmen tam ters anlamda olan atasözlerinin bulunmasını –çok nesnel olmamakla birlikte-temas içinde buldukları çeşitli kültürlerin etkisiyle açıklamak mümkün olabilir.

KAYNAKLAR

- 📖 Aksoy, Ömer, A., (1988), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü,(ADS) I, II, İstanbul.
- 📖 Aksoy, Ömer, A., (2004), Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler,(BAAD) I, II, Ankara.
- 📖 Bozkurt, Fuat, (1992), Türklerin Dili, İstanbul.
- 📖 Buran, Ahmet, Alkaya, E., (1999), Çağdaş Türk Lehçeleri, Elazığ.
- 📖 Caferoğlu, Ahmet, (1964), Türkmenler, Türk Kültürü, S. 20, Ankara.
- 📖 Gülsevin, Gürer, (1993), Türkmenler ve Türkmen Türkçesi, Erciyes, S. 182, Kayseri.
- 📖 Kara, Mehmet, (1988), Çağdaş Türkmen Şiiri, Türkmen Türkçesi, ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, Ankara.
- 📖 Kaymaz, Zeki., (1997) Kumuk Atasözleri, Kardeş Ağızlar, S. 2, Nisan-Mayıs-Haziran 1997, s. 5-11.
- 📖 Mämmetyazov, B., Esenmiradov, N., (1983), Türkmen Nakılları ve Atalarsözi(TNA), Aşkabad.
- 📖 Öztöpcü, Kurtuluş, (1992), Uygur Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul.
- 📖 Tekin, Talat, Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S., (1995), Türkmençe Türkçe Sözlük, Ankara.
- 📖 Türk Dil Kurumu, (1991), Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ankara.
- 📖 Yeni Türkiye Yayınları, (2002), Türkler, Cilt, 19, Ankara.

ÇOLPAN VE JUMABAYULI'DA ANADOLU KURTULUŞ SAVAŞI'NIN YANSIMALARI

The Reflection of Turkish Independence War in the Poems of Çolpan and Jumabayuli

Musa ŞENOL*

Vedat YEŞİLÇİÇEK*

Özet

“Türk Edebiyatı” kavramı Anadolu ile sınırlı değildir. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bir edebiyatımız vardır. Ancak, bu zenginlikten yeterince faydalandığımız söylenemez. İnanıyoruz ki eğitim ve öğretim faaliyetlerimizde bugün çokça kullanmadığımız Türk Dünyası edebiyatından örnekler kullanmalıyız. Bundan dolayı ana dil eğitiminde kullanılan metinlerin Türk Dünyası Edebiyatlarını da kapsamaları son derece önemlidir. Türkçe ve Türk Edebiyatı ders kitaplarına Türk Dünyası edebiyatından metinler eklenmelidir. Örnek olarak, Kurtuluş Savaşımız ortak duygulanma alanı olarak görülmektedir. Çünkü Kurtuluş Savaşımız hem Türkiye Cumhuriyeti, hem de diğer Türk Cumhuriyetlerindeki herkesi etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası Edebiyatı, Süleyman Abdülhamit Çolpan, Magjan Jumabayuli, Mankurt, Şiir

Abstract

The term “Turkish Literature” is not restricted to only Anatolia. We have a literature which expands in a vast region. However, it is not easy to say that we benefit enough from this richness. We strongly believe that we must use examples from Turkic World Literature, which as can be clearly seen we don't, during our educational activities. Therefore, it is of utmost importance to choose texts to be used in native language education from Turkic World Literature. Texts from Turkic World must be added to the textbooks for Turkish and Turkish Literature courses. As an example, our Independence War can be depicted as a means of common sentiment, as it was a common theme which arose the feelings of all of us both in the Republic of Turkey and the other Turkic Republics.

Keywords: Turkic World Literature, Süleyman Abulhamit Çolpan, Magjan Jumabayuli, Mankurt, Poem

Bugünkü Türk Devletleri medeniyetlerinin ortaya çıkışı kendi kendine oluşmuş değildir. Bu büyük mirası meydana getiren Türk boylarının başından bir ömür boyunca meşakkat ve zulüm eksik olmamıştır. Dış ve iç yıkıcıların zorlamalarını, azaplarını hiç bir millet Türkler kadar çekmemiştir. Atalarımız ve bazı Türk boyları yüzyıllar boyunca işgalcilerin zulmü altında ezilerek yaşadılar. İşgal edilen ya da mankurtların yüksek mevkilerde olduğu yurtlarda fikir birliği yapmak, bir elden bir iş görmek çok zor olmuştur. Maddi zenginliklerin vahşiyane bir şekilde talan edilmesine Türk tarihi şahittir.¹

Mankurtluk... Onun ortaya çıkış tarihi çok eski zamanlara kadar gider. Cengiz Aytmatov “Gün olur Asra Bedel” isimli eserinde mankurtluğu şöyle anlatır:

* Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Uşak Eğitim Fakültesi.

* Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Uşak Eğitim Fakültesi.

¹ Muratcan Mirzaev-Muhammed Ahmedov, "Mankurtning Manası Nime?", *Gülistan Dergisi*, s.22.

“Sarı-Özek’i işgal eden Juan-Juanlar tutsaklara korkunç işkenceler yaparlarmış. Bazen de onları komşu ülkelere köle olarak satarlarmış, satılanlar şanslı sayılırmış, çünkü bunlar bazen fırsatını bulup kaçarlar, ülkelere dönerek Juan-Juanların yaptığı işkenceleri anlatırlarmış; ama asıl işkenceyi genç ve güçlü oldukları için satamadıkları esirlere yaparlarmış. İnsanların hafızasını yitirmesine, deli olmasına yol açan bir işkence usulleri varmış. Önce esirin başını kazır, saçlarını tek tek kökünden çıkarırlarmış. Bunu yaparken usta bir kasap oracıkta bir deveyi yatırıp keser, derisini yüzermiş. Sonra bu deriyi parçalara ayırır, taze taze, esirin, kan içinde olan kazınmış başına sımsıkı sararlarmış. Buna “Deri geçirme işkencesi” derlirmiş. Böyle bir işkenceye maruz kalan tutsak ya acılar içinde kıvrılarak ölür, ya da hafızasını tamamen yitiren, ölüncüye kadar geçmişini hatırlamayan bir mankurt, yani geçmişini bilmeyen bir köle olurmuş.”

Juan-Juanların bir tutsağı mankurt yaptıkları duyulur, öğrenilirse artık onun en yakınları bile gerek zorla, gerek fidye vererek kurtarmak istemezlermiş. Çünkü bir mankurt, eski vücuduna saman doldurmuş bir korkuluktan, bir mankenden farksız olurmuş onlar için.”

Bütün devirlerde milletin içinde zorba siyaset etkisinde kendi millî tarihini unutanlar hatta kendi milletini küçük görenler mevcuttur. Eğer tarihi gelişmelere derince bir nazarla bakılacak olursa işgalcilerin hepsinin, kendilerine tabî ettikleri milletlerin millîliklerini, geçmişini yok sayıp milleti tamamıyla mankurtluğa dönüştürme maksadı güttüklerini görebiliriz. Bu çağdaş mankurtları hiç kimse esir almamıştır. Onların başlarına deve derisi geçirip güneşin altında bekletmemiştir. Fakat bunlar tam bir mankurttur. Azerbaycanlı şair, Famil Mehdi, mankurtlaştırılmış birini şiirde şöyle anlatır:

MANGURD²

Ne pis verildi dersi,
Su çilendi aşına
Devesinin derisi
Perçimlendi başına
Zülmet çöktü huşuna
Dağ uçtu yaddaşına
Gul olsa derd yarıydı,
Nöker olsa neydi ki...
Behdi ele yatdı ki,
Yükü ele eydi ki
Çevrilib mangurd oldu,
Guru baş, guru beden
Kefen çatmırdı, kefen,
Tanımadı:
Atası,
Anası kim?
Bilse bunu bilirdi:
Ağ goyunum, boz itim...
Milletin? Susdu bahdı;
Dövletin? Susdu bahdı.
İnsan cildinde sanki
Küt bir uzungulahdı.
Vetenin, elin hansı?
Bes ana dilin hansı?
Aman Allah, tapmadı,

² Dr. Halil İbrahim Usta, *Türk Dili Dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı V*, Mart 1996, s. 819.

Anıştırabilmedi
Bilmedi ki yerlidi,
Bilmedi ki gelmedi
Düşünebilmedi de,
Gurumuşdu, durmuştu.
Sanki itler, beynin
İliğin sormuştu.
Bildiği tekçe buydu:
“Sehra, sürü, boz enik”
İnsanlık, bu dünyada
Her bir derde dözenik.
Birden bir ağ sağsağan
Haray saldı: Ay aman!
Hoş dilde tuta tuta
Hardasa birini de
Çevirdiler mangurda

İşte bu mankurtlaştırma sıkıntılarını yaşayan ülkelerden olan, Özbek şairi Abdulhamit Süleyman Çolpan ve Kazak Magjan Jumabayulı, yaşadıkları sıkıntıların bir çıkışı olarak Anadolu Türklüğünün kurtuluş mücadelesini, yazdıkları şiirlerle desteklemiştir. Böylece, Anadolu'daki özgürlük hareketi bütün bir Türk dünyasının özgürlük mücadelesi olarak algılanmıştır.

Büyük Özbek şairi Çolpan 1897 yılında Andican vilayetinde doğmuştur. Babası Molla Muhammet divan oluşturacak kadar şiir yazmış aydın bir şahsiyettir. Çolpan öğrenimini Andican ve Taşkent'te tamamlamıştır. Türkçe, Arapça ve Farsçayı iyi derecede öğrenmiş, şarkın klâsikleri olan Firdevsi, Sadi, Mevlana, Hafız, Hayyam gibi büyük söz ustalarını okumuştur. Bununla yetinmeyip Rus ve Batı edebiyatlarının klâsik ve modern yazarlarını da okuyup tanımıştır. Bu arada Türkiye Türkçesini öğrenmiş, yenileşme devri Türk edebiyatçılarına takip edip okumaya başlamıştır.³

Bir müddet gazetecilik yaptıktan sonra Başkurt Millî Hükümetinin Sekreterliğini de yapmıştır. Halk tarafından çok sevilen ve şiirleri elden ele dolaşan Çolpan, yönetim tarafından defalarca hapsedilmiş, 4 Ekim 1938'de öldürülmüştür. 1956 yılında ise aklanmıştır.⁴

Şiirlerinde duru ve akıcı bir dil kullanan, millî duyguları, hürriyet fikrini ateşli bir şekilde dile getiren şair Kurtuluş mücadelemize şöyle seslenmektedir:

TUFAN⁵

Anadolu Kışlagının Muzaffer Ordularıge'

Ey İnönü, ey Sakarya, ey istiklâl erleri
Millî Misak alınağa toktalmasdan ilgeri!
Bilemez kim, cennet kebi toprağınız yavlarının
Gödeklerni yastaguçı ayakları astıda,
Bilemez kim, tavuşınız haksız çıkkan davlarının,
İnsafsızca şavkınlarının, huruşlarının pestide

Bilemez kim, medeniyet beşigide olturan
Celladların bütün tama ve hısları sizlerde,
Bilemez kim, azadlık dep şavkun kılğan bakırgan
Börilernin aç közleri, altun tola yerlerde.

³ Dr. Ertuğrul Yaman, *Çağdaş Özbek Şiiri*, Türk Dili, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 531, Mart 1999, s. 905-977.

⁴ Ertuğrul Yaman, *age.*, s. 905-977.

⁵ Dr. Hüseyin Özbay, *Çolpan'ın Şiirleri*, Ankara 1993, s. 328.

Bilemez kim, unlar sizni yaşamakka koymaylar
Bilemez kim, kanınızı tamçı tamçı içeler
Bilemez kim, unlar sire yuvaş halkını sevmeyler,
Bilmez kim toprak uçun insanlıktan keçeler.

Bilemez kim, siz yoksullar son çakda
Şunday yaman düşmanlarının kolıda
Mengi esir, mengi tutkun bolışını
İstemededen kolğa yarag aldınız.

Bilemez kim, katar katar kışlaklar,
Sinesige nan toldırgan topraklar,
Ot içinde, şunun uçun ölüşni
Artıü körüp canını otka soldınız.
Cannı kanga okka otka soldınız.
Fakat bu kün tatlı bir öç aldınız,
Yene bir kor tarihlerde kaldınız!

Ey istiklal, ey Sakarya, ey İnönü erleri
Yür, mazlumlar tufanının öç alguçı selleri!

TUFAN⁶

Anadolu'nun Muzaffer Ordularına

Ey İnönü, ey Sakarya, ey istiklal erleri
Misak-ı Millî alınana kadar durmadan ileri
Bilemezler ki, cennet gibi toprağımız, düşmanların
Bebekleri (bile) çiğneyen ayakları altında(dır)
Bilemezler ki, sesiniz; haksız işgallerin
İnsafsızca şamatalarının içinde (boğulmuş)

Bilemezler ki medeniyet beşiğinde oturan
Cellâtların bütün tamah ve hırsları sizlerde
Bilemezler ki hürriyet deyip şamata yapan, haykıran
Kurtların aç gözleri altın dolu yerlerde
Bilemezler ki onlar sizi yaşamaya bırakmazlar
Bilemezler ki kanınızı damla damla içlerler.
Bilemezler ki onlar asla sakin halkı sevmezler.
Bilemezler ki (onlar) toprak için insanlıktan geçerler.

Bilemezler ki siz yoksullar son anda,
Bu derece kötü düşmanların elinde
Ebediyen esir kalmayı,
İstemediğiniz (için) elinize silah aldınız.
Bilemezler ki katar katar şehirler, köyler

Bağrında ekmek dolu topraklar,
Ateş içindeyken, bunun için ölümü
Göze alıp canınızı ateşe attınız.
Canınızı kana, oka, ateşe attınız.

⁶ Dr. Hüseyin Özbay, *age.*,s. 329.

Fakat bu gün, tatlı bir öç aldınız.
Yine, ateşli(kor) bir tarih yarattınız!

Ey istiklal, ey Sakarya, ey İnönü erleri,
Yürüyün, mazlumlar tufanının öç alıcı selleri!

Magjan Jumabayulı da kurtuluş mücadelemize destek veren ve Anadolu'daki Türklere seslenen şairlerimizdendir. Kazak Türklerinin büyük şairi Magjan Jumabayulı, Balkaş gölünün doğusundaki Sasık Kөл bölgesinde doğmuştur. Önce Tatar medreselerinde, sonra Omsk ve Moskova'da okur. Edebiyat ve Sanat Entitüsü'nü bitirir. İlk şiirleri 1909'da Kazak gazetesinde yayımlanır.⁷

Milliyetçi ve lirik bir şair olan Jumabayulı, klâsik Türk ve Avrupa edebiyatlarını çok iyi biliyordu. Avrupalı şairlerden çeviriler yapmış, onların sanatlarından faydalanmıştır. Kazak şiirinin pek ileri olmadığı bir devirde yaşamış, fakat Kazak şiiri onun yazdıklarıyla gelişme göstermiştir.⁸

Jumabayulı kendisine yapılan bütün baskılara rağmen milletin uyanması için elinden geleni yaptı. Bu hareketleri sebebiyle Stalin'in "temizlik harekâtı" denilen milliyetçi aydınları ortadan kaldırma siyasetinin kurbanı oldu ve öldürüldü.⁹

Magjan Jumabayulı'nın "Çolpan" (1912, Kazan), Öleñder (1922, Kazan), ve "Magjan Cumabayef Öleñderi" (1923, Taşkent) adlı şiir kitapları bulunmaktadır. Ölümünden 1988 yılına kadar milliyetçilik ve Türkçülüğü anlattığı için eserlerinin yayınlanması ve okunması yasaklandı. Şiirlerinin özellikle millî duyguları ve heyecanları yansıtanları, bilhassa Doğu Türkistan'daki Kazaklar arasında ezberlenerek, ağızdan ağza dolaşarak yayıldı. Bu zaman zarfında ezberleyenler tarafından el yazısıyla çoğaltılarak günümüze kadar ulaştı. Cumabayulı'nın şiirlerinin tamamına yakını ve nesirleri 1989 yılında Almatı'da "Mağcan Cumabayef Şığarmaları" adıyla yayınlanmıştır.¹⁰

Kazak Türklerinin millî şairi olan Magjan Jumabayulı, Sovyetler Birliği döneminde Rusların, Kazakları kendi özünden, değerlerinden koparma ve sindirme politikalarına karşı halkı uyandırmaya çalışmakla yetinmemiş, 1919 yılında İstanbul'un işgali üzerine, "Uzaktaki Kardeşime" (Alıstağı Bavrıma) şiirini yazarak, binlerce kilometre öteden Türkiye Türklerine şöyle seslenmiştir:

ALISTAGI BAVRIMA¹¹

Alısta avır azap şekken bavrım.
Kuarğan beyşeşektey kepken bavrım.
Kalmağan kalın cavdın ortasında
Köl kılıp közdin casın tökken bavrım.

Alındı avır kayğı capkan bavrım.
Ömrinşe capa körgen cattan bavrım.
Tüksiygen cüregi tas cavır candar
Tiridey terin tonap catkan bavrım.

Apırmay, emes pe edi altın Altay
Anamız bizdi tapkan; asav tayday
Bavrında cürmep pedik salıp oynak?
Cüzimiz emes pe edi carkın ayday?

⁷ Ahmet Buran-Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yay., 2. baskı, Ankara, 2001, s.195.

⁸ *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, C. 28 (Kazakistan Edebiyatı II), TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2004, s.34.

⁹ *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 4 (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), 3. baskı, Ankara, 1998, s. 440.

¹⁰ Ferhat Tamir, *Mağcan Cumabayef Öleñderi (Mağcan Cumabayulı'nın Şiirleri)*, TKAE Yay., Ankara, 1993, s.13-16.

¹¹ Ahmet Bican Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1989.

Alalı altın saka atıspap bek?
Tebisip bir tösekte catıspap bek?
Altayday anamızdın ak sütinen
Birge emip, birge demin tatıspap bek?

Turmap bed bizdin üşin möldir bulak
Sıldırıp, sılık-sılık tavidan kulap?
Dayar bop uşkan kustay, sokkan kuyın,
Tilesek, bir- bir tulpar beyne pırak?

Altaydın altın küni erkeletip
Kelgende colbars bop, cana er cetip.
Akteniz, Karateniz arcağına,
Bavırım, meni tastap kaldın ketip!

Men kaldım cas balapan, kanat kakpay;
Uşam dep umtılsam da damıl tappay,
Cön silter, col körseter can bolmadı!
Cavız cav koysın ba meni endi atpay?!

Korğansın cas cürekke oğı battı.
Künesiz taza kanım suvday aktı
Kansırıp elim kurıp esten tanım,
Karanğı abaktığa berik captı.

Körmeymın keşe cürgen kır, saydı da,
Kündiz- kün, tünde- kumis aydı da,
Ardaktap, şın cibektey orayğa orap
Ösirgen altın anam Altay'dı da.
Apırmay, ayrıldık ba kalın toptan
Şayılıp kaytpaytuğın cavğan oktan
Türiktin colbarıstay cüreginen,
Şını men korkak kul bop cavdan bukkan?

Şark urıp erkke umtılgan Türk canı
Şını men avırdı ma bitip halı?!
Ot sönip cürektegi, kurıdı ma
Kaynağan tamırdağı ata kanı?

Bavırım! Sen o cakta, men bu cakta,
Kayğıdan kan cutamız, bizdin atka
Layık ba kul bop turuv; kel keteyik
Altay'ğa ata miras altın takka.

UZAKTAKİ KARDEŞİME¹²

Uzakta ağır azap çeken kardeşim!
Kurumuş Lale gibi çöken kardeşim!

¹² Ahmet Bican Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1989.

Etrafını sarmış düşman ortasında
Göl kılıp göz yaşını döken kardeşim!

Önünü ağır kaygı örtmüş kardeşim!
Ömrünce ağır kaygı örtmüş Kardeşim!
Hor bakan, yüreği taş, kötü düşman
Diri diri derdini soymuş kardeşim!..

Ey pirim! Değil miydi Altın Altay
Anamız bizim? Bizlerse birer tay,
Bağrında, yürümedik mi serazat?
Yüzümüz değil miydi ışık saçan ay?

Alaca altın aşık atışmadık mı?
Tepişip bir döşekte yatışmadık mı?
Anamız olan Altay'ın ak sütünden
Beraber emip beraber tatışmadık mı?

Akmadı mı bizim için dupduru bulak,
Şarıldayıp şarıl şarıl dağdan inerek?
Hazırdı uçan kuş, kopan yel gibi
Dilesek bir bir er atlar, tıpkı Burak!

Altay'ın altın günü nazlanarak
Gelende, sen pars gibi bir er olarak,
Akdeniz, Karadeniz ötelere,
Kardeşim, gittin beni bırakarak!...

Ben kaldım yavru balaban, kanat açamam,
Uçam diye davransam bir türlü uçamam,
Yön bulduran, yol gösteren can kalmadı;
Yavuz düşman koyar mı şimdi beni vurmada?

Kurşunlar genç yüreğime saplandı,
Günahsız taze kanım su gibi aktı;
Kansız kalıp, kuruyup bayıldım,
Karanlık mahbese sıkıca kapattı.

Görmüyorum artık gece gezdiğim kır,ovayı,
Gündüz güneşi, gece gümüş nurlu ayı;
Nazlı nazlı ipek kundaklara sarmayıp
Bizi büyüten altın anam Altay'ı

Ey Pirim! Ayrıldık mı ulu bütünden?
Dağılıp yılmayan yağın oklardan
Türk'ün pars gibi yüreği varken
Gerçekten korkak kul mu olduk sinip düşmandan?

Kudretli olmak isteyen Türk'ün canı
Gerçekten bitap düşüp kalmadı mı hali?
Yürekteki ateş söndü mü, kurudu mu?

Damarında kanayan atalar kanı?

Kardeşim! Sen o yanda, ben buyanda,
Kaygıdan kan yutuyoruz, bizim adımıza
Layık mı kul olup durmak, gel gidelim
Altay'a atadan miras Altın tahta.

Türk dünyası edebiyatlarında bu örnekleri çoğaltmak elbette mümkündür. Önemli olan, tarihi insanlık tarihine denk bir milletin insanların ayrı coğrafyalarda yaşamalarına rağmen buldukları “kolektif ruhtur”. Bu ruh, istiklâl mücadelesini yaşayan biz Anadolu Türklerine manevî bir destek sağladığı gibi, ayrı coğrafyalarda aynı dilin farklı kolları ile beslenen ve aynı kültür pınarından serinleyen bir milletin ortak duruşunu ve duygulanma alanını da ortaya koyar.

Çolpan, şiirini Anadolu'nun muzaffer ordularına ithaf eder; “Misak-ı Millî” sınırlarının fethine kadar bu soylu baş kaldırışın devamını öğütler. Bağımsızlığını kaybeden milletlerin çocukları, onu işgal eden askerlerin çizmeleri altında ezilmeye mahkûmdur... Onlar İnsanların kanını damla damla içerler. Bu durumdan kurtulmanın tek çaresi ise bağımsızlık mücadelesidir...

Cumhuriyetimizin banisi M. Kemal Atatürk, “Bağımsızlık benim karakterimdir.” derken bu ortak, kolektif düşünce dünyamızın özetini yapmaktadır. Çolpan'ın İstiklâl Savaşına verdiği bu moral destek yanında, giriştiği mukayese de oldukça dikkate değerdir. Kısaca, özgürlük, onur ve haysiyeti; müstemleke ise onursuzluğu ve haysiyetsizliği temsil etmektedir. Yine ulu önderin, İstanbul'a demirlemiş düşman gemilerine bakarak söylediği “Geldikleri gibi giderler.” sözü bu soylu direnişin kararlılığını ortaya koymaktadır. Anadolu'da yaşanan bu direnişin bir başka onurlu sesi de Mehmet Emin Yurdakul'dur. “Anadolu'dan Bir Ses Yahud Cenge Giderken” adlı şiirinde

Ben bir Türk'üm dinim cinsim uludur
Sinem özüm ateş ile doludur,
İnsan olan vatanının kuludur,
Türk evlâdı evde durmaz giderim¹³

mısraları ile haykırır. Bu haykırış Çolpan'ın, Jumabayulı'nın duyguları ile örtüşür.

Jumabayulı “Uzaktaki Kardeşime” şiirinde; Anadolu'daki kardeşlerine seslenir; onları düşman ortasında gözyaşı dökerken görür. Bu gözyaşı anaların, nişanlı kızların, babaların, kardeşlerin “vatan” uğruna vazgeçtikleri civanmertlere akıtılmaktadır. Yoksa bir tereddüt ve asla bir korku, çaresizlik gözyaşı değildir. M Akif'in “Bülbül” şiirinde “Bursa”nın işgaline döktüğü gözyaşına denk bir gözyaşıdır. Şair,

.....
Eşin var, aşyanın var, baharın var, ki beklerdin
Kıyametler koparmak neydi, ey bülbül, nedir derdin?
.....
Hayalimden geçerken şimdi, fikrim hercümerc oldu
Selahaddin-i Eyyubilerin, Fatihlerin yurdu.

Benim hakkım, sus ey bülbül! Senin hakkın değil matem!¹⁴

mısraları ile vatanın işgaline gözyaşı döker. Bu gözyaşı en sevdiğini, varlığının parçasını kaybeden bir insanın acısına benzer bir sızı ve bağlılığı sembolize eder. Tıpkı “bülbülün güle” bitmez sevdası gibi.

M. Akif bu direnişi Türk dünyasının diğer şairleri gibi ruhunda duymuştur. M Emin Yurdakul'un:

Bırak beni haykırayım, susarsam sen matem et;
Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet,

¹³ M. Emin Yurdakul, *Türkçe Şiir*, (Büyük Türk Klâsikleri, Ötüken-Söğüt Yay. C. 10, 1998, s. 316)

¹⁴ M. Akif Ersoy, *Safahat*, 7. Kitap, Alperen Yay., İstanbul 1987, s. 551-552.

Sevenleri toprak olmuş öksüz bir çocuk gibidir.¹⁵

mısraları, yine bu ortak duyguların edebiyata yansımış çığılığı gibi veya bir daveti olarak algılanabilir. İşte bu ortak duygulanma, hissediş ve direnişin ölümsüz destanlarından biri de Çanakkale Şehitleri adını taşır. Şiirde Akif, bu direnişin ölümsüz kahramanlarına,

Şu boğaz harbi nedir? Var mı ki dünyada eşi?
En kesif orduların yükleniyor dördü beşi,

Yaralanmış tertemiz alnından uzanmış yatıyor,
Bir hilâl uğruna, yâ Râb, ne güneşler batıyor,
Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker
Gökten ecdâd inerek öpse o pâk alnını değer
Ne büyüsun ki kanın kurtarıyor tevhidi
Bedr'in aslanları ancak bu kadar şanlı idi

Ey şehid oğlu şehid, isteme benden makber,
Sana ağuşunu açmış duruyor peygamber.¹⁶

mısraları ile seslenir. Jumabayulı'nın Sovyetler döneminde çektiği sıkıntıların verdiği acıyla, seslendiği Anadolu orduları, Akif'in bu şiirinde de aynı duygularla ele alınır, övülür. Her iki şiir de tarihi kökleri bir ortak alan olarak ele alır ve mazimizin bize verdiği kudretle bu direnişin kazanılacağı fikri ön plana çıkarılır.

Bu iki şiir madde ile ruhun bir bedende, "bir millete" dönüşünün ölümsüz izlerini yansıtır.

Süleyman Nazif 1915'te yayınladığı bir yazıda bu ortak duygulanma ve kolektif ruhu şöyle ifade eder: "Ey şüheda-yı mübareke, Ey bu vatanın tarihinde ve kalbinde ilelebed yaşayacak evladı... Her sülale ve silsilesi başka bir matemin âşına-yı ebed mahzunu olan Anadolu..."¹⁷ Aynı duyguları "Kara Bir Gün"¹⁸ adlı yazıda da görmek mümkündür.

Hem bugünkü Anadolu'nun dışında meydana getirdiğimiz edebiyatta hem de yaşadığımız coğrafyada bu hayasız saldırıya, yok etme hareketine karşı topyekûn bir direniş organize edilirken, insanımızın yaşadığı bir başka hadise de yüzyıllardır beraber yaşadığı milletlerden gördüğü ihanettir. Bu ihanet, şuurlu Türk aydınını derinden yaralamış, dolayısıyla bu sıkıntılı direnişin bir başka ortak teması olarak yaygın biçimde şiirimize ve nesrimize konu olmuştur.

Emin Bülent Serdaroğlu, bu kutlu direniş sırasında İstanbul'da yaşadığı bir hadiseyi "Kin" adlı şiirinde mısralaştırır.

.....
Garbın cebîn-i zâlimi afv etmedim seni
Türk'üm ve düşmanım sana, kalsam da bir kişi

.....
Kabrinde müsterih uyu en nâm-dâr atam
Evlâdının bugünkü adı sâde intikam¹⁹

¹⁵ M. Emin Yurdakul, *Türk Sazı*, (Büyük Türk Klâsikleri, Ötüken-Söğüt Yay. C. 10, 1914, s. 322.

¹⁶ M. Akif Ersoy, (Haz. M. Necati Bursalı), *Safâhat*, Çile Yayınları, İstanbul 1997, s.407.

¹⁷ Süleyman Nazif, *Batarya İle Ateş*, İstanbul 1917, s. 100-101

¹⁸ Süleyman Nazif, *Hadisat*, 9 Şubat 1919

¹⁹ M. Kaplan, *Şiir Tahlilleri, Tanzimat'tan Cumhuriyete I*, Dergah Yay., İstanbul 2004, s. 163.

Şiir Girit Müslümanlarına ithaf edilmiştir ve Türk coğrafyasının bütün alanlarda yaşadığı “mankurtlaşma” mücadelesine bir başkaldırı olarak algılanabilir. Zengin örneklerle meseleyi derinleştirmek mümkündür. Ancak Türk dünyasının yaşadığı sıkıntıları, ortak bir duygulanma alanı olarak edebiyatlarında görmekteyiz. Ortak dil, ortak edebiyat Gaspıralı'nın hayali olan “Dilde, fikirde, işte birlik.” hedefi ile örtüşür.

Başka bir deyişle Anadolu'daki istiklâl mücadelesi aslında bütün bir Türk dünyasının var oluş mücadelesi haline gelmiş, Türk edebiyatının farklı alanlardaki neşriyatı da bu duyguların ortak ifade alanı olmuştur.

Orta Asya steplerinden hareket eden bozkır kültürünün, Arap yarımadasına değen ruhla birleşip vücut bulması, belki de Türk'ün en güzel tarifidir. Vücut bulan medeniyet, bugünkü durumuyla yine bütün dünyaya yön verecek kabiliyettir. Bu kabiliyet, yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere millet olma şuuruna ulaşmakla mümkündür. İşte ortak bir edebiyat ve kültür alanının gelişmesi bu hedeflere ulaşmanın en sağlıklı yolu olacaktır.

Sonuç

Bugün Türk dili dünyanın en yaygın konuşulan dillerinden birisidir. Büyük bir medeniyet dili olan ve dünyanın en geniş coğrafyasında konuşulan Türkçe ile dağınık durumdaki Türk boyları öncesine göre daha yakın münasebet içerisine girmiş bulunuyor. Türkiye Türkleri olarak bizim soydaşlarımızla ilişkilerimiz son yıllara kadar yok denecek kadar sınırlı kalmıştır. Ancak 1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılması ve baskı rejiminin kısmen sona ermesiyle Türk dünyası sesini duyurmaya başlamış Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylece Türkiye için dünya Türklüğünü daha yakından tanıma ve onlarla siyasî, sosyal ve kültürel münasebetler kurma imkânı doğmuştur.

Edebiyat, bir milletin tarihî derinliklerini, kültürel zenginliklerini gösteren önemli unsurlardan birisidir. Çünkü edebî verimlerde milletlerin tarihî olaylarını, alışkanlıklarını, örf ve adetlerini kısaca hayat tarzını bulmak mümkündür. Tarihî geçmişi, medeniyeti, gelişmiş düşünce birikimi olmayan milletlerin edebiyatları da yoktur. “Dil öğretimi kültür öğretimidir. Bir dilin öğretiminde o dilin kültürel derinliğinin de birlikte öğretilmesi gerekmektedir.”²⁰

Türk milleti zengin bir edebiyatın mirasçısıdır. Fakat biz bu zengin mirastan yeteri kadar yararlanamıyoruz. Türk edebiyatı demek sadece Anadolu edebiyatı demek değildir. Çok geniş sahaya yayılan bir edebiyata sahibiz; ama kendi edebiyatımızdan yeterince haberdar değiliz. Anadili öğretiminde yararlandığımız metinleri seçerken Türk Dünyası Edebiyatlarından metinler almalıyız. Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı ders kitaplarında mutlaka Türkiye dışındaki Türk Edebiyatlarından metinler olmalıdır.

²⁰ Musa Çiftçi, *Türkçe Öğretiminde Temel İlkeler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afyon 1998, s. 63.

HAREZM TÜRKÇESİNDE İKİLEMELER

Hendiadyoins in the Kharezm Turkish

Funda TOPRAK*

Özet

Harezmi Türkçesi Türk dilinin Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine bir geçiş dönemi olması açısından önem taşır. Bu dönem üzerinde az çalışılmış sahalardan biridir. Bu çalışma Harezmi Türkçesine ait dört eser Kısasü'l-Enbiyâ, Nehcü'l-Ferâdis, Mu'înü'l-Mürîd ve Mukaddimetü'l-Edeb'ten yola çıkarak dönemin ikilemeleri üzerine yapılmış bir incelemedir. Bilindiği üzere Eski Türkçeden itibaren ikilemeler diğer dillerden daha işlevlik olarak Türkçede kullanılmıştır. İfade gücünü geliştiren, zenginleştiren bu yapı Harezmi Türkçesi metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmamızda Harezmi Türkçesinde ikilemeler, yapı, şekil ve kullanılan dil açısından tasnif edilmiş, örnekleri verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkileme, Harezmi Türkçesi, hendiadyoin, tekrarlar.

Abstract

Kharezm Turkish is too important because of its being transitional period from the Kharahanid Turkish to the Chaghatai Turkish. There is no many studies carried out about this period. This article is a research deals with hendiadyoin of Kharezmî period, based on four main sources of that period, Kısasü'l-Enbiyâ, Nehcü'l-Ferâdis, Mu'înü'l-Mürîd and Mukaddimetü'l-Edeb. As known, hendiadyoins, since the Old Turkish, have been used in Turkish so much beautifully and frequently that we can't observe them in the other languages. The texts of Kharezmî sources are full of these hendiadyoins which improve the way of expression and enrich it.

Keywords: Hendiadyoin, Kharezmî Turkish, repeats

“İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır. İkileme Osmanlıcada “atf-ı tefsiri”; Fransızcadaki “redoublement, hendiadyoin”; İngilizcede “reduplication dual, hendiadyoin”; Almandaki “verdopplung, Zwillingsformen, hendiadyoin” terimleriyle karşılanır.”¹

Türk dilinin ilk gramer-sözlüğü olan Divanü'l-Lugati't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud, Türkler arasında Oğuzların kelimeleri ikilemeli olarak kullandığını belirterek “*bilinmelidir ki Oğuzların dili incedir, Türklerin birisi asıl ve kök öbürüsü takıntı olmak üzere çift olarak kullandıkları her bir ismin ve fiilin Oğuzlar takıntı olanını kullanırlar. Halbuki öbür Türkler, bunu tek olarak söylemezler. Söz gelimi, Türkler bir şeyi kattıkları zaman kattı kardı , derler. Burada kök olan kattı'dır. Kardı kelimesi takıntıdır. Oğuzlar bir şeyi bir şeyle karıştırdıkları zaman kardı deyip asıl olanı bırakırlar. Yine böyle Türkler edhgü yawlak derler, iyi kötü demektir. Edhgü = iyi, yawlak = yawuz, kötü, anlamındadır. Bu ikisini birlikte kullanırlar. Tek olarak birisini kullanmazlar. Oğuzlar ise bunları tek, yalnız olarak tanırlar*” açıklama ve örneklerini vermektedir.²

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

¹ Vecihe Hatipoğlu, *Türk Dilinde İkileme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s.9.

² Besim Atalay, *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi*, C. I, s. 432.

Vecihe Hatipoğlu'nun da belirttiği gibi “*Türkçe ikileme konusu ele alınmadan yapı bakımından aydınlatılamaz...İkileme Türkçenin zenginliğidir, yaratma gücüdür. Türk düşüncesindeki anlam bolluğunu kavram inceliğini karşılamak üzere sözcük kurar gibi türlü yönlerden birbiriyle ilgili iki sözcük yan yana getirilir ve yeni bir anlatım yolu yaratılır...İkileme aslında anlam gücü sağlamak için yaratılan bir psikoloji ve müzik olayıdır.*”³

İkilemeler üzerine yapılmış çalışmalarda eksik bir bölüm olan *Harezmi Türkçesinde İkilemeler*, çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Harezmi Türkçesi 13. yüzyıldan itibaren Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı kesimlerinde kısmen Oğuz ve Kıpçak yerli ağızlarının tesiri altında Karahanlı Türkçesi temelinde şekillenen ve bir geçiş dili özelliği gösteren döneme verilen isimdir. Çalışmamız bu döneme ait eserlerden Nehcü'l-Ferâdîs, Kısasü'l-Enbiyâ, Mu'î nü'l-Mürî d ve Mukaddimetü'l-Edeb üzerine dayanmaktadır.

Harezmi Türkçesinde İkilemeleri incelerken Osman Nedim Tuna⁴, Saadet Çağatay⁵ ve Vecihe Hatipoğlu⁶ nun çalışmalarındaki tasnif esas alınmaya çalışılmıştır.

I. Fonetik Açısından Harezmi Türkçesinde İkilemeler

- Birinci sözcük vokalle başlayıp ikinci sözcük konsonantla başlayabilir: *arığ sılığ, ağığ sızlağ, ew bark, uluğ bedük, uruğ kadaş, uruş kiriş, ot yalın, oyun kültü, eş koldaş* vb.
- Birinci sözcük konsonant ikinci sözcük vokalle başlayabilir. Bu tür örnekler az sayıda görülmektedir: *yem içim, buşuğ açığ*
- İki sözcük de konsonantla başlayabilir: *büken bağursak, çerig kara, sıduk yarıuk, katış karış, koy kuzı yer kök, kul karavaş, yak yawuk, yaman yawuz*, vb.
- İki sözcük de vokalle başlayabilir: *ata ana, iñen üküş, oğul uşak*,
- Söyleyiş açısından düz vokaller yuvarlaklara, yine aynı şekilde tonlu sesler de tonsuz seslere oranla daha kolay söylenildiği için söyleyiş kolaylığı olan sözcükler önde, diğerleri ikinci sözcük olarak arkada kullanılmaktadır: *uruş kiriş, açığ süçüğü, buşuğ açığ, bay çığay* vb.

II. Harezmi Türkçesi İkilemelerinde Aliterasyon

Türkçenin zenginliklerinden olan ikilemelerde Harezmi Türkçesi döneminde de aliterasyon görülebilmektedir. Bu aliterasyon ikilemelerin iki ögesinin de aynı sesle başlaması veya bitmesi yahut sözcük içindeki seslerin birbirine benzemesi şekillerinde görülebilmektedir: *ast üst, bağ borlak, toğ toz, toğ tofrak, kap karındaş, kap kayaş*

Harezmi Türkçesindeki ikilemelerde aliterasyonun bir başka şekli olan aynı kökten iki sözcüğün ayrı gramatikal şekillerde kullanıldığı örneklere de rastlanmaktadır: *yok yodun, sansız sakışsız, kap kayaş vb.*

III. Şekil Açısından Harezmi Türkçesi İkilemeleri

1. İkilemedeki iki sözcük de aynı eki alabilmektedir:

- *erkekli tişili* : “erkekli dişili”, *ol tağda erkekli tişili eki arslan yoluktı*, (144r21 KE)
- *küçlüg erklig* : “güçlü kuvvetli”, *bizlerdin küçlüg erklig melike-sen bakğıl*. (148r6KE)
- *öñlü soñlu (bol)*:- “sonuçlanmak”, *muhtelif boldı işler, öñlü soñlu boldı işler*. (203-1ME)

³ Vecihe Hatipoğlu, *age.*, s.9-11.

⁴ Osman Nedim Tuna, “Türkçede Tekrarlar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C III, 1948 s.429-447 ve aynı dergi, C IV Sayı 1-2, 1950, s.35-82.

⁵ Saadet Çağatay, “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara Üniversitesi Yay. No.279, Ankara 1978, s.29-66.

⁶ Vecihe Hatipoğlu, *age.*, s. 11.

- *saçım sakalım* : “saç sakal”, *ey anam oğlu saçım sakalım tutmağul*, (126v11,12KE)
- *sansız sakışsız* : “sayısız”, *munça sansız sakışsız erke bardım teyür-sen*. (399-1NF) (180r19KE)
- *tapuğçı yumuşçı*: “hizmetçi”, *bizge niçe bakar-sen, biz kamuğ tapuğçı yumuşçılar-miz*. (183r21KE)
- *yerni kökni* : “yer gök”, “*yerni kökni yaratğan Tañrı* (79-12NF)

2. İkilemenin iki sözcüğü de farklı ekleri alabilmekte ya da biri ek alıp diğeri yalın halde kullanılabilmektedir.

- *arığsız sasığ* : “kirli, pis”, *eñ soñı itler öler kalur arığsız sasığ et*, (238v7KE)
- *aşlık tarığ* : “buğday zahire”, *aşlık tarığ bolmuşda yegü çaklığ tögdürür erdi*. (92v10KE)

3. Aynı sözcüğün farklı şekillerinde de ikileme yapılabilmektedir.

- *boş eyesiz* : “başı boş, sahipsiz”, *yılkı karaları boş eyesiz kalıp turur*. (228r1KE)
- *el künin* : “halk, topluluk” *eger kızını bermez erse men barıp el künin bozar-men*. (63v3KE)
- *kadğuluğ muñluğ*: “sıkıntılı, üzüntülü”, *kadğuluğ muñluğlarka buluşsunlar, ölümge anuk tursunlar*, (236v13KE)
- *küçlüğ kavı* : “güçlü kuvvetli”, *ba 'zılar küçlüğ kavı erdiler*, (138r17KE)
- *muñ kadğu* : “sıkıntı, üzüntü”, *kaçan muñ kadğuğa mübtelâ bolsalar Mekkege kişi ıdıp kurbân kılur erdiler*. (29v13KE)
- *oyun kültgü* : “oyun eğlence”, *oyun kültgü birle raks u tarâb kılı başladı*. (248v10KE)
- *pelidlik arığsızlık*: “pislik murdarlık”, *hemşe pelidlik arığsızlık birle 'ömrünü keçürgen za 'ıfa turur*. (68-4NF)
- *tetik 'akıllığ* : “zeki, akıllı”, *bir tetik 'akıllığ kızı bar erdi*. (231r15KE)
- *tün kün* : “gece gündüz” *eger ümmetleriñ tün kün içinde on namâznu öteyü bilmeseler, taksîrlık kılğaylar*. (59-8NF) (18v12KE) (172/2MM)
- *tünle kündüz* : “gece gündüz”, *Beytü'l-Ahzân içre kirip tünle kündüz uñranu, yüzi körklüg Yüsufnu hakda kolğan Ya 'küb ol*. (61v9KE)
- *yığı çoğı* : “ağlayıp, inlemek”, *yığı çoğı sahâbelerdin ôâhir boldı*, (236r3KE)
- *yığı sığıt* : “ağlayıp, inlemek”, *yığı sığıt kopardılar*, (242v3KE)

4. İkilemelerin unsurları arasına başka sözcükler girebilmektedir.

- *yoksuz çığay* : “yok yoksul”, *mâlim kâfirğa bolmasun tep yoksuz müsülmân çığaylargâ berdim*. (161v5KE)

5. Az sayıda da olsa üçlemeler görülebilmektedir.

- *et+ ten+ süñük+* : “ten, vücut, kemik”, *öldüm telim yıllar keçti etim benim süñüküm çürüdi*. (171r21KE)
- *sığıt inçık yığı*: “ah vah etmek, ağlayıp inlemek”, *tiñleyü turdum tükel yaş ün sığıt inçık yığı*, (238v4KE)

- *yorumçı müneccim+ kâhin+*: “müneccim”, *tañdası yorumçı müneccimlerini kâhinlerini yıgıp sordı.* (38r2KE)

6. Aynı kelimenin tekrarıyla ikilemeler yapılabilir. Bunların bir kısmı yardımcı fiillerle kullanılmıştır. Bu şekilde kullanılan ikilemelerde Arapça ve Farsça kelimelerin de kullanıldığını görebiliyoruz.

- *adın adın* : "başka başka", *ol sağı dört adaklıg, tegme bir ayakı adın adın gevherdin.* (96v4KE)
- *akru akru* : "yavaş, yavaş", *çerig aldı akru akru Kistrâge bildürmedin bir yıgaçlık yerge keldi.* (231v6KE)
- *azın azın* : “azar azar”, *azın azın içürdi aña kadğuni.* (80-2ME)
- *kaç kaç* : “tekrar tekrar”, *kaç kaç yuldi evürdi anı,* (92-5ME)
- *katre katre* : “damla damla”, *körklüg yañaklarıdın katre katre yaş tama başladı.* (237r17KE)
- *koş koş* : “tekrar tekrar”, *koş koş sözledi, koşa koşa kıldı sözni.* (46-3ME)
- *ögür ögür* : "bölük bölük", *yâ Muhammed körseñ xalâyıkları Tañrınıñ dîninge kirürler ögür ögür.* (83-7NF)
- *pâra pâra* : "parça parça", *minberke barsam bağrım pâraları endâmumdın uşak bolup pâra pâra tüşer.* (175-14NF)
- *zâr zâr* : “ağlama, feryat”, *bir kimerse Rebbi birle münâcât kılur takı zâr zâr yıgılayur.* (176-7NF)

7. Harezmi Türkçesinde ikilemelerin unsurlarının yer değiştirmesi az sayıda da olsa görülebilmektedir.

- *arığ sılığ* : “temiz, pak”, *hây Eymene ol arığ sılığ turur.* (183v6KE)
- *silig arığ* : “temiz pak”, *El-hak amul tüzün kılığ, silig arığ hadd-i safâ.* (2v3KE)

IV. Harezmi Türkçesinde Fiil İkilemeleri

Harezmi Türkçesi eserlerinde fiil ikilemeleri dört şekilde karşımıza çıkmaktadır.

1. Aynı zamana ve aynı şekle ait olan fiil ikilemeleri:

- *köyer örtenür* : “yanıp yakılmak”, *çerâg ma ulaşu köyer örtenür adınlarge körseñ yarukluk berür.* (78v11KE)

2. Bir tarafı zarf fiil diğer bölümü çekimli fiil olan fiil ikilemeleri:

- *kıyıp tut-* : “alakoymak, engellemek”, *kadğuluğ boldı, tıyıp tutdı anı.* (133-7ME)
- *yop tüken-* : “bitip tükenmek”, *barça öldi yop tükendi küfr ü ölmet.* (22v15KE)

3. İkilemenin iki tarafı da zarf fiil şeklinde olan yapılar:

- *arıp açıp* : "bitkin, yorgun", *ol keçe tañ atkunça yügürdi, kabarganlar şişti, yarıldı, arıp açıp bir kende kirdi.* (143v2KE)
- *korka eymenü*: “korkup çekinip”, *men sizke bardım korka eymenü siz maña korkuğumdın emân berdiñiz.* (76-14NF)
- *korkup ürküp*: "korkup, ürküp", *cümle korkup ürküp yıgılaşu keldiler.*(16-15NF)

- *sekrîşü sewnişü*: "sevinerek", *kaçan dünyâ munlarğa argursa erdi, sekrîşü sewnişü dünyâ öziñe tüşer erdiler.* (393-1NF)
- *ürüşüp hırlaşu*: "hırlaşmak", *sarây tünlükidin iki möşük ürüşüp hırlaşu tüşdiler.* (178r7KE)
- *yığıp terip* : "toplayıp, derleyip", *Mevlâ ta'âlâ yelge hitâb kıldı, 'âlemni kezdi, eti, terisi, süñüki kayda erse yığıp terip keltürdi.* (165v20KE)

4. Bazı ikilemeler yalnız başlarına kullanılmayıp bir yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Harezmi Türkçesinde bu kullanımların örnekleri tespit edilmiştir.

- *and yâd kıl*:- "yemin etmek", *emdi Lât u 'Uzzâ birle and yâd kılur-men.* (32-9NF)
- *dâd 'adl kıl*:- "adil olmak", *Ammâ Yûsuf erklig boldı erse ra'ıyyetğa dâd 'adl kıldı, vilâyet âbdân boldı.* (92v13KE)
- *kasem yâd kıl*:- "yemin etme", *ol Tañrı birle kasem yâd kılur-men.* (77-8NF)
- *mühür nişân kıl*:- "teminat vermek", *elçilerke berilgen bitig üze mühür nişân kılur bolurlar.* (77-14NF)
- *öñlü soñlu bol*:- "sonuçlanmak", *öñlü soñlu boldı işler.* (203-1ME)
- *peşî mân nedâmat ye*:- "pişman olmak", *üküş peşî mân nedâmat yegey-sen.* (16-6NF)
- *yok yodun kıl /bol*:- "bitme, yok olma", *sekiz yüz cādū erdi, kamuğın yok yodun kıldı.* (112v19KE), *bir 'asâ aymakı birle kamuğ küfr ü sihr ü tuğyân yok yodun boldı.* (238r7KE)

V. Anlam Açısından Harezmi Türkçesinde İkilemeler

V.1. Eş veya Yakın Anımlı İki Sözcükten Oluşan İkilemeler : Bu tür ikilemeler Harezmi Türkçesi metinlerinde en sık rastladığımız ikileme türüdür. İkilemenin unsurları arasında anlamca yakınlık veya eşlik söz konusudur.

- *ağrığ sızlağ*: "ağrı, sızı", *tün yarımı boldı erse ağrığ sızlağ yok erken evniñ sakfı havâğa köterildi.* (183r18KE)
- *alp bahatür*: "cesur, alp, yiğit", *maña alp bahatür kuvvatlıg kişiler ıda bergil.* (151-9NF)
- *amul tüzün*: "rahat, sakin", *El-hak amul tüzün kılıg, silig arıg hadd-i safâ* (2v3KE)
- *arığ pâk* : "temiz, arı", *mülkiñe noksân yok takı kerekmez sıfatlardın arığ pâk turur.* (78-16NF)
- *arığ sılığ* : "temiz pâk", *hây Eymene ol arığ sılığ turur.* (183v6KE)
- *ay kün* : "ay, güneş ", *ol on bir yulduz takı ay kün kelsün takı seni bizim elgimizdin kutgarsun.* (355-2NF)
- *büken+ bağırsuk+*: "bağırsak", *ol mel'ün teweniñ necâsatlıg bükenlerini bağırsuklarını cümlesini Peygâmbar 'as.üzesiñe kemişti.* (12-4NF)
- *cemâd cânsız*: "taş gibi, cansız", *munuñ teg cemâd cânsızka neteg secde kilursız?* (216-14NF)
- *çerig kara* : "ordu", *küçlüg boldı yığıcı boldı çerig kara* (174-8ME)
- *dervîş miskîn+*: "derviş", *anda turğan dervîş miskînlerke berürler.* (41-8NF)
- *edgü sâlih*: "iyi", *uruğñ yalavaçlar bolsunlar edgü sâlih kopsunlar.* (54v5KE)

- *el kün+* : “yabancı, el gün”, *eger kızını bermez erse men barıp el künin bozar-men.* (63v3KE)
- *er kişi* : “kişi”, *erim evde yok, er kişi yokında ta’âm bermes-men.* (143v3KE)
- *esen selâmet*: “sağ salım”, *gâyet sewer erdim saña ısbarladım esen selâmet maña kawuşturgıl.* (58r11KE)
- *ew bark* : “ev bark”, *ewi barkıdın oğlu kızdın takı ne kim katında bar mâl tawardın cümledin, sewüglügrek bolğay.* (77-10NF) (59r13KE)
- *ıwuk keyik*: “geyik”, *yana Cebre’i l kanatın yerge sıgadı, tatlı akar suw belgürdi, bir ıwuk keyikge ilhâm boldı.* (157v6KE)
- *işçi yumuşçı*: “işçi”, *Resülğa Átike işçi yumuşçılar tonın keydürdi.* (187v4-13KE)
- *kadğu emgek*: “elem, sıkıntı”, *keçe kündüz özi yalguz kadğu emgek yüklenip söz işitmez kâfir ara künde artdı zahmeti.* (22v10KE)
- *kadğu+ hasret+*: “kaygı, endişe”, *menim kadğum hasratım andağ ziyâda boldı.* (242-8NF)
- *kadğuluğ muñluğ*: “sıkıntılı, üzüntülü”, *ögsüzlerge şefkât kılınlar, kadğuluğ munluğlarka buluşsunlar.* (236v13KE)
- *kap karındaş*: “hısım akraba”, *barıñ Ken’ânğa Ya’küb yalavaçnı xatunı birle adın kap karındaşnı köçürüp keliñ.* (105r7KE)
- *kap kayaş* : “hısım akraba”, *Kâ’be Qavseynde Burâkın buldı erse râzlaşıp kap kayaşın arturuban koldı.* (181r19KE)
- *karı abuşka*: “yaşlı, ihtiyar”, *bir kün bir karı abuşka bir oğlanı başlap Nühğa keldi.* (23v7KE)
- *kin yıpar* : “güzel koku”, *kin yıparlar burar.*(239r8KE)
- *kork- eymen-*: “korkmak, çekinmek”, *men sizke korka eymenü siz maña korkumdın emân berdiñiz.* (76-14NF)
- *koy kozı* : “koyun kuzu”, *bizler koy kozı yulkı kara katıña çıkar-miz.*(353-17NF) (67v16KE)
- *kul+ karavaş+*: “kul köle”, *Şâm sahrâsında yulkım karasın saklağan tört miñ ewlük kulı karavaşı bar erdi.* (328-11NF) (kul karabaş, 193v6KE)
- *kul+ küñ+* : “kul, cariye”, *mâlin tawarın mülkin esbâbın kulin küñin Yūsufğa satıp aşlık kıldılar.* (66v20KE)
- *kuş kurt* : “kuş, böcek”, *meñin közümde öldürginçe men körmedin kuş kurt yesün.*(38r9KE)
- *küçlüg erklig*: “güçlü kuvvetli”, *bizlerdin küçlüg erklig melîke-sen, bakğıl ne rây körer-sen biz anı kılalıñ.* (148r6KE)
- *küçlüg kavî*: “güçlü kuvvetli”, *ba’zılar küçlüg kavî erdiler Süleymânga boyun sunmas erdiler.* (138r17KE)
- *mâl tawar+*: “mal mülk”, *bu mâl tawarlarını at adakınğa takı köksinge eletür-sen.* (70-4NF) (75r7KE)
- *mâl tewe* : “mal, hayvan”, *Nemrüdnuñ kamuğ anbârların, altun kümüşlerin mâl tewelerin dervişlerge sadaka berdi.* (45r6KE)

- *muñ kadğu* : “sıkıntı, üzüntü”, *kaçan muñ kadğuğa mübtelâ bolsalar Mekkege kişi idip kurbân kılur erdiler.* (29v13KE)
- *oğul uşak* : “çocuk”, *yarağlıg-sen velikin oğul uşakiñ telim turur.* (186r4KE)
- *saw+ söz+*: “söz, konuşma”, *Lūtnuñ bir kimerse birle sözi sawı boldı.* (59r16KE)
- *sıduk yaruk*: “kırık kesik”, *ay eskirmişinçe karanguluk bolsa Mevlâ ta’âlâ kökdin bir sıduk yaruk idur erdi.* (118v18KE)
- *tawar yılki*: “hayvan sürüsü”, *olar keñşidiler tawar yılki alsa-miz atamız bilgey.* (73r12KE)
- *teñ tuş* : “eşit,denk”, *men tün kün bu kadğuda-men teñ tuşımıznu alurğa küçimiz yetmes.* (186v5KE)
- *toğ tofrak* : “toz toprak”, *Ebū Bekr artıña bakdı toğ tofrak kördi.*(220v8KE)
- *toğ toz+* : “toz” *Yūsuf köñli ança birle xoş boldı, toğ toz amruldı.*(74r17KE)
- *uluğ bedük* : “yüce”, *takı zindânga kemişiñ, takı bir uluğ bedük yerde tört tam binâ kılıñ.* (217-4NF)
- *uruğ+ kadaş+*: “akraba, hısım”, *Mekkedede uruğum kadaşım bar,* (48-15NF)
- *yawuz yaman*: “kötü”, *yawuz yaman yoruğğa tuş bolup ölseler mü min ölsünler.* (88r19KE)
- *yılan çıdan*: “yılan çıyan”, *elgim bağlap meni salmañ yaza beriñ, kuduğdağı kuş kurt yılan çıdanlarını korıgay-men.*(70v5KE)
- *yinçke yuwka*: “ince”, *yinçke yuwka tonlar keyip teni öte körünür erdi.* (80v16KE)
- *yoksuz çığay*: “yok yoksul”, *mâlim kâfirğa bolmasun tep ksuz müsülmân çığaylargâ berdim.* (161v5KE)
- *zişt bî-meze*: “kötü, çirkin”, *Labūzâ inen zişt bî-meze cemâlsız turur.* (337-11NF).

V.2. Zıt Anlamlı İki Sözcükten Oluşan İkilemeler

- *artuk eksük*: “aşağı yukarı, yaklaşık”, *Sâm ölgeli tört miñ yıl bolmış artuk eksük.* (171r17KE)
- *ast üst* : “alt üst”, *Óak ta’âlânı yokaru kuı astın üstün ilgerü artgaru birle yâd kılssa kâfir bolur.* (211v4KE)
- *ata ana* : “ana baba”, *Óak te’âlânıñ xoşnūdlukı ata ana xoşnūdluğı içinde turur.*(283-8,9NF)
- *ay kün* : “ay güneş”, *bu on bir yulduzlar ay kün birle kök etekinde Yūsufğa secde kıldılar.* (67v5KE)
- *erkek+ tişi+*: “erkek dişi”, *ol tağda erkekli tişili eki arslan yoluktı.* (144r21KE)
- *keçe kündüz*: “gece gündüz”, *keçe kündüz özi yalguz kadğu emgek yüklenip söz işitmez kâfir ara künde arttı zahmeti.* (22v10KE)
- *kış yay* : “kış yaz”, *Şis ewde oturup iş işler, biz yâbânda kış yay emgenür-miz.* (18r4KE)
- *oğul+ kız+*: “oğul, kız”, *oğlum kızım ehlim kimerseke muhtâc bolmasunlar.* (209-8NF)

- *yawuz yaxşı*: “kötü, iyi”, *bu kün munça halâyık yawuz yaxşı, müémî n kâfir Nüh oğlanlarından tuğdılar.* (27r15KE)
- *yem içim* : “yiyecek içecek”, *eğer Mevlâ bu ağrığdın şifâ berse kayu yem içim maña sewüg turur anı özümke harâm kaldım.* (61v19KE)
- *yer+ kök+* : "yer gök", *yerni kökni yaratğan Tañrı birle and yâd kılur-men.* (79-12NF) (137v8KE)
- *yokarı kuyı*: “yukarı aşağı”, *Óak ta ’âlânı yokaru kuyı astın üstün ilgerü artgaru birle yâd kılur kâfir bolur.* (211v4KE)

VI. İkilemelerde Kullanılan Dil Açısından Harezmi Türkçesinde İkilemeler

VI.1. Türkçe + Türkçe Yapısında Olan İkilemeler : Harezmi Türkçesi metinlerinde ikilemenin unsurlarının ikisinin de Türkçe olduğu örneklerin sayısı oldukça fazladır.

- *açığ süçüg* : "acı tatlı", *Ádemniñ yaşı tamğan yerde ot, yem açığ süçüg dârûlar boldı.* (13r8KE)
- *ağa ini* : "ağabey (büyük erkek kardeş), küçük kardeş", *tokuz ağa ini Ken ’ânğa keldiler.* (99r2KE)
- *ağış+ iniş+*: "çıkış, iniş", *berk yolğa tüşdiler, ağışı inişi telim.* (225v8KE)
- *ağrığ sızlağ*: "ağrı, sızı", *tün yarımı boldı erse ağrığ sızlağ yok erken evniñ sakfi havâğa köterildi.* (183r18KE)
- *amul tüzün* : "rahat, sakin", *el-hak amul tüzün kılığ.* (2v3KE)
- *amul tüzün* : “rahat, sakin”, *El-hak amul tüzün kılığ.* (2v3KE)
- *ar- aç-* : "bitkin, yorgun, aç" *ol keçe tañ atkunça yügürdi, kabarganlar şışti, yarıldı, arıp açıp bir kendge kirdi.* (143v2KE)
- *arığ sılığ* : “temiz, pak”, *hây Eymene ol arığ sılığ turur.* (183v6KE)
- *arığsız sasığ*: "kirli, pis", *eñ soñı itler öler kalur arığsız sasığ et.* (238v7KE)
- *artuk eksük*: “aşağı yukarı, yaklaşık olarak”, *Sâm ölgeli tört miñ yıl bolmuş artuk eksük.* (171r17KE)
- *ast+ üst+* : "alt üst" *Óak ta ’âlânı yokaru kuyı astın üstün ilgerü artgaru birle yâd kılur kâfir bolur.* (211v4KE)
- *aş boğuz+* : "yiyecek", *Ümmühânî utru çıkdı, ağırladı öyige kigürdi aş boğuz keltürdi.* (218v19KE)
- *aş etmek* : “yemek, ekmek", *oğul kızğa aş etmek atası bolmasunlar.* (236v11KE)
- *aşlık tariğ* : "buğday zahire", *aşlık tariğ bolmuşda yegü çaklığ tögdürür erdi.* (92v10KE)
- *at+ çav+* : "isim, nam, ün", *kamuğları erdemlerin körgüzdiler, atları çavları yadıldı.* (107v18KE)
- *awunça koldaş*: "arkadaş dost", *İlâhî sen bilür-sen maña awunça koldaş erdi, gâyet sewer erdim.* (58r10KE)
- *ay kün* : “ay güneş”, *bu on bir yıldızlar ay kün birle kök etekinde Yüsufğa secde kıldılar.* (67v5KE)

- *bay+ çığay+*: "zengin, fakir", *Mısr eliniñ bayı çığayı, erkegi tişisi kim satgın alğuga kim nezzâreğa yığıldılar.* (75r10KE)
- *boş eyesiz* : "başı boş, sahipsiz", *Yâ Resûla'llâh olar yığılmasdın burun bargıl , yıldı karaları boş eyesiz kalıp turur.* (228r1KE)
- *büken+ bağırsuk+* : "bağırsak", *ol mel'ün teweniñ necâsatlığ bükenlerini bağırsuklarını cümlesini Peyğâmbar 'as. üzesiñe kemişti.* (12-4NF)
- *edgü+ arıg+*: "saf, temiz, iyi", *edgüleri arıgları ol yarlıgıñı bitiyürdiler.* (117r13KE)
- *el kün+* : "yabancı, el gün", *eger kızını bermez erse men barıp el küniñ bozar-men.* (63v3KE)
- *er kişi* : "kişi", *erim evde yok, er kişi yokında ta'âm bermes-men.* (143v3KE)
- *erkek+ tişi+*: "erkek dişi", *ol tağda erkekli tişili eki arslan yoluktı* (144r21 KE)
- *eş koldaş* : "eş, arkadaş", *bu küñki yaman eş koldaşlar tañla barçası düşmen bolğusı.* (195v21KE)
- *eş koldaş* : "eş, arkadaş", *bu küñki yaman eş koldaşlar tañla barçası düşmen bolğusı.* (195v21KE)
- *et+ ten+* : "ten, vücut, beden", *telim yıllar keçti, etim tenim süñüküm çüridi, toprak boldı.* (171r21KE)
- *ıwuk keyik* : "geyik" *yana Cebre'ıl kanatın yerge sığadı, tatlı akar suw belgürdi, bir ıwuk keyikge ilhâm boldı.* (157v6KE)
- *ilmek tügün*: "düğüm", *yeşti tügünni ilmek tügün öndime tügün.* (19-4ME)
- *işçi yumuşçı*: "işçi, hizmetçi" *Resûlğa 'Átike işçi yumuşçılar tonın keydürdi.* (187v4-13KE)
- *kadğu emgek*: "elem, sıkıntı", *keçe küñdüz özi yalğuz kadğu emgek yüklenip söz işitmez kâfir ara küñde artdı zahmeti.* (22v10KE)
- *karı abuşka*: "yaşlı, ihtiyar" *Nühnuñ ewlügi kâfir erdi, bir küñ bir karı abuşka bir oğlanı başlap Nühğa keldi.* (23v7KE)
- *katış kariş* : "karışmak", *katış kariş yak yavukluk ortak boldılar.* (139-1ME)
- *kayış kamçı*: "kamçı", *ol kayış kamçı birle benim uçamka urdıñız yawlak ağrıdı.* (235v16KE)
- *keçe küñdüz*: "gece gündüz", *keçe küñdüz özi yalğuz kadğu emgek yüklenip söz işitmez kâfir ara küñde artdı zahmeti.* (22v10KE)
- *keme sıçkan*: "fare", *ol katre suw balıklarga tegdi balıklar tirildiler sekrip teñizge tüşdiler keme sıçkan inge kirgen teg.* (129v4KE)
- *kış yay* : "kış yaz", *Şis ewde oturup iş işler, biz yâbânda kış yay emgenür-miz.* (18r4KE)
- *kin yıpar* : "güzel koku", *Resûl 'aleyhi's-selâmuñ tuşu tuşında orun urdı, kin yıparlar burar.* (239r8KE)
- *kol+ but+* : "kol bacak", *ol melek ôâlim erdi, kolın burnın kulakın butın kesti men anı oñaltdım.* (131r9KE)
- *koy kozı* : "koyun kuzu", *bizler koy kozı yıldı kara katınga çıkar-miz.* (353-17NF) (67v16KE)

- *kul karavaş~karabaş*: "kul köle", *men saña kelmişde altun kümüş mâl esbâb kul karabaşdın başka kırk miñ altun hâvan berdim.* (328-11NF) (kul karabaş, 193v6KE)
- *kul+ karavaş+*: "kul köle", *tört miñ ewlük kuli karavaşı bar erdi.*(328-11NF) (kul karabaş, 193v6KE)
- *kul+ küñ+* : "kul, cariye" *Mısr xalkı yeti yıl kahtlık birle mübtelâ boldılar, mâlın tawarın mülkin esbâbın kulın küñin Yūsufğa satıp aşlık aldılar.* (66v20KE)
- *kuş kurt* : "kuş, böcek", *Nemrûddın korkmuşda eltip tağ üñürinde kızledi, toyak süt berdi, meniñ közümde öldürginçe men körmedin kuş kurt yesün tedi.* (38r9KE)
- *küç+ erk+* : "güçlü kuvvetli", *bizlerdin küçlüg erklig melike-sen.* (148r6KE)
- *muñ kadğu* : "sıkıntı, üzüntü", *kaçan muñ kadğuğa mübtelâ bolsalar Mekkege kişi idip kurbân kılur erdiler.* (29v13KE)
- *oğul uşak* : "çoluk çocuk", *yarağlıg-sen velikin oğul uşakñ telim turur .* (186r4KE)
- *ot yalıñ* : "ateş, alev", *tüşimde körer-men ot yalıñ içinde turur.* (18-8NF)
- *ot+ köz+* : "ateş kor", *eliglerinde xurmâ yıgaçınıñ otđın közdin turukrak, kızıl yâkûtdın arıgrak katıg ün birle ayturlar.* (121r14KE)
- *san+ sakış+*: "sayı, miktar", *ol zamân havâda sansız sakışsız kuşlar köründi.* (180r19KE)
- *saw+ söz+* : "söz", *İbrâhîm 'aleyhi's-selâm bir keçe tüş kördi Lütnuñ bir kimerse birle sözi sawı boldı tep yarındası yol başında olturup haber sordı.* (59r16KE)
- *sıgıt inçık yığı*: "ah vah etmek, ağlayıp inlemek", *tiñleyü turdum tükel yaş ün sıgıt inçık yığı,* (238v4KE)
- *silig arıg* : "temiz, pak", *silig arıg hadd-i safâ.* (2v3KE)
- *tapuğçı yumuşçı*: "hizmetçi", *bizge niçe bakar-sen, biz kamuğ tapuğçı yumuşçılar-miz.* (183r21KE)
- *tawar yılkı* : "hayvan sürüsü", *olar keñşdiler tawar yılkı alsa-miz atamız bilgey..* (73r12KE)
- *teñ tuş* : "eşit,denk", *men tün kün bu kadğuda-men teñ tuşımıznu alurğa küçimiz yetmes.* (186v5KE)
- *toğ toprak* : "toz toprak", *Ebû Bekr artıña bakdı, toğ toprak kördi.*(220v8KE)
- *toğ toz+* : "toz toprak", *Yūsuf köñli ança xoş boldı, toğ toz amruldı, cehân yarudı.* (74r17KE)
- *tün kün* : "gece gündüz" (59-8NF) (18v12KE), *köñül birle tün kün tilek bu kerek, İdî hazretinde bu kul n'itse yig* (176/2 MM)
- *uluğ bedük* : "yüce", *takı zindânga kemişiñ, takı bir uluğ bedük yerde tört tam binâ kılıñ.*(217-4NF)
- *uruğ+ kadaş+*: "akraba, hısım", *velî kin Mekke de uruğum kadaşım bar.* (48-15NF)
- *uruş kiriş* : "kavga dövüş", *Yâ takı ekki musulmân arasında gammâzlık kılıp uruş kiriş üküş fitneler koparurlar.*(67-10NF)
- *yak yawuk* : "eş dost" (26-15NF), *yak yavukluknu yakın keltürdi.*(60-5ME)

- *yarık yışik ~yaşık*: "zırh, miğfer", *Peygâmbar 'as. arkasında yarık yaşık üze tururlar.* (45-8NF) (133r7,9KE)
- *yawuz yaman*: "kötü", *yawuz yaman yoruğğa tuş bolup ölseler mü'min ölsünler.* (88r19KE)
- *yawuz yaxşı* : "kötü, iyi", *bu kün munça xalâyık yawuz yaxşı, müémin kâfir Nüh oğlanlarındın tuğdılar.* (27r15KE)
- *yegü içgü* : "yiyecek içecek" *Ey Muhammed biz xazene kola turur-biz yegü içgü bulmaz-miz.* (227v9KE)
- *yem içim* : "yiyecek içecek", *eger Mevlâ bu ağırığdın şifâ berse kayu yem içim maña sewüg turur anı özümke harâm kıldım.* (61v19KE)
- *yer suw+* : "yeryüzü"⁷, *âbdân kıldı yer suvnu kapsadı anı Tañrı rahmeti birle.* (169-7ME)
- *yer yurt+* : "yer yurt", *seniñ mahabbatıñda xatunlarını, oğul kızlarını, yer yurtlarını salıp Mekkedin Medîneke hicret kılğan muhâcirlar içgeyler.* (63-8NF) (49r2KE)
- *yer+ kök+* : "yer gök", *yerni kökni yaratğan Tañrı birle and yâd kılur-men.* (79-12NF) (137v8KE)
- *yer+ kök+* : "yer gök", *üstün baktım erse körer-men bir yerli kökli arasında bir uluğ taht urulmuş.* (9-7NF)
- *yığ+ çoğ+* : "gürültü, patırtı", *yığı çoğı sahâbelerdin ôâhir boldı.* (236r3KE)
- *yığı çoğı* : "ağlayıp, inlemek", *yığı çoğı sahâbelerdin ôâhir boldı.* (236r3KE)
- *yığı sıgıt* : "ağlayıp, inlemek", *yığı sıgıt kopardılar.* (242v3KE)
- *yılan çıdan* : "yılan çıyan", *elgim bağlap meni salmañ yaza beriñ, kuduğdağı kuş kurt yılan çıdanlarını korığay-men.* (70v5KE)
- *yıpar yıd* : "koku, misk" *kin tüzzer kindik yıpar yıd yıdlanur yâbân yazı,* (68r20KE)
- *yinçke yuwka* : "ince", *yinçke yuwka tonlar keyip teni öte körünür erdi.* (80v16KE)
- *yoksız çığay* : "fakir yoksul", *Benî İsrâ'ilde bir kurtkanıñ ögsüz oğı bar erdi, yawlak yoksız çığay ammâ anasığa yawlak tapuğsak erdi.* (128r18KE)
- *yoksuz çığay* : "yok yoksul", *mâlm kâfirğa bolmasun tep yoksuz müsülmân çığaylarğa berdim.* (161v5KE)

VI.2. Türkçe +Arapça (Arapça+Türkçe) Yapısında Olan İkilemeler

- *'alâmet belgü+*: "iz, nişan belirti", *uç yolu ün kılğanı üç 'alâmet belgüsi turur.* (35v20KE)
- *'azîz arığ* : "yüce, temiz", *mundağ 'azîz arığ başçını peygâmberlıkğa kabül kılmadılar.* (208r3KE)
- *açlık kahtlık* : "açlık, kıtlık", *Resûl 'aleyhi's-selâm Uhud harbindin yandı erse kâfirlerğa açlık kahtlık du'âsın kıldı.* (225r1KE)

⁷ N. Yüce Mukaddimetü'l-Edeb'te bu kelimenin anlamını "mal mülk, tarla "olarak vermektedir. Bizce kelimenin anlamı "yeryüzü" şeklinde olmalıdır. Eski Türkçede yer-sub/v " yeryüzü " demektir, yer kelimesi ise belirli bir yere işaret eder. Bu konuda bakınız, Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.19.

- *arığ helâl* : “temiz, helal”, *andağ erse anı kim buluñ kıldıñız arığ helâl turur.* (117-4NF)(263-11NF)
- *aş ta'âm* : "yiyecek", *xalâyık Yūsufnıñ cemâlin körüp aş ta'âmı unutdılar.* (93r13KE)
- *atlâs ağı* : "ipek kumaş", *Ne eren toprak astın keñ cihânga sığmağan ; tar lahid içre yaturlar yörgeyip atlâs ağı.* (238v8KE)
- *atlâs+ çuz+* : "ipekli kumaş", *tonadım türlüg yığardın Rüm Ötây atlâs çuzı.* (249v6KE)
- *bilge+ hakim+* : "bilgili", *Nemrüd bilgelerni hakîmlerni yığdurdı.* (42v6KE)
- *esen selâmet* : “sağ salim”, *ğâyet sewer erdim saña ısbarladım, esen selâmet maña kawuşturgıl.* (58r11KE)
- *kadğu+ hasrat+* : “kaygı, endişe”, *on miñ kişi ta'ziyat tegürü kelgey erdiler takı benim kadğum hasratım andağ ziyâda boldı.* (242-8NF)
- *körk+ cemâl+* : "güzel", *melik İbrâhîmni kördi, körklüg cemâllüg, ağırladı, yanında orun berdi.* (45v1KE)
- *kuruğ xâlî* : "kuru, boş", *heç neerse bermediler erse kuruğ xâlî elig birle keldi.* (331-15NF)
- *küç+ heybet+* : “güç, azamet”, *bu Semdün bir dîv erdi, korkunç küçlüg, heybetlig, Süleymânğa boyun sunmas erdi.* (139v17KE)
- *küçlüg kavî* : “güçlü kuvvetli”, *ba'zılar küçlüg kavî erdiler,* (138r17KE)
- *mâl tawar+* : "mal mülk", *bu mâl tawarlarnı at adakinga takı köksinge eletür-sen.* (70-4NF) (75r7KE)
- *mâl tewe* : “mal, hayvan”, *Nemrüdnuñ kamuğ anbârların, altun kümüşlerin mâl tewelerin dervişlerge sadaka berdi.* (45r6KE)
- *mürsel yalavaç* : “peygamber”, *Benî İsrâ'ilde ulğardı mengü suvın içip tiriğ kaldı, ammâ İlyâs mürsel yalavaç turur.* (160r4KE)
- *şerik ortak* : "ortak", *takı seni ol Tañrınıñ dî ni üze ünder-men kim bir u bar turur, takı añar şerî k ortak yok turur.* (78-17NF)
- *tetik 'akıllıg* : “zeki, akıllı”, *bir tetig 'akıllıg kızı bar erdi.* (231r15KE)
- *xat bitig⁸* : “yazı, mektup”, *aydılar: xat bitig berür-miz.* (73r18KE)
- *yarağ esbâb+* : “hazırlık, teçhizat”, *üçünçi yıl ew yarağ esbâbın berip aldılar.* (93r2KE)
- *yarağ+ kudret+* : "güç, kuvvet", *bu arada izârı şeşildi takı ekki elgi bağığ erdi izârını bağlamak yarağı kudratı bolmadı.* (226-7NF)
- *yıpar 'anber* : "misk, anber", *kaçan Süleymân ol köşkge ağar bolsa yıpar 'anber saçar erdiler.* (141r1KE)
- *yorumçı müneccim* : “müneccim”, *tañdası yorumçı müneccimlerni kâhinlerni yığıp sordı.* (38r2KE)

⁸ Çince dilimize Eski Türkçe döneminde geçmiş olan *bitig* kelimesi Türkçe ikilemelerin içinde değerlendirilmiştir.

VI.3. Türkçe + Farsça (Farsça+Türkçe) Yapısında Olan İkilemeler

- *arığ pâk+* : “temiz, arı”, *mülkinge noksân yok takı kerekmez sıfatların arığ pâk turur.* (78-16NF) (41v5KE)
- *bağ borlak*⁹ : "bağ, bostan", *bu vilâyetde bâğ borlak, ni'met vâfir erdi* (57r1KE)
- *bal şeker* : "bal,şeker", *ol iriniñ tatıgında kayda yetsün bal şeker.* (77r17KE)
- *câme böz* : "elbise", *beş kümüş yarmak, bir câme böz ol balık birle Süleymânga berdiler.* (144r15,16KE)
- *ceng sapınç*: "kavga, dövüş", *erñek birle taş tüzge salmak , ceng sapınç urmak, koçkar uruşturmak.*(57v10KE)
- *et+ ten+* : “beden, vücut”, *adakımğa kişen urdılar, yinçüklerim yoğun kişende şişdi, nâzük etim benim katıg inırçakda yençildi.* (74r8KE)
- *kadğu+bezmân*: "tasalı, üzgün", *takı sol yanına bakar kadguluğ bezmân bolup yğlar.* (53-13 NF)
- *müzd yarmak* : “ücret, karşılık”, *maña rahm kılıp mindürgil müzd yarmak bereyin.* (128v10KE)
- *yâbân yazı* :“kır, çöl sahra”, *kin tüzer kindik yıpar yıdlanur yaban yazı* (68r20KE)
- *yawlak katıg düşvâr*: “zor, güç”, *bu söz Müsiğa yawlak katıg düşvâr keldi.* (122r8KE)
- *yinçü gevher*: “inci, mücevher”, *Sâmiri ne kim gevher yinçü bar erdi kizledi.* (126r7KE)

VI.4. Arapça+Farsça (Farsça+Arapça) Yapısında Olan İkilemeler: Türk diline girmiş Arapça ve Farsça kelimelerle yapılan ikilemelerde araya “ve” bağlacı veya izafet girmektedir. Bu konuya araştırmacılar da değinmişlerdir. Saadet Çağatay “Uygurcada Hendiadyoinler” başlıklı yazısında “Eski Osmanlıca metinlerinden görüldüğü üzere hendiadyoinlerin bir kısmı daha o zaman kendi karakterini kaybetmeğe başlamıştır. Aynı manada olan iki kelime yanyana geldiği halde aralarına “ve” raptı yahut izafet girmektedir. Mesela “Kalila ve Dimna”, *assıları ve faydaları, yarak ve alet, hased ve günilemeği, suçsuz ve günahsız* ” açıklama ve örneklerini vermektedir.¹⁰ Karl Foy da bu konuya dikkati çekmiş “Studien zur Osmanischen Syntax” adlı yazısında *namâz ü niyâz, şan ü şöhrat* gibi Arapça ve Farsça sözcüklerle kurulan ikilemelerin bir listesini vermiştir.¹¹ Vecihe Hatipoğlu bu şekilde bağlaçla kullanılan ikilemeler için “Eski Osmanlıca döneminde özellikle düz yazıda ikilemelerin çoğunun ya yabancı sözcükten ya da bir Türkçe ve bir yabancı sözcükten kurulduğu görülür, çok defa da araya “ve” bağlacı getirilir. *Kabusname*’de “*af kıl yarlığa*” gibi ikilemeye benzer biçimlerle birlikte “*düzenin ve tertibin*” “*nizam ve düzgün*” “*öğütten ve nasihatten*” gibi bağlaçlı tamlamalara daha çok rastlanmaktadır. *Kelile ve Dimne* gibi bir yapıda da, bugün bazı yazılarda görüldüğü biçimde, sözcüklerin eskisi ve yenisi ikileme özentisi gibi kullanılmaktadır: “*otı ve ilacı*”, *fırak ve ayrılmak*” gibi.”¹² açıklamalarını veren Hatipoğlu *Bağlaçlı İkilemeler* başlığı altında ele aldığı ikilemelerin aynı sözcüğün tekrarıyla kurulması gerektiğini (örneğin) yapılar görülmektedir. Ancak bu yapının ikileme sayılıp sayılmayacağı konusundaki tartışmalara başka bir yönden dikkatleri çekerek yaklaşmak istiyoruz. Harezmi Türkçesi metinlerinde aynı veya yakın anlamlı kelimelerin hem bağlaçlı veya izafet ekli hem de bağlaçsız ve izafetsiz kullanılmış örneklerine rastlanmıştır. Örneğin *cemâd ve cânsız* (217-1NF) veya *cemâd cansız* (216-14NF); *asl u neseb* (191v1KE) veya *asl+ nesl+* (187v11KE) *mekr ü hîle* (244r1KE) (40-14NF) veya aynı anlamda *mekr+ keyd+* (84v10KE) gibi. Görüldüğü üzere buradaki bağlaç ve izafetler ikilemenin yapısında

⁹ borlak “üzüm bağı” krş KE Dizin s.133.

¹⁰ Saadet Çağatay, *age.*, s.31.

¹¹ Karl Foy, “Studien zur Osmanischen Syntax”, *MSOS 1899 Jg.II*, s.105-136.

¹² Vecihe Hatipoğlu, *age.*, s. 78-79.

herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Ayrıca bugün Türkiye Türkçesinde bağlaçsız olarak kullandığımız *hazır nazır ol-* “hazır olmak” anlamındaki ikilemenin de yine Harezmi Türkçesi metinlerinde *hazır takı nazır* (431-4NF) şeklinde *takı* bağlacıyla kullanıldığını görüyoruz. Zamanla bu bağlaç aşınmış ve bağlaçsız şekli kullanılmaya devam etmiştir. Bu örneklerdeki bağlaçlar bağlama fonksiyonu ile değil sadece pekiştirme fonksiyonuyla kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında Arapça ve Farsça kelimelerin birbirine bağlanmasında kullanılan izafet ve bağlaçların eğer pekiştirme fonksiyonunda kullanılmış iseler ikileme teşkiline engel oluşturmayacağını söyleyebiliriz.

- *cemâd cânsız* : “taş gibi, cansız”, *munuñ teg cemâd cânsızka neteg secde kılursız?* (216-14NF)
- *kîne hased* : “kin, düşmanlık, kıskançlık”, *köñüllerinde kîne hased bolmağay.* (65-14NF)
- *pârsâ zâhid* : “sofu, dindar”, *bir pârsâ zâhid bar erdi.* (295-6NF)
- *pend ü nasihat*: “öğüt, nasihat”, *pend ü nasihat, ey müsülmânlar yamanlar birle koldaşlık kılmañ.* (195v20KE)

VI.5. Arapça+Arapça Yapısında Olan İkilemeler: Bu yapıyla kurulmuş ikilemelerde de bağlaç ve izafete rastlanmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesinde *gelir gider*, *alım satım* şekilleri bağlaçsız olarak kullanılmaktadır. Harezmi Türkçesinin bir yazım geleneği olarak aynı anlamı karşılayan Arapça ikilemeler bağlaçlı olarak kullanılmıştır. Hatta *bay u şirâ* örneğinde ikilemenin Türkçe açıklaması yine ikilemeli olarak *almak satmak* olarak verilmektedir. Bu örneklerin de ikileme olarak incelenmesi gereklidir. Çünkü buradaki bağlaç ve izafet anlama herhangi bir farklılık katmamış, pekiştirme aracı olarak kullanılmıştır.

- *‘âm xalk+* : “topluluk, halk, ahali”, *evvel yolu ‘âm xalkı keldi.* (114r19KE)
- *bay’ u şirâ’+:* “alım satım”, *eger kişi ticârat kılmak tilese bay’ u şirâ’nu ya’ni almak satmak ahkâmını takı bilmek kerek* (230-11NF)
- *cum’a ve cemâ’at* : “topluluk”, *tilâvet-i Qur’ân anıñ, cum’a ve cemâ’at anıñ..*(189v4KE)
- *dahl ve xarc* : “gelir gider”, *menim xâtırımka andağ tüşti kim beytü’l-mâlnı sizke bildürsem, dahl ve xarc siziñ ‘ameliñiz birle bolsa..*(186-10NF)
- *derece+ makâm+:* “rütbe, mertebe”, *men andağ sakınur erdim kim cümle peygâmlardan menim derecem makâmum yükey tep takı ‘ümmetim üküş tep.* (55-13NF)
- *devât kalem* : “divit kalem”, *üküş yığladı devât kalem alıp xat yazdı.* (99r8KE)
- *enbiyâ mürsel:* “peygamber”, *körseyür erdi cemâlin enbiyâ mürsel kamuğ.* (181r20KE)
- *evvel+ âxir+:* “öncekiler, sonrakiler”, *yarın kıyâmet kün ‘Arafât yerinde xalk evvelîn âxirîn arasında mü’minni fazîhat kılmasa ne ‘aceb bolğay?* (15r10KE)
- *ferş+ ‘arş+:* “yer gök”, *ferşdin ‘arşka tegi yeter adımı.* (238r19KE)
- *kâhin+ müneccim+:* “gayipten haber verme iddiasında olan”, *kâhinler müneccimler bu zamânda çıkğusu tep aytur erdiler.* (182v9KE)
- *keyd+ mekr+:* “hile, aldatma”, *tişiler keydi mekri uluğ turur.* (84v10KE)
- *mâl mülk* : “mal mülk”, *mâl mülk kamuğ Resûlniñ boldı.* (193r18KE)
- *sabr+ karâr+:* “sabır, tahammül”, *bir sâ’at munı körmesem sabrum karârım keter dîvâna teg bolur-men.* (360-5NF)

- *sefer+ hazar+*: “savaş barış”, *yâ Ebâ Bekr kamuğ vaktıda seniñ bizge edgülikiñ tegdi, telim haklar biziñ üze vâcib kaldıñ, seferde hazarda.* (193r10KE)
- *tedbîr hîle* : “hîle, al”, *Süleymân aydı : bir tedbîr hîle kılıñ.* (142r19KE)

VI.6. Farsça +Farsça Yapısında Olan İkilemeler: Unsurlarını ikisinin de Farsça olduğu ikilemeler Harezmi Türkçesi metinlerinde oldukça seyrek olarak karşımıza çıkmaktadır.

- *dîv perî* : “dev perî”, *mendin kitgil tirig bar hîç xalk âdemî, dîv perî saña yavumasun.* (127r7KE)
- *nîst ü nâ-bûd* : “yok, vücutsuz”, *Fir'avnu deryâga gark kıldım, nîst ü nâ-bûd kıldım.* (207r4KE)
- *zişt be-meze* : “kötü, çirkin”, *Hâbîlniñ karındaşı Labûzâ iñen zişt be-meze cemâlsız turur.* (337-11NF)

Görüldüğü üzere Harezmi Türkçesi metinlerinde de Türkçenin bu zengin anlatım gücünden, *ikilemelerden* yararlanılmıştır. Harezmi Türkçesi metinlerinde kullanılan ikilemeler daha çok pekiştirme amaçlıdır. Arapça ve Farsça sözcüklerle yakın anlamdaki Türkçe sözcüklerin birarada kullanıldığı ikileme türleri de oldukça sık karşımıza çıkmaktadır. Burada incelediğimiz Harezmi Türkçesi metinlerinin dîni ağırlıklı olmasının etkisi büyüktür. Harezmi Türkçesi metinlerinde bağlaçlı ve izafetli bazı örneklerin ikileme başlığı altında değerlendirilebileceğini, çünkü bağlaçlı ve izafetli şekillerin yanında bağlaçsız ve izafetsiz şekillerinin de kullanılabildiğini tespit ettik. Bu kullanımda bağlaç ve izafetler asıl görevleri dışında sadece pekiştirme fonksiyonu ile kullanılmakta, ikilemenin oluşumuna bir engel oluşturmamaktadırlar.

KISALTMALAR

- **KE** : Kısasü'l-Enbiyâ
- **ME** : Mukaddimetü'l Edeb
- **MM** : Mu'inü'l- Mürid
- **NF** : Nehcü'l-Ferâdis

KAYNAKLAR

- 📖 Ağakay, Mehmet Ali, (1953a), “İkizlemeler Üzerine”, *Türk Dili*, CII, sayı 16, s. 189-191.
- 📖 Ağakay, Mehmet Ali, (1953b), “İkizlemeler Üzerine”, *Türk Dili*, CII, sayı 17, s. 268-271.
- 📖 Ata, Aysu, (1997a), *Kısasü'l-Enbiyâ, I* (Giriş-Metin-İnceleme), TDK Yayınları, Ankara.
- 📖 Ata, Aysu, (1997b), *Kısasü'l-Enbiyâ, II* (Dizin-Sözlük), TDK Yayınları, Ankara.
- 📖 Ata, Aysu, (1998), *Nehcü'l-Ferâdis III* (Dizin Sözlük), TDK Yayınları Ankara.
- 📖 Atabay, N., Kutluk, N., Özel, S., (1990), *Sözcük Türleri*, TDK Yayınları, Ankara.
- 📖 Atalay, Besim, (1985-1986), *Divânü Lugat-it-Türk Tercemesi*, I-III, TDK Yayınları, Ankara.
- 📖 Atalay, Besim, (1985-1986), *Divânü Lugat-it Türk Dizini IV*, TDK Yayınları, Ankara.
- 📖 Clauson, Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish*, G. Clauson, Oxford University Pres.
- 📖 Çağatay, Saadet, (1978), *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara
- 📖 Eckmann, Janos, (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayımlayan: Osman Fikri Sertkaya), Ankara, TDK. yayınları.
- 📖 Eckmann, Janos, (1995) *Nehcü'l-Ferâdis (I-Metin II. Tıbbıyasım)* (Yayımlayanlar; Semih Tezcan-Hamza Zülfikar) Ankara, TDK Yayınları.
- 📖 Eren, Hasan, (1949), “İkiz Kelimelerin Tarihine Dair”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.III, s.429-447.
- 📖 Esin, Emel (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul. Kabalıcı Yayınları.
- 📖 Foy, Karl (1899), “Studien zur Osmanischen Syntax, Das Hendiadyoin und die Wortfolge ana baba Mittheilungen des Seminars für Orientalische Sprachen” *MSOS*, CII, Berlin, s.105-136.
- 📖 Hacıeminoğlu, Necmettin, (1998), *Harezmi Türkçesi Grameri*, Ankara.
- 📖 Hatipoğlu, Vecihe, (1981), *Türk Dilinde İkileme*, Ankara, TDK Yayınları.
- 📖 Hatipoğlu, Vecihe, (1982), *Dilbilgisi terimleri Sözlüğü*, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları.
- 📖 Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, (1945) “Nehcü'l-Ferâdis'e Dair”, *Türk Dili IV*, Sayı 45, s.556-558.
- 📖 Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, (1968) “Nehcü'l-Ferâdis'in Dil Hususiyetleri I”, *TDE Dergisi*, C. XVI, s.55-72 .
- 📖 Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, (1969a) “Nehcü'l-Ferâdis'in Dil Hususiyetleri II”, *TDE Dergisi*, C.XVII, s.33-56.

- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, (1969b) “Nehcü’l-Ferâdis’in Dil Hususiyetleri III”, *TDE Dergisi*, C.. XVII, s.57-80.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, (1971) “Nehcü’l-Ferâdis’in Dil Hususiyetleri IV”, *TDE Dergisi* C.XIX, s.145-170.
- Toparlı, Recep, (1987), *Harezm Türkçesi*, Erzurum, Atatürk Üni. Fen-Edeb. Fak. Yayınları.
- Toparlı, Recep (1988), *Mu’inü’l-Mürîd*, Erzurum, Atatürk Üni. Fen-Edeb. Fak. Yayınları.
- Tuna, Osman Nedim, (1948), “Türkçede Tekrarlar –I-”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C III, s.429-447.
- Tuna, Osman Nedim (1950), “Türkçede Tekrarlar –II-”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C IV, s.35-82.
- Yüce, Nuri, (1993), *Mukaddimetü’l-Edeb* , Ankara ,TDK Yayınları.

OSMANLI DÖNEMİNDEKİ ÖNEMLİ OLAYLARIN ÂŞIK ŞİİRİNDEKİ AKİSLERİ The Reflections of the Most Important Historical Events During the Ottoman Empire in the Minstrel-Poets' Poems

Fikret TÜRKMEN*

Özet

Folklorun bütün türlerinde çekirdekte bir tarihî olay vardır. Bu olay bir âşık tarafından şiire dökülür. Zamanla bu ilk söyleyenler unutulur ve konu topluma mal olur. Her çevre ve dönem, ona yeni bir şeyler katar. Tarihî olayın folklorlaşması; onun çeşitli tabaka ve süzgeçlerden geçirilerek karşımıza destan, hikâye, masal vb. türler olarak çıkmasıdır. Âşıklar, işte bu türlerin çoğunun ilk söyleyenleridir. Âşıkların hem kendi şiirlerinde hem de başka şairlere ait kaydettikleri şiirlerde devrindeki siyasal ve sosyal olayların akislerini görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Âşık, Osmanlı İmparatorluğu, Tarih, Âşık Ali Ufki

Abstract

There is a historical event in the center theme of most folkloric genres. This historical event is being used as a main theme of poems composed by minstrel-poets. In times, those initially occurred events have been forgotten and the theme becomes unanimous. In times, the poem sung or read in different context, in every different context something new has been added to the poem. In sum, what is called to become folklore is what happened in the past has been turned into an epic, folk story, folk tale etc. upon the change in the narrating context. The minstrel poets are the first narrators of those sayings. It is possible to see the reflection of the social and political occurrences of the time in the minstrel poets own poems or the poems gathered by them from other poets.

Keywords: *Aşık (Minstrel-Poet, story teller), Ottoman Empire, history, Aşık Ali Ufki*

Folklor, pek çok bilim dalı ile sınırdış olduğu için, bu komşu bilim dalları ile sıkı bir işbirliği içindedir. Bazen komşu bilim alanlarına malzeme verir, bazen da onlardan bilgi alır. Tarih alanı ile aynı sıkı ilişkiler içinde olan folklor, tarihin pek çok karanlık noktasını aydınlatır.¹ Bir halk hikâyesinin, bir masalın veya bir türkünün analizini yaparken, onun tarihini tespit etmek, o döneme ait halk hayatının, halk düşüncesinin açıklanmasında ve vesikaların değerlendirilmesinde birinci derecede önem taşır.

Bilindiği gibi Osmanlı dönemi tarihçiliği, devrin özelliğine de uygun olarak, halkın hayatına kayıtsızdır. Bu dönemde tarihçi bir devlet memurudur. İktidarın, yani sarayın eleştirisini yapamaz. Naima gibi, Katip Çelebi gibi bir iki istisna dışında tarihçiler sarayın istemediği hiçbir şeyi yazamamıştır. Hatta iktidarda iken övdükleri devlet adamlarını, iktidardan düşünce yermek durumunda kalmışlar, haklı bile olsalar, doğruyu ve haklıyı yazamamışlardır. Bunun başlıca sebebi “saray” istiaresi ile ilgilidir. Saray, bütün tarihsel olayların etrafında döndüğü bir merkezdir. Halkın ulaşamadığı bir zirvedir. Osmanlı aristokrasisinin halka yukarıdan baktığı ve “avam” olarak gördüğü mekândır. Osmanlı tarihçileri, olayları bu görüşlere uygun yazmak zorunda idiler. Çünkü onlar da saray çevresinde yaşıyorlardı.

Zaten, kapalı-geniş mekân, entrikaların, ihanetlerin, haksızlıkların olduğu mekân olarak kabul edilir. Bu mekâna örnek olarak hep saraylar gösterilmiştir. Aslında bu durum bütün milletler için

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Pertev Naili Boratav, *Halk Edebiyatı Dersleri*, Ankara 1946, s. 40-77.

geçerlidir. Kalın ve yüksek duvarlar, aristokratlarla halkın arasında yükselir. Zulümlerle halk ezilir, savaşlar halkı mahveder, eşkıyalar, adaletsiz düzenlerin yarattığı tiplerdir. Bunlar, sarayın veremediği adaleti vaat ederler. Halk kötü idareden bunalınca, bunlara sığınır. Osmanlı tarihçilerinin yazamadıklarını halk şairleri, eserleriyle dile getirirler. Bu şairler halkın içindedirler. Halk tarafından korunurlar ve halk tarafından beslenirler. Tarihî olayların içinde oldukları için de, bazen sınır boyunda bir köyde, bazen orduda askerdir, gördüklerini söylerler. Acıları askerlerle ve halkla birlikte çekerler, onlarla paylaşırlar.

İslamiyet'ten önce ozanların ellerinde kopuzları ile oba oba dolaştıklarını ve Oğuz name başta olmak üzere destanlar söylediklerini biliyoruz. Osmanlı döneminde de bu geleneğin devam ettiğini ve hatta ocakların oluştuğunu biliyoruz. Ozanların sarayda Türkçe olarak eski hükümdarların menkıbelerini terennüm ettiğini ve onun yanındaki birtakım şairlerin de yine Türkçe şiirler terennüm ettiğini, Anadolu Selçuk ordularında ozanların ve kopuzcuların bulunduğunu, kahramanlar arasından da ozanların yetiştiğini (alp-ozanlar), çevik dilli, halk hikmetlerini ve halk ananelerini taşıdığını biliyoruz.²

Yukarıda ocakların oluştuğunu belirtmiştik. Bu ocaklar orduların moral kurumları olmuşlar, âşık yetiştirmişler, eski saz ve söz ustalarında olduğu gibi bunlar da kutsallık kazanmışlardı. Mesela; yeniçeri ocakları, Alevî-Bektaşî geleneğine uygun olarak teşkilatlanmış, tekkeler oluşmuştu. Bu tekkelerde hem tarikat kuralları öğretilmiş, hem de sanat eğitimi verilmiştir. Orta dönem Osmanlı tarihinde tekke edebiyatı büyük sanatçılar yetiştirmişti. Bu sanatçılar Osmanlı toprağının en uzak noktalarına kadar ulaşmışlar, sınır boylarında kasaba, köy ve kalelerde yaşamışlar ve oralardaki olup bitenleri şiirlere, hikâyelere dökmüşlerdi. Libya, Tunus ve Cezayir garp ocaklarında, Bağdat'a sefere çıkan IV. Murat'ın ordusunda (Genç Osman) kısaca her yerde bunlar vardı. İşte bu sanatçılar, ozanlar, âşıklar vb. yaşadıkları zaferleri, çektikleri sıkıntıları, acıları mısralara döktüler, hikâyeye ettiler, destanlaştırdılar. Aslında folklorun bütün türlerinde çekirdekte bir tarihî olay vardır. Bu olay bir âşık tarafından şiire dökülür. Zamanla bu ilk söyleyenler unutulur ve konu topluma mal olur. Her çevre ve dönem, ona yeni bir şeyler katar. Tarihî olayın folklorlaşması; onun çeşitli tabaka ve süzgeçlerden geçerek karşımıza destan, hikâyeye, masal vb. türler olarak çıkmasıdır. Âşıklar, işte bu türlerin çoğunun ilk söyleyenleridir. Onların şiirlerinin tapuları, son dörtlükte kullandıkları mahlaslarıdır. Ancak, epik kanunlardan biri olan "Sönmekte olan kahramanın özellikleri, parlamakta olan kahramana yüklenir" prensibi çerçevesinde, sözgelimi türkü ön plana çıkmışsa, âşığın adı kaybolur ve başka şiirler de türküye yamanır ve anonim bir tür haline gelir. Bazen da âşık meşhur olmuşsa, şiiri âşığın şiirine yamanır.

Osmanlı tarihindeki savaşlar da yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi, tarihî olayların çekirdek görevini yapar. Bu, savaşın içinde bulunan; yani savaşa katılan veya savaştan etkilenen halk ve âşıklar tarafından destanlaştırılır. Olaylar en ince noktalarına kadar şiirlere aksettirilir. Biz, şimdi bu tür şiirlerden birkaç örnek verip, tarihî olay ile şiirin ilişkisini göstermeye çalışacağız.

Bu şiirlerin temaları ve üslupları söylendikleri dönemin genel özelliklerini vermektedir. Devletin güçlü, halkın mutlu ve huzurlu olduğu dönemlerde, âşıkların da zaferden gururla söz ettikleri, kendilerine güvenen bir psikoloji ile olayları yansıttıkları, bozgun zamanlarında ise, tam tersine, yeteneksiz vezirlerden, kumandanlardan, çeşitli entrikalardan, ihanetlerden şikâyet ettikleri görülür. Diğer taraftan, merkezi otoritenin zayıfladığı, devletin, başta adalet olmak üzere, temel görevini yapmada acze düştüğü dönemlerde, eşkıya türkülerinin ve destanlarının arttığı görülür. Böylece halk şiirlerinin incelenmesinin bizi sosyal konular ve toplumun genel yapısı hakkında da bilgilendirdiğine şahit oluruz.

Halk şairleri bu tür konuları uzun soluklu destanlarda veya türkülerde dile getirmektedir. Bu konuda Türkçe'de oldukça zengin bir edebiyat vardır; ancak, bunlar henüz bilimsel bir araştırmaya tâbi tutulmamıştır. Kemal Zeki Gençosman'ın "Türk Destanları" 1972'de, merhum Cahit Öztelli'nin çeşitli kaynaklardan derleyerek kitap haline getirdiği "Uyan Padişahım" adlı eseri 1976'da basılmıştır. Her iki eser de, bu tür destanların metinleri ile ilgili olduğu tarihî olay hakkında kısa bilgiler vermektedir.

Anadolu sahasında bu tür şiirlerin ilk örnekleri Fuat Köprülü'nün "Türk Saz Şairleri" adlı seri makalesinde görülmektedir. Daha sonra bu makaleler "Türk Saz Şairleri" adı ile kitap haline

² Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları – I*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1989, s. 131–144.

getirilmiştir.³ Bunlardan biri, Bahşî adlı şairin, Yavuz Sultan Selim'in Mısır zaferini anlatan şiiridir ve bu şiir birkaç yönden dikkatimizi çekmektedir:

(...)
Şamlu çıkıp kaçar köyden
Sofu beri bakmaz Hoy'dan
Mert var ise işte meydan
Gele, dedi de yürüdü.⁴

Burada Sofu ile Şah İsmail kastedilmekte, Hoy şehrinde bulunan Şah İsmail'in artık Anadolu'ya bakacak halinin kalmadığı vurgulanmaktadır. Bir başka detay da, Yavuz'la ilgilidir. Ordu, Çaldıran'a giderken zor şartlardan yılan bazı askerlerin isyana teşebbüs ettikleri, hatta padişahın çadırına ok attıkları, bunun üzerine Sultan'ın "Mert olan beni takip etsin, karısının yanına dönmek isteyenler dönsün" diyerek atını sürmesine telmih yapılmaktadır. Şiirin bütününde, o dönemde Mısır'a hâkim olan Kölemenlerden ve Horasan'daki Safevi Şahı'ndan söz edilmesi ve Anadolu sahasında pek kullanılmayan Bahşî "Bahşî" mahlası kullanılması da şiirin dikkat çeken özelliklerindedir.

Bu tür şiirlerin sayısı, cönkler tarandıkça artacaktır. Biz aslen Polonyalı olan Ali Ufkî'nin yazmış olduğu "Mecmua-ı Saz ü Söz"⁵ adlı eserde notalarıyla birlikte verilen şiirlerden örnekler kullanacağız.

Bu eser üzerine doktora çalışması yapan öğrencim Hakan Cevher, Ali Ufkî'nin hem hayatını hem de eserlerini incelemiş ve 1025 sayfalık bir kitap halinde yayınlamıştır. Bildirimizdeki bilgilerin çoğunu bu kitaptan aldık.

Ali Ufkî, Lehistan'a akınlar yapan Kırım Tatarları tarafından esir edilerek İstanbul'a getirilmiştir. Esir olmadan önce iyi bir eğitim gördüğü anlaşılmaktadır.

Saraya alındıktan sonra Müslüman olmuş ve on dokuz yıl Enderun'da bulunmuştur. Meşk Odası'nda gösterdiği başarıdan dolayı Erbaş'lığa terfi etmiştir. Bu olayı kendi yazdığı Saray-ı Enderun adlı eserinde şöyle anlatmaktadır. "Oda musikicilerinin ustaları saray dışından gelir ve sabahın dokuzunda divan bitince meşk haneye oturur, odalardan gelen içoğlanlarına meşke başlarlar. Notalarla yazılmış musikinin sözleriyle birlikte okunup teganni edilmesi onlarca (saray mensuplarının) çok tuhaf ve garip bir şeydir. Çünkü ben, ustadan derslerimi alırken, onları aynı anda notaya geçirir ve böyle öğrenirdim. Hâlbuki ötekiler bu bilgiye sahip olmadıkları için hayli zahmetler çekip ezberlemek zorunda idiler. Kısa bir süre sonra onlar bunca zahmet ve eziyetle öğrendiklerini unuttukları halde, benim aylarca sonra bile derslerimi sesimle ve çalgımla tekrarladığımı görünce, ustalar da arkadaşlarım da çok şaşar ve bu sanatı onlara da öğretmem için yalvarırlardı."⁶

Ali Ufkî, bir taraftan besteler yapmış, bir taraftan da "Ufkî" mahlasıyla şiirler yazmıştır. Enderun'dan ayrılınca bir Paşa'nın yanında Mısır'a gider ve hizmetlerinden dolayı azat edilir. Ayrıca sarayda baş tercüman olarak da kısa bir süre de çalışmıştır. Birkaç dil bildiği yazdığı eserlerden anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde İstanbul'da öldüğü anlaşılan Ali Ufkî'nin hem kendi şiirlerinde hem de kaydettiği başka şairlere ait şiirlerde devrindeki siyasal ve sosyal olayların akislerini görmek mümkündür.

İlişikte metinleri verilen şiirlerden birinci şiirde Bağdat'ın fethi anlatılmaktadır. Şiirden anlaşıldığına göre, ipek ve değişik kıymetli eşyadan haraç alınmaktadır. Haraç gönderilmezse, tacının tahtının alınacağı belirtilmektedir. Sultan Murat, Bağdat'a girmiştir. Alioğlu mahlaslı şair, Bağdat'ın fethi sırasında orduda bulunan bir askerdir. Son dördlükteki "... Geldik Bağdat'a" ifadesi bunu doğrulamaktadır. Şiir Bağdat Seferi'ne çıkış ile başlamakta ve fethi ile tamamlanmaktadır.

³ Fuat Köprülü, *Türk Saz Şairleri*, Ankara 1962-1965.

⁴ Fuat Köprülü, *XVI. Asır Sonuna Kadar Türk Saz Şairleri*, Türkiyat Enstitüsü Yayını, İstanbul 1930.

⁵ Hakan Cevher, *Ali Ufkî "Hâzâ Mecmua-i Saz u Söz"* İzmir 2003, s. 7.

⁶ Hakan Cevher, *age.*, s. 8.

İkinci şiir de Katib veya Kâtibî mahlaslı bir asker şaire aittir. Bu şiirde de Bağdat Seferi anlatılmaktadır. Şair, birinci çoğul şahıs kullanarak şiir boyunca hep “biz” demektir. Yani sefere bizzat katılmıştır. İkinci dörtlükteki “kimse doğru yoldan şaşmasın diye, alamet taşını dikip gideriz” ifadesi özel bir uygulamayı anlatmaktadır. Ordu, yol güzergâhını belirtmek üzere “alamet taşı” adı verilen taşlar dikmektedir. Üçüncü dörtlükte de askerinin silahlanması tasvir edilmektedir. Ok ve yayı elde, tirkeş sağda, kılıç da solda taşınmaktadır. Bu ayrıntılar hiçbir tarih kitabında yer almaz.

Üçüncü ve dördüncü şiirler daha değişik konularla ilgilidir. Üçüncü şiir, şikâyet-name niteliğinde olup, asker arasında ayrılık olduğunu, gruplar oluştuğunu, birbirlerine iftira eden amirlerden, sadrazamı kıskanan vezirlerden bahsedilmekte ve “asker halini anladın padişaha” demektir. Şiirde Bosna Serdarı Fazıl Paşa, serhaddin ciğerdarı olarak vasıflandırılan Seyit Ahmet ve Girit’te büyük kahramanlık gösteren Deli Hüseyin paşa örnek gösterilmekte “Onlar neredeler?” diye sorulmakta ve onlar gibi olunması istenmektedir. Ali Ufkî bu şiirinde, bizzat şahit olduğu olayları anlatmaktadır.

Dördüncü şiir, tarihî kayıtlarda çok az yer alan Celalî isyanlardan bahsetmektedir. Osmanlı devletine isyan eden Haydaroğlu adlı asiye, “Sen Al-Osman’a niçin asi olursun, aklın yok mu, her ne zulüm işlersen, ettiklerinin cezasını bir bir bulursun” dedikten sonra, daha önce böyle işler yapanların başlarına gelenleri saymakta, onların çengellere asıldığını, Manoglu adlı asinin askerinin bozulduğunu, Mehdî’nin derisinin yüzüldüğünü, Kayaloğlu’nun yakalandığını saydıktan sonra, eğer aklını başına almazsa cellât Kara Ali’nin elinde türlü azap ile öleceğini belirtmekte ve vazgeçmesini istemektedir. Katip Ali isimli şairin tehdit dolu bu şiiri de devrindeki sosyal olayların ne kadar açık bir ifadeyle dile getirildiğini gösteren örneklerden biridir.

Son şiir Girit’in alınmasını anlatmaktadır. Türk kültüründe “Frenk”, Avrupalı için kullanılan genel bir sıfattır. Fransız demek değildir. bu şiirde Venediklilerle Girit konusunda yapılan savaş anlatılmakta, gerekli vergileri ver ve rahat et, boşuna asker kırdırdın diyerek bundan ders alınması gerektiğini ve artık Osmanlı’yı sürekli methet ve onunla iyi geçin demektir. Tasbaş, mahlaslı şair hakkında, maalesef asker olması dışında, hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

METİNLER

1

Türkî-beray-ı Feth-i Bağdat
Askerin üstünde bir seyir gördüm
İnşallah gaziler Bağdat alınur
İmam Azam türbesinin üstünde
Ezanlar okunur namaz kılınur
...
Eger göndermezsen ipeğin bacın
Kütüğün sökübün alurlar tacın
Komazlar yakarlar Süfehanun ucun
Al-Osman’da ne fetvalar bulunur

Alioğlu dua et Sultan Murad’a
Bir günü bin eylesin hem ömrü ziyâde
Şahına kuvvet eyle geldik Bağdad’a
Eksiklik kimdedir şimdi bilinür.⁷

⁷ Hakan Cevher; *age.*, s. 372.

2

Türkî Beray-ı sefer-i Bağdat
İslam askeriyiz gaza kastına
Hazretin sancağın çeküp gideriz
Her birimiz seyfi alub destine
Adûnün hatırın yıkıb gideriz.

Atımız kuheylan asıldur soyu
Şar ile Murad'dan içeriz suyu
Kimse doğru yoldam şaşmasın deyu
Alâmet taşını dikub gideriz.

Gaziler var tir ü keman elinde
Tirkeşi sağında, seyfi solunda
Seri vermek için İslam yolunda
Günahlarımızı silküb gideriz.

Biz gazi hünkârın peşine düşüp
Konup göçüp nice vadiler aşub.
Taşkın sular gibi kaynayup çoşub
Acem iklimine akub gideriz.

Kâtip de bu yolun geçdi üstünden
Arifler kamili seçer sözünden
Maniler söyleyüp batıl yüzünden
Sırrıle eflâke çıkub gideriz.⁸

3

Beyler paydar oluñ bin hayr
Enha ü alâm idin alem penaha
Asker halini anladın padişaha
Nefsi nefse uyup düştü firkaya
...
Gayretleş kalmadı din-i İslama
Hebisi öğrenmiş haram sirkaya.

Seci ü namdarlar bahren ve berren
İftiradan katloluyor Ümera
Sadrın kıskanıp zâlim vüzera
Muslimi addiderler mâreke
Kanı, Fasıl Paşa Bosno serdarı
Seyyid Ahmed serhadın ciğerdârı
Deli Hüseyin Girid'in cenk güzârı
Garzaen maktuller düştü burkaya

Hüner-merdler mahrum oldu atadan
Gıta ziyade oldu difk vittadan
Ufkî (Ufeki) gördüğü böyle hatadan
Her dilir başını çekmiş hırkaya.⁹

⁸ Hakan Cevher; *age.*, s. 366.

⁹ Hakan Cevher. *age.*, s. 266.

4

Türkî Beray-ı Celalî

Haydaroğlu aklın yok mu başında
Niçin Al-Osman'a asî olursun
Her ne zulüm işledinse dünyada
Ettiklerin cümle bir bir bulursun.

Sayd iderler seni türlü fennile
Kurtulamazsın nice yüz bin and ile
İlyas Paşa gibi kayıt bend ile
Bir gün Hünkâr divanına gelirsin.

Çok asiye çengellere dizdiler
Manoğlu'nun askerlerini bozdular
Hem Mehdî'nin derisini yüzdüler
Kayalıoğlu berdar oldu bilirsin.

Niçun oturmazsın kendü halinde
Şimdi sensin cümle halkın dilinde
Bilmiş ol kim Kara Ali'nin elinde
Dürlü Dürlü azap ile ölürsün.
Kâtib Ali aydur var git işine
Dar iderler gör dünyayı başına
Karga kuzgun konar bir gün leşine
Sanma böyle dârât ile kalırsın.¹⁰

5

Nicesin Venedik Frengi
İdub Osmanlıyla cengi
Kırdırdın kaç nice bin cengi
Sarhoş, sirkat küstahların.

Teselli iderdik derdin
Kastur fetholunmaz derdin
Sonra hayrına mı verdin
Aman deyu miftahların

Tasbaş aydur indir tacı
Metalardan gümrük, bacı
Virüp hünkâra haracı
Daim et imtidahların.¹¹

Sonuç olarak; yukarıda da ifade ettiğimiz gibi; ozanlarımızın, âşıklarımızın kendi şiirlerinde veya kaydettikleri başka şairlere ait şiirlerde kendi devirlerindeki veya daha önceki dönemlere ait siyasî ve sosyal olayların akislerini görmenin mümkün olacağını söyleyebiliriz.

¹⁰ Hakan Cevher, *age.*, s. 563.

¹¹ Hakan Cevher, *age.*, s. 928.

ÇEVİRİLER - AKTARMALAR

SATIR ARALARINI OKUMAK

AZERBAYCAN'DAKİ ALFABE REFORMUNUN TARİHİ ÜZERİNE ŞAHSİ DÜŞÜNCELER¹

ANAR²

İngilizce'de "Like Father, Like son" deriz. Ancak Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin şu andaki başkanı Anar'ın, babası Resul Rıza ile, yazar olmasının ve Azerbaycan'da en ünlü yazar grubunun başını çekmesinin ötesinde ortak tarafları vardır. Her ikisi de Azerbaycan'ın yeni alfabeğe geçmesinde önemli roller üstlendiler. 1939'da Resul Rıza'nın Lâtin alfibesinden Kiril alfibesine geçiş için hazırlık yapmaktan başka seçeneği yoktu. Bugün Anar'ın üstlendiği rol, bunun tam tersidir. Anar, Kiril alfibesinden Lâtin alfibesine dönüş ile ilgili kararları veren meclis ana komitesine başkanlık etmektedir. Ancak bu kez söz konusu çalışmalar, 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan'ın kendi seçimi doğrultusunda yapılmaktadır.

Alfabe çalışmalarının ailesi için önemli bir sorumluluk olmasından dolayı Anar, konu hakkında teferruatlı bir tarihî araştırma yapmıştır. Aşağıda, geçtiğimiz yüzyıl boyunca bu yönde yaşanmış gelişmeler hakkında kendisinin bazı düşüncelerini bulabilirsiniz.

"Babam, Resul Rıza, 1939 yılında Yazarlar Birliği'nin başında sadece bir yıl kadar bulunmuştu O sırada ben sadece iki yaşındaydım. Sabahın erken saatlerinde o rezil siyah volgaların esrarengiz biçimde insanların apartmanlarının önünde durduğu, Stalin baskısının had safhada olduğu dönemlerdi. Hedef olarak seçilen insanları sevdikleri bir daha hiç göremedi. Aydınlar ve politik sisteme karşı muhalefet etme cesareti gösterenler aniden ortadan kayboldu. Birçoğu belli bir sebep olmaksızın vurularak öldürüldü ya da Sibiry'a'daki çalışma kamplarına sürgün edildi. Bu olaylar sadece Azerbaycan'da değil bütün Sovyetler Birliği'nde gerçekleşti. Stalin'in 1953'de ölümü ve iktidarının son bulmasına kadar geçen süre içerisinde kurbanların sayısı yüz binleri bulmuştu. Bazı kaynaklar bu rakamın daha fazla olduğunu söylemektedir.

Annem, şair Nigar Rafibeyli, bir gün babamın değerli şair Samad Vurgun ile eve gelişlerini anlatırdı. Babam votkayı kastederek, annemden yiyecek içecek bir şeyler getirmesini istemişti. Annem çok kötü bir şeyler olduğundan şüphelenmişti. Haklıydı da. Azerbaycan'da Stalin'in sağ kolu Komünist Partisi Birinci Sekreteri, Mir Cafer Bağirov onları çağırıp kendilerinden Erken Lâtin denilebilecek alfabaden, Rus alfibesine – Kiril- geçiş konusunda harekete geçmelerini istemişti.

Karşı koyma şansı yoktu. Emir direkt olarak Stalin'den geliyordu. Bu yüzden babam ve Vurgun akşam yemeğinde son derece üzgün bir şekilde henüz on yıl önce benimsenmiş olan Lâtin alfibesinin değiştirilmesi kararını değerlendirdiler. Böyle bir görevden nefret ettikleri halde karara karşı olduklarını söylemeye cesaret edemediler. Çaresiz bir şekilde bu kararı tamamen benimsemiş gibi davranmak zorunda idiler.

Yine de bu konu nedeniyle, kendinden kaynaklanmasa da, babamın başı derde girdi. Abdulla Ferrux isminde şair bir akrabası vardı. Abdulla, babama söylemeden Bağirov'a, Kiril'e geçişle ilgili olarak bir protesto mektubu yazmış. Bağirov da babamı çağırıp: "Kendin itirazını belirtemiyor da bunu bir akrabana mı yaptırıyorsun!" diyerek onu azarlamış.

¹*Azerbaijan International* (8.1) İlkbahar 2000, Los Angeles, s.54,55

²Anar, Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin başkanı ve milletvekilidir. Aynı zamanda alfabenin ve dilin kullanımı konusunda Azerbaycan Meclisi'ndeki ilgili komiteye başkanlık etmektedir.

Babamın Bağirov'un neden bahsettiğinden haberi yoktu. Bağirov kendisine mektubu gösterdiğinde, babam: "Siz bütün akrabalarınızın sorumluluğunu taşıyor musunuz?"cevabını vermiş. Bağirov ise böyle bir cevap karşısında: "Kendi ellerimle akrabamı vurdum" karşılığını vermiş.

Sonuçta bu mektup babama pahalıya mal oldu ve görevden alındı. Abdulla ise bir restorandaki sarhoşluğu nedeni ile Yazarlar Birliği üyeliğinden çıkarıldı.

Bağirov'un cezalandırma yöntemi çok insanlık dışı idi. O zaman babamın kız kardeşi Azerneşriyat'ta çalışıyordu. Bağirov ondan babamın adını bütün yayınlarından çıkarmasını istedi. Halam hasta olduğunu bahane ederek işe gitmedi. Ancak döndüğünde babamın adının her şeyden, programlardan bile silinmiş olduğunu gördü. Ama hepsi bu kadar değildi. Babam Moskova'ya Decade'de (Onyıllık) Azerbaycan'ı temsil etmek üzere seçilenler arasındaydı. Gitmesine izin vermediler.

Birkaç yıl sonra, babam ve Abdulla savaşa gönderildiler (2. Dünya Savaşı). Abdulla öldü. Babam iki yıl sonra geri çağırıldı. Ordunun siyasî lideri Mexlis'in Azerbaycanlı askerlere nasıl işkence yaptığını anlatan makaleler yazıyordu. Bağirov babamın makalelerini çok beğendi. Bu nedenle onu Bakü'ye çağırıldı ve cephede gördüğü her şeyi anlatmasını istedi. Ardından Mexlis'i Stalin'e ihbar etti.

Daha sonra, babam, Kiril'e yapılacak değişikliği ilk duyduğu zaman Bağirov'un da büyük bir şaşkınlık yaşamış olduğunu öğrendi. O sırada Bağirov, bir aile dostu olan Teymur Yaqubov'un arkadaşıydı. Teymur, başlangıçta 1939'da Moskova'da Kremlin'de Bağirov ile birlikteydi. Bağirov'u Stalin'in ofisinden çıkarken gördüğünü hatırlıyor. Büyük bir sarsıntı geçirmiş olduğu açıkça anlaşılabilen imiş. Zira elleri titriyormuş ve yere bazı kağıtlar düşürmüştü. Teymur kendisine ne olup bittiğini sorduğunda Bağirov ona, Stalin'in kendisine Azerbaycan'da Kiril'e geçiş sürecini başlatmasını emrettiğini söylemiş.

Azerice'yi Korumak

Bunu yapmak için en iyi yolun ne olduğu hakkında sonradan ciddi tartışmalar yaşanacak olmakla birlikte o an için Kiril'e geçiş konusu henüz tartışılmıyordu.. Babam gibi yazarlar bu karara itiraz edememekle birlikte yazı dilinde Kiril kullanılacak olsa bile, Azerî dilinin korunması hususunda mücadeleyi elden bırakmadılar ve kendi değerlerini benimsetmeyi başarabildiler. Ancak yine de Rus dilinin ses sistemini desteklemek üzere oluşturulmuş Kiril alfabesinin benimsenmesinin, nihaî anlamda Azerice'nin bozulmasına yol açacağından endişe ediyorlardı.

Kiril alfabesinde Rusça'daki sesleri karşılamak üzere Azerice'de olmayan birkaç harf vardı. Sözelimi Rusça'da "ts" sesini temsil eden harf. Bu ses Azerice'de yok. Yine "ya", "yu", ve "ye" gibi ses kombinasyonları sembolize eden başka harfler de vardı. O sıralarda oldukça yaygın olan bir fıkra, Azerice'nin sadece bu üç harfle kompleks bir cümle oluşturabilecek tek dil olduğunu anlatıyordu: "Ya yu ye, ya ye yu" yani; ye, yıka ve sonra ye, veya ye ve sonra yıka". Bu üç harf Stalin'in ölümünden sonra 1950'lerin sonuna kadar kaldırılmadı.

Bana göre 1920'lerde erken Lâtin'e ilk geçişimiz bir hata idi. Özellikle 1920'de Bolşeviklerin idareyi teslim alıp kendi merkezî hükümetlerini kurduklarında yaşanan siyasî kargaşa nedeni ile buna hazır değildik. Ayrıca, erken Lâtin'in Türk milletini 1300 yıllık tarihinden kopardığına da şüphe yoktur.

Lâtin'den Kiril'e geçiş başlı başına farklı bir konuydu. Çünkü politik bir zulüm olarak görülüyordu. Lâtin'e geçişte olduğu gibi bir seçime dayanmıyordu. Kiril alfabesi, Rus dilinin Azerî diline üstünlüğünü ima ediyordu. Anne ve babamın, Kiril alfabesine geçişi, 1937'de başlayan Stalin baskılarından sonra hayatlarındaki en büyük trajedi olarak algıladıklarını hatırlıyorum. Bu kararın eninde sonunda Azerbaycan'da Rus dilinin tamamen benimsenerek Azerî dilinin yok olmasına yol açmasından korkuyorlardı. Allah'tan, Azerice 50 yıl boyunca ayakta kalmayı başardı. Geriye bakıldığında 1923'de Lâtin'i benimseme kararının, 1991'de bağımsızlığımızı kazandıktan sonra, Lâtin'e derhal dönüş için bir kuvvet sağladığı açıkça görülür.

Bakü'deki Kongre

Lâtin alfabesine ilk geçişin toplum üzerinde derin bir etkisi olmuştu: Ama en azından önce konuları müzakere etme fırsatı bulmuştuk. Lâtin alfabesini düşünen sadece Azerbaycan değildi. Bakü, 1926'da I. Türkoloji Kongresine ev sahipliği yapmıştı ve kongreye Türkiye, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tataristan gibi Sovyetler Birliği'ndeki Türk Cumhuriyetlerinden katılımcılar davet edilmişti. Kongreye Çuvaşlar, Sakalar (Yakutlar), Hakas ve Balkarlar gibi kendi devlet yapıları olmayan Türk toplulukları bile gelmişti. Ayrıca Moskova'dan, Bartold ve Oldenburg gibi önde gelen araştırmacılar da davet edilmişti.

131 delegenin katıldığı kongre, Petrol Baronu Nağıyev tarafından inşa edilen heybetli İsmayiliye binasında (şimdiki Bilimler Akademisi) yapıldı. 26 Şubat'ta başlayan görüşmeler 5 Mart'a kadar 8 gün sürdü. Kongrenin ilk oturumuna, o sırada Moskova plan, proje işlerinde en yüksek politik makam olan Azerbaycan Merkezi İdare Komitesi Başkanı olan Semedağa Ağhamalıoğlu başkanlık etmişti. Azerbaycan'dan ise en aktif katılımcılar arasında Ruhulla Axundov, Hebib Cabiyev ve Bekir Çobanzade bulunmaktaydı.

Pek çok problemin tartışıldığı Türkoloji Kongresi'nde ilgi daha çok bütün Türk dilleri için ortak bir alfabe konusu üzerinde odaklanıyordu. O sırada, Azerbaycan'ın resmî olarak Lâtin alfabesini ikinci alfabe olarak kabul etmiş olmasına ve 20 Ekim 1923'den başlayarak Arapça ile eş zamanlı olarak kullanmakta olmasına rağmen Türk topluluklarının çoğu hâlâ Arap alfabesini kullanıyordu.

Daha küçük bazı toplulukların ise alfabesi yoktu. Kongre 101'e 7 gibi ezici bir çoğunlukla, Sovyetler Birliği'ndeki Türk topluluklarının tamamının Lâtin alfabesini geçmesi gerektiği kararını benimsedi. Türkiye 1928'in sonunda Lâtin alfabesini benimsedi. Alfabe 1 Ocak 1929'da yürürlüğe girdi ki bu tarihte Azerbaycan ve Sovyetler Birliği'ndeki bütün Müslüman topluluklarında Arap alfabesi yasaklanıyordu. Sovyet ansiklopedileri Azerbaycan'da Lâtin alfabesinin başlangıcı olarak, 1923'den itibaren iki alfabenin resmi ve eş zamanlı olarak birlikte kullanılmaya başlanmış olmasına rağmen, Arapça'nın yasaklandığı 1929'u gösterirler.

Hararetili Tartışmalar

Kongredeki bazı katılımcılar Lâtin alfabesine geçme kararına şiddetle muhalefet ettiler. Kazak araştırmacı Baytursun ve Tatar temsilci Qalimjan Şerifov karara karşı idiler ve bunun yerine Arap alfabesinin ıslahı fikrini öneriyorlardı. Arapça'nın Azerice'deki her ses değerini temsil etmesini ve harflerin mükerrerliğini (bir ses için birden fazla harf) önlemek istiyorlardı. Mevcut Arap alfabesi kısa seslileri (a,e,i,o,u) göz ardı etmiş, fakat “t”, “s”, “z” gibi diğer sesler için birden fazla harf tahsis etmişti. Kongredeki Lâtin alfabesi taraftarları ile Arap alfabesi taraftarları arasındaki tartışmaların stenografilerini okumak insanı büyüleyici bir roman gibi etkiler.

Arap alfabesini savunanlar yeni alfabeğe geçişin, kendilerini yüzyılların mirasından mahrum edeceğini, onları birbirlerinden ayıracağını ve dolayısı ile Türk milletini geriye götüreceğini söylüyorlardı. Ancak Azerbaycan ve Türkiye'den gelen temsilciler Lâtin alfabesine geçişi gelişimci, ilerici bir adım olarak görüyorlardı ve tarihî mirastan kopmak gibi bir endişe taşıyorlardı. Azerbaycan dilindeki mevcut bütün tarihî belgeleri ve metinleri Lâtin alfabesi ile basmanın bir savaş gemisi kadar para tutacağını düşünüyorlardı. Onlara çok da büyük gelmeyen bir tutardı bu.

Birisi şu şekilde itiraz etti: “Bu oyunu biliyoruz. Bugün Lâtin'i benimsemek istersiniz yarın Kiril'i”

Bu yorumdan incinen bir Rus âlim ise şöyle cevap verdi: “Neden Lâtin alfabesine geçişe ön ayak olanları suçluyorsunuz? Türk topluluklarının hiç bir zaman Kiril'i benimsemeyeceğini biliyoruz. Çünkü bunu sömürgeci Çarlık Rusyası ile ilişkilendiriyorlar.”

Bence cevabı içtendi. O sırada kimse Stalin'in birkaç yıl sonra Kiril'i empoze edeceğini bilmiyordu. Ayrıca kongreye katılan 131 katılımcıdan çoğunun trajik bir ölümle karşılaşacağını da bilmiyorlardı. Azerbaycan'ın 27 katılımcısından sadece Ağamalıoğlu eceli ile öldü. Diğerleri Stalin

baskısının kurbanı oldular. Daha on yıl geçmeden delegeler tutuklandı, idam edildi ya da ölüncüye kadar kalacakları Sibiryaya sürgüne gönderildiler.

Bana göre Arap alfabesinin geriliğe neden olduğunu söyleyen aydınlarımız hatalıdır. Japon ve Çin kültürlerinin de komplike alfabeleri vardır; fakat bu onların ilerlemesine mani olmamıştır.

O sırada Lâtin alfabesine geçmemizin yanlış olduğunu düşünüyorum. Arap alfabesini düzenlemek daha iyi olurdu. Ancak tabii ki Kongre'den yaklaşık 65 yıl sonra, bağımsızlığımızı kazandıktan sonra ve Kiril'i 50 yıl kullandıktan sonra, Arap alfabesini denemek ve ona geri dönmek komik olurdu. Bugün esas olan Lâtin alfabesini kullanarak dünya dilleri ile bağlantı sağlamaktır.

Lâtime Geçiş

Ancak Lâtin'e geçiş kolay olmadı. En büyük engel işin ekonomik tarafı. Basım inanılmaz derecede fon gerektiriyor. Bu işlemleri kolaylaştırmak için malî yardıma ihtiyacımız var.

Yine de en kısa zamanda temel klâsiklerin bazılarını Lâtin alfabesi ile basabilmek için planlar yaparak ilerliyoruz. Azerbaycan klâsik edebiyatından, "Köroğlu", (Dede Korkut zaten basıldı) ve Nizamî, Nesimî, Fuzulî, Hataî, Mirza Celil, Sabir, Vagif ve Memmedkulizade gibi yazarları ihtiva eden 50 kitaplık bir liste yaptık. Bu çalışmaya diğer yazarları da ekleyerek yavaş yavaş devam etmek istiyoruz.

Şimdi Lâtin'i benimsemenin doğru olduğuna eminim. Ancak aynı zamanda eğitim sistemimizdeki Rus ve Kiril alfabesini hemen reddetmemeliyiz. Henüz çoğu insanımızın İngilizce temeli yok ve hâlâ Rus edebiyatında Azerice'ye çevrilmemiş bir çok eser var. Çocuklar hâlâ Azerice ile birlikte Rus ve Kiril alfabesini çalışıyor olmalılar. Geçiş süreci ani değil, aşamalı bir şekilde olmalı. Lâtin kaynakları gerektiği gibi yerli yerine koymadan Kiril'i saf dışı etmekte ısrar edersek geçtiğimiz yüzyılda kurmaya çalıştığımız entellektüel birikimin çoğunu kaybetme riskine gireriz.

Çeviren: Ali EROL*

---

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

ÇUVAŞÇA*

J. BENZİNG

Volga dirseğindeki Kazan'da, ileride –Tatarlar ve Başkırlar arasında dağılmış olarak- Volga ve Ural arasındaki bölgede, nispeten az olan sayılarına rağmen (1959 sayımına göre 1.470.000) dil bilim ve etnoloji açısından en ilgi çekici ve en önemli Türk halklarından biri olan Çuvaşlar (Çavaş) yaşar.

Hem farklı etnik hususiyetleri hem de ağız hususiyetlerine göre Çuvaşlar iki ana gruba ayrılırlar: Kozmodem'jansk, Çeboksary, Jadrin ve Kurmyş kasabalarında Yukarı Çuvaşlar (*viryal* < *üz el “yukarı memleket, yukarı halk”) ve Aşağı Çuvaşlar (*anatri* < *enet *degi* ? ‘aşağıda [Volga ve devamında] bulunanlar’), ayrıca, bilhassa Volga kıyısı dağları boyunca Cyvil'sk'den, Tetyuşi üzerinden Ul'janovsk (eski Simbirsk, Step Çuvaşlarının merkezi) bölgesine kadar olan yerdeki Step Çuvaşları önemle kaydedilmelidir.

Çuvaşların etnolojik manada, dinsizlik inanışlarına bazı İslami etkiler olmasına rağmen, müslüman olmayan az sayıdaki Türk halklarından birisi olarak karşımıza çıktığı ilk bakışta anlaşılıyor. Rus Ortodoks Hristiyanlığını kabul edenlerle birlikte büyük bir kitle kendi dinî bölge kültürlerini korumaktadırlar. Bunlar dışarıya çalışmağa gidenler olarak bilhassa Türkçenin hususiyetlerini step halkları içinde korumaktadırlar ve bu Türk halklarının kültür tarihi araştırmalarında büyük bir önem arz etmektedir. Diğer taraftan da Çuvaşlar, Bulgar halklarının bakiyesi olarak (büyük bir kısmı da Tatarlara ve Başkırlara uzanmaktadır) bilhassa lengüistik bir ilgi istemektedir. Çuvaşlar ve (Volga) Bulgarların dil birliği, Tatarlardan *Hüseyn Feyzanov* (1826-1866) tarafından ortaya kondu ve 13. yüzyıl sonuyla 14. yüzyıl başlarına ait Volga-Bulgar mezar taşlarının yardımıyla ilmî olarak ispat edildi. *N.İ.Aşmarin* 1902'de bu meseleyi etraflıca inceledi ve “*Bolgary i Çuvaşi*” (IOAIE 18, s.1-132) adlı çalışmasında izah etti.

Volga-Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından 1236'da yıkılmasından sonra, bugünkü Çuvaşların bulunduğu bölgede Altınordu devleti kuruldu ve 1552'de Kazan Hanlığı'yla birlikte Rusya'nın eline düştü. Bulgarların Altınordu'dan beri hemen hiçbir politik rolleri olmadı. Çuvaş sözü, ilk defa 1551'de görülmekle birlikte Çuvaşların kökeni ve Çuvaş kelimesinin manası henüz açıklanamamıştır.

Uzun yıllardan beri münferit araştırmacılar tarafından Çuvaş dili ile meşgul olunmasına rağmen bu araştırmacılar umumiyetle bu dilin layık olduğu dikkati göstermemişlerdir. İlk olarak 1769'da Moskova'da Çuvaşçanın muhtasar bir grameri yayımlandı. Bu yayının 1775'teki yeni baskısı *LEVESQUE* tarafından *Journal Asiatic*'te 1825 yılında Fransızca olarak yayımlandı. *M.KLAPROTH* 1828'de Çuvaşça ile Türk dillerini karşılaştırdı. 1843'te *Wilhelm SCHOTT*'un *De Lingua Tschuwaschorum* adlı küçük eseri çıktı. Bu eser, 1876'da Paris'te Fransızca tercümesiyle de yayımlanmıştır. *MESZAROS* ve *PAASONEN*'den itibaren Berlinlilerin yayınları oldu. Bilhassa *J. RAMSTEDT* ve *N.N. POPPE* Çuvaşça ile meşgul oldular. Bu dil hakkında *N.I. AŞMARİN*'in temel atıcı eserlerinin dışında Rusça yazılmış eserler, Rusya dışında pek tanınmamaktadır.

Volga-Bulgar mezar taşlarında Arap alfabesi kullanılmış iken, Yeni Çuvaşçada pratik açıdan daima Rus yazı işaretleri kullanılmıştır. Çuvaş *IVAN YAKOVLEVİÇ YAKOVLEV* (1848-1930)'in ana dilinin ses kanunlarına uygun dâhiyane bir yazıyı ortaya koymasına kadar yaklaşık yetmiş yıl boyunca Çuvaşçanın karmaşık ses düzeni yetersiz ve alışlagelmiş işaretlerle gösterilmiştir. Bu yazı o zamandan beri çok az değiştirilmiştir. **b, d, g, z, ź, d', ž, ž, d'** ötümlü ses dizisinin yalnızca gerekli olan kapalı seslerin yerinde yardımcı ses olarak, iki vokal arasında veya bir akıcı ve bir vokal arasında ortaya çıktığı bu gözlemden hareketle anlaşılıyor. Daha sonra mezar taşlarında bu işaretlerin kullanılmasından vazgeçilmiştir. Daha çok bu, ses kanunu gereği olarak kelimenin başında veya sonunda bulunmaktadır.

* “Handbuch der Orientalistik”, Fünfter Band-ALTAISTIK, *Erster Abschnitt Turkologie*, Leiden/Köln 1963 s.61-72.

Ben aşağıda *AŞMARIN*'in alfabesini ve parantez içinde her harfin “*Philologiae Turcicae Fundamenta*”da tarafımdan kullanılan Latin harfli transkripsiyon işaretlerini ve Fin-Ugor sistemine göre yeterli fonetik ses değerlerini verdim:

A a (a; a) — E e (e; è, e, e) — Ё Ё (y, i, i) — И И (i; i, i) — У у (u; u, o) — Ъ Ъ (ü; ü) — Ǻ Ǻ (Ǻ; ə, ö) — Ǽ Ǽ (Ǽ; e, ö) — Ы ы (j; j) — В в (v; v, v) — К к (k; k, k, G, G, γ) — Л л (l; l, l) — Ь ь (l'; l') — М м (m; m, m) — Н н (n; n, n) — Ъ ъ (ń; ń) — П п (p; p, p, B, B, b, b) — Р р (r; r, r) — Р р (ř; ř) — С с (s; s, z, ź) — Ч ч (š; š, ž, ž) — Т т (t; t, t', D, D, d, d) — б б (ç; t', š, Ďž, d', ž) — Т́ Т́ (t'; t', D) — Ф ф (f; f) — X x (h; x, x, γ) — Ш ш (š, ž, ž).

Türk dillerinin ekseriyetinde olduğu gibi Çuvaşçada da ünlü uyumu kanunu önemlidir. Buna göre, bilindiği gibi, bir kelimeye yalnız ince sıradan ünlüler (e, i, ü, ě) veya kalın sıradan ünlüler (a, o, u, Ǻ) bulunabilir. Bununla birlikte bazı kelimeler bu kuralın dışına çıkarlar. Bu kelimelerde bazı hususî ekler bulunmaktadır ve bu ekler sadece ince sıradan şekiller alırlar ve böylece normal ünlü sırasının dışına çıkarlar. Örnek: çokluk eki +**sem**, 3. şahıs iyelik eki + **ě (+i)**. **o** ve **ö** ünlüleri Aşağı Çuvaşçada (ve yazı dilinde) tamamen **u**, **Ǻ** ve **ě** olarak görülür. Bu şekiller ses tarihi ile ilgilidir. Dudak çekerliği yazı dilinde rol oynamaz, sadece bazı ağızlarda önemsiz rolleri vardır. —**u/-ü** sonesi, önsesi ünlü olan bir ek önünde yazı dilinde daima değişir, ağızlarda da hemen hemen her yerde —**av/-ev-** dir. **u~ Ǻ**, **o~ Ǻ**, **i~ ě**, **Ǻ** gibi münferit değişimler bazı kelimelerde ve *katar-* <**kärtar-* ‘göstermek’ < *kur-* ‘bakmak’, *vələr-* ‘öldürmek’ < *vil-* ‘ölmek’, *kălar-* ‘getirmek’ < *kil-* ‘gelmek’ gibi bazı ettirgen fiil teşkillinde mevcuttur.

Yakovlev tarafından **Ǻ** ve **ě**'nin “indirgenmiş ünlüler” olarak birkaç noktadan değişik bir hal göstermesine dikkat edilmesi önemlidir, tıpkı ünlüler gibi: Yalnız indirgenmiş ünlüler tamamen zayıflayabilir veya yeni ünlü olarak tekrar teşkil edilebilirler ve kelime vurgusunun umumiyetle kelimenin tam ünlülü hecesinde bulunduğu ortaya çıkar: *tărás* ‘ayakta durmak’, *ilémľ* ‘güzel’, *šáprámăr* ‘vurduk’. Yalnız indirgenmiş ünlüleri koruyan kelimelerde, ilk hecelerde zayıf bir vurgu (son hecede de var) bulunur: *tătămăr*, *tătămăr* ‘ayakta durduk’.

Ünsüzlerde daha önce zikredilen “basit patlayıcı sesler **k, p, s, ś, ş, t, t', ç**'den sonra ünlüler arasında veya akıcı ve ünlü arasında sert patlayıcı olarak söylenir” kuralının yanında, damaklılaşma çok önemlidir. **v, k, l, m, n, p, r, t** sesleri açık ünlüler önünde ve kelime sonunda açık ünlüye göre damaklılaşmış olarak (v, k gibi) telaffuz edilir. Bu kural umumiyetle geçerliliğini korur. *Yakovlev*'in yazı reformundan itibaren yazıda damaklılaşma nispeten nadir hallerde görülmektedir. Boğuk ünlülü kelimelerde damaksıl **l, ń, ř, t'** ortaya çıkmaktadır.

Çuvaşçanın ses tarihi çok komplikedir ve henüz görünüşe göre birçok mesele çok belirsiz ve şüphe çekicidir. Farklı ses aşamalarının kronolojisi bilhassa dikkati çekmektedir. Burada bütün bu problemlere kısaca işaret edilecektir. Aşağıdaki tablolarda Eski Türkçenin seslerinin Çuvaşçadaki karşılıkları gösterilecektir:

Ünlüler

Türkçe	a	E	e i ı	o ö (ö)	u ü
Çuvaşça	u, i	A	a e, a, a, e	u, ü, u	u ü, u
Kök	u, ü	(e)	i i u, i	u, i i	u i (vi?)
hecesinde	Ǻ, ě (a, e)		ě, Ǻ a a	a ě, Ǻ (Ǻ)va	Ǻ ě
Çuvaşça 2. ve diğer heceler	a veya e	e / a	— ě/Ǻ Ǻ/ě e/a	—	Ǻ/ě ě/Ǻ e/a

Ramstedt'in işaret ettiği gibi **ş, k, j**'nin umumiyetle açık ünlülerde, söylenişte boğuk olarak değiştiği görülüyor (*šăna* ‘sinek’, *tăk-* ‘dökmek’: tök-), **ş, ç, l** olmasına rağmen boğuk ünlüler sık sık açık ünlüye değişmektedir (*il* ‘kırmızı’: al, *śüs* ‘saç’: saç). Aslında Türkçenin aslî uzun ünlülerinin Çuvaşçada

bulundurulması müphemdir (*kāk* ‘kök’ = Trkm. kök, *kāvak* ‘mavi’ = Trkm. gök, *utā* ‘ot’ = Trkm. ot, *vut* ‘ateş’ = Trkm. öt vb.). Türkçede ünlüyle başlayan birçok kelime *v* veya *y* önsesi vardır (*yat* ‘ad’ Tat. *at*, *yal* ‘köy’: el [karşılaştırma Balkarca *yel* ‘köy’], *yus* ‘as, kakım’: as, *vir* ‘darı’: ögür).

Ünsüzler (tabloya bakınız)

Çuvaşçada Türkçenin sesleri açısından farklı sesler bulunduğundan tabloda çok sayıda soru işareti görülecektir. Şimdiye kadar herhangi bir şekilde, hadisenin açıklanması üzerinde durulmamıştı. Aynı şekilde, bilhassa Türkçe, Moğolca ve Macarcanın dil tarihi için çok büyük önemi olan *z > r* ve *ş* (belki *ž*) *> l* değişimi gibi farklı ses aşamalarının zamanının tespiti de kesin değildir. Volga Bulgarcası için bu değişim 10-11. yüzyıldan önce değildir. Bunun diğer batı Türk dillerinde daha erken meydana gelip gelmediği ise şu an için bir problemdir. Moğolca ile Çuvaşçanın benzerliği bazı araştırmacılar tarafından sıkça vurgulanmıştır. Örneğin Altayca önses *d-*, *c-*, *y-*, *n-* (*ñ-*)’nin tek bir önses *y-*‘ye (Çuvaşça *ś-*) tekabül etmesi gibi, Türkçe ile Çuvaşça arasında, son derece önemli fonetik hadiselerin bulunduğu bilhassa vurgulanmalıdır. Bu benzerlik gramer alanında daha açık olarak görülmektedir:

Türkçe	Çuvaşça önses	Çuvaşça iç ve sones
y	ś- (değişimde y-)	-y- -i <*-ay
r	-	-v- (dudak ünlüsünden sonra)
l	-	-r (-)
		t önünde ekseriya ø
		-l ünsüz önünde sık sık ø
n	-	-n- -n, -nā/-nē, -m
n'	-	?
ŋ	-	-n (-), ø
		-m (-) dudak ünlüsünden sonra
m	? -m	-m (-)
s	s-, ś-	-s (-), -ş (-)
ş	?	-s (-) değişimde -ş (-)
		-l (-) (ş’den değil ž’den mi?)
z	-	-r (-), değişimde -s (-)
ç	ś- (değişimde ç-)	-ş (-), -ş (-)
p	-	-p (-)
b	p-, -m	-v (-)
t	t-, ç-, ? ś-	-t (-), -ç-
d	-	-t-
δ	-	-r (-), ? -y-, değişimde -y-, -v-
q	h-, y-	-h-, ø -h-, -k, ø
k	k-	-k-, ø -k-, -h, ø
γ, g	-	-v (-), ø

Kelime Teşkili

Bütün Türk dillerinde olduğu gibi Çuvaşçada da açık bir şekilde isim ve fiil tabanları görülür. Buna göre eğer isim ve fiil yapan ekler, tesadüfen benzer olursa, ekler, fonksiyonlarıyla farklılaşırlar.

En önemli isim ekleri olarak şunlar zikredilebilir:

Küçültme +*śā* (Ortak Türkçe +*çık*); +*ah*, +*ak* (ortak Türkçe +*ak*); aynı şekilde birkaç nadir şekil +*k*, +*ka*, +*kkay*, +*uk*, +*şka*. Bir şeyin sık sık olduğu yeri gösteren +*lāh* (ortak Türkçe +*lak*), aynı şekilde +*sar* (*yumansar* ‘meşe ormanı’). Türkçede gördüğümüz gibi +*lāh* sıfatlardan mücerret isimler yapar, +*lā* (ortak Türkçe +*lğ*) ve +*sār* (ortak Türkçe +*sız*) sıfatlardan “...sız” manasında yokluk isimleri yapar. Mücerret isimleri de +*āşē* eki sıfat olarak teşkil eder. Bunlar tıpkı 3. şahıs iyelik eki görünüşünde (ortak Türkçe +(i)si) ortaya çıkarlar: *sarlakāşē* ‘onun genişliği’ > ‘genişlik’ < *sarlaka* ‘geniş’ (ortak Türkçe *seril-* ‘serilmek’). Münferit teşkilleri bir bütün olarak henüz araştırılmamıştır. Örnek: *māysa* ‘kızların boyun takısı’ < *māy* ‘boyun’ (ortak Türkçe *boyun*), *sasāl* ‘ilik’ < *sas(ā)* ‘ilik’.

Fiiller isimlerden şu ekler yardımıyla teşkil edilirler: +*la-* (ortak Türkçe +*la-*), +*ar-* (ortak Türkçe +*ar-*, örnek: *kāvakar-* ‘mavileşmek’: Türkçe *köker-*), +*a-* ve +*al-* (örnek: *şural-* ‘beyazlaşmak’ < *şurā*

'beyaz': ortak Türkçe *sarığ* 'sarı') ve **+at-** (*şurat-* 'beyazlatmak'), **+äl-** (örnek: *şutäl-* 'ışıklı olmak' < *şutä* 'parlak, ışıklı' < *yar(u)tuk), **+än-** (*sivën-* 'soğumak', Çuvaşçanın dil hassasiyeti için < *sivë* 'soğuk'= ortak Türkçe *soguk*), **+äh-** (ortak Türkçe *+ik-*, örnek: *tutäh-* 'paslanmak', *tuh-* 'çıkılmak' < *tuläh-* = ortak Türkçe **taşık->çık-*), **+şän-** (ortak Türkçe *+sın-*, örnek: *tipşën-* 'kurumak' [geçişsiz] < *tipë* 'kuru'), **+şär-** (*tipşër-* 'kurutmak' [geçişli]).

En sık kullanılan fiilden isim yapan ekler şunlardır: **-u** (<Tatarca *-u*) tıpkı **-äm** (ortak Türkçe *-im*) gibi fail ismi teşkil eder. Şunlar ise alet ismi yaparlar: **-käs** (ortak Türkçe *-ğič*), **-çak** (*larçak* 'sıra' < *lar-* 'oturmak'= Uyg. *olur-*), **-kä** (tutka 'sap, tutacak yer' tut- = ortak Türkçe *tut-* 'tutmak'). Diğerleri: **-kä** (ortak Türkçe *-gi*, örnek: *ëškë* 'içki'), **-äs** (ortak Türkçe *-ış*, örnek: *tuhäs* 'çıkış, doğma'= ortak Türkçe 'çıkış'), **-ä** (Türkçe *-ig*, örnek: *vilë* 'leş'= ortak Türkçe *öliğ*) ; ve **-ä** (*-ik₂* örnek: *usä* 'açık'= ortak Türkçe: *açık*), **-äk** (ortak Türkçe *-ik*, örnek: *šetëk* 'parçalanmış'= ortak Türkçe 'yırtık'), **-çäk** (*muhtançäk* 'palavracı'), **-kän** (ortak Türkçe *-ğın*, örnek: *tarkän* 'kaçan, kaçıcı'= ortak Türkçe tezgin). *täslankä* 'uzun boylu' (< *täsäl-* 'uzamak'), *tupsäm* 'bilmece çözme ; varlık' (< *tup-* 'bulmak') ve bunun gibi çok sayıdaki yeni teşkilleri artık görülmemektedir.

Fiil teşkilleri kısmında edilgen, ettirgen gibi türetilmiş fiil tabanlarının büyük bir yeri vardır. Edilgenlik ve meçhullüğün eki **-än-** dir (ortak Türkçe *-m-*). Bilhassa **r, s, ş, t** ile sonlanan köklere gelir. **-äl-** da bu şekildedir (Türkçe *-ıl-*). İşteşlik eki **-äs-** dir (ortak Türkçe *-ış-*, örnek: *kalaš-* 'birbiriyle konuşmak' < *keleş= Kumukça *geleş-* 'nişanlanmak') ve bütün Türk dillerinde olduğu gibi ettirgenlikte görünüşe göre farklı ekleri bir kural olmadan yan yana buluyoruz: **-ät-** (ortak Türkçe *-t-*; örnek: *tipët-* 'kurutmak' [geçişli] < *tip-* 'kurumak' [geçişsiz]), **-at-** (*tärat-* 'ayağa kaldırmak', *şivärat-* 'uyutmak'), **-ar-** (ortak Türkçe *-ır/-ar-*, örnek: *üker-* 'düşürmek', *pëser-* 'pişirmek' [geçişli] < *piš-* 'pişmek' [geçişsiz]), **(t)tar-** (ortak Türkçe *-dır/-dar*, örnek: *vëlterter-* 'öldürmek'). Tekrar gösteren **-ala/-kala-** şekillerinden ilki en eski şekil olmalıdır, (*hävala-* 'kovalamak' < hu- = Türkçe *kov-*), aslında her fiilden teşkil edilebilen şekil olan **-kala-** (tekrar yanında küçültme manası da vardır) aslında Tatarca menşelidir. (*şikele-* 'sürekli yemek', *tutkalakala-* 'küçük bir parçayı tutmak' < *tutkala-* 'daima parça parça tutmak' < tut- = ortak Türkçe *tut-*). Tabiidir ki bütün bu ekler fiilin anlamı mümkün kıldığı sürece fiile birleştirilmektedir: (*avkalan-* 'birazcık eğilmek', *hërhülenter-* 'kaygılandırmak' : ortak Türkçe *kaygılandır-* 'kaygılandırmak, müteessir etmek').

Şekil Bilgisi

Hal ekleri ve çokluk şekilleri aşağıdaki tablodadır:

	teklik	çokluk
Nominativ : (belirsiz)	-	+sem
Genitiv : (kimin ?)	+än, ünlüden sonra +nän	+senën
Dativ : (kime ?)		
Akkusativ : (kimi ?)	+a, ünlüden sonra +na	+sene
Lokativ : (nerede ?)	+ta (r, l, n'den sonra)	+sente
	diğer hallerde +ra	
Ablativ : (nereden ?)	+tan / +ran	+senten
Instrumentalis : (ne ile, kimle ?)	+pa/+pala(n)	+senpe +sempele
Kausalis : (ne için, kim için ?)	+şän (ortak Türkçede son çekim edatı: için)	+semşën
Modalis : (hangi şekilde ?)	+än	
Adverbialis : (hangi durumda ?)	+(l)la	Bu şekiller sadece teklik içindir.
Terminalis : (ne zamana kadar ?)	+(ç)çen	

Farklı hal eklerinin çok sayıdaki birleşmelerini iki şekilde isimlendirmek gerekir: Her bir tabandan münferit olarak teşkil edilebilenler: **+alla** (Dativ+Zarf >), Allativ (nereye ?) ve İnitiv (ne zamandan beri başladı?) **+ranpa** (ve +ranpala, şekilce=Ablativ+Instrumentalis, gerçekte < Ablativ+*ber(i)). Hemen hemen bütün hal ekleri şekilce 3. şahıs iyelik eklerini alırlar: *kitle* 'evde' < *kilti*

‘evde olan kişi’, *attenenni* ‘onun babası olan kişidir’, *vărmantanni* ‘ormanda olan kişi’, *malalli* ‘önde olan kişi’ (<*mal+alla* ‘öne doğru’).

Sıfat, vasıflık ve ek-fiilliktir, değişmez. Ek-fiillik genellikle **+sker** ekiyledir: *avansker* ‘oldukça iyidir’. Üstünlük çoklukla sadece cümlenin yapısıyla anlatılır: *şilten ças* ‘rüzgardan daha hızlı’(kelimesi kelimesine: ‘rüzgardan hızlı’). Karşılaştırma eki **+rah** (r, l, n’den sonra **+tarah**) belki de Tatarcadan alınmadır; bu ek zarf-fiil ekine ve isime de bağlanabilir: *şurmanallah* ‘biraz daha sık dereye gitmek’. Üstünlük, çeşitli zarfların yardımıyla gösterilir. Alışlagelmiş üstünlük edatı **çi**’dir: *çi pusāk* ‘en büyük’. Bunun yanında ikilemeler yardımıyla teşkil edilmiş üstünlük gösterme de mevcuttur: *şap-şavraka* ‘yusuvarlak’, *tip-tipē* ‘kupkuru’, *kān-kāvak* ‘masmavi’. Bunlarla birlikte iki heceli ikilemeler de vardır: *tapa-tan* ‘dümdüz’; *şapa-şaramas* ‘çırılçıplak’.

Sayı Kelimeleri

1 pērre/pēr	6 ulttā/ultā	20 širēm	70 širēm
2 ikkē/ikē	7 šiččē/šičē	30 vātār	80 sakār vunnā
3 viššē/višē	8 sakkār/sakār	40 hērēk	90 tāhār vunnā
4 tāvattā/tāvātā	9 tāhhār/tāhār	50 allā	100 šēr
5 pillēk/pilēk	10 vunnā/vun	60 utmāl	1000 pin
	11 vun pēre/vun pēr		

Sayı kelimeleri, ilk onluğa göre vasıflık (zayıf) ve ek-fiillik veya müstakil (kuvvetli) şekillere ayrılabilir. Sıra sayıları **+amāš** ekiyle teşkil edilir: *perrēmēš* ‘ilk’ yerine sık sık *pušlāmāš* (<*başlam+ısı), *maltanhi* (<*öjeldenki ?), *pirvayhi* (<Rusça pervyj+ki) bulunur; *ikkēmēš* ‘ikinci’ yerine ekseriya *tepēr* ‘bir daha’ kelimesini geçirir. Bayağı kesir sayıları, *šurā* ‘1/2’ ve *çērēk* ‘1/4’ dışında sıra sayıları yardımıyla kurulurlar: *ikkē viššēmēš* ‘2/3’. Bunun yanında çok çeşitli söyleyişler de vardır. Üleştirme sayıları **+şer** ekini alır (Tatarcadan alınmadır): *ultāšar* ‘altışar’ (istisna: *pērer* ‘birer’).

Zamirler

Şahıs zamirleri *epē* (çarpık durum: man+) ‘ben’, *esē* (: san+) ‘sen’, *vāl* (: un+) ‘o, şu’, *epir* (: pir+) ‘biz’, *esir* (: sir+) ‘siz’, *věsem* (: vesen+) ‘onlar’. Aidiyet gösteren zamirler olarak 1. ve 2. teklik ve çokluk şahısta ekseriya (bazı ağızlarda daima) şahıs zamirinin genitivi kullanılır, diğerleri Türkçedeki gibidir: **+ām**, **+u** (: +un+, +ān+), **+ē/+i** (daima ince, kelime tabanındaki çeşitli değişmelerle; çarpık durum: +ēn+, +in+) ; bunun yanında sentaktik kullanımda **+āšē** (< ortak Türkçe +(i)si), **+āmār**, **+ār**, 3. şahıs çokluk = 3. şahıs teklik (3. şahıs iyelik ekinin ‘artikel’ ve ilaveten ‘nisbî ilgi’ olarak kullanılışı hakkında bakınız: ZDMG 94 (1940), s. 251-267). İşaret zamirleri : **ku** (: kun+; çokluk *kěsem*) ‘bu’, *šakā* ‘burada’, *šavā* ‘orada’, *vāl* (: un+) ‘öbür’; *lešē* ‘oradaki’, *hayhi* ‘tam öbürü’; dönüşlü zamirler şunlardır: *hem* ‘ben kendim’, *hu* ‘sen kendin’, *hāy(ē)* ‘o kendisi’; *hamār* ‘biz kendimiz’, *hāvār* ‘siz kendiniz’, *hāysem* ‘onlar kendileri’. Soru zamirleri şunlardır: *kam* ‘kim’, *mēn* ‘ne’, *hūš(ē)* ‘hangisi’, *mēnle* ‘nasıl’, *hāšan* ‘ne zaman’, *miše* ‘kaç’.

Fiil

Fiilde olumsuzluk genellikle tabana eklenen **-ma-** ekiyle teşkil edilir: *kilme-* ‘gelmemek’ (>*kilmerē* ‘gelmedi’, *kilmest’* ‘gelmiyor’, *kilmē* ‘gelmeyecek’). Birkaç fiil şeklinde olumsuzluk farklı yollarla yapılır. Bu bilhassa emirde göze çarpmaktadır. (*an kil* ‘gelme’, *an kay.ar* ‘gitme’).

Olumlu şimdiki zaman için Çuvaşçada ek-fiil kullanılmaz. (*vāl šamrāk* ‘o genç’> ‘o gençtir’). Olumsuzluk ve geçmiş zamanda, eski zaman bildiren kelime türemeleri kullanılır: *er-* ‘olmak’, *ermez > *mar* ‘değildir’, *erti > +(ç)çē ‘idi’, *marççē* ‘değildi’; bu şekiller bütün şahıslar için aynıdır.

Mastar olarak fiil şekline **-ma** getirilerek yapılır. (*kilme* ‘gelme, gelmek’, *pama* ‘verme, vermek’ < *par-*), bunlardan başka farklı türemeler de kullanılışlıdır, bilhassa **+ma+sār** (+ah) ‘.....maksızın’ şekli sık görülür.

Zarf-fiillerde olumsuzluk şekli olarak **-a** ve **-sa** kullanılmaktadır. Gereklilik şekli **-malla** da ‘mastar’la ilişkilidir (*epë kaymalla* ‘gitmeliyim’, *esë kilmelle mar* ‘gelmemelisin’; vasıflık **-malli**).

Geniş zaman sıfat-fiili **-akan** ekini alır (bazı donmuş şekillerde **-an**): *sırakan* ‘yazan’, olumsuz **-man** : *sırman* ‘yazmayan’, *sírnă* ‘yazılmış’, *sírmăn* ‘yazılmamış’.

Şimdiki zaman sıfat-fiili, yüklem olarak kullanılabilir (bütün şahıslar için değişerek), bu halde geçmiş zamanı anlatır: *epë kilnë* ‘geldim, buradayım’. Duyulan geçmiş zaman kopula yardımıyla teşkil edilir: **+ççë** ‘idi’: *epë kurmanççë* ‘görmemiştim’. Gelecek zaman sıfat-fiili **-as** eki yardımıyla teşkil edilir: *paras* ‘verecek’. Bu, aynı şekilde yüklem olarak kullanılabilir: *epë paras* ‘vermeliyim’. Bunu, sıkça **+şân** ‘için’ ekiyle birlikte **-aşşân** ‘...mak için’ olarak görürüz...

Alışlagelmiş zarf-fiil eki **-a** (eş zamanlık zarf-fiili) ve **-sa** (ön zamanlık zarf-fiili) ’dır, her ikisinin de olumsuz şekli aynıdır: **-masăr** (yukarıya bakınız). **-sa** zarf-fiili bazı Çuvaş ağızlarında yüklem olarak bulunmaktadır ve görülen geçmiş zamanı gösterir: *epë sîrsa* ‘henüz, o zaman yazdım’. Bu, nadir olarak işitilen geçmiş zamana da mütealliktir. Bu ek edebî dilde de değişir; ayrıca geçmiş zaman şekillerinin şahıs ekleri de vardır. (Aşağıdaki tabloya bakınız!) Herhalde **-san** ‘eğer...’ (*kilsen* ‘gelinirse, gelindiğinde’) ve **sassân** ‘...den sonra’ (*kaysassan* ‘gittikten sonra’, ‘gitmiş olduktan sonra’) zarf-fiilleri **-sa**’nın türemeleridirler. İlave olarak **-iççen** ‘...a kadar’ (*kiliççen* ‘gelinceye kadar’) zarf-fiili de zikredilebilir.

Çekimli fiil şekilleri Çuvaş yazı dilinde aşağıdaki ekleri alırlar:

Şimdiki Zaman		Görülen Geçmiş Zaman		Gelecek Zaman		
	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
Teklilik	-atăp -atăn -at'	-mastăp -mastăn -mast'	Teklilik -răm / -tăm -răn / -tăn -rë / -çë	-marăm -marăn -marë	Teklilik -ăp -ăn -ë	-măp -măn -më
Çokluk	-atpăr -atăr -aşşë	-mastpăr -mastăr -maşşë	Çokluk -rămăr/-tămăr -răr / -tăr -rëş / -çëş	-marămăr -marăr -marëş	Çokluk -ăpăr -ăr -ëş	-măpăr -măr -mëş
Şimdiki Zaman Hikayesi		Duyulan Geçmiş Zaman		İstek		
	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz	Olumlu	Olumsuz
Teklilik	-attăm -attă -atçë	-mastăm -mastăn -mas(t)çë	Teklilik -sattă -sattăn -saççë	-masattăm -masattăn	Teklilik -ăttăm -ăttăn -ëççë	-măttăm -măttăn -mëççë
Çokluk	-attămăr -attăr -âtçëş	-mastămăr -mastăr -mas(t)çëş	Çokluk -sattămăr -sattăr -saççëş		Çokluk -ăttămăr -ăttăr -ëççëş	-măttămăr -măttăr -mëççëş
Emir						
		Olumlu	Olumsuz			
Teklilik		-am	an- / am-, vb.			
		-				
		-tăr				
Çokluk		-ar	an- / am-, vb.			
		-ăr				
		-ççăr				

Örnekler: *kayatăp* ‘gidiyorum’, *kayattăm* ‘gidiyordum, giderdim’, *kayrăm* ‘gidiyordum, gittim’, *kaysattăm* ‘gitmiştim’, *kayăp* ‘gideceğim’, *kayattăm* ‘gitsem’, *an kayar* (ve *kayar mar*) ‘gitmek istemiyoruz’.

Bazen **pul-** ‘olmak, bulunmak’ yardımcı zaman kelimesi olarak bulunur: *kilne pulë* ‘gelmiş olacak; herhalde gelmiştir’ vb.

Cümle yapısı hakkında burada çok şey söylenemez. Halk dili metinlerinin (masallar, plak kayıtları) Türk dillerinin genel geçer kurallarından sadece edebi metinler olarak sık sık uzaklaştığı

vurgulanabilir. Birbirini belli bir kurala göre takip eden, belirli kelimeler ve cümle öğeleriyle çok sık karşılıyoruz. Örnek: *hăş şulpa pumalla sirën yala* ‘sizin köye hangi yoldan gidilebilir?’, *tarhasşân, mana hâtar vilemren* ‘lütfen beni ölümden kurtarır mısınız?’.

Çuvaş gramerinin diğer hususiyetleri “Philologiae Turcicae Fundamenta”da, Çuvaşça hakkındaki çalışmada gösterilmiştir.

KAYNAKLAR

Gramerler:

- 📖 AŞMARİN, N.I., *Materialy dlja izledovanija çuvaşskogo jazıka*, Kasan 1898.
- 📖 -----, *Opty izledovanija çuvaşskogo sintaksisa*, Kasan 1903.
- 📖 BENZİNG, J., *Kleine Einführung in die tschuwaschische Sprache*, Berlin 1943.
- 📖 -----, *Das Tschuwaschische*. in “Philologiae Turcicae Fundamenta”, 1959, s.695-751.

Sözlükler:

- 📖 AŞMARİN, N.I., *Thesaurus linguae Tscuwaschorum*, Bd.I-XIX (?), Kasan veya Çeboksary 1927-?
- 📖 DMITRIEV, N.K., *Russko - çuvaşskiy slovar’*. *Spriloceniem kratkogo grammatičeskogo oçerka çuvaşskogo jazyka*, Moskau 1951.
- 📖 PAASONEN, H., *Csuvas Szójegyzék. Tschuwassisches Wörterverzeichnis*. Budapest 1908.
- 📖 EGOROV, V.G., *Çuvaşla-vyraşla Slovar’* (= Çuvaşça-Ruşça Sözlük). Supaşkar 1954. 8, 320 s. (s.299’dan 320’ye kadar: *Kratkiy Oçerk grammatiki çuvaşskogo jazyka*).
- 📖 SIROTKIN, M.JA., *Çuvaşsko-russkij slovar’*. Moskau 1961, gr.8, 630 s. (s.599-630: N.A. ANDREEV, *Kratkiy grammatičeskij oçerk Çuvaşskogo jazyka*).

Metinler:

- 📖 BENZİNG, J., *Biler şehrinin fethi* (Çuvaş halk destanı). (*La con uete de la ville de Biler*. Specimen de la litterature populaire des Tchouvaches), Türk Dili III, 8-9 (İstanbul 1947). s.126-136 (Metnin Türkçe tercümesiyle).
- 📖 LACH, R., ve GRONBECH, K., *Gesänge russischer Kriegsgefangener. Tschuwaschische Gesänge*, Wien (Akad.) 1940 (Metnin Almanca tercümesiyle).
- 📖 MESZAROS, GY., *Csuvas nepköltesi gyüjtemeny* (Çuvaş Halk Şiirleri Derlemesi) II, Tl. Budapest 1912 (Metnin Macarca tercümesiyle).
- 📖 PAASONEN, H., *Gebräuche und Volksdichtungen der Tschuwassen*. Derleme: HEIKKI PAASONEN. Neşir: EINO KARAHKA ve MARTTI RASANEN, Helsinki 1969 (Metnin Almanca tercümesiyle).

Diğer kaynaklar için bkz. J.BENZİNG, *Einführung in das Studium der Altaischen Philologie*, Wiesbaden 1953, s.127-131. ve Rudolf LOEWENTHAL, *The Turkic Languages and Literatures of Central Asie*. Gravenhage 1957, s.149-155, 187-188.

Çeviren: Zeki KAYMAZ**

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

ALTAYCA TEORİSİNİN LEKSİKOİSTATİSTİKSEL BİR DEĞERLENDİRMESİ

Sir Gerard CLAUSON*

Kadim dostum Helsinki'den Profesör Pentti Aalto, *Kratylos* dergisinde (X, 2, 1965) yenilerde çıkmış "Verwandtschaft, Entlehnung, Zufall" başlıklı makalesinde, Altay Dil Ailesi teorisinin kaynağı ve gelişmesi hakkında kısa bir özet verdi. Bu teoriye göre Türkçe, Moğolca ve Tunguz dilleri Proto-Altayca adı verilen ortak bir ata dilden geliyordu. Aalto ayrıca benim ve Göttingen'den Profesör Doerfer'in teoriye ilişkin itirazlarını değerlendiriyordu. Ona göre, tarafsız bir uzman, karşılaştırmalı filolojide, her iki yöndeki tartışmaları ele alıp ondan sonra teorinin geçerli olup olmadığına karar vermelidir.

Bu konunun artık öyle veya böyle açıklığa kavuşturulmasının vakti gelmiştir demesine katılıyorum. Tartışma, diğer birçok tartışma gibi, bir tarafın diğerini ikna edemeden nesiller boyu sürecek görüntüsü veriyor. Müteveffa olmuşları bir kenara koyarsak, teorinin destekleyicileri Washington Üniversitesi'nden Profesör Poppe ve bu dillerin çalışmasına bir ömür adanmış olan Columbia Üniversitesi'nden Profesör Menges gibi hep yaşlı bilim adamları (çevirenin notu: her iki bilim adamı da vefat etmiştir). Karşı çıkanlar ise Profesör Doerfer ve Leningrad'dan A. M. Şerbak (Shcherbak) gibi genç bilim adamları. Bütün bu bilim adamlarının hepsinden daha eski olduğum için benim karşı çıkanlar arasında yer almam garip kaçabilir, fakat ben de konuya yeniyim. 1953 yılına kadar konuyu hiçbir değerlendirmem olmadı. 1953 yılında, daha önceki bir bilgiye dayanmaksızın, ön yargısız olarak konuyu çalışmaya başladım. İtiraf etmek gerekirse tek ön yargım, teorinin değerli destekçilerinin yanlış olmalarının pek mümkün olmayacağına olan inancımdı.

Bu yüzden kendimi tarafsız bir uzman olarak sunamam, fakat teorinin geçerliliğinin yenilerde geliştirilmiş, doğası itibariyle tarafsız ve ayrıca sonuçlarını tamamen matematiğe dayalı olarak üreten bir teknik tarafından test edilmesini teklif edebilirim.

Ses ve gramer benzerlikleri bazen iki veya daha çok dilin ortak bir ata dilden geldiğine delil olarak ileri sürülse de, bunların aynı kökenden geldiğinin ispatı, esas olarak, yeterli sayıda temel kelimenin ortaklaşması gerçeği üzerine bina edilmek zorundadır. Çünkü tecrübeler gösteriyor ki, bu tip kelimeler bir başka dilden ödünç alınmaz, nesilden nesile aktararak yaşatılır.

Çağımızın arkeoloji alanındaki en büyük buluşu, radyo karbon testinin keşfidir. Bu keşif, ağaç, kömür, kemik gibi belli organik maddelerde bulunan radyoaktif karbon izotopu C 14'ün düzenli bir hızla ortadan kaybolması gerçeğine dayanır. Kaybolma oranı çözülmüştür ve buna göre arkeolojik kazılarda çıkarılan organik madde parçaları geliştirilen bir zaman cetveline göre tarihlendirilebilmektedir. Karışımındaki C 14'ün başlangıç oranı, şimdi tam olarak anlaşılamayan doğal sebepler yüzünden, geçmişte zaman içerisinde değişiklik sergileyebilmektedir. Bu yüzden, veriler ışığında, belli sahalardan çıkan arkeolojik materyalin, bu periyotlar dikkate alınarak uyarlanmış özel cetvellere göre tarihlendirilmesi gerekir. Her analiz için hata payı elbette mevcuttur. Uyarlanmış zaman cetvellerine göre test edilen organik madde parçalarının yaklaşık olarak bu tarihlerde kullanımda olup olmadığı, aynı arkeolojik sahalardan çıkarılan ve yakın tarihleri işaret eden başka organik materyallerle karşılaştırıldıktan sonra teyit edilebilir. Böylece hata payı da azaltılmış olur.

Antropologlar çeşitli ilkel kavim gruplarının tarih öncesi izlerini takip etmekte çok arzulu olmuşlardır. Bu takip, özellikle Amerika kıtası, ana kara ile buraya yakın olan Güney Doğu Asya adaları üzerinde yoğunlaşmış; bunların arasındaki genetik ilişkiler araştırılmıştır. Bu grupların çekirdek halklardan geldiğine dair sağlam arkeolojik kanıtlar mevcuttur; bu çekirdek halklar zamanın bir döneminde daha küçük topluluklara ayrılmış ve farklı yönlere dağılmışlardır. Bu iddia, bahsi geçen

* Sir Gerard Clauson, "A Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory", *Central Asiatic Journal*, 1969, 13.

grupların bazı temel kavramlar için (temel nesnelere, fiiller ve bunun gibi) aynı veya türevdeş kelimeleri kullanmaları ile desteklenir. Burada bazı grupların kendi aralarında diğerlerinden daha çok ortaklık sergilemeleri de söz konusudur. Arkeolojik kanıtlar, C 14 testiyle daha keskin hale getirildikten sonra bile, asıl çekirdek grupların ne zaman parçalanıp daha küçük birliklere ayrıldıklarını belirleme konusunda tek başlarına yeterli değildir. 1950'li yıllarda, sanıyorum Profesör Morris Swadesh tarafından radyokarbon tarihlendirme tekniğinin dilbilimi analizlerine de uygulanması teklif edilmişti.

Teklif edilen tekniği tanımlamak için iki yeni terim önerildi: glottokronoloji ve leksikoistatistik. Glottokronoloji, dildeki değişim oranı çalışması ve özellikle de zaman derinliğinin tahmininde tarihsel bir çıkarım için bu oranın kullanılması çalışması, ayrıca bu tip tarihsel derinliklerin bir dil ailesi içindeki iç ilişkiler örgüsünü belirleme çalışması olarak tarif edilir. Leksikoistatistik ise tarihsel bir çıkarım için istatistiksel söz hazinesi çalışması olarak tanımlanır.

Bu teknikleri değerlendirirken, Chicago Üniversitesi tarafından çıkarılan Current Anthropology dergisinde yayımlanmış makaleler ile diğer bilim adamları tarafından bu makalelere yapılmış yorumları temel aldım: Ocak 1960, D. H. Hymes, "Lexicoistatistics so far"; Nisan 1962, H. Bergsland ve Hans Vogt, "The Validity of Glottochronology"; Ekim 1964, "Bir önceki makale hakkında D. H. Hymes tarafından yapılan yorumlar"; Ekim 1966, N. J. van der Merwe, "New Mathematics for Glottochronology".

Bu bilim adamlarına teşekkür borçluyum, onların kolay anlaşılır açıklamaları olmasaydı makaleyi yazmam mümkün olmazdı.

Başlama noktası şudur: Diller zamanla değişir. Biz atalarımızın beş yüz veya bin yıl önce kullandığı temel kavramları karşılamak için aynı kelimeleri veya türevdeşlerini kullanmıyoruz. Sapir bu konuyu 1915'te şöyle ifade etmişti: "bir dil ailesi içindeki dil farklılaşması ne kadar büyükse, bu farklılaşmanın gelişmesi için düşünülen zaman da o kadar büyük olmak zorundadır".

Radyokarbon tarihlendirmesi ölçütlerini dilbilim analizlerine uygularken, diller ve organik materyaller arasında farklılık olacağını glottokronolojiyi bulan kişi dikkate almış olmalıdır. Organik maddedeki C 14 oranı düzenli bir şekilde azalır ve 11-12 000 yıllık bir zaman zarfında da tamamen kaybolur. Her bir dilin belli temel kavramlar için sahip olması gereken kelimeler sabittir. Bu kavramların bazıları için kullanılan kelimeler zamanla değişir, kullanımdan kalkan bir kelimenin yerini başkası alır ve bu durum böylece devam edip gider. Temel kavramların her biri için kullanılan kelimelerin aynı hızla yok olmaları olası değildir. Dahası bir temel kavram için kullanılan kelime kullanımdan kalkmış ve kavram başka bir söz tarafından karşılanır hale gelmişse, bu yeni söz de diğer temel kavramları karşılayan kelimelerden daha kısa bir zaman içerisinde unutulacaktır. Tecrübeler bu gerçeği işaret ediyor.

Bu fikir, safhalara ayrılarak çalışıldı. İlk ve en önemli safha, her bir dilin kelime olarak sahip olacağı temel kavramların bir listesini hazırlamaktır. Bu kelimeler "dillerin günlük söz hazineleri" veya "günlük hayatın dili, çocuğun ilk öğrendiği söz hazinesinin çekirdeği ve her (İngiliz) konuşurun her gün kullandığı dil" olarak tanımlandı. Karşılaştırmalı filoloji için temel kelime listesi elbette yeni bir şey değildi, bu tip listeler yüz yıldan fazla bir zamandır yayımlanmaktaydı. Yeni olan, karşılaştırmaya temel olacak kavramların bilimsel seçiminde gösterilen özel dikkattir. Ardı ardına üç liste hazırlandı, en sonuncusu yukarıdaki makalelerin ilkinde tam olarak veriliyor. Önceki listelerin içeriği ise ikinci makalede yer alır. İkinci liste 200, üçüncü liste 100'ü "esas" 100'ü "tamamlayıcı" toplam 200 madde içerirken, ilk liste 215 maddeden oluşur. Üçüncü listedeki ayrımın sebebi, bazı temel kavramları karşılayan kelimelerin değişime karşı direncinin diğerlerinden fazla olmasıdır. Listeler esas olarak Amerikan yerli dillerinin analizinde kullanmak için hazırlandı, fakat başlangıçtan beri bunlardan diğer dillerin analizlerinde de yararlandı. Listeler esaslı şekilde birbirlerinden farklılık gösterir. Dahil edilen kelimelerin toplam sayısı 230 ila 240 arasında değişir. Daha işin başında hiçbir listenin bütün diller için tam olarak uygun olamayacağı kabul edilmiştir. Mesela esas olarak "Altay" dillerini analiz etmek üzere hazırlanan bir liste, başka hiçbir listede yer almayan bir iki kelimeyi içine alacak yahut başka listelerde

yer alan birkaçını atacaktır. Fakat bu tip farklılıklar sadece uçlarda yer alır, hazırlanan kavramlar listesinin tamamı için diller karşılıklar sergiler.

İkinci safha, kullanımda olan listeyi “kontrol örnekleri” ile sınamaktır. Bu kontrol listesi, geniş bir dönemi kapsayan yazılı metinlere sahip olan dillerde, farklı zaman dilimlerinde temel söz hazinelerinin karşılaştırmasını yapar. Bir dizi “kontrol örnekleri” çalışmasının sonucu olarak, Profesör Swadesh 1952 yılında, “temel söz hazinesinin sabit bir hızda değiştiğini” keşfetti (kendisi söylememiş olsa da organik maddedeki C 14 miktarının değişmesi gibi). Bu oran şöyle formüle edildi: “temel söz hazinesinin yaklaşık %81’i, 1000 yıllık bir sürenin sonunda hala kullanılıyor olacak”.

Kolaylık olması ve sonucu fazla etkilemeyecek olması açısından %81’i, %80 olarak alırsak; 0 yılındaki 200 kelimelik bir temel söz hazinesinin 160’ı, 1000. yılın sonunda hala kullanımda olacak (2000 yılında 128; 3000 yılında 102; 4000 yılında 82; 5000 yılında 66 ve nihayetinde 12000 yılında 14 gibi).

Üçüncü safha, genetik akraba olduklarına inanılan iki veya daha çok dilin temel söz hazinelerini karşılaştırmak olacaktır. Temel söz hazinesinden kaç kelimenin hala ortak olarak kullanıldığını tespit edip, bu dillerin ne zaman birbirlerinden ayrılıp bağımsız diller halinde geliştiklerini çıkarabiliriz.

Burada gözden kaçan nokta şuydu: Çekirdek ata dilin bütün temel söz hazinesini bilmedikten sonra (böylece her bir dil “kontrol örneği” olarak kullanılabilir), her bir dilde temel söz hazinesinden kaç tanesinin yaşadığını belirlemek imkansız olacaktır. Çekirdek dil, tarihin belli bir noktasında bir çırpıda kullanımdan kalkıp bunun yerine hemen iki veya daha çok dil ortaya çıkmıyor, tam tersine çekirdek dili konuşan insanlar, küçük gruplara bölünüp birbirlerinden uzaklaşıyor. Bu yeni gruplar bir müddet çekirdek dili konuşmaya devam ediyor, fakat yeni çevrelerinin fiziki farklılıkları, farklı dilleri konuşan topluluklarla olan ilişkiler yüzünden çekirdek dil, farklı yönlerde doğru yavaş yavaş değişmeye başlıyor. Bunu daha iyi somutlaştırabilmek için iki küçük gruba ayrılan bir topluluğu düşünelim. Bu gruplardan birisi ata yurdunda kalıyor, diğeri başka bir yere göç ediyor. İlk dil büyük olasılıkla, ikincisinden daha yavaş ve farklı yönde değişecektir. Bu iki dil karşılaştırılır ve aralarında ortak 66 kelime bulunursa (yukarıdaki formülü doğru kabul edip çekirdek dilin de bilinmediğini varsayarsak), ayrılış tarihi beş bin yıldan daha eski olamaz. Her iki dilin ayrıca farklı 16 kelimeyi koruduğunu da görürsek, bu durumda ayrılma, dört bin yıldan daha geriye gidemez. Orijinal çekirdek dili bilmedikten sonra, ortak olan 66 kelimenin gerçekten bu çekirdek dilden gelip gelmediğini de bilemeyiz. Zaten bu bilinseydi, kardeş dillerin tarihini çalışmak için glottokronoloji’den daha kolay metotları kullanırdık.

Bilim adamları bu teknikleri uygulamaya başladığında, başka güçlüklerin de ortaya çıktığı görüldü ve tabii bunlar, formülün geçerliliği konusunda bazı şüpheleri beraberinde getirdi. İlk önce bütün temel kavramlar İngilizce kelimeler olarak ifade edildi, bu kelimelerin bazıları İngilizcede veya başka bir dilde muğlak anlamlar sergiliyordu. Örneğin “stand” kelimesi, “düşmemek”, “hareket etmemek” veya “birinin ayağa kalkması” anlamlarına gelebilir. Diğer diller, bu üç kavram veya üçünden ikisi için, farklı kelimeler kullanabilir. Ayrıca kelimelerin bin yıl önceki anlamlarını tam olarak belirleyebilmek güçtür. Bin yıldan daha yakın zamanlar için de, eğer kelime kullanımdan düşmüşse, aynı zorluk geçerlidir. Dillerden birinin veya her ikisinin ses değişiklikleri geçirdiğini dikkate aldığımızda, benzerlik gösteren iki kelimenin gerçekten aynı kökten gelip gelmediğini tespit etmek bir hayli zordur.

Yukarıda belirtildiği şekilde bazı dillerin diğerlerinden daha tutucu oldukları kabul edilir. 100 artı 100 kelimedenden oluşan listeye yapılan değerlendirmeler gösteriyor ki, bu tutuculuk, ayrımcılık oluşturmaya eğilimlidir. Listedeki “esas terimler”in, “tamamlayıcı terimler”den daha az değiştiği ispatlanmıştır. İlk yüz kelimedede görülecek %90’lık bir oran ile ikinci yüz kelimedede görülecek bir %70’lik oranın, uzun vadede istatistiksel olarak, iki yüz kelimedenden oluşan listede yakalanan %80’lik yaşama oranından farklı sonuçlar üreteceği açıktır.

Daha kötüsü, bazı dillerin temel söz hazineleri bin yılda %81’lik bir yaşama oranı ile örtüşmez: Bir kısmı değişime diğerlerinden daha dirençlidir. Bu eksikleri kapatmak üzere formülde birtakım ayarlamalar yapmak konusunda çalışmalar oldu. İşte yukarıda verilen makalelerin sonucunda, bu

amaçla ortaya konulan karışık matematik formüllerini ne yazık ki ancak uzman bir matematikçi anlayabilir.

Glottokronoloji'nin temel felsefesi, ancak küçük bir antropolog grubu tarafından benimsendi, fakat bu durumda bile ağır eleştiri bombardımanından kurtulmak mümkün olmadı. Uygulamada karşılaşılan, benim yukarıda saydığım bütün zorluklar ve diğerleri, gündeme getirildi. Fakat bu eleştirilerin odak noktası şuydu: Dil, somut bir nesne değildir; ne organik bir madde gibi cansız ne de insan veya hayvan gibi yaşayan bir varlıktır. İnsan aklı tarafından yaratılmış soyut bir şeydir, bu yüzden ölü bir parçadan çok, yaşayan bir organizma gibi davranması muhtemeldir. Gerçekten de bütün diller için aynı şekilde uygulanabilecek bir yaşama formülü üretmenin mümkün olmaması, bu katı gerçeği ifade eder. Bir grup canlı organizmaya bir görev verilse, bütün organizmalar görevi aynı hızda yerine getirmeyecektir. Mesela on iki at ve binicileri iki millik bir mesafeyi koşmak için aynı anda harekete geçirilseler, tek kesin olan şey, hedefe ulaşmalarının aynı anda olmayacağıdır. Zaten bu da at yarışlarını heyecanlı kılan şey değil midir? Dahası yaşayan organizmalara benzetirsek, dilin temel sözlerinin değişim hızı, geniş bir zaman dilimi içinde hep aynı olmaz. İki mil koşan bir at, bütün mesafeyi aynı hızda koşmaz, bazen yavaşlar bazen de hızlanır. Kısacası kelimeler, bir çok faktöre bağlı olarak zaman içerisinde farklı değişim oranları sergiler. Bu faktörlerin içerisinde en önemlisi, konuşurların ilişkide oldukları diğer dillerin konuşucularıdır. Bu gerçek, sadece temel söz hazinesine ilişkin değildir, uçlarda kalan sözleri de kapsar.

Özetlersek, genetik olarak akraba dillerin ne zaman birbirlerinden ayrılıp bağımsız birer dil haline geldiklerini araştırmada, glottokronoloji, tam bir yetkinlikle kendini ortaya koymuş sayılamaz. Bunun en azından dört sebebi vardır:

- 1) Çekirdek dilin bütün söz hazinesi tam olarak bilinmedikçe, bu söz hazinesinin ne kadarının modern dilde yaşadığını belirlemek imkansızdır;
- 2) Diller aynı hızda ve oranda değişmez;
- 3) Bir dil bütün bir zaman dilimi boyunca aynı hızda değişmez;
- 4) Bu yüzden bir dil yazılı belgelerde "kontrol örnekleri" tespit edilebilecek kadar uzun süre mevcut olsa bile, bu süre esas alınarak belirlenen yaşama oranı geriye dönük olarak emin bir şekilde kullanılamayacaktır. Aynı şekilde bu oran, ilgili dilin ne zaman diğer dillerden ayrılıp bağımsız bir dil haline geldiğini hesaplamakta güvenilir olarak kullanılamaz.

Ne var ki bu bağlamda, dillerin ve dil ailelerinin tarihiyle ilgili yapılan araştırmalar, leksikoistatistiğin değerini ispat etmiş görünüyor. Birbiriyle bağlantılı dillerin temel söz hazineleri karşılaştırılırsa, çok sayıda ortak kelimeye sahip dillerin, az kelimeye sahip olan dillere oranla, daha yakın zamanlarda birbirlerinden ayrıldığı görülecektir. Yine bir grup dil, belli bir kavram için diğer gruptan farklı bir kelimeye sahipse, bu iki grubun ortak çekirdek dile bağlantılarında iki farklı yol izlemek gerekecektir. Yeterince uzun bir süreye yayılan dillerin söz hazinelerinde yapılan "kontrol örnekleri" araştırmaları da, bu dillerin doğaları itibarıyla değişmelere karşı koyma direncini belirlemek için önemlidir.

Genetik akraba oldukları ileri sürülen iki veya daha çok dilin temel söz hazineleri değerlendirilir ve ortak kelimelerin olmadığı veya çok az olduğu görülürse, buradan çıkarılacak sonuç açıktır: Bu diller akraba değildir ve ortak olarak görülen kelimeler ya ödünç kelimelerdir yahut tesadüfe dayalı benzerliklerdir. Bu çıkarım, dilin "kontrol örnekleri" değerlendirmesi yapıldığında, bilinen geçmişinde değişikliğe dirençli olduğu belirlenirse, daha da güçlenir.

Bu araştırmaların karşılaştırmalı filoloji bilimine yaptığı en önemli hizmet, karşılaştırmada kullanılmak üzere bir temel kavramlar listesi hazırlamak olmuştur. Bu liste, karşılaştırmalı filoloji çalışanların kafasında uzun süreden beri var olan bir fikri uygulama alanına koymuştur. Leksikoistatistik, Altay teorisinin geçerliliğini değerlendirmek için elimizdeki en mükemmel ve tarafsız tekniktir.

Altay teorisini savunanlar tezlerini, gramer yapısı ve ses bilgisiyle bağlantılı kanıtlara ek olarak (akraba olmayan diller de benzer fonetik ve gramerlik yapılaraya sahip olabilir), Türkçe, Moğolca ve

Tunguzcanın çok sayıda ortak kelime sergilediği iddiası üzerine kurdular. Onlara göre bu ortaklıkların tek mantıklı açıklaması ancak bir Proto Altay dili olabilirdi. Ne var ki bu ortak kelimelerin, temel ya da uçlarda yer alan bir söz hazinesine ait olup olmadığı konusuna hiç değinilmedi. Temel söz hazinesine ait olmaları durumunda bu ortaklıkların bir kıymeti olacaktı, aksi durumda bunlar muhtemelen ödünç kelimeler olarak değerlendirilmeliydi. Leksikoistatistik yöntemini kullanarak konuya, diğer tarafından yaklaşım ortak temel kelimelerin oranının istatistiksel değerlendirmesini yapabiliriz.

Tekniği uygularken yukarıda anlatılan safhaların aynısını takip ettim. İlk “Altayca” ortamına uygun temel kavramları karşılayan 200 kelimelik bir liste hazırlamak zorundaydım. En son 100 artı 100 şeklinde hazırlanan listeyi, birkaç küçük değişiklikle kullanmak uygundu. “Esas maddeler” listesinde yer alan 100 kelimedede herhangi bir değişiklik yapmak gerekmedi. Fakat “tamamlayıcı maddeler” listesi tipik “Altay” hayatında yer alacak yay, ok, yurt, at, ata binmek gibi kavramları içermiyordu ve 215 kelimelik listede yer alan ağlamak kavramı da bu son listeden çıkarılmıştı. Bunlara yer açmak için aşağıdaki altı kavram listeden çıkarıldı: 1) “kör” (keskin değil) bu Türkçede “delmeyen, keskin olmayan, uçsuz” kavramlarıyla karşılanı gelmiştir ve dilden dile değişiklik gösterir; 2) “salya” bu bölgede günlük konuşma dilinde pek kullanılmış olmasa gerek; 3) “yağmur” hem isim hem fiil şeklinde listenin her iki yarısında yer almış olsa da, son listeden çıkartılabilir; 4) “mızrak” yay ve oka göre bölgenin daha az karakteristik bir silahıdır; 5) ve 6) bulunma durumu bildiren bağımsız İngilizce “at” ve “in” kelimeleri, bu dillerde isim çekim ekleri tarafından karşılandığı için çıkarıldı. Buna göre tamamlayıcı maddeler listesi değiştirildi. Asıl listede maddeler kolay kavranabilir şekilde girilmemişti, kelimeleri gramerlik kategorilere ayırıp alfabe sırasına göre dizmek daha uygun olacaktı. “Asıl liste”deki maddeler 1’den 100’e; tamamlayıcı maddeler S 1’den S 100’e numaralandı.

Bir sonraki adım, bu kavramların karşılıkları olan, üç dilin mümkün olan en eski kelimelerinin listesini hazırlamak oldu. Türkçe için Orhun ve Uygur kitabeleri, Uygur yazılı eserleri (birkaç boşluğu tamamlamak için) ve Kaşgari’nin *Divanü Lugat-it Türk’ü*, bin sene öncesinin temel kelimelerini derlemekte yeterliydi. Moğolca için yaklaşık yedi asır öncesine giden benzer bir liste Gizli Tarih, Moğolca-Çince *Hua-i I-yü* ve Zamahşari’nin *Mukaddimetü’l-Edeb*’indeki Moğolca kelimeler kullanılarak hazırlandı. Londra Üniversitesi, Afrika ve Doğu Çalışmaları Okulu Moğolca okutmanı Dr. Charles Bawden, bu listeyi benim için kontrol etme nezaketini gösterdi. Tunguzca özel bir problem oluşturdu. Bilinen en eski Tunguz dili olan Jurchen (Cürçen) dilinden kalanlar yeterli malzemeyi sağlamaktan uzaktı. 19. asırdan önceki yazılı Tunguz dili olan Mançuca, tek seçenek gibi görünse de, şu üç sebep yüzünden yeterli olmadı: Bütün olarak dil grubunun tipik bir örneği değildi, bazıları temel söz hazinesine bile giren Çince ve Moğolca alıntılarla doluydu ve bildiğim kadarıyla Mançucanın hiçbir yabancı dilde sözlüğü yoktu. Bu yüzden “Ch’ien-lung Pentaglott” adıyla bilinen Mançuca bir sözlüğün Tibetçe, Moğolca, Doğu Türkistan Türkçesi ve Çinceye tercümelerinden faydalanarak, adeta geçit vermez bir ormanda ilerler gibi, yeni baştan bir liste hazırlamak zorunda kaldım. Indiana Üniversitesi profesörlerinden John Krueger’in bu çalışma için önceden yayımladığı indeks olmasaydı, işim çok daha zor olacaktı (bu çalışma Ural-Altische Jahrbücher, XXX B, 1963, 228. ve devamı sayfalarında bulunabilir). Köln Üniversitesi profesörlerinden Dr. Walter Funchs da, bu listeyi kontrolde ve tamamlamada yardımını esirgemedi.

Daha sonra Türkçe ve Moğolcanın sırasıyla, son bin ve yedi yüz yıl içerisinde, değişime karşı ne derece dirençli olduklarını tespit etmenin yararlı olacağını düşündüm. Bunun için eski Türkçe kelimelerin dört farklı modern Türkçe içinde karşılıklarını gösteren bir tablo hazırladım. Bu dilleri seçerken mümkün olduğunca birbirlerinden uzak olmalarına dikkat ettim: Tuvaca, Özbekçe, dil reformundan önceki Osmanlıca (Türkiye Türkçesi) ve Çuvaşça. Eski Moğolca kelimelerin karşılıkları için de sözlükleri hazır olan iki yaşayan Moğol dilini seçtim: geleneksel Moğol alfabesiyle yazılmış yaşayan İç Moğolistan Moğolcası ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti’nin resmi dili olan, Kiril alfabesiyle yazılmış Moğolca. Bunlar şüphesiz yaşayan dillerden sadece ikisi. Kalmukça veya Buryatça gibi diğer diller ele alınsaydı, azıcık farklı bir sonuç ortaya çıkabilirdi. Bu makalede sonuçları gösteren bir tablodan daha fazlasına yer vermek gereksizdi. Sonuçlar 1 ve 2 numaralı tablolarda gösterildi.

Tabloları hazırlarken sahanın diğer çalışanlarının da karşılaştığı benzer zorluklarla yüz yüze geldim. Canlılığı sürdürmek (yaşama), ilk başta görüldüğü kadar basit bir kavram değildi, farklı bütünlük derecelerine sahip dört değişik “yaşama” karşına çıktı:

- 1) Eski kelime fonetik bir değişiklik göstermeden ya da aynı kökten türemiş bir türevdeş olmaksızın orijinal manasıyla yaşayabilir;
- 2) Eski kelime değiştirilip yenilenmiş bir anlamla yaşayıp (mesela anatomik anlamda Moğolca “baş” kelimesi şimdi sadece “baş kişi” gibi tamlamalarda yaşar) yerini kendine yakın bir anlam ifade etmiş olan başka bir eski kelimeye bırakmış olabilir;
- 3) Eski kelime değiştirilip yenilenmiş bir anlamla yaşıyor olabilir, fakat yerini eski olmayan hatta başka dilden ödünç bir kelimeye bırakmış olabilir;
- 4) Eski kelime kullanımdan düşmüş ve yerini aslında daha farklı anlamda olan başka bir eski kelimeye bırakmış olabilir.

Bu durumlardan sadece ilki tam bir yaşamadır. Diğerlerinde ancak yaşamının parçalarından söz edilebilir. Tablolarda bu dört durum, sırasıyla, yaşama (1), (2), (3) ve (4) olarak gösterildi. Aslında daha karmaşık olan bir durum daha var. Dr. Bawden’in bana söylediğine göre bazı modern Moğol dillerinde eski kelimeler orijinal anlamlarında yaşamış, fakat bu kelimeler artık bu anlamlarıyla yaygın olarak kullanılmıyor. Doğrusu bu bütün dillerde görülebilecek bir fenomen, mesela İngilizcenin eski “banquet” kelimesi hala kullanılır, fakat daha ziyade “akşam yemeği” anlamını verir. Eski kelime ortadan kalktığında başka bir eski kelime onun yerini almazsa, ya ödünç bir kelime ya da ilk dönemlere çıkarılmayan başka bir kelime onun yerini alacaktır. Bu iki durum arasındaki farkları belirtmenin tablolarda faydalı olacağı düşünüldü.

Tabloları hazırlarken bazı öznel değerlendirmeler kaçınılmaz olarak karışmış olabilir, fakat Çuvaşça listenin yorumlanmasında bunun haricinde özel zorluklar söz konusu oldu. Çuvaşça, doğu Asya’daki ana vatanlarından ayrılıp 4. veya 5. asırlarda Volga civarına göç eden Türkçe konuşan bir halkın dilinden gelir. Bu dil daha o dönemde, bir çok açıdan özellikle de ses açısından, aynı atadan gelen diğer Türk dillerinden bir hayli farklılaşmıştı. Daha sonraki dönemlerde, özellikle uçta yer alan söz hazinesine Tatarcadan ve bölgeye sonradan gelip yerleşmiş Türk halklarının dilinden, ayrıca komşu Fin-Ogur halklarının dilinden birçok kelime dahil etti. 19. asra kadar yazılı dil hüviyeti kazanamadı. Fonetik gelişme tarihi bakımından, bildiğimiz kadarıyla, mesela *verem* “uzun” kelimesi, standart Türkçenin farklı telaffuz edilen *uzu:n* kelimesiyle aynıdır; *pilek* kelimesi de standart Türkçenin *bé:ş* kelimesiyle aynı kökten gelir. Ne var ki bazı durumlarda, Çuvaşça bir kelimenin aynı anlama sahip standart Türkçe kelimeyle gerçekten kökteş olup olmadığı şüphelidir.

Tablo 1. Eski Türkçe’nin temel söz hazinesinin karşılaştırılması:

Esas maddeler	Tuvaca	Özbekçe	Türkiye Türkçesi	Çuvaşça
Yaşama (1)	81	91	92	77
Yaşama (2)	3	-	1	-
Yaşama (3)	2	-	1	-
Yaşama (4)	5	3	4	7
Ödünç kelimeler	3	6	-	3
Diğerleri	6	-	2	13
Toplam	100	100	100	100

<i>Tamamlayıcı maddeler</i>	Tuvaca	Özbekçe	Türkiye Türkçesi	Çuvaşça
Yaşama (1)	80	88	84	62
Yaşama (2)	3	1	1	-
Yaşama (3)	1	1	1	2
Yaşama (4)	5	3	4	9
Ödünç kelimeler	2	3	4	2
Diğerleri	9	4	6	25
Toplam	100	100	100	100

Tablo 2. Eski Moğolcanın temel söz hazinesinin karşılaştırılması:

Esas maddeler	Modern Yazılı Moğolca	MHC Moğolcası
Yaşama (1)	94	94
Yaşama (2)	-	-
Yaşama (3)	5	4
Yaşama (4)	-	-
Ödünç kelimeler	-	-
Diğerleri	1	2
Toplam	100	100

Tamamlayıcı maddeler	Modern Yazılı Moğolca	MHC Moğolcası
Yaşama (1)	95	93
Yaşama (2)	2	2
Yaşama (3)	2	3
Yaşama (4)	1	1
Ödünç kelimeler	-	-
Diğerleri	-	1
Toplam	100	100

Bu tablolar karşılaştırıldığında görülür ki:

1. Moğolca, değişmeye karşı inanılmaz derecede dirençlidir. Yedi yüz yıl önce kullanılan kelimelerin sadece yüzde biri tamamen ortadan kalkmıştır; yaklaşık yüzde 95'i halen asıl anlamlarıyla kullanılmaktadır; bunlardan yüzde bir veya ikisi ise asıl anlamlarıyla kullanılmıyor.

2. Diğer Türk dillerinden en azından bin yıl evvel (belki de bin beş yüz yıl veya daha önce) ayrılmış Çuvaşça, ve bir dereceye kadar Tuvaca hariç tutulursa, Türk dillerinin de değişmeye karşı normalden daha dirençli olduğu görülür. Esas maddeler, tamamlayıcı maddelere göre değişime daha dirençlidir. Bin yıl önce kullanılan kelimelerin Özbekçede sadece yüzde 9'u ve Türkiye Türkçesinde sadece yüzde 10'u tamamen kullanımdan düşmüştür (bu oranlar tablodaki Yaşama (4), Ödünç kelimeler ve Diğerleri bölümlerinin toplamını temsil ediyor); geri kalan yaklaşık yüzde 90'lık kısım hala asıl anlamlarıyla kullanımdadır.

Bu bilgiler ışığında, onuncu asır Türkçesi, on üçüncü asır Moğolcası ve on sekizinci asır Mançucasının temel 200 kavram için kullandığı kelime listesinin, 3. Tabloda düzenlendiği şekliyle, incelenmesine geçebiliriz. Herhangi bir sütündeki bir kelimeyle aynı veya ilgili olan diğer sütündeki kelimeler, kullanım kolaylığı açısından, italik harflerle yazıldı.

Tablo 3. Karşılaştırmalar:

Kavram	Erken Türkçe	Erken Moğolca	Mançuca
<i>Esas maddeler</i>			
<i>İsimler</i>			
1 ashes	kül	(h)ünesü(n)	fülenggi
2 (birch) bark ¹	to:z	uyilsun	çalfa, alan
3 belly	karm	<i>ke'eli</i>	<i>hefeli</i>
4 bird	kuş	şiba'un	gasha
5 blood	ka:n	çisun	senggi
6 bone	sünük	yasun	giranggi
7 breast, chest	tö:ş (dö:ş), kögöz	çe'ejü	tunggen
8 claw (/nail) ²	tırjak, tarma:k	kimüsü(n)/kimül	oşoho
9 cloud	bulut	e'ülen	tugi
10 dog	it	noğay	indahôn
11 ear	kul(k)ak	çikin	şan
12 earth (a) genel ³ (b)soil	(a) yé:r (b) topra:k	(a) gajar (b) köser, şiroy	(a) na (b) boihon

¹ Birchbark, "Altay" bölgesinde ekonomik açıdan değer taşıyan tek ağaç kabuğudur.

² Birçok dil, insan ve hayvan tırnağı için aynı kelimeyi kullanır.

13 egg	yumurtğa	ömdegen/öndegen	umhan
14 eye	kö:z (gö:z)	nidun	yasa
15 fat	ya:ğ	e'ükün/ö'ükün	nimenggi
16 feather	yüg	ödön	funggaha
17 fire	o:t (o:d)	al	tuwa
18 fish	balık	jığasun	nimaha
19 flesh (/meat)	et	miqan	yali
20 foot ⁴	adak	köl	bethe
21 hair (a) genel ⁵ (b) baştaki (c) vücuttaki	(a) kıl (b) saç (c) tü:	(a) (h)üsü (b) (h)üsü (c) (h)üsü	(a) funiyehe (b) funiyehe (c) funiyehe
22 hand ⁶	elig	ğar	gala
23 head	baş	teri'ün	uju
24 heart	yürek	jirüge/jürüge	niyaman
25 horn	büñüz	eber	uyhe
26 knee	tı:z (di:z)	ebüdüg	buhi
27 leaf	yapurğa:k	nabçin	abdaha
28 liver	bağır	(h)elige(n)	fahûn
29 louse	bit	bö'esün	çihe
30 man, male ⁷	er, erkek	ere	haha
31 moon	a:y	sara(n)	biya
32 mountain	ta:g (da:g)	a'ula	alın
33 mouth	ağız	ama(n)	angga
34 name	a:t (a:d)	nere	gebu
35 neck	boyun	küjügün	meifen
36 night	tün (dün)	süni	dobori
37 nose	burun	qabar	oforo
38 person	kişi:	gü'ün	niyalma
39 rain	yağmur	qura	aga
40 road (path) ⁸	yo:l/oruk	jam/mör	jugôn
41 root	kök, yültiz, tö:z	(h)uja'ur/uju'ur	da
42 sand	kum, kayır	elesü(n)	yongga
43 seed	uruğ	(h)üre	use
44 skin	teri: (deri)	arasun	suku
45 smoke	tütün	(h)uni	şanggiyan
46 star	yultuz	(h)odun	usiha
47 stone	taş	çila'un, gürü	wehe
48 sun ⁹	kün	naran	şun
49 tail	kudruk	se'ül	unçehen
50 tongue	tıl (dıl)	kelen	ilenggu
51 tooth	tış (dış)	şidü(n), südü(n)	weihe
52 tree, wood	ığaç	modon	moo
53 water	su:v	usu(n)	muke
54 woman (female) ¹⁰	evçi:, ura:ğut (tişi: (dişi:))	eme	hehe

³ Her üç dil “gök”ün zıddı olarak “earth” terimini kullanır; bu kelime “ülke, yer” anlamına da gelir. Ayrıca terim “soil (toprak)” manasında da kullanılır.

⁴ Üç dilde de “hand” (22) ve “arm” (S 1) için; “leg” (S 20) ve “foot” için aynı kelimeleri kullanma yönünde bir eğilim vardır. Rusça da aynı şeyi yapar (*ruka* “el/kol”; *noga* “ayak/bacak”). Çince el ve kol için aynı kelimeyi kullanırken, ayak ve bacak için farklı kelimeleri tercih eder. Hem Türkçe hem Moğolca “kolun üst kısmı” ve “uyluk” için farklı kelimeler kullanır, bazen bunlar ayak ve kol anlamına da gelir.

⁵ Baştaki, vücutta veya hayvandaki saç ile, genel saç ayırmakta Türkçe tek başına kalmış görünüyor.

⁶ Bkz. 4 numaralı dipnot.

⁷ Türkçe ve Moğolca “man” (“kadın”ın zıt anlamlısı olarak) için ve “husband” (S 17) için aynı kelimeyi kullanırken, Mançuca farklı kelimeleri tercih eder. “adam” için “person” (38) anlamında kullanılan kelimeler bunlardan farklıdır.

⁸ Hayvanların ve yayaların kullandığı yol anlamında “patika, iz”, insanların veya araçların kullandığı yol kavramını ifade eden “road”dan daha eski bir kavramdır. İlki için Türkçe *oruk*, Moğolca *mör* kelimesini kullanır. Türkçe “*yo:l*” muhtemelen inşa edilmiş bir yoldan çok aslında soyut anlamda bir yol anlamı taşır. Moğolcanın yol için kullandığı *jam* kelimesi, Çince *chan* (Orta Çince *t'am*)’dan geliyor görünmekte. Aynı kelimeyi Türkçe de *yam* şeklinde daha sonra alıntılanmıştır. Bu kelime Çince yolculukta bir safha, durak anlamına gelirken sonra yol anlamını kazanmıştır.

⁹ Türkçe “sun” ve “day” (s 6) için aynı kelimeleri kullanırken, Moğolca ve Mançuca farklı kelimeleri tercih eder.

¹⁰ Moğolca ve Mançuca “woman” için özel karşılıklara sahiptir; Türkçe “female (genel)” için özel *tişi: (dişi:)* terimini kullansa da farklı dönemlerde “woman” için değişik kelimelerin tercih edildiği gözlemlenebilir. En eski dönemlerde *uzu:n tonluğ;* *ura:ğut* (11.-14. asırlar kayıtlarda rastlanır); *evçi* (ev kadını anlamında) kullanışları kayıtlıdır. Modern dillerin çoğu, Arapçadan alınan kelimeleri tercih eder, bunların “zayıf, yetersiz” gibi yan anlamları da mevcuttur.

Altayca Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi

Sıfatlar 55 all ¹¹	barça:, kop, kamağ	büri, qamuğ	yooni
56 big	uluğ, bedük	yeke	amba
57 black	kara:	qara	sahaliyan
58 cold	soğuk	köyiten	sahörun
59 dry	kuruğ	qokimay	olhon
60 full	tolu: (dolu:)	dü'üren	jalu
61 good	edgü:, yaxşı:	sayın	sain
62 green	yaşıl	noğo'an	niowanggiyan
63 hot	isig	qala'un	halhôn
64 long	uzu:n	urtu	golmin
65 many	üküş	olon	geren, labdu
66 new	yañı:	şine	içe
67 red	kızıl	(h)ula'an	fulgiyan
68 round (circular)	teğirmi: (degermi:)	tögörigey, tö'eriy	muheliyen
69 small	kiçig	ücügen	ajige, osohon
70 white	a:q	çağa'an	şanyan
71 yellow	sarığ	şıra (sira)	suwayan
Zamirler 72 I ¹²	ben	bi (ilgi hali minö)	bi
73 we ^{13 14}	biz	ba (harici.) bida (dahili.)	be (harici.) muse (dahili.)
74 thou	sen	çi (*ti)	si
75 this	bu: (?bo:)	ene (çokluk: ede)	ere
76 that	ol	tere (çokluk: tede)	tere
77 who?	kim	ken	we, ya
78 what?	ne	ya'u	ay, ya
Sayılar 79 one	bi:r	nigen	eme
80 two	ékki:	qoyar	juwe
Zarflar vs. 81 not (a) isolated (b) is not (c) does not exist	(ek) dağ ol, degül yok	ese, ulu ---- üge'üy	akâ akâ akâ
Fiiller 82 bite	ısır-, tışla:- (dışla:)	ja'u-, qaja-	sai-
83 burn (geçişli)	örte:-, küñür-, yak-	tüle-	tufada-
84 come	kel- (gel-)	ire-	ji-
85 die	öl-	ükü-	buçe-, buda-
86 drink	iç-	u'u	omi-, waida-
87 eat	yé:-	ide-	je-
88 fly	uç-	nis-	teye-
89 give	bé:r-	ök-	bu-
90 hear (listen to)	éşid-, (tinla-)	sonos-	donji-
91 kill	ölür-	ala-	wa-
92 know	bil-	mede-	sa-
93 lie (down)	yat-	kebte-	dedu-
94 say	té:- (dé:-), sözle:-	ke'e, ügüle-, kelele-	se-, gisure-
95 see	kör- (gör-)	üje-	tuwa-
96 sit	olor-	sa'u-	te-
97 sleep	udı:-	umta-, unta-	amga-
98 stand	tur- (*dur-)	baiyi-	ili-
99 swim	yüz-	onba-	selbi-
100 walk	yori:-	yabu-	yabu-

¹¹ Türkçe ve Moğolcada ortak tek kelime, Fars dilinden geçen *kamağ* kelimesidir, bu kelime Moğolcaya geçerken ikinci ünlü yuvarlaklaşmıştır.

¹² Açıklanamayan fakat bilinen bir gerçek şudur ki, birbiriyle bağlantılı olmayan dillerin şahıs zamirleri arasında benzerlikler görülür, mesela İngilizce *mine*, Almanca *mein*, Türkçe *ben*, *meniñ* (ilgi eki almış şekli), Moğolca *bi*, *minö* ile yine Latince *tu* 'sen' ile Moğolca *çi* (*ti). Bu yüzden üç dil arasında 72 ve 73. maddelerde görülen benzerlikler kaale alınmaz.

¹³ Moğolca ve Mançuca harici (exclusive: biz, fakat sen dahil değilsin) "we" ile dahili (inclusive: ben veya biz ve sen) "we" için farklı kelimeler kullanırken Türkçe her ikisi için de aynı kelimeyi tercih eder.

¹⁴ Türkçe *ye:-* nin daha önceden Moğolca *ide-* ile kökdeş olarak *d'e:-* biçiminde alınması teorik olarak mümkün görünse de bu ihtimal bir hayli düşüktür. Mançur dilindeki *je-* nin Türkçe *yé:-* (bazı diyalektlerde *jé-*) ile veya Moğolca *ide-* ile kökdeş olma ihtimali de çok düşüktür. Bu benzerlik büyük ihtimalle tesadüfidir.

Tamamlayıcı Maddeler İsimler	elig, ko:l	ğar	gala
S 1 arm ¹⁵			
S 2 arrow	ok	sumu(n)	niru
S 3 back (anatomiyle ilgili)	arka:	aru	fisa
S 4 bow	ya:	numu(n)	beri
S 5 child	ké:nç (gé:nç)	no'un, kö'üken	jui
S 6 day ¹⁶	kün	üdür	inenggi
S 7 dust	to:z, to:ğ	to'uson	buraki
S 8 dwelling	e:v	ger	boo
S 9 father	kañ, ata:	eçi'e	ama
S 10 flower	çéçek	çéçeg	ilha
S 11 fog, mist	tuma:n (duma:n)	budan, manan	talman
S 12 fruit	yemiş	jimiş	tubihe
S 13 fur ¹⁷	kürk	nekey	furdehe
S 14 grass	ot	ebesün	orho
S 15 guts (bowels)	bağırsuk, içegü:	abit, gedesün	duha
S 16 horse	at	mori(n)	morin
S 17 husband ¹⁸	er	ere	eygen
S 18 ice	bu:z	mölsün	juhe
S 19 lake	kö:l (gö:l)	na'ur	omo
S 20 leg ¹⁹	adak, bu:t	ğuya	bethe
S 21 lip	érin	(h)urul	femen
S 22 milk ²⁰	sü:t (sü:d)	sün	huhun (insan) sun (hayvan)
S 23 mother	ö:g, ana:	eke	eme
S 24 navel	kindik	köyesün	ulenggu
S 25 rope, cord	yıp	de'esün	futa
S 26 salt	tu:z	dabusun	dabsun
S 27 sea ²¹	taluy, teñiz (deniz)	dalay	mederi
S 28 sky ²²	teñri:, kö:k (gö:k)	tengeri, (oqtarğoy)	abka
S 29 snake	yıla:n	mogay	meihe
S 30 snow	ka:r	çasun	nimanggi
S 31 wife	kisi:	gergey	sargan
S 32 wind	yé:l	key	edun
S 33 wing	kanat	ji'ür	asha
S 34 worm	kurt	qoroqay	umiyaha
S 35 year ²³	yıl	(h)on, jil	aniya
Sıfatlar S 36 alive	tirig (dirig)	amidu	ergengge
S 37 bad	yavlak, yavuz, yama:n	ma'u	ehe

¹⁵ Bkz. 4 numaralı dipnot.

¹⁶ Bkz. 9 numaralı dipnot.

¹⁷ Erken Moğolca veya Türkçe'de "kürk" için genel terimleri bulmak zordur. Başlangıçta aynı terim hem kürklü hayvanların kendisi hem de kürkleri için kullanıldı, sonradan "deri" kelimesi bu hayvan isimlerine eklendi. Türkçe *kürk* 'e genel bir terim olarak 11. asırdan önceki kayıtlarda rastlanmaz, Moğolcada, şimdi kürk anlamına gelen, *nekey* de başlangıçta koyun derisi anlamını taşıyordu.

¹⁸ Bkz. 7 numaralı dipnot.

¹⁹ Bkz. 7 numaralı dipnot.

²⁰ Sadece Mançuca insan ve hayvan sütü arasında ayırım yapar.

²¹ Türkçe *taluy* kesinlikle Çince'den alınmadır. Büyük anlamına gelen *ta* kelimesiyle, Chihli'deki Sangkan nehrinin Orta Dönemdeki ismi olan *luy* kelimesinin birleşmesiyle oluşmuştur. 7. asrın sonlarında, buraya akın yapan Türkler ilk defa deniz görüyorlardı.

²² *Teñri:*, Türk dilli oldukları tartışmalı olan Hsiung-nu'ların dilinden Türkçeye geçmiştir. Mistik ve dini anlamda "cennet" manasına geliyordu, sadece "yer ve gök" kullanımında fiziksel bir anlamla karşımıza çıkar. Aynı şekilde kullandığı Moğolcada da kesinlikle bir alıntı kelimedir. Modern Moğolca "gök" anlamına gelen *oqtarğoy/ogtorguy* kelimesine erken dönemde rastlanmasa da, bu, kelimenin eski bir kelime olmadığı anlamına gelmez.

²³ Moğolcadaki *jil* kelimesi sadece "on iki hayvan takvimindeki bir yıl" anlamıyla sınırlandırılmış olarak kullanılır. Kesinlikle takvimin alındığı dönemde girmiş bir ödünç kelimedir. Kaşgari'den bildiğimiz kadarıyla (Atalay'ın tecümesi, I, 31), *y>c (j)* değişimi, bazı Oğuz diyalektlerinin karakteristik özelliği idi. On birinci asrın bitiminden önce Oğuzların çoğu batıya göç etmiş bulunuyorlardı, fakat sekizinci asırda büyük çoğunluğu hala Selenga ve Tola nehirlerinin civarındaki bozkırlarda yerleşikti ve uzun süre burada kalmışlardı. Kelimeyi Moğollar veya onların ataları Kitanlar, muhtemelen, ilk bin yılın ikinci yarısında on iki hayvan takvimiyle birlikte bunlardan aldılar.

Altayca Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi

S 38 correct, true	çin, kértü:	ünen	mene, yala
S 39 dark	<i>karaŋgu:</i>	<i>qarağguy</i>	farhôn
S 40 dirty	kirlig	burtaq	langse
S 41 far	uzak, irak	qola	goro, aldangga
S 42 few	a:z	jöyen	komso
S 43 heavy	ağır	kündü	ujen
S 44 left (not right)	so:l	je'ün	dashôwan, hasho
S 45 narrow	ta:r (da:r)	(h)i'utan	isheliyen
S 46 near	yağuk, yakın	oyira	hançi
S 47 old (a) general ²⁴ (b) human	(a) eski: (b) (avıçga:), karı:	(a) qa'uçin (b) (ebügen)	(a) fe (b) sagda
S 48 other, different	özge:, öñi:	busu, ö'ere	ençu
S 49 right (not left)	oñ	bara'un	jebele, içi
S 50 ripe	bışığ, olğun	bolbasun	ureshôn
S 51 rotten ²⁵	irig	(iljilemel)	niyaha
S 52 sharp	yitiğ	qurça	daçun
S 53 short	kısğa:	oqor	foholon
S 54 smooth, level	tü:z (dü:z)	qabtağay	neçin, halfıyan
S 55 straight	köni:	şidurğu	tondo
S 56 thick	kalin, yoğun	juja'an	muwa, jiramin
S 57 thin	yinçge	nimgen, narin	narhôn, nekeliyen
S 58 wet	ö:l, çig	noyitan	usihin
S 59 wide	ké:ñ	a'uy, örgen	leli, onço
Zamirler	siz	ta	suwe
S 60 ye			
S 61 he	ol (genetif: anıñ)	(*i, genetif: inö), tere	i
S 62 they	ola:r, anla:r	(*a, genetif: ano), tede	çe
Sayılar	üç	ğurban	ilan
S 63 three			
S 64 four	tört (dört)	dörben	duin
S 65 five	bé:ş	tabun	sunja
Zarflar vs.	kodı:	dooro (dooğşi)	fejile, fejrige
S 66 down (downwards)			
S 67 here	bunta:	ende	eredede
S 68 how?	neçük, kalı:, kaltı:	ker	adarama
S 69 if ²⁶	abañ (ek)	kerber (ek)	aikabade (ek)
S 70 there	anta:	tende	terede, tede
S 71 up (upwards)	örü: (yokaru:)	de'ere (de'egşi)	dergi
S 72 when?	kaçan	keli, (kejiye)	atanggi
S 73 where?	kanta:, kanı:	qa'a	yade, aibide
S 74 with ²⁷	birle:	qamtu (ek)	sasa, emgi
Fiiller	ür-, es-	keyis-	edu-
S 75 blow			
S 76 cry (weep)	ıgla:-	uiyila-	songgo-
S 77 cut	bıç-, kes-	çabçı-, oqtal-	giri-, fata-
S 78 dig	kaz-	uqu-	fete-
S 79 fall	tüş- (düş-)	una-	tuhe-
S 80 fear	kork-	ayu-	gele-
S 81 flow	ak-	urus-	eye-
S 82 freeze (geçişsiz)	toñ- (doñ-)	köbşi-	beye-
S 83 hit	ur-, çap-, sok-	aşığı-, delet-, tus-	tanta-
S 84 hold	tut-	(h)atğu-, bari-	sefere-, jafa-
S 85 pierce	öt-, tel-, (del-), teş- (deş-), sanç-	qatğu-, ülge-	fondolo-
S 86 pull	tart-	çir-, jikdü-, tata-	tata-
S 87 push	it-	türe-	ana-
S 88 ride (geçişli)	bin-	uno-	yalu-

²⁴ Türkçe *karı:*, insanın sıfatı olarak “yaşlı” anlamında kullanılır, *avıçga* ve Moğolca *ebügen* ise daha çok “yaşlı adam” anlamına gelir.

²⁵ Eski Moğolca “çürük, bozulmuş” anlamı için herhangi bir kelime bize ulaşmamış görünüyor.

²⁶ Üç dilde de “if (eğer)” şart kipi tarafından temsil edilir, şart cümlesi her üçünde de “eğer” anlamına gelen bağımsız bir kelime ile başlayabilir, fakat bu mecburi değildir. Türkçe *abañ* erken bir dönemde kullanımdan düşmüştür.

²⁷ “with” ifadesi Moğolca ve Tunguz dillerinin çoğunda Birliktelik (comitative) hali tarafından karşılanır (Türkçede bu hal yok). Türkçe ve Birliktelik halini kaybeden Mançuca, bunu bir edat ile ifade eder, Moğolcada bazen bir edat Birliktelik hal ekine iliştilir.

S 89 rub	türt- (dürt-), sürt-	arçi-	hisha-, sibisa-, monji-
S 90 sew	tik- (dik-)	oya-	ifi-, ufi-
S 91 sing	ırla:-	da'ola-	uçule-
S 92 split (geçişli)	yar-	qağal-	saçı-
S 93 squeeze	kıs-, sık-	daru-	siri-
S 94 suck (a) genel (b) göğüs	sor-	şimi- (*şimi-)	şimi-
S 95 swell	siş-, kabar-	şiberi-, qabud-	aibi-
S 96 think	sakin-	setki-	göni-
S 97 throw	at-	tebçi-	faha-, waliya-
S 98 tie, bind	ba:-, bağla:-	büsele-	hotho-, hōwaita-
S 99 vomit	kus-	bö'ölje-	ogşi-
S 100 wash (geçişli)	yu:-	ukiya-	obo-

Türkçe ve Mançuca sütunları arasında yapılacak bir karşılaştırma (72, 73 ve muhtemelen 87 numaralılar yukarıda belirttiğimiz sebepler yüzünden hariç tutulursa), gösterir ki, bu iki dilde ortak olan hiçbir temel kelime yoktur. Bu yüzden bu iki dil genetik olarak akraba olamaz.

Türkçe ve Moğolca sütunları arasında yapılacak bir karşılaştırmada, bu sayı on altıya çıkar. Bu sayıya aşıkâr veya muhtemel benzerlikler, türevler dahil edildiğinde ulaşılır. Benzer özellikler içeren kelimelerin on ikisi dört grup altında toplanabilir:

1. 72 ve 73 numaralı benzerlikler ciddiye alınacak benzerlik değildir.

2. Her iki sütunda ortak olan 55 (“all”), S 27 (“sea”), ve S 28 (“sky”) numaralı kelimeler, Türkçede, diğer dillerden alıntıdır; Moğolcaya gelince bunlar ya Türkçeden ya da daha az bir olasılıkla kaynak dillerden alıntıdır.

3. 24 (“heart”), S 12 (“fruit”) ve S 35 (“year”) numaralı kelimelerde Moğolca söz başı *j-* Türkçe *y-* ‘ye karşılık gelmekte. Daha önce de anlattığımız sebepler yüzünden *jil* “yıl” Türkçeden alınmış olmalı; *jimiş* “meyve” için de aynı şeyi söyleyebiliriz, çünkü bu kelime *yé:-* fiilinden türemiş görünüyor, ne bu fiil kökü ne de *-miş* eki Moğolcaya ait değildir. Bu durumda 24 numaranın da aynı diyalekten, aynı ya da yakın bir zamanda alınmış olduğunu varsaymak mantıklıdır. S 10 (“flower”) numaralı da S 12 (“fruit”) gibi Türkçeden bir alıntı olmalıdır.

4. 47 (“stone”), 68 (“round”) ve S 7 (“dust”) numaralıların “Moğolca ekler sergileyen Türkçeden alıntılar” şeklinde açıklanmaları doğru olacaktır. Aksini iddia etmek ve açıklamak zordur.

Standart Türkçenin *taş*’ı Çuvaşçada *çul*’dur. Aşağıdaki tahminler yapılabilir: (1) Çuvaş eski kabile ismi *Tavğaç*’tan gelir; (2) Çuvaşça, Kuzey Wei veya 4. asırda kuzey Çin’de T’opa Hanedanlığını kurmuş olan Tavğaçların (Çin kaynaklarında *T’o-pa*) dilinden gelir. Bunlar uzun bir süre Kitanlarla yakın ilişki içerisinde olmuşlardı. Moğolca ek *-(a)’un* ile birlikte *çila’un*, *çil (taş)* kelimesi bu dönemde Kitan diline girmiş olmalıdır.

68 numaradaki benzerlik tam değildir. *Tegirmi*, **tegir-* “etrafını çevirmek, daire içine almak, döndürmek” fiilinden türemiş bir sıfattır. Esas fiil şekliyle yaşamasa da, Türkçe *tegre.*, *tegirt-*, *tegirmek* ve *tegirmen* kelimelerinde karşımıza çıkar. Türetilmesi olası diğer kelime *tegirig’e kayıtlarda rastlamayız. Bu kelime Moğolca

-gey eki eklenmiş halde, *tö’erigey* ve *tö’erig* kelimelerinin türevi olabilir. Çünkü bu kelimelere kaynaklık edebilecek bir Moğolca fiil mevcut değildir.

To’osun “toz”, açıkça Türkçe *to:ğ* kelimesine Moğolca *-(o)sun* ekinin eklenmesiyle elde edilmiştir.

Bu durumda elimizde sadece 30 (ve S 17) *er – ere* “adam, koca”, 57 *kara:* - *qara* “kara, siyah”, S 39 *karañgu:* - *qarañguy* “karanlık” ve şüpheli 71 numaralı *sarığ – şira (sira)* “sarı” örnekleri kalır ki, bunlar şüphesiz, iki dilin genetik akrabalığını ispat etmek için bir hayli yetersizdir.

Moğolca ve Mançuca sütunlarının karşılaştırılması karmaşıktır. Bilindiği gibi Mançucanın uç, hatta bir dereceye kadar temel söz hazinesinde, Çinceden ve Moğolcadan alınma kelimeler büyük bir rakama ulaşır. Elimizdeki listede 52 “tree, wood” *moo* ve S 40 numaralı “dirty” *langse* kelimeleri tartışmasız Çince alıntıdır. Bu yüzden Moğolcadan alıntı başka kelimeler bulmak şaşırtıcı olmayacaktır. İki sütun karşılaştırıldığında en fazla on beş maddenin benzer veya türevde olduğu görülür. 72 ve 73 numaralar hariç tutulursa, bunların Moğolca ile Türkçenin sergilediği benzerliklerle örtüşen maddeler olmadığı dikkati çeker. Daha önce açıkladığımız sebepler yüzünden buradaki benzerlikler de ciddiye alınamaz. Geri kalan on üç madde (bunların ikisi yine şüphelidir) içerisinde, ormanda yaşayan ilkel kavimlerin gelişmiş komşularından almaları olası, hayvan ve onların ürünlerinin isimleri yer alır: 13 “egg” (şüpheli); S 16 “horse” (kültür yönünden listedeki belki en önemli kelime); S 22 “(animal) milk” ve S 26 “salt”. İki zamirden S 16 *i*, Tunguz dilleri grubu içinde sadece Mançucada görülür, benzerlik tesadüfi değilse Moğolcadan ödünç alınmış olmalıdır. *Tere* “şu”, genel Tunguzca zamiri *tara*’nın Mançudaki şeklidir (*ta* ve *-ra* eki ile oluşmuş). Geriye kalanlar: bir isim 3 numaralı “belly”; üç sıfat 61 “god”, 63 “hot” ve 67 numaralı “red” (şüpheli); üç fiil 100 “to walk”, S 86 “to pull” ve S 94 numaralı “to suck”. Bu son grup bütün listenin yüzde üç buçukluk bir kısmını temsil eder ve açıklaması iki dilin genetik akrabalığı teorisine temel oluşturmaktan çok uzaktır.

Leksikoistatistik tekniğinin Altay teorisine uygulanmasının sonuçları şöylece özetlenebilir:

1. Tarihi dönemler boyunca Moğolcanın değişmeye karşı bir hayli dirençli olduğu görülüyor. Türkçe bu açıdan, ortalamadan daha dirençli bir tutum sergiliyor. Bu özelliklerin yakın zamanlarda geliştiğini iddia etmek için bir sebep yoktur.
2. Ortak temel söz hazinesine sahip olmadıkları için Türkçe ve Mançuca akraba değildir.
3. Türkçe ve Moğolcada ödünçlemeye dayalı ortak kelimeleri attıktan sonra, temel söz hazinesindeki ortaklığın sadece yüzde iki civarında olduğu ortaya çıkar. Bu oran da yukarıda açıkladığımız gibi, genetik akrabalığın değil, ödünçlemenin bir sonucu olmalıdır.
4. Benzer ayıklamaları yaptıktan sonra Moğolca ve Mançucanın temel söz hazinesinde ortak kelimelerin oranı yüzde üç buçuğu geçmez. Bunlar da aynı şekilde, Mançucanın Çince ve Moğolca ile yoğun ilişkisi dikkate alındığında, ödünç kelimeler olarak değerlendirilmelidir.
5. Bütün bunlardan sonra yine de, Moğolca, Türkçe ve Mançucanın temel söz hazineleri arasında genetik akrabalığın asgari şartını sağlayacak benzerlikler olduğu düşünülürse, o zaman Moğolcanın her iki dille birden akraba olamayacağını söyleriz, çünkü Türkçe Mançucayla bağlantılı değildir. Bu kanıtlar ışığında Altay teorisi geçerli değildir.

Çeviren: İsmail ULUTAŞ*

---

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

BAYTURSUNOV'UN 125. YIL DÖNÜMÜNE ARMAĞAN KIRGIZ DİLİ VE AKMAT BAYTURSUNOV*

Karboz DIYKANOV

12 Haziran 1924'te Orenburg şehrinde Kırgız ve Kazak bilim adamlarının ilk kongresi gerçekleşmiştir. O kongrenin dört heyet başkanı kongreyi sırayla yönetmişlerdir. Bunlardan biri İşenalı Arabayev'tir. İmlâ, alfabe, terim, folklor, ilim ve programdan oluşan altı konu gündeme alınmıştır. Arabayev de alfabe konusunda bir bildiri sunmuştur. (bk. *Trudi Kirgizskogo Nauçnogo Siyezda -Kırgız İlmî Kongresi Çalışmaları, Orenburg, 1928*)

Bundan bir sene sonra 25 Mayıs 1925 yılında Bişkek'te Kara Kırgız Otonom Bölgesi'nin öğretmenlerinin, pedagoji ve ilim meseleleri ile ilgili ilk kongresi gerçekleşmiş ve kongrede sekiz konu üzerinde durulmuştur:

1. Kara-Kırgız Aydınlarının Durumu ve Aktüel Görevleri. (Bildiriye Olikov hazırlamış ve sunmuştur.)
2. Eğitim Alanında Kara-Kırgızların Geleceği. (Bildiriye Bury ile Bayışev birlikte hazırlamışlar ve sunmuşlardır.)
3. Kara-Kırgızların Yazısı ve İmlâsı. (Bildiriye İşenalı Arabayev hazırlamış ve sunmuştur.)
4. I.-II. Derecedeki Okulların Programı. (Bildiriye Rahimov ve Mulacanov birlikte hazırlamışlar ve sunmuşlardır.)
5. Bütün Dersleri Kapsayan Öğretim Meseleleri. (Yudahin tarafından hazırlanmış ve sunulmuştur.)
6. Kara-Kırgız Şifahi Edebiyat Ürünlerini Derleme Meselesi. (Tınıstanov tarafından hazırlanmış ve sunulmuştur.)
7. Âbideleri ve Sanatı Koruma Meseleleri Üzerine. (Neçkin tarafından hazırlanmış ve sunulmuştur.)
8. Kara-Kırgız Dilindeki İlmî Terminoloji. (Bu bildiri Arabayev ile Tınıstanov tarafından hazırlanmış ve okunmuştur.) (bk. *Tsentr. Gos. Arhiv Kirg.SSR, Fond No:647, Op.40, No. s.91. Kırgız SSC Devlet Merkez Arşivi, Fon No: 647, Op.40. No. s.91*)

Bu kongreye, Orenburg şehrinde davet edilen Akmat Baytursunov, Kara-Kırgızları ve bu ilk kongreyi tertip edenleri kutlayıp, konuşmasını Kırgızca olarak yapmıştır. Ardından bu konuşmasını kısaltarak Rusçaya tercüme etmiştir. Bu kısımlarla ilgili tutanak şu şekildedir:

Tutanak No: 1 (Metnin orijinali Rusçadır, biz Türkçeye tercümemizi veriyoruz.)

“...Kongre, 25 Mayıs 1925'te Pişpek (Bişkek) şehrinde gerçekleşmiştir. Kara-Kırgız Otonom Bölgesi'nin İlmî Pedagoji Kongresi'nin oturumunun açılış konuşmasını kongreyi düzenleyen heyetin başkanı Sayın Bayışev yapmıştır.

Arabayev: Kongremize Orenburg'tan davet edilen değerli misafirimiz sayın Baytursunov gelmiştir. Konuşma sırasını Sayın Kudaykulov'a Kırgız¹ yazarı Baytursunov'un hayat hikâyesini anlatması için verilmesini rica ederim.

* Bu makale, Karboz Diykanov vefat etmeden önce yazarın kendisi tarafından Prof. Dr. Fikret Türkmen'e gönderilmiştir.

¹ Kırgız ismi o dönemde Kazaklar için kullanılmakta idi. (Aktaran)

Kudaykulov Müslüman dilinde* konuşur. Tercüme: Davet edilmesiyle Sayın Baytursunov buraya gelmiştir. Bütün Kara-Kırgız halkı onu, edebî çalışmaları sayesinde gayet iyi tanımaktadır. Sayın Baytursunov, edebiyatımızın babasıdır. Onun, bizim kongrenin saygıdeğer üyeleri arasına kabul edilmesini teklif ederim.”

Baytursunov kendi konuşmasını tercüme eder, konuşmanın özeti şöyledir:

“Ben ilk olarak genç Kara-Kırgız Otonom Bölgesi’ni ve ilk İlmî Pedagoji Kongresi’ni selamlıyorum. İnsan, toplumun bir parçasıdır, bundan dolayı insan doğanın genel kanunlarına itaat etmektedir. Doğa kanunları yaşamak için mücadele etmemizi sağlar. Güçlü güçsüzü ezmektedir, fakat kendi bedeninden başka bir şey elde edemez. Yaşamak için verilen bu mücadelede insan kendi bedenini keşfetmiştir. Şimdi bile kültürlü toplumlarda bulunan insanlar yaşamak için mücadele vermektedirler. Bu mücadelenin kültürel şeklidir. Bunu günümüzde kültürlü sayılan İngiltere ve Amerika’nın güçsüz milletlere karşı vermiş olduğu eziyetlerden görebiliyoruz. Bunlar genel doğa kanunlarına göre ön saflarda yer almaktadır. Halk için verilen mücadeleyle yüksek kültür kurulabilir. Biz bunu gerçekleştiremedik ve geride kaldık. Doğa kanunları, kültürün peşinden ilerlemekte ve rekabet oluşturmaktadır. Moskova ve Komünist Partisi, başka ülkeler ile yarış içindedir ve biz her zaman onun peşinden gideriz. Mücadeleye ancak yetenekli olanlar katılabilirler. Yetenekli olmak için ise kültürlü, teknik bakım deneyimli olmak şarttır. Bu kongre, bilginin ve tekniğin temeli olacaktır. Bu mücadelenin gelişmesi için yapılanlar, yaşamak için verilen mücadeleden daha önemlidir. Her halk, kendi bilgisiyle ölçülür. Bundan dolayı kongrede kendi sorunlarımız üzerinde ciddi bir şekilde tartışmalıyız. Sadece Sovyet kültürünün içinde olan milletler, bu mücadelede yer alabilir. Dil, kitap ve okul gibi temel sorunları bu kongrede oturmalıyız. Bizim gibi parti üyesi olmayanlara Sovyet hükümeti güvenmemektedir. Ama biz Sovyetlerin sağladığı bu imkanları bilmeyen akılsızlardan değiliz ve “Yaşasın Sovyetler ve Öğretmenler Kongresi!”, diyerek konuşmasını tamamladı.(SGA. Frunze, Fond 647, op1 d.40, l.46).

O sırada sözcülük eden heyetin başkanı Kudaykulov bile “Baytursunov edebiyatımızın babasıdır.” demişti. Geçenlerde Akademik H. Karasayev: “Biz Kırgızlar Baytursunov’un kitabını okuduk. Aslında Kazakça ile Kırgızca başka bir dil değillerdir, aynı dillerdir. Sadece ağız farkı vardır” demiştir. (Sovettik Kırgızistan No:10, 1998) Ben onlara katılarak Baytursunov Kırgız’dır demek istiyorum. Anlatayım:

Baytursunov’un dediği gibi “Millet olmak için, o milletin kendi dili, kendi kitabı ve o dilde okullarının olması gerekmektedir.” 1920’lerde Türk boylarının yazıları yeniden bölünerek, her lehçe kendi başına bir dil olmaya başlamıştır. Böyle bir dönemde alfabe ve terim meselesi gündeme gelmiştir.

Kasım Tınıstanov bildirisinde, ilk olarak dildeki fonem, daha sonra da yazıdaki harf meseleleri üzerinde durur ve “Bizim dilimizde 28 ses vardır. Bunların sekizi vokaldir (harf ise beş tanedir), ancak üç harf eksiktir” demiştir. Bu yönden bakıldığında, Kırgız ve Kazak lehçelerinin farkı yoktur. Farklılığın uzun vokallerde olduğunu İ. Arabayev 1924 yılında “Kırgız Alfabeti” adlı kitabında göstermiştir. Yeni “Alifbe”(“Alfabe”) kitapları yazılmasaydı Çağatay dili yaşayacaktı ve ortaya şimdiki diller çıkmayacaktı.

Rus tarihçisi N.A.Aristov “Ohot denizi ve Kuzey Buz denizinden Adriyatik denizine kadar olan büyük bir coğrafyada yaşayan 26 milyon Türk aynı dili konuşur ve sadece lehçe farklılıkları vardır. Bundan dolayı Orta Asyalı bir Türk, bir Yakut’un ve Osmanlı Türkü’nün dilinden anlar” demiştir.

Berling, Vamberi ve başka batılı bilim adamları Türk lehçelerinin birbirine çok yakın olduklarını savunmuşlardır. Türk lehçelerinin aynı dilden olması dolayısıyla Radlov, Doğu Dilleri Fakültesi’nin Türk Dili Bölümü’nden mezun olduktan sonra bütün Türkistan’ın pek çok bölgesine gidip, Türk halk edebiyatı ile ilgili derlemeler yapmıştır. Bugün ise bu fakülteden mezun olanlar, kendi memleketlerinden başka yerlere gidip çalışamazlar. Kırgızca bölümünden mezun olan Kazakistan’da, Kazakça bölümünden mezun olan da Kırgızistan’da edebiyat öğretmeniği yapamaz.

* Tutanaktaki Müslüman dili kavramı ile Kırgız lehçesi kastedilmektedir. (Aktaran).

V. Radlov “Her Türk boyunun kendine has bir lehçede konuştuğunu göz ardı edersek bunların yazı dilinde bir farklılık yoktur. Türk lehçelerine ilgi duyanların yazı dilini bırakıp, okuma yazması olmayan sıradan cahil halkın konuşma dilini öğrenmeleri şarttır.” der. Kendisi de okuma yazması olmayan, kendi köyünden uzaklaşmayan insanlardan derlemeler yapmıştır.

Günümüzdeki bu lehçeleri eski yazı diliyle karşılaştırsak lehçelerin tarihini öğreniriz. F. Engels “Ana dilin ortaya çıkışı ile birlikte onun gelişmesini gözlemlediğimiz zaman dilin maddesi ve şekli anlaşılır.” demiştir. (“Eserler”, C.3, S333) Abidelerde kullanılmış olan ve (günümüzde ölü dil olarak) kabul edilen yazı dili ile günümüz kardeş dillerini karşılaştırdığımız zaman dilin gerçek tarihini öğrenebiliriz.

1930’lı yıllara kadar Kazaklar ve Kırgızlar okullarını, kitaplarını, camilerini beraber kullanmışlar ve kız alıp vermişlerdir. Sınırların belirlenmesi, yazı dilinin ayrılması, bu boyların gelenek ve kültürlerinin ayrılmasına, milli birliğin parçalanmasına neden olmuştur. O dönemdeki genç aydınlar “millî” siyaseti anlamamışlardır. Onlar “Her millet kendi kaderini kendisi seçsin.” sözüne aldanmışlar ve kardeş boylara bölünerek ayrı kitap basım işinden mutlu olmuşlardır.

Okul kitapları çıkmadan önce Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve diğer boyların çocukları aynı kitapları okumuşlar ve ders veren öğretmenler arasında da fark gözetilmemiştir. 1946 yılında Kırgız Üniversitesi’nde pedagojiyi Özbek Kuddaşev, Rus edebiyatını Kazak Alpiyev, parti tarihini Tatar İnuşev, Kırgızca’yı Kırgız Sartbayev veriyordu. Günümüzde bu fakültede Kırgızlardan başka çalışan yoktur. Karakol Üniversitesi’nde ise sadece yerli öğretmenler vardır. Bunun gibi örneklere bakıldığında, her boy kendi lehçesinde kitaplar çıkarıp, okulunu, dilini farklılaştırarak Sovyetlerin yeni ulusları haline gelmişlerdir. Böylelikle ulu Türk dili parçalanmış ve uluslar arası dil seviyesini ve özelliğini kaybetmiştir.

Daha dün, 1964 yılında Manas Destanı Özbekçeye aktarılmıştır. Manas’ı elinde tutan K. K. Yudahin ile V. V. Reşetov “İşte şimdi dil parçalandı” diyerek konuşurlarken, ben bu aktarmanın anlamını değerlendirememiştim. O, Manas’ın Özbekçeye aktarılmasını 1966 yılında Yudahin öğrencisi Kubatbek Satımkulov’a mezuniyet çalışması olarak vermişti. Karasayev da jüri üyesiydi. Bu aktarma, yapılan ilk aktarmaydı.

Yakın zamanlarda, “Kazak şairi Muhtar Şahanov’un şiirleri Kırgızcaya, Akpar Rıskulov’un şiirleri ise Kazakçaya aktarıldı.” diye bir haberi radyoda duyduğumda değişik düşüncelere kapıldım. Geçen yüz yılda Türkistan’ın ünlü adamların hepsine farklı gözle bakılmazdı ve hepsi bizim olarak biliniyordu. Bugünlerde ise birine Kazak, birine Özbek diyerek ölmüş atalarımızın adını anmak bahanesiyle kendimizi milletlere bölmeye başladık. Onların ruhları dirilerek geri gelse bizlere ne der?

Cengiz Han döneminde bir Kırgız ile bir Moğol tercümanlı konuşurlardı. Boylar arasındaki uzun süren savaşlar, bunların arasını bozmuş ve dillerini ayırmıştır. Bunun sonucu olarak da “Kitap, Tercüman-i Farsî ve Türkî ve Mongolî,” diye sözlükler ortaya çıkmıştır. Bugün ise “Kazakça-Moğolca” ve “Moğolca-Kazakça” sözlükleri vardır. En çok korktuğum şey de “Kırgızca-Kazakça” ve “Kazakça-Kırgızca” sözlüklerin ortaya çıkmasıdır.

1994 yılında Bişkek’e Amerika’dan gelen doktor Karl A. Krippes, 1993 yılında “Özbekçe-İngilizce”, 1994 yılında ise “Kazakça-İngilizce” sözlükler yayınlamıştır. “Kırgızca-İngilizce” sözlük için kelime toplamak amacıyla bizden yardım istemiştir. Yazmış olduğu sözlüğe baktığımız zaman, bu lehçelerin yakınlığını %50 uzaklaştırmış olduğuna şahit olduk. Bizim Türk lehçelerini bir araya getirmeye çalışmamızın tam tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Sizin bu kelime hazinesini uzaklaştırmaya çalışmanızın sebebi nedir, diye sorduğumuzda, kelimeleri güncel gazetelerden topladığını söylenmişti. Rusların, Türk dilinin yazısını değiştirip, imlâ ile dilini bozmaları, bu beyefendinin de kelime hazinesini birbirinden uzaklaştırmaya çalışması neden kaynaklanıyor? Bundan dolayı biz bu beyefendiye yardım etmedik.

Bin yıldır kullanılan Çağatay dili sadece yazılarda kaldı ve ortadan kalktı. Çağatay dili hakkında Radlov şunları söyler: “Doğu Türkçesi veya Çağatayca Orta Asya’nın dili değildir, diye Babur Sultan ve onu araştıran genç Vamberi belirtmektedirler. Bu dil de tarihî gelişmeler sonucu ortaya çıkan Osmanlı

Türkçesi gibi bir sanat dildir. Bu dil, günümüzde doğu Türklerinin değişik lehçelerinin kullandığı bir edebî dildir. Bu dilin temelini Moğol istilasından önce İslâm'ın kabul edilmesiyle kullanılan Uygurca oluşturmaktadır.” diye belirtmiştir. (*Yarlıki Toktamışa i Temir-Kutlıka, Zap.Vost.Otd. Russk. Arhel.Obş.1889.(C. III; s.2.)*)

Türk boylarının, Ruslar gelmeden önce, Doğu Türkistan (Uygur), Batı Türkistan (Osmanlı), Kuzey Türkistan (Rusya Türkistan'ı) diye üçe ayrıldığı doğrudur; fakat yazıları aynıdır. Rusya tarafındaki Türk boyları ulu hanlıktan uzaklaşarak, gittikçe Rusya'nın eline geçmişler, böylelikle de dilleri parçalanmaya başlamıştır. Radlov, Türk dilini 15 lehçeyle tasnif etmiş, Katanov ise 48 lehçeyle tasnif etmiştir. Bu lehçeler, Arap veya Latin harflerini kullansalardı, Türk dilini bu kadar çok lehçeye bölemezlerdi. Onlar bu amaçlarına transkripsiyonda Rus harflerini kullanarak ulaşmışlardı. Radlov'un “Örnekler” adlı çalışmasında 10 vokal ve 30 konsonant olmak üzere 40 harf bulunmaktadır. Bunlara ilave olarak 5 işaret vardır. 1867 yılında Akademik Şifner'in tavsiyesiyle Türk Lehçeleri Sözlüğüne de harfler ilave edilmiştir. Sözlüğün alfabesi Rusça, Almanca ve Türkçe olduğundan dolayı bir kelimeyi bulmak çok zordur. (*Nooruz, No: 1, 1991*)

Bilimsel olarak, tercümanlıktan konuşulan diller aynı dil sayılırlar. O dillerdeki ses farklılıkları lehçe, ağız ve mahallî olarak bölünürler. Yazma dili aynı ise lehçeler edebî dilde birleşirler. Her lehçe kendi yazısını kullanırsa ayrı ayrı dillere dönüşürler. XX. yüzyılın başlarında Kazak ve Kırgız boylarının yazdığı kitaplar, Ufa ve Kazan şehirlerinde yayınlanmıştır. Yazı dilinin Tatar diline benzemeye başladığını fark eden Kazan Üniversitesi'nin profesörü N. İ. İlminskiy bu konudaki görüşlerini bildirmiştir. “Kırgızcanın (Kazakçanın) Tatarlaşmasına karşı çıkarak, Arap alfabesinin yerine Rus alfabesini kullanılmasının Kazak dili açısından daha iyi olacağını tavsiye eder.” diye yazar T. Tacibayev. (*Razvitiye Prosveteniye İ Pedagogičeskoj Misli V Kazakstane... (Kazakista'nın Pedagoji Fikirlerinin Zenginleşmesi ve Gelişmesi), Alma-Ata, 1958, s.83*)

Kazak dilini Tatarcadan ayıran ilk “Alifba”: I.) Kazak alfabesi, 1910 yılında Kazan'daki Örnek Basımevi'nden yayınlanmıştır. II.) Kazakça en yeni alfabe, 1912 yılında Ufa'da Şark Basımevi'nden yayınlanmıştır. III.) Baytursunov'un “Kazakça Alifba”sı, 1912 yılında Orenburg şehrinde yayınlanmıştır. Bu kitapları 1924 yılına kadar Kırgızlar da kullanmışlardır. Kazakçayı ve Kırgızçayı ayırarak yazılan ilk kitap “Kazak ve Kırgız Çocukları İçin Alfabe ve Doğru Okuma” adıyla İşenalı Arabayev ile Hafız Sarsakayev tarafından hazırlanarak, 1911 yılında Ufa'da yayınlanmıştır. Bunun gibi Özbek, Uygur, Azerbaycanlı, Tatar, Hakas ve başka lehçelerde de bu ilk alfabeler yayınlanmasaydı, Çağatay dili yaşamaya devam ederdi. Arap yazısında vokaller az olduğu için, kitapları herkes kendi lehçesinin ses uyumuna göre okuyabilirdi. Bu konuda K. K. Yudahin “Devrim öncesi imlâ ve konuşma dili aynı olmamıştır ve olmayacaktır. Bir Azerbaycanlı aynı kelimeyi Azerbaycan Türkçesinde, Özbek Özbek Türkçesinde, Kırgız Kırgız Türkçesinde okumuştur. Eğer yazıldığı gibi okursak, eski Arap harfleriyle yazılan metinleri hiçbir zaman anlayamayız.” diye örneklerle açıklamıştır. (*Resenziya: İ. A. Batmanov, Kirgizskiy Yazık İ Pismennosti Do Obrozavaniya Kirgizskoy Natsii, Frunze, 1956*)

Benim anlatmak istediğim imlânın olumsuz yönleridir. Kırgız imlâsının olumsuz yönlerinden bahseden bir çok makale vardır. Rusçada “*dva*” şeklinde söylenen “iki” sözü, Arap harfleriyle de aynı şekilde yazılır. Fakat bu kelimeyi Kazaklar ve Kırgızlar “*eki*” şeklinde, Özbekler “*ikki*” şeklinde, Tatarlar ise “*ike*” şeklinde farklı farklı yazarlar.

Kazak, Karakalpak, Özbek, Tatar, Başkurt, Oyrat, Altay ve başka boylar ayıya “*ayuv*” derler. Telaffuzu aynı olmasına rağmen yazıda *ayu, ayuu, ayı, ayığ, ayık, eyik, ayık* vb. farklı şekilleri vardır. Herkes kendi imlâsına göre doğru yazacağı diye kelimeyi bozmaktadırlar.

Ben bütün bu lehçelerdeki imlâya karşıyım. Kırgızcadaki *ayı-ayuv, koyu-koyuv, suu-suv, too-tov* diye kullanarak uzun vokali diftong ile yazıp, uzun vokal ile okumam on seneyi buluyor.

Kırgız yazı diline uzun vokali ilk sokan İşenalı Arabayev, Radlov'dan örnek almıştır. 1924 yılında yayınlanan “Kırgız Alfabesi” kitabının giriş bölümünde, Kazakçayı Kırgızcadan ayırt etmek için,

uzun vokali ilk defa kullandığını belirtir. O zamana kadar yazılan kitaplarda, el yazılarında uzun vokal bulunmamaktadır.

Talas, Oş, Calal-Abad ve başka ağızlarda diftong günümüze kadar kullanıla gelmiştir. Örneğin: Nokat ağzı (1952), Noken ağzı (1953), Cerge-Tal ağzı (1954), Tölöykön ağzı (1954), Çatkal ağzı (1956), Talas ağzı (1959) gibi ağızlarda diftong kaydedilmiştir. Diftongun olduğunu kabul ettikleri halde, bunu yazı dilinden çıkarılması gerektiğini belirten bir çok doktora tezi yapmışlardır.

“Ç” harfi, Kazak yazısında 1929 yılına kadar yayınlanan kitaplarda vardı. Baytursunov'un kitaplarında da vardı. Bunu Kazakçada kullanılan *Çimkent, Çelek, Çüy, Çokan, Çıngız* vb. kelimelerinin yakın zamanlarda *Şimkent, Şu, Şokan, Şıngız* diye yazılmaya başlamasından anlıyoruz.

Kırgızcada diftongu, Kazakçadaki “ç” harfini kullanmaya başlarsak iki dilin farkları azalır. Kelime hazinesindeki farklar sadece sözlüğü zenginleştirir. Aynı kökten olan bu dillerin yazısını birleştirirsek hiç birine zarar vermez. Lehçelerin birleşmesini dilin gelişmesi olarak, lehçelerin bölünmesini ise dilin bozulması olarak değerlendirebiliriz.

Tabaş Abılkasımov'un “*XVIII-VIX Yüzyıl Kazak Edebî Dilinin Yazılı Nüshaları*” (*Alma-Ata, 1988*) adlı kitabında yer alan 34 el yazısında toplam 13242 kelime vardır. Bu kelime sayısını %100 olarak alırsak, “ç” harfiyle yazılan kelimenin sayısı 732, yani %5.52 oranı ortaya çıkar. Ş harfiyle yazılan 729 kelime vardır ve %5.50 eder. S harfi 2535 (%19.06) kelimedede vardır. Toplam 3986 (%30.08) rakamı ortaya çıkar. Bu rakamlara baktığımız zaman “ç” ile “ş” harfleri arasında küçük bir fark olduğu görülmektedir. Fakat Kazak ve Kırgız lehçelerini oldukça uzaklaştırmaktadır. Eski kitaplara bakınız! Eski haritalara bakınız! Bizi yabancılar bazen Kırgız, bazen Tatar, bazen Uygur, Bazen Türk diye tanımlamışlardır. Fakat biz aynı milletiz.

Başka bir örnek daha vereyim:

Bu yazı “Kazak” adındaki gazeteden alınmıştır. (No:204, 09.11.1916)

Bu yazı dilini aynen kiril alfabesine transkripsiyonunu yapayım.

“Halk ömirinde pikiriñdi aytpay içke saktap kaluvga bolmaytın kezder boladı. Curt ayta almasa, almagan çıgar. Birak körmey oturğan çok. Menin bul aytıp oturğanım hükmet men halıktıñ arası künden küнге kaçkaptap, birine-biri senbey kaluv küçeyip baradı. Curt dara kadırlı hükmetke senüvden kaldı. Hükmet da halıkka sol katarlı senüvçi edi... ulıt kadırı osında. Osı kündü tura berüv mümkiñ emes. Ham turmuska tiyis.

Osentip oturğan hükmet ben birlesip iş kaluvga bolmaydı. Hazır munday maseleni kozgav kerek emes. Soguştan soñ bolsın devçiler ayta bersin! Olay degen fikirdiñ katalığı iş cüzünde körüngeñ. Soguş bastalğan çakta “Alalıktı tastap, hükmet men kosılıp Isar keçemis, esimiz cavga cumsalsın” degende hükmet özü kerek kılıp, paydaga aşıra almagan. Hükmet halkka keregi ketken çakta padşaga da, curtka da-ekövne da birdey senedi. Hükmet konstitusiyaya coluna kul bolğan. Belgili casagan programması bar. Curt ökülдерinin kebin caktap süyenetin. Taza kulaktı halk kurbandığına dayın adamdar boluvı tiyiş. Munıñ keregi osınday çakta maksatımızga cetüv işi halıkka ham mamlaketke ceñil boluv için halk kurbandıktan kaçpaganda ekinçi cak da kaçpaska kerek. Memleket için bolsın kurbandıkka baylagan armiya men falan baskaları da kurbandıktan kaçpasın derlik hakı cokpa? (“Kazak”, No. 204)

Bu metni, bir Kırgız’a okutacak olursak metnin Kazakça olduğunu söyler. Niye dersiniz burada uzun vokallerin yerine diftong kullanıldığını söyler. *Kaluvga, cumuv, oturuvga, kaluv, senüvden, senüvçi, berüv, kaluv, kozgav, devçi, cavga, ekevne, boluvı, cetuv, boluv* gibi diftong kullanılan kelimeler vardır.

Bu metni bir Kazak’a okutursak Kırgızca metin olduğunu söyler. Sebabi günümüz Kazakçasında “ç” harfinin olmamasıdır. *İçke, çıgar, kaçkaptap, küçeyip, senüvçi, devçi, çakta, kaçamis, çakta, için, kaçpaganda, ekinçi, kaçpaska* gibi kelimelerini “ç” harfiyle yazmıştır, der. Bu örnekler, eski dilde “ç” harfinin olduğunu, uzun vokalin olmadığını ve iki lehçenin aynı olduğunu ispatlar.

Profesör Grim’in bu yazısını Kırgız’ın 36 harfli alfabesine göre diftong uzun vokal olarak okursak Kırgızca bir metin ortaya çıkar.

“Kalk ömüründö pikiriñdi aytpay içke saktap kaluuga bolboy turgan kezder bolot. Curt körüp turgan nerseni körböybüz dep közübüzdü cuump koyuuga bolboyt. Curt ata albasa, albagan çıgar. Birok körböy oturğan çok. Menin bul aytıp oturğanım ökmöt menen kalktın arası kündön-küngö kaçkaptap (alıstap) biri-birine işenbey kaluu küçöp barat. Curt dara kadırlı ökmötkö işenüüdön kaldı. Ökmöt da, kalık da oşo katarlıu işenüüçü ele. Ulıt kadırı uşunda. Uşu kündö tura berüü mümkiñ emes, cana turbaska tiyiş”. Bu metin, Kırgızca bir metin oldu.

Profesör Grim’in bu yazısını, Kazakçanın 42 harfli alfabesine göre “ç” harfini “ş” harfiyle değiştirerek okursak ortaya Kazakça bir metin çıkar.

“Halık ömirinde pikiriñdi aytpay içke saktap kaluvga bolmay turgan kezder boladı. Curt körüp turgan nerseni körmeyimiz dep, közimizdi cumıp oturuğa bolmaydı. Curt ayta almasa, almagan şıgar. Birak, körmey oturğan çok. Menin bu aytıp oturğanım ökmet ben kalıktıñ arası künnen küнге kaçkaptap birine biri senbey kalu küşeyip baradı. Curt dara kadırlı ökmötkö senüvden kaldı. Ökmöt da, halık da sol kadarlı senüşü edi. Ült kadırı sonda. Osı künde tura berü mümkin emes, ham turmaska tis”.

Bu Kazakça metni, ne Kırgız ne de Özbek kendi dilinde yazamaz. Harflerinin sayısı yetiştirmez.

Bu Kazakça metinde bulunan ve Grim’in imlâsında bulunmayan harflerin sayısı 65’tir (i-22, Ƴ-11, u-2, y-6, ƣ-16, p-8). Bu metinde bulunan 65 harf, 402 harfin %16,16’lık kısmını oluşturmaktadır. Bu sayılara bakıldığında günümüzdeki Kazakçanın, 1916 yılındaki durumuna nazaran %16,16 oranında uzaklaşmış olduğunu görürsünüz.

Kırgızcada bulunan; ancak Grim’in metninde bulunmayan 12 harf (uzun vokaller-9, ю-1, ɛ-2) vardır. Bunlar, metinde bulunan 402 harfin %3’lük kısmını oluşturmaktadır. Demek ki Kırgızca, günümüz Kazakçasına göre eski dile daha yakın bir dildir. Bu konu üzerine Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev’in 1992 yılında Zaman Kırgızistan Gazetesi’ne çıkan bir demecini vermek istiyorum:

“Türk lehçelerinin kökü ve temizi bizim dilimizdir. Bu sebepten ötürü, ortak Türk dilini yaratmak için Kırgız dilini yükseltmemiz ve geride kalmamamız gerekir.”

Grim'in metnini Özbekçenin imlâsına göre yazalım:

“Halık umrida pikirini aytmay içida soklab kolmaydigan vaktlar buladı. Halk kurib turgan narsani kurmadik dep kuzimizi yumup ultirişsa bulmaydı. Halk ayta almasa, olmagandır, birak kurmaslıgı mumkin emas. Meniñ bu aytganim hukumat bilan halkniñ arasi kundin-kunga uzaklaşib, bir-biriga işanmaslık kuçayib baradı. Halk dara kadirlik hukimat uçun sinoktan koldi. Hukumat ham halkga şu kadirlik sinovçi edi. Millatniñ kadiri şonda, şu kunlarda tura veriş mumkun emas. Ham turmaslıkta tefişlik.” burada metin Özbekçeye geçti.

Grim'in metnini Uygurcanın imlâsına göre yazalım:

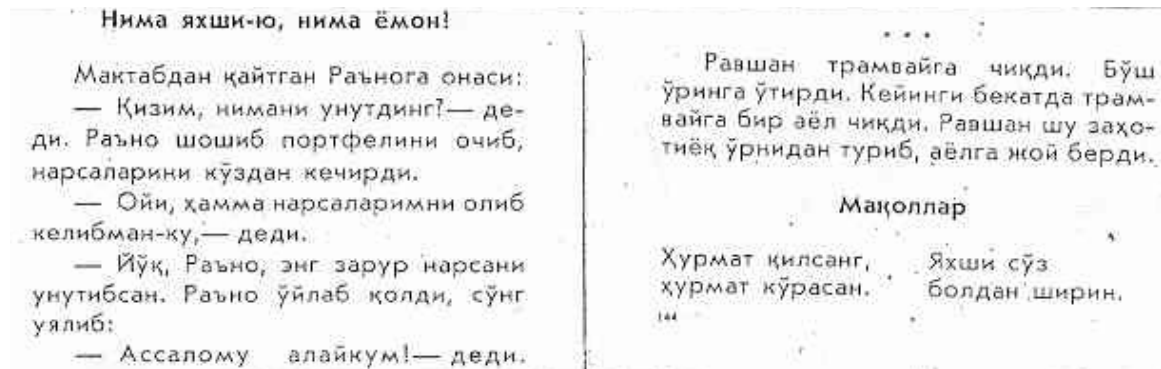
“Halk ömrıda pikirini eymey içida saklap kalışka bolmaydugan işlar bulıdı. Curt körıp turgan narsani körmaymız dep közimizni cumıp olturuşka bolmaydu. Curt aytalmısa, aytalmas. Birak, körmay oturgan yok. Menin bu eytip oturgunum hükümat bilan halkniñ arisi kundin-kunga ciraklımış (keçip), biri-biriga işenmay kalış kuçiyip barıdı. Curt zor daricide hükümatka işiniştiñ kaldı. Hökümatmu kalkka şu kadar işenguçi idi. Ulut kadri aşudak. Şu künde turiveriş mumkin emas. Ham turmaska teğışlik”-bu metin Uygurcaya dönüştü.

Grim'in bu makalesinde 28 fonem vardır. Bu fonemleri değiştirmeden 28 harf ile yazarsak bir Kırgız da, bir Rus da okuyabilir ve yazabilir.

Grim'in bu makalesinde “ç” harfi vardır. Neden onu günümüz Kazakları “ş” ile yazsın? Grim'de diftong var, onu neden günümüz Kırgızları uzun vokal ile yazsın? Biz kelimenin doğrusunu eski kitaplardan öğrenmeden onu düzelterek yazacağız, diyerek eski dilimizden uzaklaşmaktayız. Ruslar XI. yüzyıla ait bir kitap okuyup, anlayabilirler. Biz ise daha sonraki dönemlerde yazılan kitaplarımızı dahi anlayamıyoruz.

Günümüzde Türk boylarının alfabeleri aynı değildir. Kazakçada *i, э, ұ, қ, ғ, һ* harfleri, Özbekçede *й, ҳ* harfleri, Tatarcada *Ж, Ч* harfleri vardır. Bu tip harfler Kırgızcada yoktur. Bunun gibi fazla harflerin sayısı 51'dir. Her birine birer örnek versek olurdu, fakat Kırgızcaya uyarlanan daktilo klavyelerinde bu harfler bulunmamaktadır. Bunları göstermek için Özbek, Tatar, Kazak lehçelerinden birer fotokopi verelim.

Özbekçe örnek:

Bu Özbekçe sözleri 28 harfle yazın derlerse herkesin yazdığı Özbekçe ortaya çıkar

Nima yahşi-yu, numa yaman.

Maktabtan katgan ranoga onasi: kizim, nimani unitdiñ?-dedi. Rano şoşib potfelini oçib, narsalarini kўzdan keçirdi. —oyi, hama narsalarimni olib kelibman-kü,-dedi. —yok, Rano, eng zarur narsani unutibsan. Rano uylab koldi, sung uylab:-Assalomu alaykum!-dedi.

Ravşan tramvayga çikti. Buş uringa utirdi. Keyingi bekatda tramvayga bir ayol çikdi. Ravşan şu zahotiyok urnidan turib, ayolga coy bedri.

Makollar.

Hurmat kilsang, Hurmat kurasan.

Yahşi suz, boldan şirin.

Bu iki yazının telaffuzu aynıdır; ancak yazılışı farklıdır. İlk metinde bulunan, sonrakinde bulunmayan harflerin sayısı 37'dir (к-6, ъ-10, э-3, х-4, ң-4, я-3, ю-1, ё-4, ь-4). Bu metinde toplam 388 harf bulunmaktadır ve bu toplamın %9,56'sını bu harfler oluşturmaktadır. Buna bakıldığında Özbekçenin yazma dili ile konuşma dili yüzde %9,56 uzaklaşmıştır.

Kazakça örnek:

Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш.
Атасы он жасар баласымен далада келе жатып, баласынан сұрады:
— Анау өрмекшіні көремісің?
— Көремін, өрмек тоқып жүр.
— Анау құмырсқаны көремісің?
— Көремін, аузында бір нанның ұнтағын бар, жүгіріп жетіп барады.
— Жоғары қара, көкте не көрінеді?
— Жоғарыда қарлығаш ұшып жүр. Аузын-

да көлденең тістеген шөбі бар. Сонда атасы:
— Олай болса, шырағым, ол кішкентай жәндіктер саған ғибрат: өрмекші маса, шыбынға тұзақ құрып жүр, бір нанның ұнтағын тапқан соң, өзі жемей, аузына тістеп, қуанғаннан үйіне жүгіріп қайтып барады. Қарлығаш балапандарына ұя істеуге шөп жинап жүр. Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ. Сен де жұмыс істеуге әдеттен.

Bu metni, bir Kırgız veya Özbek iki kere okusa bile Kazak imlâsına göre yazamaz. “28 harfli alfabeyle yazın” demelerinde halinde ise Kazakça okunduğu gibi yazabilir.

Атасы он касар баласы мен даллада келе жатып, баласынан суралды: Анау өрмекшіні көремисиң? Көремін, өрмек токуп жүр. Анау кумырсканы көремисиң? Көремін, авузында бир наннын унтагы бар, цүгирип кетип баралды. Цогары кара, көкте не көринеди? Цогарыда карлыгаш ушуп жүр. Аузында көлденең тистеген шөби бар. Сонда атасы:-Олай болса, шырагим, ол кишкентайцандиктер саянгибрат: өрмекши маса, шыбынга тузак курип жүр, бир наннын унтагын тапкан соң, өзи цемей, аузына тистеп, куанганнан үйине цүгирип кайтып баралды. Карлыгаш балапандарына уя истеуге шөп цинап жүр. Цумиссыз цүрген бир кан цок. Сен де цумис истеуге адеттен

Yukarıda verilen iki metnin okunuşu aynı, ama yazılışı farklıdır. İlk metinde olan, ikinci metinde olmayan harflerin sayısı 79'dur (İ-29, Э-2, Ў-10, Қ-14, Ғ-12, И-12, Ә-2, Я-1, Ү-9). Bunlar, 522 harfin %15,13'lük kısmını oluşturur. Demek ki Kazakçanın yazma dili ile konuşma dili %15,13 oranında uzaklaşmıştır. Kazak ve Kırgız yazı dilindeki farkın toplamı ise %18,13'tür. Demek ki 28 harfli alfabeyle kullanacak olursak Kazak ve Kırgız yazı dilleri %18,13 oranında yakınlaşır. Böylece aktarmaya da gerek kalmaz.

Günümüzde Kırgızların kullandığı alfabenin olumsuz taraflarını göstermek için üç çalışma yapabilirsiniz.

1. Айак (ayak), койон (koyun), куйун (kuyun), тийет (tiyet), еңкейет (enkeyet), койойун (koyoyun), туйайын (tuyayın) kelimelerini Kırgız imlâ kurallarına göre yazın. Bu kelimeler Kazak, Özbek, Tatar vs. lehçelerinde nasıl yazılıyor? Siz de yazmaya çalışın! Bunlar Arap, Latin harfleriyle bütün lehçelerde aynı yazılmıştır.

2. Аюу (ayu), коюу (koyu), боёк (boyok), цирк (tsirk), концерт (kontsert), доцент (dotsent), цу (şşi), помещик (pomeşşik), съезд (siyezd), печенье (peçeniye) kelimelerinde kaç harf vardır? Harf ile sesi sayarak gösterin!

3. Коёюн (koyoyun), тоёюн (toyoyun), киеин (kiyeyin), уююн (uyuyun), кою (koyu), коюу (koyu), ую (uyu), уюу (uyuu), тийет (tiyet) gibi kelimeleri kök ve eklerine göre yazın!

Bu gibi çalışmaları yapamayan öğrencilere kötü puan vererek yazı dilini konuşma dilinden uzaklaştırdık.

Aynı kelimeler, değişik yerlerde değişik imlâ kuralları uygulanarak yazıldığı için kelimenin kökü değişime uğradı. Özbek lehçesinde “nan” kelimesi Arap, Latin alfabesiyle doğru yazılmıştır. Bugün ise “non” şeklinde yazılmaktadır. *Süt-sut, tüye-tuya, tütün-tutun, çıya-çiye* şekilleriyle yazılarak kelimenin kökü bozulmaktadır. Neden bu gibi kelimeleri eskisi gibi yazmak mümkün değildir? Bunu yazmaya imkân vermeyen bizim farklı olan alfabelerimizdir. Konuşma dili, yazma dilinin peşinden gider. Kur'an'ın dilini kutsal sayıp Arapçadan gelen sözleri Arapça, Ruslardan gelen sözleri ise Rusça yazdırarak, dildeki 8 vokali 3 harfe indirmemizden ötürü ana dildeki ses uyumunu bugünlerde 28 harfle yazmak mümkün değildir.

Kazaklar “su” sözünü “su” diye yazarlar ama okurken “suv” diye okurlar (burada 2 harf, 2 ses), oynamak anlamına gelen kelimeyi “bile” diye yazarlar ve “biyle” diye okurlar (burada 4 harf 5 ses). Kelimenin yazılışıyla okunuşu aynı değildir. Kazaklar da Kırgızlar da kelimeyi söylendiği gibi yazsalardı yazı dilimiz ve konuşma dilimiz bir olup, ana dilimize %20 yakınlaşırdı.

Dilin bozulmaması için, Türk lehçelerine yabancı dillerden gelen kelimelerin, ana dilin kurallarına göre telaffuz edilmesi gerekir. *у, и, ь, ы, я, ю, э* harflerini alfabeğe almaya gerek yoktur. Rusça olan kelimeleri ana dildeki sesler ile yazarsak ana dilin ses uyumu da bozulmaz.

Kendi dilimizde olmayan sesi ana dile almaya çalışmayalım. Arap dilindeki *â* fonemini alarak, Özbek dili ses uyumunu kaybetti. Sekiz ünlü harf yeterli olduğu halde *â* harfine ne lüzum vardı. Özbek dili, 8 vokalli alfabeğe tekrar dönerse kardeş dillere daha yakınlaşır. Dilin ses uyumunun korunduğu yerde k, n, c fonemlerinin eş fonemlerini fazladan almanın ne gereği var? Örneğin, Rusçada elektrik anlamına gelen “*tok*” sözü Kırgızcada “*tok-doymuş*” anlamına gelmektedir. Rusçada dayak anlamına gelen “*kol*” sözü, Kırgızcada “*el*” anlamına gelmektedir. Rusçadaki “*k*” fonemi ile Kırgızcadaki “*k*” fonemi farklıdır. Fakat yabancı bir fonemi almanın gereği ne?

Başka bir örnek daha verelim. Arapçadaki “*ak*” sözü ile Kırgızcadaki “*ak*” (beyaz) sözleri anlam bakımından fark içerir. Yabancı kelimeleri doğru yazacağız diye “*k*” fonemini ikiye ayırırsak, ana dilimizi bozmuş oluruz. Meyve ağacının fazla dallarını kesmezseniz, ağaç nasıl meyve versin. ben қ, ғ, â harflerine karşıyım!

Akademik İ. A. Batmanov, “Yeni Alfabenin ve İmlânın Sorunları” adlı makalesinde, “*soyor*”, “*toyut*” gibi sözlerde *ë, ю* harflerinin kullanılmasını ve Kırgızcadaki *E, Ü* fonemlerinin yerine Rusçadaki *ë, ю* fonemlerinin kullanılmasını gerektiğini teklif eder (*Sovetskaya Kirgiziya, Sovyet Kirgizistan’ı, 08.05.1940*). Kırgız diline bunlar ne zararlar getirdi? Ana dilde olmayan sesleri kabul etme, daha önce olan sesleri de bırakma! Dilde gereksiz harfler ve seslerin zararı çoktur.

Yabancılar ulu Türk dilini bölerek parçalamanın çaresini arayıp bulmuşlardır. Ülkenin zor yıllar geçirmesini fırsat bilerek, 1910-1915 yıllarında Türk yazısını üç kere değiştirmişler, üç kere bozmuşlardır. Dilleri bozuldu, şimdi ne olacaksa olsun, diyerek bizi bizden uzaklaştırmışlardır.

Benim güvendiğim ilimdir. Atom bombasını da ilim yaratmıştır. Bomba âdildir, nereye atılırsa orada bulunan insanların milletine bakmadan herkesi yok eder. Dil ilimi, atom bombasından daha beterdir. O, istediği ulusu tek tek yok edebilir ya da ortaya çıkarabilir. Günümüzde bir millete karşı çıkan büyük güçler bile çok milletli bir şehre atom bombası bırakmaya cesaret edemez. Ama dil bombasını bırakabiliyorlar ve kimse bunun farkına varamıyor.

İlmin olumsuz yönlerini bildiğimiz halde onu hatırlatmamamız bir düşmanlıktır. Bizim iki düşmanımız vardır. Birincisi “gerçek düşmanlardır”, onlar dili bilerek bozmuşlardır. İkincisi ise “eksik bilgililerdir”, onlar dış düşmanlara aldanarak ana dillerine zarar verdiklerinin farkında bile değiller.

Abraham Lincoln şöyle der: “*Halkın bir bölümünü her zaman kandırmak mümkündür. Bütün milleti de belli bir zamana kadar kandırmak mümkündür. Fakat bütün insanları sürekli kandırmak hiç mümkün değildir.*” (*İslam Madaniyatı, 1997*).

1930'lu yıllarda Sovyetlere inanmayan insanları tek tek yok etmişlerdir. İşte onlardan olan Çopanzade (Azerbaycanlı), Baytursunov (Kazak), Arabayev (Kırgız) gibi daha nice aydınları idam etmişlerdir. Bugün biz onları ölüm yıl dönümlerinde Kuran okuyarak anıyoruz, ancak aramızda onların işlerini devam ettirip, ana dilimizin yarınını düşünen kaç kişi vardır?

Kırgız, Kırgız diye seslenen genç hükümetimiz köye gidince başlarına kalpak giyerler, Kırgız dili devlet dili oldu diye müjde isterler, fakat Kırgızca'yı devlet işlerinin yanına bile yaklaştırmazlar. Yazar Akpar Rıskulov bir şiirinde şöyle der:

Kırgız'a Kırgızcanın ne gereği var?
Hizmet için kullanmadıktan sonra.
Devlet işlerinde faydalanmadıktan sonra,
İlmin derinliklerine sokmadıktan sonra.
Kırgız'a Kırgızcanın ne gereği var?

diyerek ana diline acımaktadır.

Yedi yılda Kırgızistan'da devlet dilini talep eden 700 makale yayınlandı. Bunları yazanların adına hükümete başvurdum! Kırgızca'yı devlet işlerine yaklaştırmıyorlar, diye anayasa mahkemesine başvurdum! Bu milletin isteklerini, Baytursunov'un içinde kalan isteklerini hükümet biliyor mu? Biliyor, fakat?...

Bizde ders kitapları yetersiz. Her ülkeye, her sene 100 adet yeni kitap lazım. Kitapsız okul olmaz. Milli Eğitim Bakanlığı, bunların yüzde onunu ancak karşılayabilmektedir. Yazı dillerimiz aynı olsaydı, her ülkede onar kitap yayınlanması halinde bir yılda 100 kitap yayınlanırdı ve çok da ekonomik olurdu. Biz de Latin alfabesine geçsek, diye düşünmekteyiz. Latin alfabesine geçtiğimizde o sekiz harf (y, u, v, b, я, ю, э e) kabul edilmeyecektir. Bu çok iyi. Ama alfabe her lehçenin ihtiyacını karşılamazsa tek başına hiç bir şey yapamaz. Alfabedeki harflerin bütünü, tüm Türk boylarında ortak olan fonemlerden oluşursa, işte o zaman, yazı dilimiz aynı olacaktır ve kardeş diller birbirine yüzde %25 daha yakınlaşacaktır.

Ben Türk boylarında ortak olan 28 fonemin farklılığını ispatlamak için on yıldan beri bu 28 harfli alfabeyle 7 kitap ve 70 makale yazdım. Bu çalışmalarını, ellerine ulaşan Kazaklar, Özbekler, Tatarlar, Uygurlar vb. okumaktadırlar. “*Kırgız Tilinin Ters Cana Keri Lugatı*” (Kırgız Dilinin Ters ve Geri Lügati) (40 bin kelimelik, 29 basma tabak) 1989 yılında Alma-Ata şehrinde, “*Can Depter*” (Can Defter) (8,26 tabak) 1990 yılında Bişkek'te yayınlandı. “*Türk Danaları*” (Türk Büyükleri) (5,08 tabak) adlı eserim Bişkek'te 28 harfli alfabeyle Kazakça yayınlandı. 1992 yılında Latin alfabesiyle “*Ülköndör Üçün Alıfba*” (Büyükler İçin Alfabe) adlı çalışmam yayınlandı. Aynı yıl Latin harfleriyle yazılan iki makalem Kazakların Ana Dil Gazetesi'nde yayınlandı. “*Kırgız Tilinin Kıyın Maseleleri Cana Tugra Cazuv*” (Kırgız Dilinin Meseleleri ve Doğru Yazma) (16,8 basma tabak) adlı eserim 1994 yılında Kırgız Millî Devlet Üniversitesi tarafından, “*Kırgız Tilinin Tarihi*” (Kırgız Dilinin Tarihi) kitabımın I. cildi (7,10 basma tabak) ise 1995 yılında Kant Yayınevi tarafından yayınlandı.

Benim geçtiğim yolu devam ettiren R. Ahmedyanov, A. Bıkov, Y. Gançarova'lar “*Çastnie Slovari Po Lirike Kirgizskogo Ucyonogo-Yazıkoveda Karboza Dıykanova*” (Kırgız Bilim Adamı ve Dilcisi Karboz Dıykanov'un Şiirlerindeki Değişmelerin Sözlüğü) (16,9 basma tabak) adlı sözlüğü 1995 yılında Ekaterinburg şehrinde yayınladılar. 1997 yılında bir makalem Türkiye'de yayınlandı. Ben çalışmalarımı günümüz Kırgız alfabesini kullanarak yazsaydım dış ülkelerde yayınlanması daha zor olurdu. Benim yazdıklarım hiç bir imlâya uymaz, konuşma diline yakındır. Bana dil gereklidir! Yanlış imlânın gereği yok! Yaşasın ortak Türk yazı dili!

Aktaranlar: Ulanbek ALİMOV* - Cıldız ALİMOVA**

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

UYGUR ŞİVELERİ ÜZERİNE*

Gulam GOPURİ

Şiveler bir millette ortak olan millî dilin temelidir. Bazı millî diller, birkaç şivenin uzun yıllar boyunca etkileşmesi ve aralarındaki farklılıkların azaltıp ortaklıkların çoğalmasıyla, birbirine yaklaşması sonucunda, belirli bir şivenin temel kabul edilmesiyle şekillenir. Temel alınan bu şive dilcilikte “lokomotif diyalekt” diye adlandırılır. Örneğin; bugünkü Uygur dili Kaşgar, Aksu, Kumul, Turfan, İli ve Urumçi şivelerini kapsayan merkezî diyalekt temelinde şekillenmiştir. Urumçi şehri XX. asrın başlarından bu yana Uygur halkının siyasî, iktisadî ve kültür merkezi olduğu için Urumçi telaffuzu bugünkü Uygur dilinin lokomotif telaffuzu kabul edilmiştir.

Dil, sosyal iletişim aracı olarak daha sabit nitelik taşıdığından, ortak millî dil ile yerli şiveler arasında millî dilin tamamen yaygın bir hale gelmesine kadar olan hayli uzun bir süreç içerisinde dilin yapısında bazı farklılıklar meydana gelir. Bu farklılıklar içinde fonolojik ve leksikolojik farklılıklar daha çok, gramerdeki farklılıklar ise daha az olur. Bununla birlikte, ortak millî dil ile diğer şiveler arasındaki buna benzer farklılıkların derecesi aynı değildir. Bazılarında farklılıklar hayli büyük olur.

Uygur dilini ele alacak olursak, öncelikle Lob-Nur diyalekti ve Hoten diyalekti bu yönde büyük farklılıklar arz ederler. Mesela; Lob-Nur diyalektinde kelimenin birinci ve ikinci hecesindeki “a, e” seslerinin zayıflamaması, kelimenin birinci hecesindeki “o, ö” seslerinin sonraki hecelerdeki ünlülerle dudaklaşma etkisinin güçlü olması, ünsüzlerde ilerleyici benzeşmenin güçlü olması, yakın gelecek zaman fiilinin daha eski şekliyle kullanılması vb... Hoten diyalektinde “l” ile biten fiillerin yakın gelecek zaman ile çekildiğinde “l” sesi ile oluşan hecenin düşmesi, fiil köklerinin sonuna “-ğaq, -qaq, -gek, -kek, -ğuluq, -quluq, -gülük, -külük, -liğ, -lik” gibi ekler getirilerek sıfat-fiil yapılması ve bunun gibi sıfat-fiillerin cümlede yüklem olarak kullanılması vb. Tüm bunlar, yazı dili ile fonetik ve gramerdeki özel farklılıkları oluşturur.

Merkezî diyalekt dairesine giren şivelerde de bunun gibi farklılıklar vardır. Ancak, yukarıda belirtilen diyalektlere nazaran o kadar büyük değildir.

Şivelerde yazı dilinde kullanılmayan birtakım kelimeler vardır. İşte böyle kelimeler şiveleri meydana getirir ve bu kelimeler yazı dili ile şiveler arasındaki leksikolojik farklılığı oluşturur.

Şivelere özgü kelimelerin kullanım alanı aynı değildir. Bunların bazıları bir tek şive bölgesinde, diğerleri birkaç şive bölgesinde kullanılır. Örneğin; *alun* 'serap', *arvaq* 'sihir', *gösme* 'giybet', *qarnı yoruq* 'bir tür baharat', *ayğa baqar* 'güne bakan', *çaqçılqay* 'meşgul, yoğun', *şırağul* 'söz geçmez, yaramaz, söz dinlemez', *tasqir* 'şahin cinsinden ağır ve tembel bir kuş', *sumal* 'çuval', *çiqaq* 'kaynak, çıkış yeri', *çiqlma* 'mahsül', *xalo* 'oklava', *lalo* 'hasırdan örülmüş yük taşımaya yarayan bir araç', *çiñkiriş* 'dayanıklılık, sağlamlık', *şomçi* 'gösterişi seven', *sotuq* 'ahenk, ezgi' gibi kelimeler sadece Kumul'da kullanılır. *coğdun* 'çevik, hareketli', *ükerke* 'çok güzel, güzel' gibi kelimeler Kumul'un sadece belirli bir dağ bölgesinde kullanılır. *surmul* 'bir işin kolayı, yöntemi', *sarsımaq* 'itip kakmak, horlamak', *mükül-tiqil* 'basit, adi' gibi kelimeler sadece Turfan'da kullanılır. *sonu* 'tuhaf, acayip', *sonuqımaq* 'şaşırmak', *sirtiq* 'haber, mesaj, netice' gibi kelimeler Kumul, Turfan, Korla civarında kullanılır (*sirtiq* kelimesi Atuş ve Mekit bölgelerinde *siytiq* şeklinde görülür). *saqaq* 'balığın nefes organı, solungaç', *culaq* 'hile', *cusun* 'figür, dış görünüş, tip', *çağçığar* 'çoban', *ğarğalta* 'liman', *ine* 'anne, ana', *oğça* 'kapan, tuzak' gibi kelimeler sadece Lop-Nur bölgesinde kullanılır. *qoramsaq* 'eski, eskisi', *sariğuç* 'kadınların başörtülerinin bir çeşidi', *tosirimaq* 'yorulmak, zorlanmak', *çöpçül* 'basit, adi', *ketival* 'ak sakallı, yaşlı' gibi kelimeler sadece Kaşgar'da kullanılır. *cicivilliq* 'dik başlılık, terslik, sinirlilik', *çörülme* 'kıza çeyiz olarak verilen giyim

* Bu metin, Gulam Gopuri'nin *Uygur Şiveleri Sözlüğü* (Milletler Neşriyatı, 1986) adlı eserinden aktarılmıştır.

giyecek', *bosut* 'düğün yapanlara verilen hediye', *tombalqa* 'qaba', *talciqmaq* 'sızlamak, çok yorulmak', *uqak tartmaq* 'şefkat göstermek, kederlenmek' gibi kelimeler sadece Kulca'da kullanılır. *azma* 'şelale', *boğunaq* 'toz toprak', *orunça* 'kışın ayaklara sarılan bez', *otiçi* 'tabip, doktor', *suncaq* 'ayak tabanının uç tarafı', *xaret* 'marangoz' gibi kelimeler sadece Hoten'de kullanılır.

Şivelere özgü kelimelerin çıkış kaynağı ortak değildir. Uygur şivelerinde kullanılmakta olan birtakım kelimeler aslında eski Uygur diline ait kelimelerdir. (Bu kelimeler, Uygur diline yabancı dillerden, özellikle Arap ve Fars dillerinden bol miktarda kelime alınmasıyla dışlanarak, bugünkü Uygur yazı dilinde kullanılmayan, fakat bazı yörelerde kullanılan kelimeler haline gelmiştir.) Diğer bir kısmı ise, son dönemlerde çeşitli yörelerde türetilerek kullanılan kelimelerdir. Eski Uygur dilinden kalan kelimeleri ele alacak olursak, Kumul'da kullanılan: *asığ* 'fayda', *elgün* 'halk, toplum', *yaka* 'kira', *öyleñ* 'çimen', *uya* 'kardeş, akraba', *erdem* 'edep, ahlak', *kölük* 'yük taşıyan hayvan', *köndük* 'kilden yapılan tahıl sandığı', *turma* 'turp' gibi kelimeler; Hoten'de kullanılan: *altin* 'alt, temel', *aran* 'ağıl', *ağmaq* 'yukarıya yükselmek', *ayaq* 'tahtadan oyularak yapılan kase', *omay* 'umay, eş, yol arkadaşı', *tum* 'soğuk' gibi kelimeler; Lop-Nur'da kullanılan: *yaññu* 'aks, yankı', *otaçi* 'tabip, doktor', *qaraçi* 'sivil halk', *sat* 'fırsat, vakit' gibi kelimeler; ayrıca başka yörelerde kullanılan: *begirsaq* 'vefalı, sadık', *yeqi-yuqi* 'uzak akraba' gibi kelimeler bunun örneğidir. *örmek* 'kıl çuval', *tügüvaş* 'manti', *tügmiğül* 'Hindistan gülü', *usqaq* 'kepçe', *baskuç* 'merdiven, basamak', *çimalta* 'sarma yemeği', *yögümeç* 'buharda pişirilmiş ekmek', *saylatma* 'evlerdeki çıkıntı, balkon' gibi kelimeler Kumul, Lop-Nur ve başka yörelerde son zamanlarda türetilip kullanılan kelimelerdir. *qolçiraq* 'el feneri', *qopargu* 'vinç', *ozğun* 'birinci, şampiyon', *qalduruq yer* 'özel mülke tahsis edilen toprak', *aq oğut* 'kimyevi gübre' gibi kelimeler geçmiş yıllarda çeşitli yörelerde türetilen kelimeler olup, bunların bir kısmı yazı diline sokularak çeşitli eserlerde kullanılmaktadır.

Şivelerde, kelime köklerinden başka, türemiş kelimelere, ikilemelere, birleşik kelimelere ve deyimlere de çok sık rastlanır. Örneğin; *yaday-çuday* 'adi, basit', *qel-qamşiq* 'yakışıklı, yakışmış', *qara gucur* 'körü körüne', *arvañ-sarvañ* 'yakışksız, biçimsiz', *qığil-tağil* 'hırıltı, hırıldama', *ögen-sögen* 'eksiklik, noksan', *mol-kol* 'bol, bolca', *çeçil-çuqul* 'cefa, meşakkat çekmek' gibi ikilemeler; *qapçi* 'yalancı', *şomçi* 'gözdağı veren, hileci', *qaqma* 'metin olma', *pasildaq* 'kavrulmuş tahıl', *asqu* 'et asılan kanca', *arıçi* 'aracı' gibi türemiş kelimeler; *köktaşqa minmek* 'göktaşına binmek', *oçaq beşidiki dañqan* 'ocak başındaki şamdanlık', *çeçigi çay bolmaq* 'çiçeği çay olmak' gibi deyimler bunun örneğidir.

Şivelere özgü kelimeler, fonetik ve semantik özelliklerine göre aşağıdaki birkaç türe ayrılır:

1. Anlamca Yazı Dili İle Aynı, Ses Yapısı Farklı Olan Kelimeler: Örneğin: *arğa* 'eğlence, oyuncak', *ağala* 'saygıyla, itibarla', *iññilik* 'halka, küpe', *qarişqa* 'kurt', *lañqa* 'tahtadan yapılmış su bendi', Hoten'de: *adargül* 'safak gülü', *kañka* 'büyük sepet', *qavun* 'hayvanını böğürü', *üdük* 'yanma, aşk, muhabbet', *quz* 'kuzey, gölgeli taraf'; Gulcu'da: *apçirimak* 'girişmek, iç içe girmek', *cusunlimağ* 'boyunu posunu iyice süzmek, bakmak', *çelginış* 'yağ bağlamak'; Kumul'da: *alañliq* 'panik olmak, telaşlanmak', *bökmeslik* 'teslim olmamak', *coruñkay* 'şecere, soy kütüğü', *colo* 'dizgin', *gaşat* 'gam, keder, tasa', *uyqaş* 'kafiye, yakışma', *kekitme* 'hiciv, yerme', *butlulaş* 'bahane gösterme', *beldir* 'kavşak, dört yol kavşağı', *çuçulmaq* 'soyunmak, elbiseyi çıkarmak', *çamça* 'cüppe, uzun ceket' vb.

2. Ses Yapısı Yazı Dili İle Aynı, Anlamca Farklı Olan Kelimeler: Örneğin, "çömüç", "çivin", "soqa", "udum", "çoñ dada" gibi kelimeleri ele alacak olursak, bu kelimelerin ses yapısı yazı dilindekiyle aynı olmasına rağmen, çeşitli şivelerde farklı anlamlarda kullanılır. Örneğin, *çivin* sözü Lop-Nur'da 'sivri sinek' anlamına gelir, sivri sineğe onlar *kara siñnek* derler. *soqa* sözü Kumul'da 'çay içilen bardak' anlamına gelirken başka bölgelerde 'toprak sürmede kullanılan saban' veya 'pirinç ayıklayan alet'i ifade eder. *udum* sözü Kumul'da 'ağzını hayra açmamak, bir işi kötüye yormak veya kötülüğü dilemek' anlamını ifade ederken, diğer bölgelerde 'gelenek, adet' anlamına gelir. Örneğin, Kumul'da *Udum qilsañ ularsen*. diye bir atasözü var. Bu 'Bir işi kötülüğe yorarsan, şu işe maruz kalırsın.' demektir. Başka bölgelerde bir işe alışılmışsa, *Bu iş maña udum bolup qaptu*. (Bu iş bende alışkanlık yapmış.) denir. *çömüç* 'kepçe, kabak kepçe' sözünü ele alacak olursak, güney şivelerinde özellikle Kaşgar'da 'demir ya da tahtadan yapılmış kepçe' anlamında kullanılır. Ama bunlar, *çömüç*'e (yani kabaktan yapılmış kepçeye)

nogay derler. *çoñ dada* sözü Kulca ve Kumul bölgesinde 'amca'yı ifade ederken, Kaşgar'da 'dede'yi yani 'babanın babası'nı ifade eder.

3. Anlamca Yazı Dili İle Aynı, Ses Yapısında Çoğunlukla Kurallı Fonetik Değişiklik Gösteren Kelimeler: Örneğin, *tüvrük-tüvlük-tüplük-tüvek* 'direk'; *üçme-üjme-cücem* 'dut'; *körte-küde* 'bir sebze türü'; *xotek-xotuq* 'sıpa'; *tavar-tagar-tuga* 'ipek Çin kumaşı'; *vesiyet-gösiyet* 'vasiyet'; *sopun-sovun-sogun* 'sabun'; *bir-biy-bij* 'bir'; *qara-qayla-qala* 'bak!<bak-!'; *yançuq-yaçuq* 'cep'; *ötük-ötek* 'çizme'; *beliq-baliq* 'balık'; *rocek-orucek* 'pencere kanadı'; *yiltiz-iltiz* 'kök'; *sağru-saru* 'sağır, söz dinlemez'; *salca-şalça* 'kene'; *çaqsa-çakça-şaxşa* 'narın, güzel' vb.

4. Aynı Köke Farklı Ekleri Getirmek Suretiyle Yapılan ve Yazı Dili İle Aynı Anlamı İfade Eden Kelimeler: Örneğin, *şaldama-şalduruq* 'önlük'; *otunxana-otunöy* 'odun deposu'; *otaq-otalğu* 'çadır, otağ'; *atxana-atkutan* 'at ahır' vb.

5. Şivelere Özgü Kelimeler Arasında Anlam Dairesinin Genişliği veya Darlığı Bakımından Farklılık Gösteren Kelimeler: *aymaq* kelimesi yazı dilinde 'vilayet, bölge, kabile' gibi anlamlarda kullanılırken, Kelpin ve Yenisar gibi bölgelerde 'mahalle' manasında kullanılır. Meselâ, *köçüm aymaq* 'insanların kalabalık olarak yaşadıkları mahalle' demektir.

Yazı dili, kendi gelişme seyrinde şivelere kelime olarak, eksikliklerini tamamlayıp kendisini daha da zenginleştirir. Şiveler aslında yazı dilinin tükenmez kaynağıdır. Örneğin; şivelere *qalduruq yer* 'şahsi kullanıma tahsis edilen toprak', *qolçiraq* 'el feneri', *aq gut* 'kimyasal gübre', *mollaqçı maşına* 'tarım makinesi' gibi kelimeler yazı dilimize kabul edilip yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. *yançi* 'uşak, hizmetçi', *yeğiliq* 'ayaklanma, kavga, karışıklık', *aymaq* 'vilayet', *küce* 'tütsü', *karni yoruq* 'bir tür baharat', *saqaq* 'balık gibi su hayvanlarının nefes borusu, solungaç', *çirimal* 'bir çeşit mineral', *oşuqmaq* 'acele etmek, telaşlanmak, ciddileşmek, şaşırma', *çaqçilkay* 'meşgul, acele durum', *tañsuq* 'tadı tuhaf', *bölekçila* 'değişik, tuhaf', *sonurqimak* 'hayran kalmak, şaşırma', *sonu* 'sabah', *sirtiq* haber, mesaj, iz', *bölek* 'başka, özge', *kopargu* 'koparma aleti', *cosun* 'insanın vücut yapısı, endam', *uxta* 'tam zamanı, tam yeri', *uqaq* sığınma', *erdem* 'erdem', *yalcimaq* 'ilerlemek, gelişmek; canı sıkılmak', *dügçimek* 'ayağı sürçmek', *soltaymak* gevşemek, kurumak', *sunaylanmaq* 'uzanmak', *soylimaq* 'kıvrılmak', *otaçi* 'hekim doktor', *tinitiş* 'sıkıştırmak', *elyatqu* 'gece', *piçim* 'tekdir, qısmet' gibi kelimelerin bir kısmı yazı dilimizde hayli yaygınlaşmıştır.

Şivelere özgü kelimeler bir gerçektir. Bu kelimeler, belirli sayıdaki halk tarafından kullanılır ve uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Bu yüzden, bunları eskimiş kelimeler, kullanımdan kalkmış kelimeler diye nitelendirip hepsini birden yok saymak mümkün değildir. Diğer taraftan, bunları bir kenara itmek de doğru değildir. Biz kenara itsek bile bu kelimeler, yine kendi bölgelerindeki halkın birbirleriyle olan iletişiminde uzun bir süre kullanılacaktır. Yerli halk, kendi düşünce ve fikirlerini her zaman yerli kelimeleri ile ifade etmeyi sever. Yoksa, bir çeşit anlaşılmazlık, yapmacıklık, yakışsızlık hisseder. Örneğin; *sirtiq* kelimesi Kumul ve Turfan'da çok yaygın olarak kullanılan bir kelime olup 'haber', 'mesaj', 'ipucu', 'sonuç' gibi anlamları ifade eder. Örneğin; bir iş ya da insandan haber alınmadığında "*Sirtiqini alalmidim.*" (Haberini alamadım.) derler. Bir para ya da malın hesabını yapamadıklarında "*Bu pulniñ sirtiqini çiqiralmidim.*" (Bu paranın hesabını çıkaramadım.) derler. Bir işin gizliliğini korumak istediğinde ise, "*Bu işniñ sirtiqi çikip ketmisun.*" (Bu işin haberi çıkmasın.) derler. Bunlar bu kavramları *sirtiq* denen kelime yerine *xever* 'haber', *uçur* 'haber, iz', *netice* 'sonuç', *mexpiyet* 'gizlilik' gibi kelimeler ile ifade ederlerse, bir çeşit yapmacıklık, belirsizlik ve anlaşılmazlık hissederler. Onlara bu kelimeler *sirtiq* kelimesi kadar tabii ve samimi duyulmaz. Çünkü, bu kelime *xever*, *uçur* denen kelimeler gibi bir tek anlam ile sınırlı kalmayıp birkaç anlamı karşılar. Lop-Nurluların 'hile' anlamına gelen *culuğ* kelimesi de bu türdendir. Onlar "*Bu seniñ hile-neyriñniñ.*" (Bu senin hilendir.) cümlesini, "*Bu seniñ culağniñ.*" şeklinde ifade etmeyi severler. Çünkü, bu gibi ifadeler onlar için tabii, samimi, anlaşılır ve daha derindir. Örneğin; *umunmaq* 'ummak', *umunup kalmaq* 'adet olunmak' sözünü ele alalım. Bu kelimenin yerine yazı dilinde daha çok *tama qilmaq* 'tamah etmek', *arzu qilmaq* 'arzu etmek', *telep qilmaq* 'talep etmek', *ümit qilmaq* 'umut etmek' gibi kelimeler kullanılır. Sonuçta *umunmaq* 'ummak' kelimesinin ifade ettiği kavramın nüanslarını ifade edemez. Bu nüansları sadece o kelimenin kendisi ifade edebilir. Bununla birlikte,

yukarıda bahsedilen: *udum qılmak* 'adet edinmek', *udum bolup qalmaq* 'adet olmak, adet haline gelmek', *yaday-çuday* 'basit, sade, yetersiz', *yadayçisiğila* 'basitçe' gibi kelimeler de buna benzer kelimeler olup, bu kelimelerin yazı dilindeki eşini bulmak zordur. Bulunsa bile aslındaki nüansları ifade edemez. Şivelerde öyle kelimeler vardır ki, yazı dilinde asla eşi yoktur. Örneğin; Lop-Nur diyalektinde kullanılan *mançar* 'balık yakalamak için çubuktan yapılmış bir çeşit ağı ters çevrilmiş sepet'; Hoten diyalektinde kullanılan *tanay* 'su geçirmek için kullanılan üstü kapalı arık' gibi kelimeler... Bir kısmının yazı dilinde eşi olsa da bildirdikleri anlamlar arasında nüans farkları olduğundan bunları edebî sanat açısından yazı dilindeki benzerleri ile eşit şekilde kullanmak mümkün değildir. Örneğin; *ecil* sözünü ele alacak olursak, bu sözün Lop-Nur diyalektinde ifade ettiği anlam, yazı dilindeki *aşna* 'aşına', *yar* 'yar', *nigar* 'sevgili' kelimelerine biraz benzer. Fakat, bu kelimeye Kulca'da *bol* 'olmak' yardımcı fiili ilave edilerek belirli bir kişiye (ister büyük olsun, küçük olsun, ister erkek olsun, kadın olsun) *körüküp qeliş, üginip qeliş* 'alışmak, belirli bir kişiye alışmak' anlamlarını ifade eder. Yukarıdaki kelimelerde böyle bir anlam olmadığı için, *ecil bolup qalmaq* deyimini *aşna bolup qalmaq* 'dost olmak', *yar bolup qalmaq* 'ahbap olmak, yar olmak' gibi deyimlerle karşılamak mümkün değildir.

Bu gibi kelimeler yazı dilimiz için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bizim bu kelimeleri dikkatle toplayıp, araştırıp, yazı dili seviyesine yükselterek yaygınlaştırmamız gerekiyor. Ancak böyle yaptığımız zaman, yazı dili ile şiveler arasındaki farkı gittikçe küçülterek yazı dilimizi daha da zenginleştirmemiz ve onun ifade gücünü daha da arttırmamız mümkün olabilir.

Aktaranlar: Özgür AY* -Kuanysbek KENZHALİN**

---

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

DİLLER VE YAZI*

John P. HUGHES

Pek çok Amerikalı, okuryazar olmayı kanıksamışlardır. Okuma yazma bilmemeyi hayal bile edemezler. Dünya üzerinde konuşulan üç ila beş bin arasındaki dilin (bugün bile önemli oranda) yazı sistemlerinin olmadığını öğrendiklerinde çok şaşırırlar. Kitaptan (**The Science of Language**) alınan parçada Prof. John P. Hughes, bir yazı sistemine sahip olmamanın getireceği sınırlamalar üzerinde durmaktadır. Yine o, en eski Cro-Magnon mağara çizimlerinden günümüze, bazen mantıklı bazen mantıksız, yazı sistemlerinin gelişmelerini detaylı olarak inceler. Alfabe sisteminin avantajları ve onun kaynağının eşsiz doğallığı konusundaki açıklamaları da dikkate değerdir.

İnsanoğlunun en eski ve en büyük iki icadının tekerleği keşfetmesi ve ateşi kontrol etme becerisi olduğu söylenegelmektedir. Bu muhtemelen yeterlidir. Ancak bunlar üçlü bir grup yapılmak istenirse, kesinlikle üçüncü olarak yazının gelişimi eklenmelidir. Bir yazı sistemi olmaksızın düşünce, ne kadar yüce olursa olsun, bir defa söylenmekle sonsuza kadar yok olur.

Gerçekten bilgi ve kültürü koruyan bir yol olmadan nesilden nesle miras olarak geçmeye bağlı olan medeniyet gelişmeyecekti. Ancak gerçekler bunu başka türlü göstermektedir. Önemli medeniyetler, genel olarak görevi ve mesleği kitaplara kaydettiklerimizi (ve genellikle sonuçta unuttuklarımızı) yazı olmaksızın hafızalarında tutmak olan bir toplum sınıfı oluşturmuşlar ve bu şekilde hiçbir yazı sistemine sahip olmadan doğmuş ve ilerlemişlerdir. Böyle bir toplumda sıradan bir vatandaş bile bu nedenle bugün düşündüğümüz insan kapasitesinin ötesinde bir hafızaya ihtiyaç duyuyordu.

Aynı şekilde acaba gerçekten kompleks bir medeniyet -örneğin geniş bir alanda hüküm süren yetenekli bir medeniyet olsun- böylesi bir sistem tarafından desteklenebilir mi diye sorulabilir. Eğer bir tane bile olduysa, bunun tarih tarafından önemsiz görüldüğünden emin olabiliriz. Çünkü tarih her zaman için tamamen yazılı kayıtlara dayanır. Örneğin Sezar'ın savaşlarının Galya versiyonunu hiç duyan var mı?

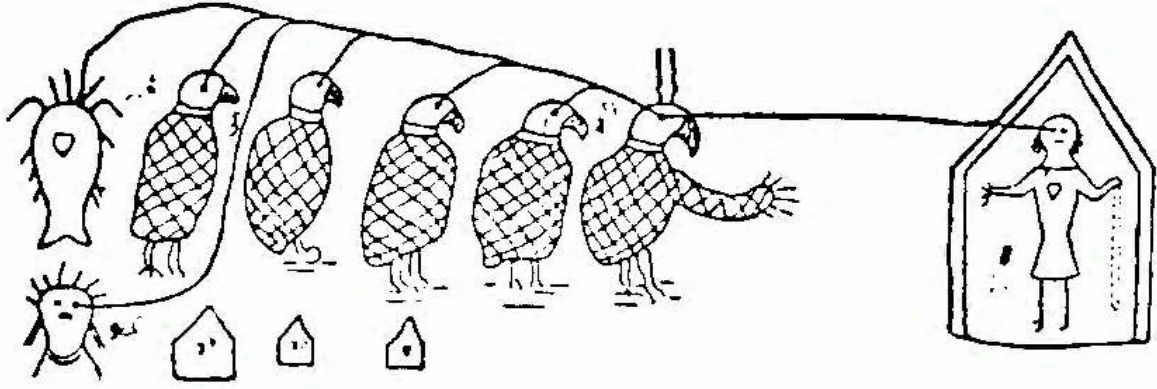
İdeografik Yazı

Çeşitli halklar tarafından, insanoğlunun uzun tarihi boyunca, farklı zamanlarda, tam olarak geliştirilmiş pek çok yazı sisteminin varlığından kuşkulandırmaya sebep yoktur. Bunlar izleyebildiğimiz adımlarla insanların resim çizme kabiliyeti ile oluşmuştur.

Yakalamış olduğunuz on kiloluk alabalığı ölümsüzleştirmek istediğinizi, ancak okuma yazma bilmediğinizi farz edelim. Bu durumda açık olan bir şey var ki o da yakalamış olduğunuz büyük balığın yakalanma anının resmini çizip, bu resmi duvara asmanızdır. Açıkçası elli bin yıl önce yapılan şey de bu idi. Cro-Magnon insanların bize kalan ve içlerinde hayvanları avlamak gibi başlarından geçen güzel durumları resmettikleri ürünler bulunan mağaralara büyük bir ilgi gösterildi. Ancak bunların sadece bir süsleme mi yoksa bir kayıt mı olduğunu asla öğrenemeyeceğiz.

İyi bir çizim kabiliyetiniz varsa, bu durumda sizin çizdiğiniz insan ve hayvan temsilleri kolaylıkla bilinebilir. Tabi ki panoramik tek bir resimde veya küçük küçük resimlerde bir hadisenin tamamını anlatmak zor değildir. Bu şekilde ifade edilebilen bilgi akışı, bir iki küçük konuda anlaşma sağlanabilirse, muhtemel alıcısıyla arasındaki iletişim büyük oranda sağlanacaktır. Belli bir kabile için kullanılan bir totem işaretinde; yüzü koyun yatmış bir adamla ilgili olarak eğer gözleri açıksa ya hasta ya da yaralanmış yorumu yapılabilir. Eğer gözleri kapalı ise bu adam ölmüştür anlamına gelir. Kuzey Amerika yerlilerinden bazı kabileler bu tür iletişim metodunu kullanmıştır (Şekil 1).

* John P. Hughes, "Languages and Writing", *Language Introductory Readings*, (Edited By: Virginia P. Clark,...), St. Martin's Press, New York 1994, s. 664-681.

Şekil 1. Bu, bir yerli Amerikan resimli mesajıdır. Bu dostluk mesajı, bir Amerikan yerli şefi tarafından ABD başkanına gönderilmiştir (Resimdeki evin içindeki şekil Amerikan başkanını temsil eder.). Şef, başı üzerinden çizgiler yükselen kişi olup mesajı göndermektedir. Arkasındaki dört savaşçı kartal totemindendir; beşinci savaşçı ise kedi balığı totemindendir. Resmin altındaki şekil de güçlü kudretli bir şefi temsil etmektedir. Gözlerde birleşen çizgi, ahengi gösterir ve buradaki üç ev, kızıl derililerin beyaz adamın geleneklerine uymak için istekli olduklarını gösterir (Henry R. Schoolcraft, **Historical and Statistical Information Respecting the Indian Tribes of America**, I, 418.).

Bu şartlarda, resimler fikir iletişimi için bir yol olarak karşımıza çıkıyor. Nitekim bir şekilde dil görevi görüyor. Gerçekten de bazı otoriteler bu tip iletişimi “dilin” değişik biçimleri arasında sayarlar. Fakat biz, bilinçli bir şekilde kendi tanımımız içine almadık. Bu yazı türünü ideografik yazı türü olarak adlandırmak hem yaygın ve hem de kullanışlıdır. Bu terim kullanışlı olsa da ne yazı ne de dil anlamına gelmez. Bunu ilerleyen kısımlarda göstereceğiz.

İlk olarak dikkat edilmesi gereken şey bu iletişim türünün, resmi çizen ve okuyan insanların dillerinden veya dilinden tamamen bağımsız olduğudur. Bu “metin” her dilde doğru bir şekilde “okunabilir”. Bu, olayın dilini değil kendisini kaydetme çabasıdır. Belki olayların sembolleştirilmesi için dile alternatif bir sistem olduğunu bile söyleyebiliriz. İşte bu yüzden tam anlamıyla yazı değildir. Yazı, her zaman *dilin temsil edilmesi veya kaydı* anlamına gelir.

İdeografik yazı, dil de olamaz. Çünkü insan düşüncesini ifade eden bir sistem olarak çalışmasında iki sınırlama vardır. İlki, herkes bu konuda yetenekli değildir. Bazılarımız çizim kabiliyetine sahip değildir. Bu handikap, önceden yapılan uzlaşmanın verdiği güçle resimleri basit birkaç çizgi seviyesine indirmek suretiyle aşılabılır (Şekil 2).

	Resim	Hiyeroglif	Çivi yazısı	Çince	Chinese
güneş	sun				
dağ	mountain				
ağız	mouth				

d symbols.

Şekil 2. Klasikleşmiş semboller.

İkincisi, daha ciddi bir sınırlamadır. Böyle bir uzlaşma olsa bile, bu sistem insan düşüncesini bütünüyle ifade etmekte yetersiz kalacaktır. Böyle yapıldığında bu, binlerce karakterden oluşan bir sistemi şart koşacak ve bu karışıklık sebebiyle toplumda ancak birkaç kişi tarafından öğrenilebilecektir.

Çinlilerin eski, güzel ve hâlâ kullanılan ideografik bir yazıları vardır. Bu karakterler uzlaşma yolu ile basitleştirilmiş olsalar bile kökenleri hâlâ kolaylıkla şekil 2’de olduğu gibi tanınabilir. Pek çok karşılıklı anlaşılmayan Çin diyalekti olmasına rağmen, aynı şekilde yazılmış bir metni her yerel konuşucu (her biri sahip bulunduğu diyalekte) okuyabilir. Dili çok az bilen fakat yazı sistemine vakıf birisi özet de olsa bir şeyler anlayabilir. Bu yüzden Çin yazısı, Çin kültürel birliğini sağlayan en güçlü unsurlardan birisidir. Fakat, 70.000 ila 125.000 arasında karakterin (elbette hepsi aynı sıklıkta kullanılmaz) var olduğu tahmin edilmektedir. Çince konuşan bir bilim adamının bile okuyup yazmayı öğrenmesi yedi yıl alabilir. Zaten Çince’yi ana dili olarak konuşanların yüzde sekseninden fazlası okur yazar değildir.

Dil ve onun temsili arasında dikkat çekici bir fark varsa, yazı dilini “doğru” dil olarak kabul etme eğilimi doğar. Konuşma dili, bozulmaya uğramış ve yazı diline uyumlu hale getirilip “düzeltmesi” gereken bir biçim olarak değerlendirilir. Bu, özellikle, prestijli bir toplumun konuştuğu dilin kayıtlarının var olduğu durumlarda doğrudur. Birçok konuşucu onlara benzemek, onlar gibi konuşmak isteyecektir.

Bununla beraber bu, her zaman karışıklığa yol açar ve işlerin tersten ele alınması sonucunu doğurur. Gerçekte, toplumun prestijli sınıfı muhtemelen konuşmasını yazıya uydurma istek ve arzusu içinde değildir. Kendi statülerinden emindirler. Üyeleri, davranış veya konuşmalarında seviye düşüklüğü konusunda endişe etmezler. Eğer bir adamın yemek sırasındaki davranışları tiksindirici ise o, ya bir köylü veya bir düktür. Yazı, esasında hiçbir şeydir. Fakat belli bir verimlilik ile dili kaydetmenin sadece bir yoludur. Dilin değişik biçimlerinin “iyi” veya “doğru” olması tamamen farklı bir sorudur. Bir yazı sisteminin iyi ya da kötü olması nasıl kaydedildiğine bağlıdır.

Okuma yazma bilmeyen toplumlar arasında harflerin var olan prestiji yüzünden (gramerin sihirli bir gücü olduğu bile düşünülür), dili yazılı biçime göre “düzeltme” eğilimi, o kadar aşırıdır ki, bir kelimenin yanlış yazılmasından hayali kelimeler bile türetmeye yol açabilir. Mesela “*mised*” kelimesinden hayali “*misle*” kelimesinin çıkması gibi¹.

Piktografik Yazı

İdeografik yazı şeklini bir düzenleme ile kullanma fırsatı bulan her bir millet, ikinci mantıklı adım olarak piktografik yazı aşamasına geçer. Bu durumda ideografik yazıda bir fikrin sembolü olan şekil, piktografik yazıda kelimenin sembolü haline gelir. Mesela bir evin kat planını temsil eden aşağıdaki şekil, bugün gösterici işaret anlamına gelir. Mısır dilinde “*ev*” veya “*beyt*”, İbranicede ev için kullanılmıştır.

Bir diğer örnek, resimdeki şekil,

aşağıdaki gibi basitleştirilmiştir. Bu, inek kafasının temsildir. Daha sonra İbranice’de öküz anlamına gelen *alep* kelimesinin işareti olmuştur.

İletişimin gelişimi için bu adımların avantajı ortadadır. Artık semboller fikri değil kelimeyi temsil eder. Elbette kelime de bir kavramın tam bir sembolüdür. Bu yeni tip semboller yığınına sahip olan yazar, ev, ahır, ambar, baraka ve saray arasındaki ayrımı gösterebilir. Oysa ideografik yazı ile bunu ancak “*ev*”

¹ Bu “heceleme telaffuz” (spelling pronunciation) olarak adlandırılan durumun uç noktasına bir örnektir. Daha yaygın örnekler olarak İngiltere’deki Amerikalıların *twopence* ve *halfpenny* gibi kelimeleri telaffuzlarını sıralayabiliriz.

veya “büyük ev” ya da “küçük ev” şeklinde gösterilebilecekti (Sıfatlar için farklı semboller olmadığından büyüklük veya küçüklüğün dereceleri gösterilemez.). Belirsizlikten kaçınılır: Şayet mesajları ideografik şekilde ifade etmeyi deneseydiniz “Kral kızgındır.” mesajının yanlışlıkla nasıl “Yaşlı adam hastadır.” şeklinde yorumlanabileceğini görürdünüz.

Buna rağmen piktografik yazı sadece dil ifadelerini içeren açıklamaların bir alternatif yolu olmayıp dili kaydetmenin bir yöntemi olduğu için gerçek yazıdır.

Bildiğimiz bütün piktografik yazı sistemleri ideografik sistemlerden gelişmiştir. Bunun izleri özellikle piktografik sistem içerisinde ideografik sembollerini saklama eğilimlerinde de açıkça sezilebilir. Nitekim eski Mısırlılar *su* için dalgaların temsili niteliğinde olan aşağıdaki ideografi kullandılar:

Sonra da bu işaretten *su* anlamına gelen *mu* kelimesi için aşağıdaki şekli türettiler:

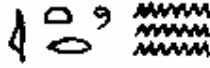
Fakat *mu* kelimesini genellikle aşağıdaki şekilde yazdılar:

Ve nehir anlamına gelen *atur* kelimesini yazarken aşağıdaki şekli kullandılar:

Aynı zamanda bu şekle *su* işaretini de ekleyerek yazdılar. Sonuçta *atur* “nehir” aşağıdaki şekilde ifade edildi:

Bu ideografik “belirleyiciler”in amacı, muhtemelen özel kelime ve işaretleri bilmeyen okuyucuya onların genel çağrışımlarının gösterilmesi yoluyla yardım etmektir. İnsanlar için kullanılan isimler genellikle küçük bir adamın “belirleyici”si;

şeklinde. Veya küçük bir kadının;

“belirleyici”si olarak verilir.

Hâlâ binlerce karaktere ihtiyaç duyulduğundan ideografik sistemin avantajlarından bir tanesi (yani şekillerin kendileri için açıklayıcı olma özelliği) kaybolmuştur. Bu ideografik yazı adına sadece kuramsal bir avantajdır. Çünkü kuş için kullanılacak ideografik bir karakter, teoride bir kuş olarak kolayca tanınmalıdır. Uygulamada da çizim, iyi çizemeyecek olanlar için basitleştirilmelidir.

Önemli sayıda piktografik yazı sistemi, dünyanın farklı bölgelerinde ve farklı zamanlarda geliştirilmiştir. Fakat birbirlerinden habersiz gazetelerin hafta sonu bilim ilavelerinde çıkan verilere göre insanoğlu tarafından geliştirilmesi hakkında bir zemin bulunamamıştır. Elinde bir çekiç ve sivri uçlu bir

alet ile ilk mağara insanının ilk mesajı taşa nasıl kazıldığı ve sonra bunun diğerleri tarafından nasıl geliştirilip zirveye taşındığı konusunda bir belge yoktur. Gerçekten de bir zamanlar okur yazar olan bir topluluğun sosyal felaketler ve yıkıcı savaşların sonucunda okuma yazmayı unuttuklarının örnekleri vardır.

Sınırlı ve Sınırsız Hece Yazısı

Piktografik yazıdan hece yazısına geçiş, kolay, mantıklı ve sık rastlanandır. Fakat ikinci safhaya geçmeden ilk adımda kalıp bunu geliştiren milletler de vardır. Piktografik yazıyı kullanan milletlerin büyük çoğunluğunun hece yazısına geçtiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Piktografik yazıda elbette binlerce karakter geliştirmek kolaydır. Ancak gariptir ki burada her zaman için bir yetersizliğin var olduğu görülebilir. Bu eksiklik bazı kelimelerin resim ile gösterilmesinin imkansız veya çok zor olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin “hız” kelimesini ele alalım. “Adam koşuyor” şeklinde yorumlanmaya elvermeyecek bir çizim mümkün mü? Veya “hız”ı resmederken “hızlanma”yı nasıl göstereceğiz? Şayet hâlâ böyle bir şeyi başarabileceğinizi düşünüyorsanız “the” artikelini çizgi ile nasıl göstereceksiniz?

Hece yazısının oluşturulmasında ilk adım, aynı sesleri aynı çizim ile göstermemize izin verilmesi ile atılır. Mesela, diyelim ki *yüz* (surat) için bir resim olsun o zaman aynı şekli *yüzmek* fiili için de kullanabiliriz.

Solak kelimesini *sol* ve *ak* şekilleri ile veya *kolay* kelimesini *kol* ve *ay* şekilleri ile ifade ettiğimizde hece yazısının dönüm noktasındayızdır. Şekil ve hecenin anlamı arasındaki ilişki bu andan itibaren tamamen önemsizdir. Şekillerin ifadeleri hiçbir şeydir, ancak bunlar seslerin sırasındadır. Bu sesler dillerin bir hecesi ile oluşturulur. Şekil sadece dilin hecesini oluşturan sesleri ve bu seslerin sırasını ifade eder.

Bunun ilk faydalı sonucu, muhtemel karakterlerin sayısındaki azalma (az sayıdaki şekillerin farklı sıralama ve düzenlenmesi ile çok sayıda kelime yazılabilir.) olacaktır. Bu fayda, teoride kalır. Çünkü yine binlerce şekil, varlığını sürdürecektir. Hece yazısının etkililik noktasından piktografik yazıdan üstünlüğü geniş oranda sistemi kullanan dilin yapısına bağlıdır. Eğer heceler genellikle ya da daima basit yapıda olursa, hece sistemine dayanan yazı iyi çalışabilir.

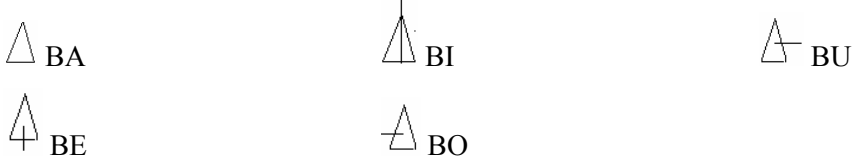
Fakat her tip dilde sınırsız hece yazısı söz konusu olduğunda belirsizlik ve tekrarların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Hangi eş sesin kastedildiği genellikle açık değildir. Ve bunun tersine, orada hemen her zaman aynı şeyi söylemek için daima iki veya daha fazla yol vardır.

Şayet hece sisteminin kullanıcıları mantık duygusuna sahipse, yazıda her zaman aynı hecelerle aynı karakterleri birbirine uydurmaya yöneleceklerdir. Bunun hemen arkasından gelen sonuç, işaretlerin sayısını kullanılabilir orana düşürmek olacaktır. “Baba” kelimesi daima BA BA hece işaretleri ile gösterilecektir. BAB HA, BA ABA, B AB HA örneğinde olduğu gibi hece işaretleri asla kullanılmayacaktır. Bu nedenle işaretlerin sayısı hafızanın alabileceği kapasitenin içerisinde kalacaktır.

Pek çok dil sadece bir hece tipine -KV (Konsonant ve arkasından gelen vokal)- sahip olduğundan böyle dillerin hece yazısı için yukarıdaki prensiplerin uygulanması çok basit, mantıklı ve etkili bir sistemle sonuçlanacaktır. Alfabetik yazıdan sonra muhtemelen en etkili yazı olacaktır.

Fakat, basitlik ve etkililiğe, daha karışık hece yapısına sahip dillerde kolay kolay ulaşılamayacaktır. Bu durumda, bir konsonantın bir vokalle eşleştiği hece serilerini -BA, BE, BI, BO, BU; DA, DE, DI, DO, DU; FA, FE, FI, FO, FU...- ister istemez ortaya koymak gerekecektir. Böyle işaretler listesi hece işaretleri (syllabary) olarak adlandırılır.

Bu sınırlı hece yazısı aşamasına erişilmesinden sonra işaretleri daha da azaltmak için işaretin birisi temel alınıp diğerleri bundan türetilir. Aşağıda verilen örnekte olduğu gibi:

Bu, bizi alfabe yazısına çok yaklaştırır. Hece yazısındaki son adım ve alfabe yazısındaki ilk adım bir tesadüf sonucu atılmış olabilir. Farz edin ki, -ba hecesi ile biten bir takım kelimeler bulunsun. Ve bunlar zamanla vokali düşürülerek söylenmeye başlanıyor olsun. $\triangle$ hece işareti, BA için değil sadece B için kullanılacak ve arta kalan ses (vokal)'i göstermek için yeni icatlar yapılacaktır. Mesela Arapça'daki sükun (°) işareti gibi. Bu işaretlerin kullanılmasıyla hece işaretindeki vokal bastırılabilir ve hece işaretlerindeki herhangi bir işaret alfabetik hale getirilebilir.

Tanımlanan bu durum tam olarak Semitik (Sâmi) yazı sistemleri (Arapça, İbranice)'nde görülür. Bunların genellikle "sadece konsonantla yazıldığı" söylenir. Ancak gerçekte, Arapça ve İbranice harflerin tamamı, konsonantı ve vokali temsil eden hece işaretleri idi (Şekil 3).

Alfabetik Yazı

Şimdiye kadar görüldüğü gibi, gerçek alfabetik yazı, her kelime veya hece için bir işarete sahip olmaktan ziyade dilin her bir sesi (teknik olarak her bir fonem) için bir işarete sahip olmaya dayanır. Bu, mümkün olan en etkili yazı sistemidir. Çünkü, bir dil binlerce kelime ve en azından yüzlerce farklı hece birleşmesine sahiptir. Ancak, kelimeler ve heceler, nadiren sayıları altmışı yetmiş geçmez bazen de bir düzine kadar olan bireysel konuşma seslerinden oluşur. Bu nedenle bir alfabetik yazı sistemi, dildeki her mümkün olan sesi mümkün olan en az birim (bu sayı herkesin kullanabileceği kolaylıktadır) ile kaydedebilir.

Buraya kadar göz önüne getirdiğim safhalarda resim çiziminden ideograflara, oradan piktograf ve hece yazısına ulaşmak kaçınılmaz ve mantıklı olan gelişme idi. Bu da bir ulus veya kabileyi en sonunda alfabetik yazıya kaçınılmaz olarak götürecekti.

Sonuçta bir alfabetik yazıya ulaşıncaya kadar, kaçınılmaz olarak, safhaların biri diğerini takip edecektir. Halbuki durum bu kadar basit değildir. Japonlarda olduğu gibi pek çok büyük millet son aşama olarak hece yazısına kadar gelmiş ve bunun ötesine geçme ihtiyacını asla hissetmemiştir. Gerçekte, insanoğlunun bütün tarihinde alfabetik yazı bir defa keşfedildi ve dünyadaki bütün alfabeler bu tek orijinal alfabeden alındı. Bu şanslı linguistik tesadüf olmasaydı, belki de insanoğlu yazının alfabetik prensiplerini hiç keşfedemeyecekti. Eğer durum bu yönde gelişmeseydi insanoğlunun tarihi kesinlikle çok farklı olurdu.

Büyük bir ihtimalle alfabetik prensibe ilk ulaşanlar Eski Mısırlılardı. Fakat, karakterlerin hepsinin veya çoğunun Mısır metinlerinin herhangi bir döneminde kullanıldığını gösteremediğimiz için bunu kanıtlayamayız (birkaç karakter için ses gelişme ağacı oluşturulabilirse bile).

Elbette, hiyeroglif yazısı binlerce karakterden oluşmaktadır. Bunun içerisine metinlerde aradığımız fakat henüz keşfedemediğimiz veya daha sonra ortadan kaybolmuş karakterler de dahildir. Açıklaması daha zor olan ise şudur; Mısırlılar alfabetik yazıyı kullanıyorken tamamen farklı karakterler setine alfabetik değerler verdiler (Şekil 4). Yine de Mısırlılar, binlerce yıllık bir yazı sistemini kullanmaktaydılar. Ve bütün safhaları da geçmişlerdi. Mısırlıların alfabetik prensipleri keşfetmede geldikleri noktaya yaklaşan başka bir millet yoktur. Firavunların yönetimi altında Mısırlılar alfabetik sistemi keşfetmiş ve bunu diğer milletlere öğretmiştir. Bu problemin çözümü bir sırdır ve onu çözecek kişiyi büyük bir şöhret beklemektedir. Şayet Mısırlılar üç bin yıldan sonra alfabetik yazı prensiplerini keşfetmeyi gerçekten başaramadıysa bu, insanoğlunun şanslı bir tesadüf dışında bu sanatı kesinlikle yapamayacağının çarpıcı bir kanıtıdır. Şimdi bu şanslı tesadüfü ele almaya çalışalım.

Mısır yazısı ve alfabe arasındaki ilgiyi kanıtlamak mümkün olmadığından şimdilik bilinen en eski gerçek alfabenin Eski Samî alfabeti olduğunu söylemek zorundayız. Bu alfabe bugünkü Arap ve İbrani

yazılarının atasıdır. Eski Samî yazısı elbette bir hece yazısı idi. Bu, bütün yönleri ile nasıl alfabetik bir yazıya dönüştü? Samî dillerinin yapısı tarafından bu yöne sevk edilmiş olması muhtemeldir.

İngilizce’de “ask” fiilinin “kökü”, ask hecesidir. Bu kök ön ek ve son ek şeklinde diğer hecelere eklenerek fiilin çeşitli şekilleri elde edilir. Örneğin geçmiş zamanda (*ask-ed*), şimdiki zamanda (*is asking*), geniş zaman 3. teklik şahısta (*ask-s*) ve buna benzer şekillerde olduğu gibi.

Drive ve *sing* gibi fiillerin hecelerinin *dr-*ve veya *s-ng* (aradaki çizgiler bazı vokaller olduğunun göstergesidir) olduğunu söyleyebilirsek de *drive*, *drove*, *driven*; *sing*, *sang*, *sung* şekillerini kullandığımız için aradaki vokal her zaman aynı vokal olmaz. Bu vokallerin değişmeli olarak gelmesi bir bilgiye işaret eder. Ancak fiilin kökü değişken vokalle dahi hâlâ bir hecedir. Muhtemelen Samî dilleri bugünkü durumuna ulaştıran buna benzer bir çeşit değişken ünlü sistemi idi. Bu şekilde “*driving*” kelimesinin anlamı D-R-V konsonantlarında ve “*asking*” kelimesinin anlamı da “ ’-S-K ” konsonantlarında olacaktır. Samî dillerinde kelimenin “kökü” (genellikle 3 sestem oluşan) *konsonant silsilesi*dir. Kökte meydana çıkacak yeni anlamlar araya giren vokallerin yeniden düzenlenmesiyle belirlenir.

Böylece, yazı ile ilgili her şey *K-T-B* konsonantları ile gösterilir. Örneğin, “o yazdı”= *KaTaBa*, “yazılmış olan”= *meKTûB*, “yazdırdı”= *KaTtaBa*, “yazıcı”= *KuTtaBûn* vb. Bize ilgisiz gibi görünen şu kelimeler; *Salâm* “barış”, *iSLâm* “İslam dini”, *muSLiM* “Müslüman” olarak bu sistemde birbirinden türetilmiştir. (*salâm*’dan *aslâma* “barışı sağladı, boyun eğdirdi”yi elde ederiz. *İslâm*, Allah’a “boyun eğmek, itaat etmek”tir, ve *muslim* “İslam’ın iradesine teslim olmuş kişi”dir.)

Açıkçası başka hiçbir dil tipi, hecenin altında bir kelime yapısı birimi olduğunu konuşanlarına bildirmekte daha başarılı değildir. Burada, BA hecesi, sırası ile B- ve -A’dan oluşturulmuştur. Diğer milletlerin asla tahmin edemediği budur. Samî dillerinde BA hecesi sürekli BI ve BU ile değişir. Bazen de sadece B- (vokali söylenmeyerek) şekline geçer. Fonem anlayışını geliştirme zorunluluğu dili her kullanan için hemen hemen kaçınılmazdır. Bu da gerçek alfabetik yazının geliştirilmesi için esastır.

Samî (Semitic) dillerinin yapısal doğası, muhtemelen insanoğlu için kapıyı ilk açan mutlu bir tesadüf olmuştur. Bu da çok fazla şekil öğrenmeyi gerekli kılmadan dilin en etkin şekilde kaydedebilmesini sağlamıştır.

Bu şanslı tesadüfün ardından gelen sonuçlar gerçekten de olağanüstüdür. Şayet alfabeyle sahip olmasaydık evrensel okur yazarlığı sağlama ümidi imkansız olacaktı. Yazı, yalnız ayrıcalıklı küçük bir gurubun veya özel bir toplum sınıfının bildiği, çok gizli bir sanat olabilirdi. Böylece onlar kendileri dışındakilerden daha fazla bir avantaja sahip olacaktı. Bilgi, bir milletten diğerine bu kadar kolaylıkla taşınmayacaktı. Belki de Romalıların ulaştığı uygarlık seviyesine hâlâ kendi kendimize ulaşmaya çalışıyor olacaktık. Gerçekten de Prometheus bile ilk alfabetik işareti çizen bilinmeyen adamdan insanlık için daha fazlasını yapmış değildir.

Alfabe Üzerine Genel Düşünceler

Burada tekrar vurgulayalım ki kayıtlardan doğrulatabildiğimiz kadarıyla alfabetik yazı bir defa ama sadece tek bir defa keşfedilmiştir. Bu yüzden bütün dünyada *tek bir alfabe vardır*. Daha sonra alfabetik işaretleri kullanan bütün halk toplulukları, aynı şekilde yapmış olan insanlardan bunu öğrendi ve bunu kendisine adapte etti. Kültürlerin gelişmesinde çok önemli olan bu kavram üzerinde düşündüğümüzde çok etkileyici efsanelerin içerisine sürükleniriz. Medeniyette yer edinen diğer bütün keşiflerden hiçbirisi izleyebildiğimiz kadarıyla bu seviyeye gelebilmiş değildir.

Alfabetik yazı ile en eski bulgular M.Ö. 1725’e çıkar. Bunlar zamanın Finike (şimdiki Lübnan) diye bilinen ülkenin Babil şehri civarında bulunmuştur. Tam olarak hangi Samî kabilesi tarafından, nerede icat edildiğini söyleyemesek de bu bölge eski Samîlerin bölgesi olduğundan alfabetik yazıyı onlarla eşleştirmek (ilişkilendirmek) yanlış olmayacaktır. Birkaç Samî halkının muhtemelen aynı zamanda alfabetik sisteme ulaştığı düşünülebilirse de bunların daha sonra ortak bir karakter setini kullanmaya başlamış olmaları daha muhtemeldir.

Bu eski Samî alfabesi tabi ki, İbrani, Finike (Phoenician) ve Aramaik yazı sistemlerinin atasıdır. Alfabe bilgisinin kuzey (Semitik)lerden, bir taraftan Anadolu Yunanlılarına diğer taraftan da eski Hindistan Brahmanlarına (kendi *devanagarilerinden* geliştirmişlerdir) geçtiği görülmektedir. Eski Hintlilerin ilâhîlerinin ve dinsel törenlerinin kaydedildiği kutsal yazıları *devanagari* de bu alfabeden gelişti. Hintliler istisna tutulursa diğer bütün alfabetik yazı sistemlerinin kökenlerinin, tamamen Yunanlılar kanalıyla geldiği görülmektedir ve dillerinin yapısından dolayı Yunanlılar, bu sistemde en büyük ilerlemeden -vokaller için işaret icat etme- sorumlu idiler.

Samî diyalektlerinde Yunanca'da olmayan sesler vardı. Bu seslerden bazılarının sembolleri (örneğin *qoph* (Q) gibi, bu işaret Hint-Avrupa'da arka damak ünsüzü için oluşturulmuştu. Ancak Eski Atinalı Yunanlılarda *p* bunun yerini alıyordu.) Yunanlılar tarafından atılmıştır (sadece sayılarda bu sesi kullanmışlardır). Diğer durumlarda, Yunanca olmayan seslerle başlayan heceler için Yunanlılar, sembolü aldılar ve kullandılar. Fakat onu *yabancı konsonant olmaksızın* telaffuz ettiler. Böylece sembol, hecenin vokali için bir işaret oldu.

Nitekim, alfabedeki ilk işaret aslı olarak ses tellerinin büzülüp serbest bırakılması ile oluşan "hemze, gırtlaksıl" (glottal stop)'ı temsil eden A işaretinin hecesi için kullanıldı. Bu fonem İngilizce'de yoktur. Ancak sık sık vokaller arasında (oh – ‘oh) bir ayırıcı olarak kullanıldı. Ve siz bunun İskoç diyalektinde T'nin yerine kullanıldığını: *bottle* için *bo'le*, *little* için *li'le* şeklinde duyarsınız. Yunan diyalektlerinden bazılarında bu ses vardır. Bu sesi sonuçta kaybeden diyalektlerde √ işareti (şimdiye kadar farklı bir yönde A şeklinde yazılmıştır) her yerde 'A'nın değil A vokalinin işareti oldu.

Diğer Samî gırtlak sesleri (gutturals) yanlarındaki 'o' veya 'u' seslerini etkileme eğilimi göstermişlerdir. Böylece bu gırtlak sesleri anlatılan şekilde bu ünlüleri karşılayan şekiller oldular.

Bunun güzel bir örneği de HE hecesini karşılayan *h* işaretinin başına gelenlerde saklıdır. H sesinin sonuçta atıldığı İyonya Yunancasında H, *e* vokalinin işareti oldu. Sicilya Yunancasında ise *h* ile başlayan heceler hâlâ bulunsa da aynı H, *h* sesi için de kullanılan bir işaret olmuştur. Biz alfabeyi Romalılardan aldığımız ve onlar da Yunanlılardan aldıkları için *h* kullanımını aynı zamanda bizim de kullandığımız şekildir.

Bu gerçek, standart Yunan alfabesi ile bizim kullandığımız karakterlerin değerleri karşılaştırıldığında görülen farklılıkları açıklar (Şekil 5'e bakınız). Alfabe, yazılı Yunanca için bir alet olarak icat edilmediği için biraz değişiklik yaparak kendisine uyduran her Yunan diyalekti bu işaretlerin bazılarını farklı değerler atfetmiş ve fazla işaretlerin bazılarını ya atmış ya da kendi konuşmalarının fonolojisine göre yeni biçimlerde kullanmışlardır.

Hemen hemen alfabetik yazıya sahip bütün modern milletler, onu doğrudan veya dolaylı yoldan Romalılardan almışken doğrudan geleneksel yoldan Yunanlılardan alan birkaç millet de vardır. Bazı durumlarda Yunan alfabesi, Kuzey Samî (Semitic) etkisiyle birlikte geçmiştir. Milattan sonra üçüncü ve beşinci yüzyıllar arasında Hıristiyanlığın yayılması ile beraber Ermeni ve Gürcü yazıları yazı ve süsleme sanatlarında kullanılmaya başlanmıştır. Korkunç Gotlar, Latin Hıristiyan alemini baştan başa talan ederken Got bir babanın ve Yunan bir annenin oğlu Ulfilas, Gotların aziz patriği (St. Patrick) oldu. Onları Hıristiyanlaştırdı ve İncili onların diline çevirdi. İncili yazarken Yunanca üzerine bina edilmiş, kendisinin keşfettiği bir yazıyı kullanmıştır. Ulfilas'ın iki dilliliği bize sadece, bizim en eski German dil ailesine ait geniş kayıtları kazandırmakla kalmayıp aynı zamanda İskandinav "runik" yazısının temeli olarak hizmet ettiğine inanılan yazıyı da kazandırmıştır.

Daha sonra dokuzuncu yüzyılda Hıristiyanlık, Slav halkına ulaştığında kullanılmak üzere başlıca iki alfabe "glagolitic" (glagolitik) ve "Cyrillic" (Kiril) alfabeleri geliştirildi. Kiril alfabesi M.S. 869 yılında ölen alfabenin keşfedicilerinden biri olan St. Cyril'in onuruna isimlendirilmiştir; diğer mucit ise M.S. 855 yılında ölen kardeşi idi. Daha sonra genellikle bu iki alfabe Slav diyalektlerinde kullanıldı. Bunlardan zamanla, Bizans tarafından Hıristiyanlaştırılan Slav halklarının (Ruslar, Ukraynalılar, Bulgarlar ve Sırlar) milli alfabeleri geliştirilmiştir (Günümüz Rusyasında Cyrillic (Kiril) alfabe Sovyetler Birliğinin Hint-Avrupa dili olmayan pek çok yazısı için uyarlandı).

Dinlerini Roma'dan alan Slavlar, karmaşık fonolojilerini Latin Alfabesine sokmak için mücadele etmişlerdir. Görüldüğü gibi, Przymysl, szcepiński ve wojcechowic gibi isimler genellikle İngilizce konuşanlar için telaffuzu çok zor kelimelerdir. Cyrillic (Eski Slav Alfabeti) alfabetinde kaba bir transkripsiyon ile Vishinsky şeklinde (vokaller gösterilerek) yazılan isim Polonya dilindeki Wysinski ismi ile aynıdır.

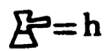
Alfabetik yazı sanatı, bugün bildiğimiz hemen hemen bütün milletlere Büyük Roma İmparatorluğundan miras veya uyarlama yolu ile geçmiştir. Onlar alfabenin temel sistemindeki pek çok ilgi çekici ve önemli yeniliğin sorumluları idi. Bunların ayrıntılarından burada bahsetmeyeceğiz ancak isteyenler bunu alfabenin tarihini anlatan eserlerde bulabilirler. Biz burada en önemlilerinden birkaç tanesine işaret edeceğiz.

Roma dili ile konuşan halklar, alfabelerini miras olarak almışlardır; pek çok durumda, onlar, yazdıkları gibi konuşmadıklarını fark etmemişlerdi. Daha doğru bir şekilde Latince yazmak için çaba sarf ettikleri zaman, kendi dillerinin gerçekten farklı bir dil olduğunu gördüler.

Alfabadeki ilk diacritic (ince ayrıntıları gösteren) işaretlerin kullanıldığı yenileştirmeler Latince'nin konuşulduğu dönemde yapılmıştır. H sesi M.Ö. ilk yüzyılda konuşma Latince'sinde ve M.S. ikinci asırdan önce standart Latince'de telaffuz edilmeyen bir ses oldu. Daha sonra bu harf hiçbir şey ifade etmeyen sifira dönüştü. Bu noktadan sonra çeşitli ifadeler için diğer harflerle kullanılabilirdi: TH, T gibi Fakat ondan biraz farklı olan bir T için; GH, G'ye benzer fakat tam G olmayan bir ses için kullanıldı.

Bir diğer eski diacritic işaret -muhtemelen en eskisi- G harfi idi. *Signum* gibi kelimelerin çok eski dönemlerde telaffuzları değişmiştir: SIGNUM'dan SING-NUM gibi. Fransızca *mignon*'daki *gn* sesi ve İspanyolca *canon*'daki *ñ* sesi "palatalleşmiş n"yi gösteren *ɲ* işareti ile belirtilir. Bu özel pozisyon G sesini diğer bir sıfır haline getirdi. Ve G, harfin önünde yer alarak palatalleşmiş bir sesi ifade etme aracı haline geldi: N/GN, L/GL gibi. Böylece Roman dilleri *egli*, *Bologna*, *segno*, *Cagliari* gibi şekillerle doldular. Fakat Portekizliler, H işaretini gerçekten de bu sesleri ifade etmek için kullandılar (*filho*, *senhor* gibi). Çift konsonant bulunmayan İspanyol dili bunun ifadesi için önce iki harf (*castillo*, *suenno*), sonra da çift *n* (*sueño*) için başka bir kısaltma kullandı. İspanyolların kullandığı bu *tilda* işareti orta dönem Latin yazmalarında çok sık karşılaşılan M veya N'nin kısa şekilleri için kullanılan işaretten başka bir şey değildi (*tã*, *dõinũ*, *itẽtiõẽ*). Bu nedenle *Ca-sti-lyo-ne* şeklinde okunması gereken ismi Amerikalılar *Cas-tig-li-o-ni* şeklinde okuyarak gerçek ses uyumunu katlediyorlar.

Harflerin isimlerinin resmettikleri nesnelere isimleri ile aynı olarak kullanılması geleneği sona erdiğinde, harfin ismi, sesi ile veya önüne ya da arkasına konulmuş bir /e/ ünlüsü ilavesi ile anılır oldu. İngilizce'de konsonanttan sonra söylenen bu ilave ünlü /i/ dir; /bi/, /si/, /di/ gibi. Fakat Fransızca'da bu vokal /e/ dir; /be/, /se/ gibi. Bazı özel durumlarda ise harfin sesi isimden çıkarılmıştır. İngilizce'de bir değişiklik R'nin ismi /ar/ olarak geçer. Fakat İngiliz telaffuzunda R bir ünlüden sonra telaffuz edilmez. Yani R harfinin ismi bu ses telaffuz edilmeksizin "ah" şeklinde olur. Yine *h*'nin ismi İngilizce'de *eyç*'tir. Bunun İngilizce'de bir anlamı yoktur. Fransızca *la hache* "küçük balta" kelimesinden kalıntıdır. Şekil olarak da baltaya benzer;

 = h

Fakat Fransızca'da bir asırdan fazla bir zamandır bu harfin ismi telaffuz edilmediğinden harfin ismi de kendi sesini içermekten uzaktır.

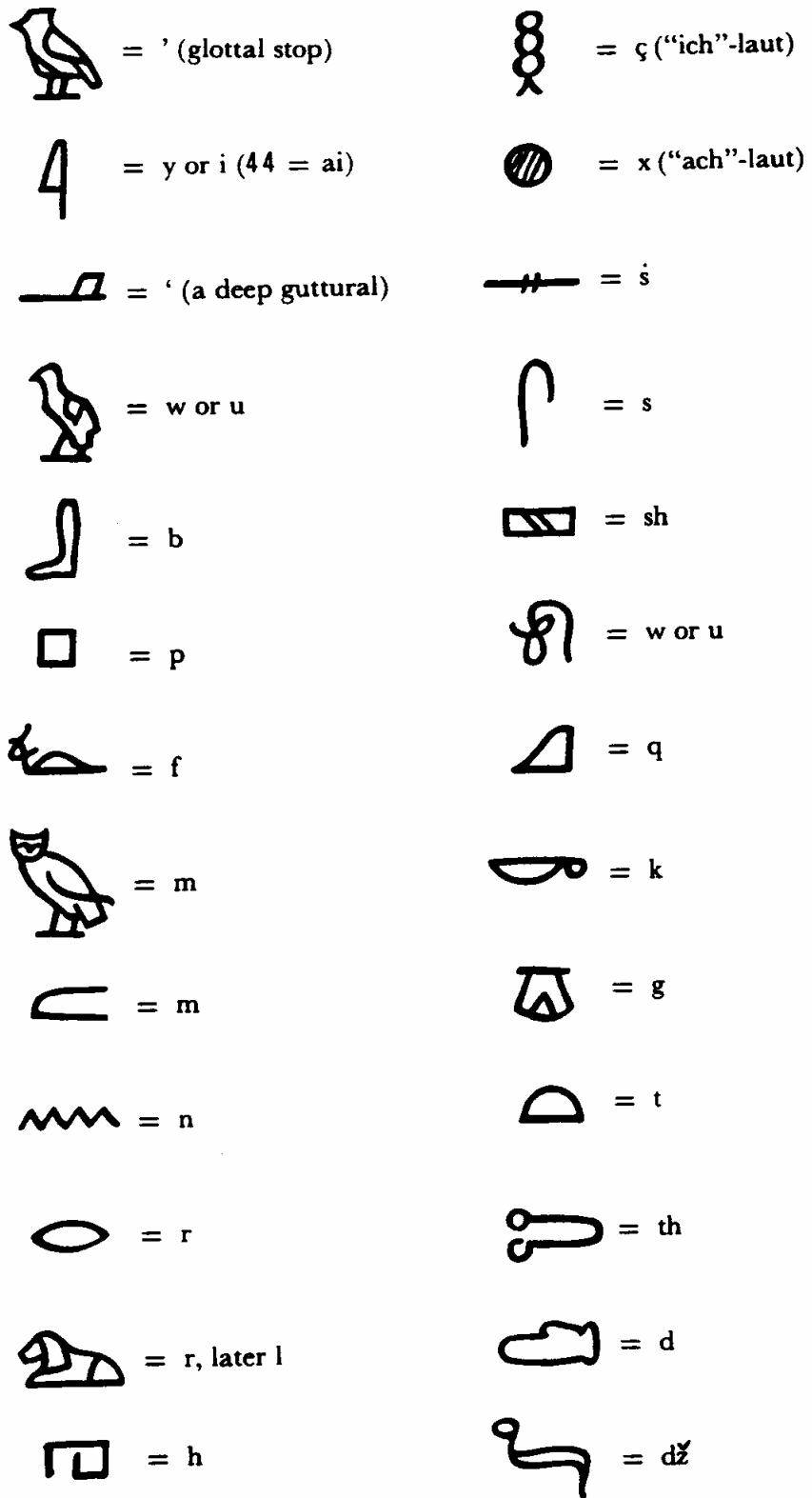
Günümüzdeki j ve w harflerinin on altıncı yüzyılda icat edildiği bilinir. Latince'de M.S. ikinci yüzyıldan önce bütün w'ler v olduğu için her ne kadar (v,u) olarak yazılsa da U harfi bu sesi ifade etti. Harfin yuvarlak veya köşeli yazılması tamamen bir yazı stili tercihidir. Her ne kadar İngiliz dili her iki sese -V ve W- sahip olsa da; bu sesi (w) on altıncı yüzyılın İngiliz yazıcıları *vv* (veya *uu*) şeklinde çift olarak yazmışlardır.

İngilizce gibi Latince’de de J sesi yoktu. Eski Fransızca’da ortaya çıkan bu j sesini Latince *i* olarak vermiştir. *f anuarius>janvier; iuvenis>jeune* gibi. Ortaçağ el yazmalarında yine bir güzelleştirme kaygısı olarak harfin kuyruğu aşağıya doğru uzatılır (sayılarda Xiii). Bu tercih İngilizce metinlerde *j* sesi için *i* şeklinin değişmeli olarak uyarlanmasına yol açmıştır. Uzun bir süre İngilizce baskılarda *i/j* ve *u/w/v* değişmeli olarak kullanılmaya devam etti; *Iohn, starres aboue, A VVinter’s Tale, f nterlude* ve benzeri.

Burada alfabenin geçirmiş olduğu değişikliklerden sadece bir kaçını ifade edebildik. Alfabe, zaman ve mekan boyutları içerisinde Akdeniz’in doğu kıyılarından Pasifik’in uzak adalarına kadar uzansa da daima hep bir ve sadece bir alfabe idi.

Eski Sami	İbranice	Arapça
'ā א	aleph א	alif ا
bā ב	beth ב	bā ب
gā ג	gimel ג	jīm ج
dā ד	daleth ד	dāl د { dād
hē ה	hē ה	hā ح { dhāl
wā ו	wau ו	wāw و
dzā ז	zayin ז	zai ز
khā ח	heth ח { teth ט	khā خ
kā כ	kaph כ	kāf ك
lā ל	lamed ל	lām ل
mā מ	mem מ	mīm م
nā נ	nun נ { samck ס	nūn ن
'ō ׀	'ayin ׀	'ain ع { ghain غ
pā פ, ף	pe פ	fā ف
tsā צ	sade צ	ṣad ص
qā ק	koph ק	qāf ق
rā ר	resh ר	rā ر
sā ש	sin, shin ש, שׁ	sīn, shīn س, ش
tā ת	taw ת	tā, thā ط, ث

Şekil 3. Semitik (Samî) alfabeleri. Phoenicion Canaanite (Eski Samî) alfabetesinin harflerinin isimleri olduğu tahmin ediliyor. Diğer alfabede karşılığı olmayan harfler çıkarılmıştır. Arap harflerinin geleneksel sırası, eşit harfleri göstermek için biraz değiştirilmiştir.

Şekil 4. Mısır Alfabetik Karakterleri.

1	Erken Yunan	Atina (Doğu)	Sicilya (Bati)	Latin Alfabeti ve Modern
	Α	Α	Α	A
	Β	Β	Β	B
	Γ	Λ	Λ	G and C
	Δ	Δ	Δ	D
	Ε	Ε	Ε	E
	Ϝ	(F) (=w)	F (=w)	F
	Υ	Υ	Υ	Z
	Θ	Θ (=e)	H (=h)	H
	Ϟ	Ϟ	Ϟ	TH
	Ϛ	I	I	I
	ϛ	K	K	K
	λ	Λ	ΛL	L
	μ	M	M	M
	ν	N	N	N
	ξ	Ξ (=ks)	Ξ	X
	ο	ο	ο	O
	ρ	ρ	ρ or ϱ	P
	σ	σ	σ	σ
	φ	φ	φ	φ
	χ	χ (=kh)	χ or ψ (=ks)	CH (=kh)
	τ	τ	τ	T
	υ	υ	υ	V (=u), W, Y
	Ϡ	Ϡ	ϠϠ	PH
	ϡ	ϡ (=kh)	ϡ or ϣ (=ks)	CH (=kh)
	ϣ	ϣ	ϣ	PS

Şekil 5. Yunan alfabeleri. Atina Lehçesi ve Sicilya Lehçesi arasındaki değerlerin değişimine ve yazının istikametindeki değişikliklere dikkat ediniz.

Slav	Rus	Karşılığı	Slav	Rus	Karşılığı
А	а	â			
Б	б	b	У	у	u
В	в	v	Ф	ф	f
Т	г	g	Ѡ	Ѡ*	f (originally th)
Д	д	d	Х	х	kh
Е	е	ye	Ѡ		ō
Ж	ж	zh	Ш	ш	sh
С		dz	Щ	щ	shch
З	з	z	Ч	ч	ts
И	и	i	У	у	ch
І	і*	i	Ъ	Ъ*	"hard sign"
Ѓ		d', t'	Ы	ы	ÿ
К	к	k	Ь	ь	"soft sign"
Л	л	l	Ѧ	я	ya
М	м	m	Ю	ю	yu
Н	н	n	Ѧ	Ѧ*	ye
О	о	o	А, Ѧ		ē, yē
П	п	p	Ѧ, Ѧ		ō, yō
Р	р	r	Ѧ		ks
С	с	s	Ѧ		ps
Т	т	t	Ѧ		ü

*Bu harfler 1918 yılında kaldırılmıştır.

Şekil 6. Slav Alfabeleri. Modern Rus harflerinin bazıları paralelliği göstermek için standart sırasından farklı yerde gösterilmiştir.

Çeviri: İsmail ULUTAŞ* - Yusuf ÖZÇOBAN**

* Yrd. Doç. Dr. Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

** Arş. Gör. Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

KAZAK MİTLERİ VE MİTİK EFSANELERİ HAKKINDA*

Şakir İBRAEV**

Kazak halkının geleneksel dünya görüşü ile söz sanatının kaynağı diyebileceğimiz mitler; dünyanın yaratılışı, nelerin, nasıl, nereden meydana çıktığı, sebebi ve safhaları, etrafımızı kuşatan çevrenin sırları ve özellikleri hakkında söylenen, insanoğlunun ilkel düşüncesinin sonucu meydana gelen olağanüstü anlatımlar, belki de inanışlar, anlayışlar.

İnsanlar, etrafını kuşatan tabiat hakkında düşünmeyi, düşüncenin ve dilin kalıplaşmasıyla birlikte geliştirmiştir. Düşünme tarihi, sadece binlerce yıllık tarih süreci ile ölçülemez; bununla birlikte kendine has özellikleriyle de farklılaşıp, türlü türlü safhalar halinde ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden dünyada tartışması en bol sorular yumağı böyle bir düşüncenin ve bu düşüncenin bire bir açık görüntüsü olarak kabul edilen mitlerin tabiatıyla ilgilidir. Bu soruların önemi, sadece mitin ne olup olmadığını belirlemek değil; daha ziyade arkaik kültür insanının “duyguları ile ruhanî dünyası, düşünme derecesi, algılama ve anlayışları nasıl meydana geldi” gibi sorulara cevap aramak ile ilişkilidir.

Kazak halkının eski tarihi de bu soruların içinde yer almalıdır. Çünkü atalarımızın geçmiş devriyle duygu ve düşüncelerinin aynası durumunda olan mitler ve mitik efsaneler sözlü miraslarının içinde oldukça büyük bir yer kaplamaktadır. Onlar Kazakların türkü- ezgileri, şiir-jırları, efsaneleri gibi asırlar boyunca ruhanî azık olmakla beraber bozkır hayatının gereksinim ve zevklerine göre değişiklikler gösterip durmuştur. Bu yüzden mitler belli bir devrin, dünya görüşünün geçmiş döneminin neticesi olmakla beraber tarihî- ruhanî miras olarak birçok neslin düşüncesine yerleşmiş; böylece meydana çıkma, gelişme, başkalaşma ve bazı durumlarda ise unutulma gibi olayları başından geçirmiştir. Halihazırda elimizdeki mitler ile mitik efsaneler bu zengin mirasın sadece bir bölümüdür. Toplanamayanı var, unutulmuşları var, başka türlere dönüşeni var; nihayetinde mit zamanına denk olan klasik örneklerden pek çoğu bizim devrimize sözlü olarak ulaşamamıştır. Buna rağmen bize kadar ulaşan mitler ile mitik anlatımların uzunluğuna ve mazmununa bakarak onların tipolojik özellikleri hakkında bazı genellemeler yapabiliriz.

Yeryüzündeki halkların mitleri ilmî araştırmaların konusu olmaya ve tarihî – karşılaştırmalı açıdan değerlendirilmeye başlayalı, onların da türlü türlü toplumsal-sosyal safhalarının, tarihî tabakalarının, türlerinin, konuları ve muhtevalarının olduğu saptanmıştır. Bu görüşler arasından halk tarafından benimsenmiş olanlara dayanarak Kazak mitlerinin bazı özelliklerini, ortaya çıkış süreçlerini belirlemeye çalışmak; halkımızın ruhanî mirası hakkında bilgi sahibi olmamıza yardımcı olacaktır.

Karşılaştırmalı araştırmaların sonuçlarına baktığımızda basit ve en eski mitler arasında gökyüzü cisimleri - güneş, ay, yıldız ve gezegenler hakkında söylenen mitleri gösterebiliriz. Bunların halkın arasına geniş ölçüde yayılması ve mit olarak adlandırılan bu anlatım türü içinde aldığı yerin önemi şundan kaynaklanmaktadır: *Güneş (solar mitleri), Ay (lunar mitleri), Yıldız (astro mitleri)* hakkında yukarıda da belirttiğimiz gibi çeşit çeşit ilmî terimler kalıplaşmıştır. Bir bu kadar da bunlar hakkında hatalı iddialar ortaya atılmıştır. Bu tür mitlerin farklılıklarını ve çok eski oluşlarını, gökyüzü cisimlerinin bir zamanlar insan olarak düşünülmesi ve onların birtakım sebeplerden (bazen de sebepsiz olarak) aya, güneşe, yıldızlara dönüşmüş olması şeklindeki inanışlardan anlamak mümkündür. Bazı mitlerde onlar günümüze kadar hâlâ insan olarak anlatıla gelmiştir. Kazak mitlerinde insanların ne sebeple aya, güneşe ve yıldızla dönüştüğü hakkında bir bilgi yoktur; ama onların hâlâ insanların görevlerini yapmaya devam ettikleri açık olarak ifade edilmektedir. Mesela; Jetikarakşı¹ (yedi yıldız- yedi harami) Arkan yıldızları vasıtasıyla

* Şakir İBRAEV, “Kazaktın Mifleri men Miftik Anızdarı Tuvralı”(Kazak Mitleri ve Mitik Efsaneleri Hakkında), Kazaktın Miftik Eñgimeleri Almatı: Gılım Kitabevi, 2001, s. 3-11.

** Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi / TÜRKİSTAN.

¹ Jetikarakşı: Büyük ayı takım yıldızı.(a.n)

Temirkazık'a bağlı olan Akbozat ile Kökbozat'ı yakalamak için her gece ara vermeden atlarıyla uzaktan dolaşıp pusu kurar. Tan ışıklarıyla beraber hırsızlar da saklanmış olmaktadır. Kuzey kutbuna yakın bir yere yerleşmiş olduğundan Demir Kazık sanki her zaman aynı yerde duruyormuş gibi görünür; bununla beraber diğer yıldızlar dünyanın dönüşüne bağlı olarak devamlı hareket halindeymiş gibi görünürler. Akbozat ile Kökbozat yıldızları Demirkazık'ın etrafında ve ona yakın olarak dolaşırlar. Jeti Karakşı'nın ise uzağından geçerler. Yıldızların mitlerde anlatılan bu tür hareketlerine bakarak bahsi geçen mitleri yaratan atalarımızın onları insan olarak düşündükleri açıkça ortaya çıkmaktadır.

Ay ile güneşi ikiz olan birer güzel kız; ablalı kardeşli iki kız kardeş, kız ile erkek iki kardeş olarak tasvir eden mitlerin önemi; "onlar bir zamanlar insandı" şeklindeki inancı açıkça ortaya koymasından kaynaklanmaktadır. Güneş ışıklarının keskinliğini, onun inatçı ve kaba oluşuyla; ay ışığının halsizliğini, keskin olmayışını ise onun yumuşak karakterli olmasıyla ilişkilendirip anlatmak da onların insan olarak algılandıklarını ispat etmektedir. Anlatılan bir mite göre; Ay ile Güneş çok güzel olan iki kızmış. Birbirlerinin güzelliklerini kıskandıklarından güneş bir gün ayın yüzünü tırnaklamış. Bu yüzden ayın yüzünde lekeler oluşmuş. Önceleri hiç birbirlerinden ayrılmayan bu iki güzel kız, bu olaydan sonra hiç bir araya gelmemişler. Bir başka mit ise şöyledir: Kızın üvey annesi kızı bir gece su almaya için kovayla göle göndermiş (İnanışlara göre gece su almaya gidilmezmiş). Kız göle vardığında yakışıklı bir delikanlı görmüş ve ona aşık olmuş. Meğer o görünen, ayın su üzerine düşen aksiymiş. Kız Ay'a yalvarıp kendisini de götürmesini istemiş. Ayla evlenip gökyüzüne çıkmış. Elinde kova tutan kız görüntüsünü ay yüzeyinde görmek de bu vakitten sonra mümkün olmuş. Bu mitlerin hepsinde de gökyüzü cisimlerinin insan olarak algılandıkları aşikardır.

Genel olarak dünyanın; onun içinde gökyüzü ve yeryüzü cisimlerinin yaradılışları ile ilgili anlatılan mitler, mitik düşüncenin bir sonraki merhâlesi olarak bilim alemince kabul edilmektedir. Kültürel bakımdan geri olan toplumlarda dünyanın yaratılışı ile ilgili olan mitlere pek fazla rastlanılmaz; hatta hemen hemen hiç görülmez demek de mümkündür. *Kozmogonik mitler* olarak adlandırılan bu tür anlatımların kökleri, bizi kuşatan âlemin ne zaman, nasıl ve kim tarafından yaratıldığı gibi sorulara cevap aranmasına kadar gitmektedir. Kültürel bakımdan geri kalmış toplumlarda ise, bu türden sorulara verilmiş cevaplara rastlanılmamaktadır. Kazak mitlerinin arasında gökyüzü ile yerin, güneş ile ayın, yıldızlar ile gezegenlerin nasıl meydana geldiği, bunları kimlerin yarattığı ile ilgili mitler oldukça azdır. Bunun sebebi, şüphe yok ki İslam dininin etkisindedir. Her şeyi yaratan sadece Allah olduğundan ona ortak koşma olasılığı oldukça kısıtlı hâle gelmiştir. Bunun başka bir sebebi ise; Kazak mitlerinin günümüze kadar ilgi çekici bir türe dönüşmemiş olması ve bu yüzden unutulmasıdır. Buna rağmen, yumurta gibi bir dünyayı boynuzlarında taşıyan Kök Öküz'ün, boynuzlarından birinden diğerine dünyayı aktarması sonucunda depremler oluşur; bütün dünya tarafından bilinen bir başka mitte ise, Nuh'un gemisinin karaya oturduğu yerde hayat yeniden başlar; hem gökyüzünün sahibi hem de yaratıcısı olan Tanrı, yer – ana, bazı Türk boylarının mitlerinde yerin sahibi olarak kadın tanrı Umay'ın gösterilmesi (belki de eski inanışlara göre Tanrı ve Umay karı koca olarak düşünülüyordu) göğü erkek, yeri dişi olarak düşünmek vb. düşünceler dünya yüzünde bir çok halkın inanışında mevcuttur. "Yeryüzündeki dağ ve taşlar, nehir ve göller bir zamanlar yaşayan alpların (Edil, Jayık, Tolagay vb.) iş ve hareketlerinin sonucunda (zıpladıklarında, haykırdıklarında, yatıp uykuya daldıklarında vb.) meydana gelmiştir" şeklindeki düşüncelerin köklerinde yatan gerçekler; kimler, nasıl yarattı gibi sorularla ilgilidir. Burada eski mitik yaratıcı Kudaylar ile ilk mitik (ilkleri yaratanlar, kültür kahramanları) kahramanların fonksiyonları arasına bir sınır konulmadığını fark edebiliriz.

Kazak mitlerinin en eski türlerinden birisi de hayvan ve bitkilerin nasıl meydana geldikleri hakkında anlatılanlarıdır. Bunların önemi insanlarla da ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle daha önceleri yaşayan insanların hayvanlara, böceklere, kuşlara veyahut da onların insanlara dönüşmesi ile ilgili olarak anlatılan mitler sadece onların kendine göre alelâde oluşları ile değil; mantıksal-yapısal sistemlerinin sınırsız oluşlarıyla da farklılık arz ederler. İnsan ile hayvanların, insan ile tabiat olaylarının, genel olarak ifade edecek olursak canlı ile cansızların arasına ifade etmeye değmeyecek kadar bile sınır koymayan, akla-mantığa sığmayan eski bir düşüncenin sonucunda meydana gelen bu değişikliklerin, inanışların kökeninde kendisinin, hatta başkalarının bile sırlarını bilemediği, anlayamadığı bir dönem

yatmaktadır. Bu gibi inanışların açık bir görünüşü, ilk atalarının ortaya çıkışlarını hayvanlara dayandıran totemistik inanışlardır. Geçmişteki totemistik inanışın bu şekildeki bir örneği olarak Kazakların Akkaskır (Ak Kurt) masalını gösterebiliriz. Bu masalda; insan ile kurdun evlenmesi, kurdun insana, ardından verilen vadenin bozulması sonucunda tekrar kurda dönüşmesi; genel bir ifadeyle, kurtlar âleminin insan âlemi ile aynı kategoride düşünülüp algılanması gibi mitik düşünceler yer almıştır. Belki de bu anlatmanın daha önceleri masal olarak değil de sistemli bir hâle gelmiş mit olarak anlatılmış olma ihtimali de vardır. Eski Türklerin kutsal toteminin kurt olduğu herkesçe malumdur. Mitik düşüncenin ilk zamanlarında ortaya çıkan insanların hayvanlara veya başka yaratıklara dönüşmesinin sebepleri anlatılmamıştır. Daha sonra bu dönüşümün lanet okumaktan, vadeyi yerine getirmemekten, yorulmaktan, cezalandırmaktan meydana geldiği yönünde açıklamalar yapılmış ve bu mitik düşünce sahasında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. “Kazak topraklarındaki yer ve sular, nehir ve göller, dağ ve taşlarla ilgili söylenen mitik ve toponomik anlatımların çoğunun bu şekilde bir değişim sonucunda meydana geldiği yönünde fikirler oldukça yaygınlaştı” (Kaskabasov, 1984: 68-70). Bu değişime, dünya halklarının mitlerinde de oldukça sık rastlanır.

İnsanların kendilerini, çevrelerinden soyutlayamamaları, kopamamaları veya bir başka şekilde ifade edecek olursak; nesnel ile öznel, somut ile soyut, tekil ve çoğul, söz ile işaret, zaman ve mekan vb. gibi kavramların açık ve net olarak tasnif edilmemesinden dolayı sınırların belirlenememesi ve esasen sadece cisimler ile olayların dış görünüşlerine bakarak bir takım tezlerin ileri sürülmesi, mitik düşünce sisteminin başlıca özelliğidir. “Esasında tekrarlanan, sadece, bir takım benzerlikler dikkate alınıp cisimler ile olaylar bir bütün halinde birleştirilmektedir. Farklılıklar çok olsa da benzerlikleri denkleştirerek inceleme yapmak mit için çok önemli bir şarttır. Böylece somut, elle tutulabilen bir cisim, kendisinin belirgin özellikleri ile birlikte yeni bir cismin sembolüne dönüşür; sonuçta onlar birbirlerine kolayca dönüşebilirler. Sembollerin bu şekilde dönüştürücülük niteliği; bir cismin özelliği ile biçimini, ikinci cismin farklılığı vasıtasıyla anlamaya, ortaya koymaya yardımcı olacaktır” (Tokarev vd. 1994).

Mitlerde, “cisimlerin meydana gelişini açıklamak demek onların özelliklerini açıklamak, ortaya koymak” veya tam aksine “onların farklılıklarını; kendileri yapan özellikleri ortaya koymak” şeklinde anlaşılabilir (Tokarev vd. 1994: 13). Öyleyse, her halkın gökyüzü cisimleriyle kuşatılmış çevreleri hakkında anlatılan mitlerinden, onların yakından tanıdıkları, iç içe yaşadıkları hayat tarzları ve geleneklerinin tasvirini, görüntüsünü görebileceğimizi söylemek yanlış olmayacaktır. Bu açıdan bakıldığında Kazaklar arasında bilinen mitlerde göçebe hayat geleneği üzerine oturtulmuş görüntülerin de dünyaya, gökyüzü cisimlerinin nitelikleri ile hareketlerine ait tasavvurların içinde yer alması normaldir.

- Göçüp konan halk: Devamlı hareket halinde olan gökyüzü cisimleri
- Dört tülük malı (koyun, deve, at, sığır) hırsızlardan, eşkiyalardan korumak: Jetikarakşı, Akbozat, Kökbozat, Arkan yıldızları
- Yılın her mevsiminde farklı farklı ortaya çıkan av hayvanlarıyla diğer hayvanlar: Üş Arkar, Kambar, Ürker vb.yıldızları
- Birbirine bağlanıp sağılmayı bekleyen koyunlar (kosaktap savgan koyular): Kempirkosak (Gökkuşağı)
- Geceleri yola çıkan çobanlara yönlerini ve zamanı gösteren çizelge: Temirkazık, Şolpan, Esekkırgan, Sümbile, Kus Jolı
- Hava durumunun, mevsimin mallara uygun olup olmadığının tahmini: Ayın nasıl doğduğu, güneşin batışı, yıldızların görünüşleri vb.)

İşte bunların hepsi göçebe hayatının mitik düşüncelerle birleşmelerinin, iç içe girmelerinin görüntüleridir. Bütün bunlardan yola çıkarak Kazak mitlerinin mantıksal kuruluşu ile yaratılış sistemi diğer milletlerinki ile aynıdır, denilebilir. Kendine has özelliği olarak da mitik sembol ve kavramlara kendi hayatlarının görüntülerini yüklemelerini gösterebiliriz.

Kazak mitlerinin başka bir bölümü insanlar ve onların yaratılışıyla ilgili anlatılan *antropolojik* mitlerdir. Bunlar toplumsal düşüncenin ne kadar ileri gidebileceğinin kanıtıdır. Çünkü, insanın kendisinin, nereden ve nasıl meydana geldiği hakkında düşünmesi, mitik düşüncenin karmaşık olmaya başladığı döneme rastlar. İnsan ömrünün türlü safhalarında çeşitli hayvanlara benzedikleri veya onları Tanrının balçıktan yarattığı şeklindeki çeşitli inanışlar, birçok halka mal olmuş ortak motiflerdir. Kazak folklorunun tasvir etme usulüne göre yaratılan (bu usule dayanan) masal, efsane, epik jır gibi türlerinin hepsinde söylenmeye degecek kadar özel bir yere sahip olan olağanüstü doğum motifinin de kökeni mitlerden başlar. Bu gibi motiflere, mitik devir boyunca, başlangıçtan itibaren şöyle bir bakacak olursak; insanın hayvanlardan, balçıktan, taştan, nurdan, ışık kümesinden vb. meydana çıkışından başlayıp Kuday'ın yarattığına inanılan çağlara kadarki geçen zamanda, alelâde düşüncelerden başlayıp sistemli düşünce sistemine kadar birçok safhalardan geçtiğini uzun bir gelişme yolunu izlediğini görürüz. Sonraki zamanlarda böyle düşüncelere İslam dininin de etkileri olmuştur.

Normal olarak insanın yaradılışı ve onun hayatı hakkındaki mitler, ölüm ve ölümden sonraki hayat ve onunla ilgili inançlarla birleştirilmiştir. İslam'a kadarki Tenrilik dünya görüşünde, ervaha inanmak ve ölen insanların bizlerle beraber öbür dünyada yaşamaya devam ettiği yönündeki inanışlar yer almıştır. Ölen insanların arkasından verilen büyük, ihtişamlı yıl aşu merasimi onu, dönmek üzere olağanüstü bir hayata uğurlama geleneği ile aynı işlevi görmektedir. Böyle bir düşüncenin kaynağı elbette en eski mitik inanışlardır. Etrafımızı kuşatan dünyayı insan şeklinde algılamakla birlikte, ölen insanların da onların arasına katılacağı; yani kendisinin geldiği yere tekrar döneceği inancı eski, sistematik hâle gelmiş, birbirinden hiç bir zaman kopmamış inançların uzantılarıdır. Böylece dünyanın sonu dediğimiz "ahir zaman" inancını; insanın yaradılışı, ömür sürmesi, ölmesi ve öbür dünyada tekrar ömür sürmesi gibi belli bir sistemin, rutin bir tertibi olan takvimin sonu olarak değerlendirmemiz mümkündür.

Eskatolojik (Eschatology) mitler diye adlandırdığımız bu hikâyeler toplumsal düşüncenin karşılaştırmalı olarak seviyesinin yükseldiği zamanın, başka bir ifadeyle mitik düşüncenin klasik seviyeye ulaştığı zamanın ürünleridir. Ahiret zamanı henüz gelmemiş, fakat gelmesi de mümkündür. Mit mantığına göre bütün dünyanın normal düzeni bozulduğu zaman ahiret zamanı gelecektir. Dünyanın normal düzeni, herhangi bir soyut kavram değil, mitte beyan edilen bir zamanlardaki Kudayların, alpların, demiurğların, ilk kahramanların yapıp yarattıkları düzen ve desturdur. Örneğin yukarıda söylenen Jetikarakşıl mitindeki Akbozat ile Kökbozat'ı yedi hırsız her gün kuşatırlarmış, eğer bu iki atı ele geçirirlerse o zaman ahiret zamanı gelirmiş. Bu, baştan kalıplaşmış, düzene girmiş, mitik zamanlarda yerleşmiş durumlar ile gökyüzü cisimlerinin her zamanki alışılmış düzenlerinden ayrıldıkları gün dünya alt – üst olur şeklindeki inanıştan doğmuş olmalıdır. Mitlerde geleceğin nasıl olacağı, mitik zamanlarda yerleşmiş veyahut da kalıplaşmış durumun bozulup bozulmamasına bağlıdır. Daha sonra bu düşünce eski dinlere de, evrensel klasik dinlere de esas olarak alınmıştır.

Miti mit yapan başlıca özelliklerden birisi; mitik zaman kavramıdır. Bu zaman tekrarlanmayan, çok eski zamanlardaki özel bir zaman veyahut da zaman mefhumunun başıdır. Mitik zaman ile şimdiki zamanın farkı; sadece aradan çok fazla zamanın geçmesi değil, en başta bizi kuşatan çevrede, dünyada meydana gelen ilk hareketin yapıldığı, ilk harekete başlandığı ve önemli işlerin başarıldığı vakit olarak kabul edilmesidir. Vakti bu şekilde algılamak, dinleyiciyi zamanın dışına çekip çıkarır. Üstüne üstlük "özel olay, özel bir zamanda meydana gelir" şeklindeki bir anlayış, dinleyicinin mitteki olayın ne kadar tuhaf olduğuna bakmaksızın onu gerçek olarak kabul etmesini sağlar. Mitik zamanın ilk ve bütün şeylerin yaratılış zamanı olduğunu bildirir. Oysa bundan sonraki, ya da şimdiki zaman olarak da adlandırabileceğimiz zaman o eski zamandaki kalıplaşmış durumların sonucudur; geleneği korumanın ve yerine getirmenin zamanıdır. Çünkü ata –babaların düzeni, onların yerleştiği gelenek- görenek en inanılır, en doğru yoldur; onların zamanı kutsal vakittir.

Mitte gökyüzü cisimlerinin hareketi, dağ, nehir, göl ve tabiat olayları, insanın kesin, kendisinin bildiği toplumsal ilişkiler düzeyine indirgenip, onların bazı ufak tefek benzerlikleri denkleştirilip tasvir edildiğinden, mit mekanı oldukça geniş ve genel olarak söyleyecek olursak evrensel ölçülerdedir. Anlatma yolu somut, anlamı ise olabildiğince geniş ve yoruma açıktır. Olaylar ve insan faaliyetlerinin bir

arada olması, uluslararası ölçüm kavramını doğurur. Oysa gerçekte bu, insan düşüncesinin emekleme çağında soyut düşünme sisteminin güçsüzlüğünden, sadece somut olarak algılama ve sezme yoluyla dünyayı anlamaya çalışmanın sonucunda meydana gelen sınırsızlıktan kaynaklanmaktadır. “İnsanlar düşünebilirler” diyecek olursak, başka canlı cansız şeyler de öyledir. “İnsanlar birbiriyle ilişki içindedirler” diyecek olursak, gökyüzü âlemi de, başkaları da öyledir. İnsanlar doğup büyür, ölür, başka dünyaya gider (yeniden doğar) dersek, ölüp - dirilen tabiat da öyledir. Bu şekildeki hem kesin, hem de sınırlı algılama; sınırsız evrene uygun kabul edildiğinden, aslında birbirinden oldukça farklı olan kavramlar eşitlenerek sonuçta sınırsız (uçsuz –bucaksız) mekan anlayışı ortaya çıkar. Mitin bu şekildeki sınırsızlığı; dünyanın hepsini kapsarmış, bütün sorulara cevap vermiş gibi oluşu; bizlere soyut düşüncenin de örneğini gösterir. Aslında bu tekil kavramı genele, parçayı bütüne, küçüğü büyüğe, kesini kesin olmayana dönüştürmenin ve o şekilde düşünmenin etkisidir sadece. Mitlerin bugüne kadar katman katman eklenip unutulmadan günümüze kadar gelişiminin bir sebebi de budur.

Aslına bakarsak mit tamamen söz sanatının özel bir türü değildir. Mitler, sadece, dünya görüşü olma hizmeti azalmaya başladığı zaman söz sanatının başka türleri ile (efsane, masal vb.) yakınlaşıp folklorun bir türü olarak kabul gördü. Gerçeğe bakacak olursak; inanışlar, gelenek göreneklerle beraber doğup birlikte yaşayan mitin toplumdaki görünüşü, öncelikle onun türlü türlü dünya görüşünü ifade edici fonksiyondadır. Bunlardan birisi mitin ayin, ritüellerle ilgili meseleleridir. Dünyadaki birçok halkın mitleri dinî gelenek ve ayinlerle birlikte yaşayıp günümüze kadar gelmiştir. Özellikle kültürel gelişme yönünden geri kalan halklardaki ayinlerin, ritüellerin mânâsı ve hareketlerin sebepleri mitler vasıtasıyla açıklanır.

Kazaklar arasında mitin bu hizmeti unutulmuştur. Oysa İslam’a kadarki Tenirlik² dünya görüşüne mahsus mitik inanışların, belirli olaylar ile eski dinî törenler ve ritüellerin birbirini tamamladığını fark etmek zor değildir. Örnek verecek olursak; birçok hastalığın iyisini kovmak için söylenen, etkili sözler ile birlikte yapılan hareketler (kamçı ile vurmak, ateş ile tütsülemek, duman salmak, güneşin batışını gözetleyip oturmak) ve onlarla ilgili söylenen mitik efsaneler (Bedik, Albastı, Obır vb); baksı şiirleri ile baksılık geleneği, Korkut, Koylubay vb. büyük baksılar hakkında söylenen mitik efsaneler; aya, güneşe, ateşe tapınmanın izleri (yeni doğan aya selam verme, ay ışığının uyuyan insanların yüzüne düşmesine engel olma, güneşe dik bakmamak, ateşe tükürmemek ve bunlarla ilgili söylenen mitler vb.), bunlardan başka, övgü - yergi sözleri ve onunla ilgili hareketler (dua etmek, tırnakları ve saçları kem gözlerden sakınmak), eski Kazak yaşantısının çeşit çeşit yasakları; yeşil bitkileri koparmamak, eşikte oturmamak, geceleri suyun üstünü açık bırakmamak, el ile mezarlığı göstermemek vb). İşte halk arasında bugüne kadar unutulmadan gelen bu gibi batıl inanışların temelinde o ilk başlardaki güçlü inanışların yattığı şüphesizdir. Yasaklar ile bunu böyle yap, şunu şöyle yap denilen şeylerin sebepleri unutulmuştur. Oysa bu unutulmaların, zamanında mitik mazmunla ilgili olarak yayıldığı şüphesizdir. Kazak mitlerinin hâlâ daha halk arasından, el yazmalarından ve ele geçen kaynaklardan toplanarak etraflıca incelenmesine ihtiyaç vardır. Çünkü milletimizin manevî mirasının ilk kaynağı mitlerdir. Dünyadaki birçok halkın edebîyat tarihlerinin, söz sanatlarının genel olarak ifade edecek olursak, manevî miraslarının mitlerden başlaması rastlantı değildir.

Kazak mitlerini son yıllarda ele alınarak incelenmeye başladı. Folklorcu âlimler S. Kaskabasov ile N. Mınjanoğlu tarafından Kazak mitleri ve efsanelerinin tabiatı, tür özellikleri, konu yelpazeleri, tarihî gelişim yolları ilk defa sistematik olarak araştırıldı. Böylece Kazak mitlerinin, Grek, Çin, Mısır mitolojileri gibi belli bir sisteme ve edebî bütünlüğe sahip olan, kölelik rejimindeki ilişkiler ve yönetim sistemindeki farklılıklara uygun olarak işlenmediği, tarihî açıdan ortaya çıkarılmıştır. Buna sebep olarak da eski Türk boylarının köleliği tecrübe etmemeleri gösterilmiştir. Bununla beraber Kazak mitlerinin kölelik dönemine kadarki arkaik dönemden etkilendiği ve bu devrin manevî görüntülerini tam olarak yansıttığı bilim adamları tarafından ifade edilmiştir.

² Yazar, eski Türk dinini “Şamanizm” olarak adlandırmaktan özellikle kaçınmıştır. Bu terim yerine “Tenirlik” dünya görüşü demeyi uygun bulmaktadır. (a.n).

KAYNAKLAR

Kaskabasov, Seyid (1984), Kazaktın Halık Prozası, Almatı

Tokarev, S.A, Meletinskiy E. M., (1991) Mifologiya (Mifi Naradov Mira. Entsiklopediya Dvuh Tomah, Moskova: C. I, s. 13.

Aktaran: Metin ARIKAN*

---

* Yrd. Doç. Dr. Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

“ÇORA BATIR” HAKKINDAKİ DESTANLARIN POETİKASI ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME*

Liliya İBRAHİMOVA

Çora Batır adıyla bilinen destanın hacimli varyantları; Kazan Tatarları, Kırım Tatarları, Nogay ve Kazaklarda geniş bir yayılma alanı bulmuştur. “Çora Batır” destanında konu, Kazan Hanlığı’nın 16. yüzyılın ortalarında Rus Devleti tarafından işgal edilmesi olayı ile ilgilidir. Bu devirdeki Kazan-Kırım, Kazan-Moskova ilişkilerine doğrudan doğruya işaret etmektedir. Bu Türk destanlarında, asıl kahramanı gerçek şahısla şüphe duyulmayacak şekilde yakınlaştıran deliller bulunmaktadır. Bu şahıs, 16. yüzyılın ilk yarısında Kazan’da siyasi ve diplomatik işlere düşkünlüğü ile bilinen Çora Narıkoğlu’dur. Eserin gerçek olaylara dayanmış olması, tarihi şahsın destanî tarzda şekillenmesi, kahramanlık destanı için gelenekselleşmiş bir formdur. Ama eserin destan türü oluşunu, halk arasında yayılmasını temin eden bir diğer husus ise, destanın dil-üslûp özelliklerinin, kompozisyonunun “sanatçı” tarafından işlenmiş olmasıdır. Bu nedenle “Çora Batır” destanının varyantları, şiirsel yapılarının son derece nitelikli ve zengin olmaları ile dikkat çekmektedirler.

Tatar versiyonuna baktığımızda burada şiir halindeki mısraların nesirle bir arada nöbetleşe yer aldığı görülmektedir. Kural olarak yazarın anlatımı nesir halindedir, ancak kahramanların konuşmaları “Cır ile söylediği budur” veya “Cırlayıp söyledi” diye takdim edilerek şiir dizeleriyle ifade edilmiştir.

Destan metnindeki benzetme ve epitetler, tasviri anlatımlarda mühim rol oynamaktadır. Tatar “Çora Batır”ndan Naren’in atı Karagir’i tasvir eden dizeleri buna örnek olarak vermek mümkündür.

Sağrısı kara tava gibi,
Yanı kara minder gibi,
Önünden gelip baksam,
Ön dişi kürek gibi,
Art azısı toynak gibi,
Omuzu damgalı,
Karagir korkuya düştü şimdi.

Burada şunu da söylemek gerekir: Çora’ya isnat edilen destanların bütün versiyonlarında kahramanın atının tasvirine büyük bir yer ayrılmıştır. Sadece Türk topluluklarında değil, bütün dünya destanlarında da kahramanın atının övülmesi bilinen bir sahnedir. Ata büyük ilgisi olan Türk toplulukları için bu son derece doğaldır.

Destanın bazı dizeleri bugünün okuyucusuna ağır gelebilir, çünkü burada fikrin doğrudan doğruya değil, dolaylı olarak söylendiği sık sık görülür. Miñlesılu’nun doğum ağrılarının tuttuğu sırada kocasına söylediği şiir buna bir örnek olabilir:

Doğsa başım gelincik
Doğmasa başım dövülmez
Ey yiğidim, yiğidim,
Sen yardımcı anne gibisin.

diyerek Miñlesılu eri Nareñ’e müracaat eder.

Destanın Tatar versiyonuna has başka bir özelliğine daha göz atalım. Nesir kısımlarda bazı olaylar üzerinde tafsilatlı bir anlatım yapılmış, ancak bazı olaylara ise kısaca değinilip geçilmiştir. Mesela Çora’nın buzağı bakması epizodu ayrıntılı bir şekilde ele alınarak verilir. Ancak, onun büyüüp asker toplaması, Kırım’dan İdil boyuna gidişi hakkındaki malumat sadece iki üç cümleden ibarettir. Bunu, diğer Türk versiyonlarıyla, özellikle de Kazak destanları ile mukayese ettiğimizde Tatar “Çora Batır”nın daha çok sözlü gelenekten değil de, yazılı gelenekten gelmekte olduğunu söyleyebiliriz. Destandaki vakaların

göz açıp kapayıncaya kadar bir yerden diğer yere geçmesi, bazı detayların tafsilatlı bir şekilde anlatılmaktan kaçınılması, üslûbunun kitap diline yakınlığı, Tatar halkının “Çora Batır” destanına has özellikler olarak görülmektedir.

Eserin kompozisyon yapısına baktığımızda destandaki vakaları dört bölüme ayırmak mümkündür:

- I. Naren Batır’ın hayatı
- II. Çora’nın doğumu ve çocukluk çağı
- III. Çora Batır’ın Kazan ile ilgili faaliyetleri
- IV. Kazan’ın, Hacitarhan’ın Ruslar tarafından işgal edildiğine dair haber.

Eserin %18.3’lük bölümünü oluşturan birinci bölümüne (ikinci ve üçüncü bölümler eserin %40.5’ini, son bölüm ise %0.6’sını teşkil eder) Naren Batıra tahsis edilmiş ayrı bir destan demek de mümkündür. (Burada Tatar versiyonunun “Naren ve Çora Batır Hakkında Hikâye” şeklinde adlandırıldığını da hatırlatalım.)¹ Ayrı ayrı bölümler halinde anlatılan olaylar, aynı kökene dayanmaktadır. Bir destanın kollarının meydana getirilmesi, çeşitli toplumların epik geleneğinde bulunmaktadır. Buna örnek olarak Koroğlu hakkındaki destanı, “Alpamış”ın Özbek varyantının Ermeni kahramanları David Sasonlı’nın ataları ve torunları hakkındaki daireyi göstermek mümkündür. Halk; kahramanın oğluna, oğulluğa aldığı çocuğuna ve torununa tahsis ederek yeni yeni eserler meydana getirmiştir. Tatar “Çora Batır”ı da bu geleneğe hayli yakındır.

Destanda Çora Batır’ın dava arkadaşı, Kılınçak Batır’a büyük önem verildiğini ve eserde “Kılınçak Batır Hikâyesi” diye ayrı bir bölüm oluşturulduğunu da söyleyelim.

Kırım-Tatarları ve Nogay varyantları ile karşılaştırıldığında vedalaşma, ağlayıp sızlama epizotları Tatar versiyonunda öyle çok fazla yer almamaktadır. İşte, mesela, eri Çora’yı uğurlarken Silubik’in ağlayarak söylediği sözler beş mısrayı geçmemektedir:

Alıp git, yiğidim alıp git,
Atın sağına alıp git.
Yiğit başına batırım,
Bizim gibi sahipsizi,
Kendi yoluna kurban edip git.

Çora Batır’a atfedilen versiyonların arasında sanat ve estetik açısından Kırım Tatar versiyonu son derece önemlidir. Bunlar birkaç varyanttadır: **Kırım Tatar Halk Ağız Yaratıcılığı** adlı kitaptaki destan metni (K₁)², diğerleri de V. V. Radlov tarafından tespit edilmiş olan varyantlardır (K₂, K₃, K₄).³

Kırım Tatar versiyonundaki tiplerin malum isimleri “Çora”, “Narik”, “Kılınçak” vb. şeklinde özellikle zikredilmekte, destanlar ise Çora Batır diye adlandırılmaktadır. K₁ varyantının diğer varyantlardan ayrılan farklı bir yanı vardır. Bu varyant, yazarın okuyucuya manzum münacatı ile başlamaktadır. Bu şiir, destanı müzikle bir birlikte söyleyen destancının (çiçen) sesini günümüze ulaştırmaktadır. Dili, günümüz Tatar okuyucusu için anlaşılırdır:

Siz anlat diyorsunuz bizlere,
Biz anlatalım sizlere,
Ne verirsiniz bizlere?
Binmek için verirken deve ver,
Sağmak için verirken kısarak ver
Soğuk gelmeden hava soğumaz.

¹ İ. Berezin, *Turetskaya Hrestomatiya*, Kazan 1862, 41-56.

² *Kırım Tatar Halk Ağız Yaratıcılığı*, (Haz.: Bekirov), Taşkent 1991, 57-72.

³ V. V. Radlov, *Obraztsy Narodnoy Literatury Severnih Tyurkskih Plemen*, VII. Cilt, 1896, 21-22, 122-132, 167-183.

Destan metninde hem Kırım Tatar hem de Tatar halkı için ortak hazineler, atasözleri bulunmaktadır. Mesela “Güzel güzel değildir, canın sevdiği güzeldir”. Mukayese için: “Güzel, güzel görünmez, sevilen güzel görünür.”

Eserde diyaloglara özel bir önem verilmiştir. Bunlar metinde çok fazla yer almaktadır. İki kişi arasında süren konuşmalarda lirik ifadeler de rastlamak mümkündür. Örneğin, Miñlesılı ile han oğlu arasındaki diyalogda anlatılan kıssayı, lirik söyleyişlerin güzel bir örneği olarak adlandırmak mümkündür. O kıssa şöyledir:

“Narik’in eşi:

‘Efendim, ben size bir kıssa anlatayım. Bir zamanlar, sizin gibi bir han varmış, yıkıkları kalabalık ve muhteşemmiş. Onun sürüsünden her gün bir at kaybolurmuş. Kaybolan atların sayısı yüzü bulmuş. Han efendi, çobanlarına kızarak:

‘Niçin kaybediyorsunuz?’ demiş. Kendisi de çobanlarıyla birlikte kaybolan atları aramaya gitmiş. İssız bozkıra çıktıklarında orada kaybolan atların artıklarını görmüşler. Orada bir de aslan yatmakta imiş. Han, aslana:

‘Sen hayvanların hükümdarisin, ben de insanların padişahıyım. Sana çalıntı et yemek yakışır mı? Sana her gün bir tane kısırak vereyim, yeter ki çalma!’ demiş. Aslan razı olmuş. Onlar, dönmüşler. Bir gün han, bir kısırak göndermiş, ama aslan almamış. Sebebini sorunca: ‘Kısırağın ayağını canavar dişlemiş, bana canavarın artığı layık mı?’ Hayvan olsa da canavarın artığı olan kısırağı yemek istememiş. Sen bir han oğlusun, sana halktan kalmış olan bir artık layık mı?’ demiş.”

Destanda manzum diyaloglar da bulunmaktadır. Çora Batır ile Ali Bey diyalogu buna bir örnektir. Çora’nın takip ettiğini gören Ali Bey, pişman olur ve onlar arasında anlaşma başlar. Ali Bey, Çora’dan geri dönmesini rica eder, ama Çora, kendisinin ana babasını, kardeşini inciterek değerli atını alıp giden düşmanını affetmeyeceğini söyler. Bu şekildeki söyleşme, birkaç kez daha tekrarlanır:

“Çora yaklaşmış geldiğinde Ali Bey, şöyle der:

Dönsene Çora’m, dönsene,
Atının başını çeksene.
At için yüreğin parçalanıyorsa,
Atını alıp dönsene.

Çora:
Dönmem Ali Bey, dönmem,
Atımın başını da çekmem,
Atıma yüreğim parçalandığı için
Atımı alıp da dönmem.

Ali Bey:
Dönsene Çora’m, dönsene,
Atının başını çeksene.
Atına bindim, vereyim,
Koyunu kestim, ödeyeyim.

Çora:
Dönmem, Ali Bey dönmem,
Atımın başını da çekmem,
Atıma bindin, verirsin,
Koyunumu kestir, ödersin,
Altmış yaşındaki atamı,

Hırpalayıp koymuşsun,
Karından doğmuş kardeşime,
Ballar, bozalar süzdürüp
Ahlak dışı sözler söylemişsin,
Onu nasıl ödeyeceksin?" vb.

Destanda manzum tiradlar, destan metninin yarısından fazlasını teşkil etmektedir. Manzum mısralarda hece sayısı, 7-7, 7-8 şeklindedir, artma veya azalma durumu çok fazla değildir, mısralar, üç heceli kelimeler ile tamamlanmaktadır. Tiradlarda epik formüllerin birkaç kez tekrarlandığı görülmektedir. Mesela, deminki Ali Bey ile Çora Batır diyalogunda kahramanın "altmış yaşındaki" babasını "hırpalayıp bırakma", anası Miñlesilu'ya "yaman sözler" söyleme, kız kardeşi Hanıkey'e "ballar bozalar süzdürüp, kapı arkasına kısıtırıp, ahlak dışı sözler" söyleme sahnesi birkaç kez hatırlatılır. Ya da Ali Bey'i:

"Asker başı Ali Bey,
Düşman içinde güçlü bey,
Düşman yanında akıllı bey."

diyerek tasvir eden dizelerle, Çora Batır ile Ali Bey'in söz düellosu ile başlayan kavgasının anlatıldığında söylenen:

Sağ tarafına baktı,
İki çeşit ok aldı,
Sol tarafına baktı,
İki çizgili ok aldı,
Okuna koyup tuttu,
Çekip attı.

dizeleri destanın birkaç yerinde görülmektedir.

Ayrılık, ağıt yakma motifi, bütün Türk destanları için ortak motiflerdendir. "Çora Batır"ın Tatar versiyonunda bu bölüme daha az yer verilmiş olsa da, diğer versiyonlarda bütün metnin beşte biri kahramanın kardeşleri ile vedalaşmasına ayrılmıştır.

Kırım Tatarlarının "Çora Batır"ı (K₁) şiir açısından farklı ve güçlü bir yapıya sahiptir. Destandaki her bir epizot, detay, belli bir şekilde ve düz bir anlatımla verilmiştir. Bahadırlarla atlarının dış görünüşleri tasvir edilirken geleneksel epitetler kullanılmıştır: "polat kılıç", "kara başlı süngü", "sırmalı cepken", "sarımsak gibi azılı", "sahtiyan kulaklı", "oynayıp duran kaval kemikli", "yedi hanlı Kazan", vb. Eserde olay akışı yavaştır; her bir olay üzerinde uzun uzun durulmuş, tafsilatlı bir anlatım gerçekleştirilmiştir. Vakalar, birbirini takip etmiş ve mantıklı bir şekilde bağlanmıştır.

Kırım Tatar "Çora Batır"ının ikinci varyantı (K₂) çok kısadır ve bütünüyle nesir haldedir. Onu, Çora Batır hakkındaki destanların birisinden alınarak birkaç yeni motifin eklenmesiyle meydana getirilen bir bölüm olarak görmekteyiz.

Üçüncü varyant (K₃), nazım ve nesir kısımlardan oluşmaktadır. Hacimli ve muhteva olarak da doludur. Dizelerde ritim korunmakta, bu tür dizeler, kafiyelenmiş kısımlardan farklı olarak, ölçüsü standart olmayan tiradı, uzun cümleyi ya da sanatlı monologu hatırlatmaktadır.

K₁ varyantının en güzel süsü olan vedalaşma ve ağlaşarak uğurlama motifi, burada yoktur.

Türk destanlarına mahsus bir şekilde, Kırım Tatarlarına ait varyantlardan biri olan K₃'te kahramanı olağanüstü bir alp biçiminde tasvir etme doğal bir durumdur. Burada Çora, alpların alpi, yiğitlerin yiğididir. Onu gören "gözleri iri iri olan, bıyığını ensesine bağlayan, altındaki atı fil gibi olan" (mübalağa yöntemi, epitet) Moskova pehlivanı dahi ondan korkar. Buna benzer bir tasvire Kırım Tatarlarının başka bir varyantında da (K₄) rastlamaktayız. Küküşli Tama'ya vergi toplamaya gelen Ali Bey, "Bıyığını ensesine bağlayan, yürüdüğünde yetmiş bin asker yürüyormuş gibi olan" korkunç bir adamdır.

Türk topluluklarının folklorunda epik sayılardan biri haline gelen “40” sayısına Kırım Tatarlarına ait Çora Batır destanının varyantlarında birkaç kez rastlanmaktadır. Mesela, Kazan hanının kızına 40 kız hizmet eder (K₁, K₄), Han Çora Batır, kendisine ait 40 kişilik askerini beraberinde götürür, Kazan’da Çıgalı Han’ın 38 bahadırına Kolinçak ile Çora Batır da katılınca hanın yiğitlerinin sayısı 40 olur (K₄) vb. (Bu sayı, Nogay ve özellikle de Kazak versiyonunda defalarca görülmektedir.)

Kırım Tatar varyantlarının hiçbirisinde edebi bir işleme söz konusu değildir. Onlar, Türk destancılık geleneğinin güzel örnekleridir. Nogayların Çora Batır adına bağlı destanları, sanatsal özellikleri bakımından incelendiğinde, anlatım ustalığı dikkatleri üzerine çekmektedir. Bu anlatım özelliğinde, kahramanların sözleri, epitetler bakımından zengin manzum monologlardan ibarettir. Örnek olarak Çora (Nogaylarda Şora) Batır ile Ali Bey arasında tasvir edilen kahramanlık epizodundan bir parça verelim. İki bahadır, Köşirli dağa çıkarak ok atıp güçlerini sınımadan önce söz yarışına girerler. Ali Bey şöyle der:

Ben binerim, binerim,
Öç aldırılmaz bir erim.
Kan güdülen bugünde,
Karagir’ini vermem ben.
Sabret Çora’m, sabret,
Atının başını döndür git...

Buna karşılık olarak Çora’nın hayli uzun bir diyalogu aktarılmakta. Çora, önce, Ali Bey’in “kara yüzlü, kara benli”, “koyun gördüğünde coşan”, “düşman gördüğünde kaçan”, “öğünüp göğe bakan”, “kaşı gözü çökmüş”, “halkı ağlatarak işlerini düzelten”, kötü bir insan olduğunu söyler, kusurlarını birer birer sayıp döker ve sonunda da şöyle der:

Ey, bey oğlu, ben senden
Bir istiyorum, vermiyorsun,
İki istiyorum, vermiyorsun,
Bal arılarını öldürmeden
Balını nasıl alırsın?
Atımın başını çevirmem, bey!
Ben buradan savaşmadan dönmem, bey.⁴

Nogay destanlarında, Kırım Tatarlarının “Çora Batır”ının her bir varyantında olduğu gibi kahramanın yakınlarından ayrılarak yabancı bir memlekete gidişi ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve bu durum ağlama sızlama ile bir arada bulunmuştur. Çora Batır, Kazan’a gider, önce babası Narık, annesi Miñlesiluv, kız kardeşi Kanibek’in (Türk destanları için gelenek halini almış Hanikey adının farklı bir varyantı), sevdiği Altınbik ve yolda karşılaştığı kız ile ayrı ayrı vedalaşması ve onların söylediği sözler şiir şeklinde verilmiştir.

Nogay “Çora Batır”ının başka bir özelliği ise şuradadır: Bu varyant, asıl kahramanın faciası ile tamamlanmamaktadır. Çora’nın felaketinden sonra buraya, harabe Kazan’a, oğlunu arayarak Miñlesiluv gelir. Oğlunun öldüğünü anlayınca Miñlesiluv şöyle der:

Ay, ay günüm, ay günüm,
Canım, sevdiğim, Çora oğlum,
Kaygılarım, sevinçlerin,
Akıldan çıkmaz, unutulmaz oldun,
Yok oldun, Çora’m, yok oldun,
Şimdi ne yapayım?
Yavrusu ölmüş deve gibi
İnleye inleye gideyim.

⁴ Bölümler, yazar, Flus Latıfyfi’nin Tatar edebi diline çevirdiği varyanttan alınmıştır: *Çora Batır*, Haz.: F. Latıfyfi, Kazan 1993, 40-41.

Bu, Türk destanlarına has, ağıt yakma monologunun güzel bir örneğidir.

Sonuç olarak Nogayların “Çora Batır” varyantları⁵, üslûp bakımından işlenmiş, sağlam bir forma sahip edebi yadigârlar arasındadır. Türk topluluklarının Çora Batır’la ilgili epik eserleri arasında Kazaklar arasında yaratılmış olan varyantların son derece önemli bir yeri vardır. Esasında Kazak varyantlarının hemen hepsi de nesir halindedir.⁶ Varyantlar, hacimli, geleneksel epitetler açısından da zengindirler.

Kazak varyantı, kahramanın hal ve hareketini, dış görünüşü anlatırken Türk kahramanlık destanlarının genel tasvir yollarını kullanmıştır. Örneğin Çora, doğar doğmaz gayet hızlı büyür, kırk gün olduğunda gülmeye, ana babasını başkalarından ayırt etmeye başlar, bir yaşına geldiğinde güzelliği ile nam kazanır, iki yaşında tanınamayacak derecede büyür, üç yaşında kuş gibi çevik bir çocuğa döner, dört yaşında okula başlayıp bir yıl içerisinde her şeyi öğrenir, yetkin hale gelir ve artık on yaşına geldiğinde de kahramanlıklar yapmaya başlar, yine bir yılda gerçek bir kahramana dönüşür. (Mübalağa-abartı sanatı) Çora, on iki yaşında göğsü “çelik renkli kurşun gibi” bir bahadır olur (Geleneksel bir epitet, destanın Tatar versiyonunda Çora tarafından kurtarılan kız, yigidi “çelik renkli kurşun gibi” göğsünden tanınmıştır.).

Destanın Kazak varyantları, kahramanlık epizotlarının fazlalığı ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Çora Batır’ın düşmanları ile savaştığı kısımlar, burada ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmektedir. Mesela, bir varyantta Karaman ile Çora arasındaki mücadele söz yarışması ile başlar, güreşmeye kadar gider ve esas kahramanın galip gelmesiyle sonuçlanır. Onların iki üç türlü silah kullanarak savaşmaları güneş batıncaya kadar devam eder.

Kazak varyantları, Çora’nın yanındaki diğer bahadırların kahramanlık mücadelelerini de tasvir etmesi, şahıs kadrosunun genişliği, olayları hikaye etmedeki yetkinliği, konunun gayet cazip olması ile farklı bir konuma sahiptir. Bu tür özellikleri ile Kazak varyantının Tatar varyantları ile büyük farklılık göstermesinde, Kazakistan ve Orta Asya topluluklarında destancılık geleneğinin daha gelişmiş olması etkili olmuştur. Bilindiği gibi, Kazak, Karakalpak ve Özbeklerde destan anlatan destancılar, nesilden nesile şiir söyleyip anlatma sanatını aktaran silsileler teşkil etmişlerdir.

Kazakların “Şora Batır” varyantları, diğer Türk topluluklarının varyantlarından Kazak bölgesinde yaratılmış olmaları ve Kazakların yaşam tarzını tasvir etmeleriyle ayrılmaktadır. Türk topluluklarının Çora Batır’la ilgili destanları, bünyelerindeki fikri ve estetik değerlerinin yanı sıra, yüksek bir sanat anlayışıyla işlenmiş olmalarıyla da büyük bir öneme sahip müstakil epik eserlerdir. Onların poetikası üzerinde yapılan kısa bir değerlendirme, bizi bu sonuca götürmektedir.

KAYNAKLAR

- 📖 Divaev, *Şura Batır, Sbornik Materialov Dlya Statistiki Sırdarinskoy Oblasti*, C. IV, Taşkent 1899.
- 📖 Divaev, *Şura, sın Narık Batıra, Trudı Obşçestva İzuçeniya Kirgizskogo Kraya*, III, Orenburg 1922.
- 📖 **Batırlar Cırı. Kırımın Kırık Batırı**, Almatı 1989.
- 📖 **Büz Yigit**, Buharest 1998.
- 📖 *Çora Batır, Nogay Davısı*, 1992.
- 📖 **Çura Batır**, Haz.: F. Latıyfi, Kazan 1993.
- 📖 İ. Berezin, **Turetskaya Hrestomatiya**, Kazan 1862.
- 📖 **Kırım Tatar Halk Ağız Yaratıcılığı**, (Haz.: Bekirov), Taşkent 1991.
- 📖 **Nogaydın Kırık Batırı. Edige**, Mahaçkale 1991.
- 📖 V. V. Radlov, **Obraztsı Narodnoy Literaturı Severnih Tyurkskih Plemen**, VII. Cilt, 1896.

Aktaran: Halil İbrahim ŞAHİN**

⁵ *Nogaydın Kırık Batırı. Edige*, Mahaçkale 1991; *Çora Batır, Nogay Davısı*, 1992, s., 46, 59-60, 122-132, 167-183; *Büz Yigit*, Buharest 1998.

⁶ *Batırlar Cırı. Kırımın Kırık Batırı*, Almatı 1989; A. A. Divaev, *Şura Batır, Sbornik Materialov Dlya Statistiki Sırdarinskoy Oblatsi*, C. IV, Taşkent 1899; A. A. Divaev, *Şura, sın Narık Batıra, Trudı Obşçestva İzuçeniya Kirgizskogo Kraya*, III, Orenburg 1922.

** Arş. Gör., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

CENGİZ AYTMATOV'UN SANATKÂRANE YARATICILIĞINDA MİTOLOJİK MOTİFLER

Katkı İBRAİMOV*

Kırgız halkı, sosyal-tarihî ve entelektüel-manevî alanda kısa bir zaman zarfında dünya uygarlığı gelişmesinin bütün safhalarını hızlı bir ritimde tekrarlayarak, büyük bir yol kat etti. Bu yolculukta toplum ve kültür hayatında “arkaik ile çağdaşlığın” harikulâde bir karışımı ortaya çıktı.

Bu yolda düşünce, sâf-şiiressellikten rasyonelliğe, ondan sonra da asıl sanatsal dünya görüşüne geçti. Kırgız edebiyatında bunu Cengiz Aytmatov gerçekleştirdi.¹

“Öteki evde, ya da köy halkının dediği gibi, Küçük Ev’de yakın akrabalarımız oturur. Dedelerimiz mi, dedelerimizin dedeleri mi, öz kardeşmişler. Ama ben onlara, asıl pek içli dışlı yaşadığımız için yakın akrabamız diyorum. Göçebelik döneminden beri, dedelerimiz birlikte sürü yetiştirmişler, birlikte yaylalara konmuşlar. Biz de onların geleneğini sürdürüyoruz.

Kollektifleştirmeden az sonra Küçük Ev’in babası ölmüş. İki küçük oğluyla karısı kalmış ortada. O zaman köyde geçerli olan göreneğe göre dul bir kadın çocuklarıyla birlikte kendi kaderiyle baş başa bırakılmamış. Akrabalar tutmuşlar, kadını babamla evlendirmişler. Ataların anısına saygı böyle gerektiriyormuş, çünkü babam ölenin en yakın hısımlıymış.”²

Halkın kendine has örf ve adetleri, gelenekleri, millî tarihi ve kültürü, onun ruhî nefesi ile esen bu fragman, C. Aytmatov’un “Cemile” hikâyesinden alınmıştır. “Cemile” eserini araştıran G. Gaçev’e göre: “İşte bu hikâye çağdaş Kırgızistan’ın poetik (şiiressellik) yönden kendi kendini kavrayabilmesinin tâ kendisidir. Halk eserinde, sanat sayesinde, yirmi otuz yıl içinde kat ettiği üç evrensel tarihî süreci seyretmektedir.” Eserin özenli analizinden sonra doğal olarak şu sonuca varılmaktadır: “Yaşamın en baştaki epik formlarının ve düşüncelerinin hala canlı, aktif ve hayat dolu olduğu bir ortamda büyüyen Cengiz Aytmatov gibi bir yazar için geçmişin bakış açısı altında yaşanan günü kavramak ve hissetmek elbette çok verimli olmalıdır.” Bu bir dar kafalılık değil; aksine yazılı edebiyata kavuşan halkların ve edebiyatların en büyük üstünlüklerinin bir örneğidir. Çünkü, bunun yardımıyla tam ilk günkü gibi başı ve sonu bağdaştırma kabiliyeti gerçekleşebilir. Gerçek, hem saf ataerkil, hem de gelişmiş çağdaş bakış açısından değerlendirilebilir. Bu da, sözgelimi, hayatı algılamadaki bir bütünlük olarak, daima sanatsal dünya görüşünü, sanatın diğer sosyal düşünce şekilleri arasındaki özelliğini oluşturur.”³

Fakat burada, bize göre, sanatçının yaratıcı kimliği, onun entelektüel ve manevî olgunluğunun seviyesi yine de büyük rol oynar. Çünkü, “Kendi başına bir şahıs, ciddi ve tam manasıyla kendisi olarak, ancak şu ya da bu tarihî bir şekilde gelişmekte olan yeteneklerle (insanoğluna has özel hayat faaliyeti, tarzları, usulleri), şu ya da bu şekilde, ondan önce bağımsız olarak ortaya çıkan kültürün bir millete ve insanoğluna yayıcı fragmanı, uygulayıcısıdır. Böyle bir bakış açısıyla, yazar haklı olarak insanlığa, etnik ve dünyevî kültürün yegane bir timsali gibi bakabilir.”⁴

Bunun için Gaçev’in belirttiği gibi, yeni yazılı edebiyata sahip olan halkların yegane üstünlüğü, entelektüel yönden gelişmiş C. Aytmatov gibi edebiyat temsilcilerine sahip olmalarıdır. Çünkü Aytmatov’un yaratıcılığı, hakikaten, genelliğin kendine özgü fevkalâde (etnik, millî) ve münferit (şahsî) ifadesidir. İşte dünya kültür gelişmesinin bugünkü seviyesi ve insan toplumunun çağdaş hayatındaki

* *Kırgızistan Cumhurbaşkanı'nın Birinci Yardımcısı, Kırgızistan Yazarlar Birliği Üyesi*

¹ G. Gaçev, *Çingiz Aytmatov i mirovaya literatura, (Cengiz Aytmatov ve Dünya Edebiyatı)*, Frunze: Kırgızistan, 1982, s.72-73.

² C. Aytmatov, *Bütün Eserleri 2*, Cem Yayınevi, Yelken Matbaası, İstanbul 1974, s.120. (Aytmatov Ç. *Prosh'ay, Gul'sartı!*- Frunze: Kırgızistan, 1967, s.324.)

³ G. Gaçev, *L'ubov'-çelovek-epoha (rassujdeniya o povesti Ç. Aytmatova "Djamil'a), (Sevgi- İnsan - Devir (C. Aytmatov'un "Cemile" hikâyesi hakkında düşünceler)*, Moskva: Sovetskiy pisatel', 1965, s.32-33.

⁴ E. İlyenkov, *Dialektiçeskaya logika (Diyalektik Mantık)*, Moskva: Politizdat, 1984, s.279-280.

çelişkili zorlukları, önde gelen yazarlara, kendi halklarının düşünce ve hayatlarının mitolojik arkağın semantiğini iyice anlamaya ve o semantiği (anlamı) derin ahlakî-felsefî ilkelerle genelleştirerek kullanmaya imkan vermektedir. Mitolojik geleneklere böyle açık bir yaklaşım, C. Aytmatov'un ilk eserlerinden olan "Toprak Ana" adlı uzun hikâyesinde görülmektedir. Bilindiği gibi "Toprak Ana" iki Ana'nın: Toprak ve İnsanoğlunun diyalogu üzerinde kurulmuştur.: "... Öyle, Tolgonay, o acıyı yalnız sen değil, ben de duydum. Çorak tarla yaz boyunca kaynayan bir yara gibi sızladı durdu. Benim için bir tarlanın ekilmeden bırakılması dinmeyen bir acıdır. Şu savaş yüzünden kaç tarlamın çorak kaldığını biliyor musun, Tolgonay? Onun için savaşı çıkaranları baş düşmanım sayıyorum.

- Haklısın, Toprak Ana. Buğday ekmek, hasat biçmek ve savaş çok farklı şeylerdir. Kim savaşıyorsa, o buğday ekmiyor, bu demek oluyor ki, bütün insanların mutluluğuna el kaldırıyor, bundan dolayı da o insanoğlunun düşmanıdır."⁵

Canlı hayatın yaratıcıları ve kutsal muhafızları olan bu iki Ana, savaş ve zorbalığa isyan etmektedir. Birçok edebiyatçı ve tenkitçinin tespitlerine göre, hikâyenin felsefî heyecanı işte tam burada saklıdır.

M. Borbuğulov, yazarın Toprak Ana karakterini yaratmada sadece gerçekçi (realist) edebiyat tecrübesine dayanmadığını, esas kaynağın Kırgızların mitolojik ve epik yaratıcılığındaki arkaik görüşlerinden ibaret olduğuna dikkat çekmektedir. M. Borbuğulov, hayat başlangıcının taşıyıcıları Yer'e ve Su'ya tapınmanın Kırgızların tabiatçı inanç sisteminde önemli yere sahip olduğunu hatırlatmaktadır. Tapınma sırasında içeriği şöyle olan bir dua edilirdi: "Senin etrafında dönüp-dolaşıyorum Allah'ım!, Senin etrafında dönüp dolaşıyorum Toprağım!, Senin etrafında dönüp dolaşıyorum Su!, Belâdan, felaketten bizi koru! Canımız ve malımız sağ salim olsun! Amin!"⁶ Bununla ilgili olarak bir Kırgız destanındaki şu yaygın bedduayı vermektedir:

"Sonsuz Gök beni alsın!
Göğsü tüylü Yer beni alsın!"

Yer- Su kültürünün (inanç sisteminin) eskiliği, M.Ö. son asırlara ait Çin Hanedan Vakayinameleri'nde yer alan, Hunların Yer'e tapındığı bilgileri ile doğrulanmaktadır.⁷ Bilindiği gibi Türk-Moğol Şamanizm'inde Üst, Orta ve Alt dünyalarla ilgili görüşlerin olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Eski Türk soyları ise, bunu belirtmekte yarar var- Yer- Su ruhlarını Üst ve de Alt dünyalarla değil, insanın kendi yaşadığı Orta dünyaya bağlıyorlardı. S. G. Klyaştorniy bu konuda şöyle yazar: "Orta dünyanın baş tanrısı "Kutsal Yer-Su idi. Söz ettiğimiz tanrı, ayrı olarak Orhun yazıtlarının hiçbir yerinde geçmiyor. Fakat Tanrı, Umay ile birlikte Türkleri himayesi altına alarak, suçluları cezalandırır, yani hem mükâfatlandırma hem de cezalandırma fonksiyonunu bir arada gerçekleştirir."⁸ Dolayısıyla Yer tipi, eski Türk soylarında, örneğin Kırgızlarda, Yunan mitolojisindeki Hera tipinde olduğu gibi tam bir antropomorfizme kadar yükselemez. Fakat yine de dikkatli bir incelemede insanlaştırmanın ilk belirtileri fark edilebilir. Gesiod, örneğin, Geya'yı şöyle tasvir eder:

Her şeyden önce Kâinat'ta Kaos doğdu, ardından ise,
Herkesin güvenilir barınağı olan geniş göğüslü Hera,
Sonra da Yer'in tâ derinliklerinde yaşayan Yarı Karanlık Tartar geldi,
Ve ölümsüz tanrıların arasından en güzeli: Eros çıktı ortaya...⁹

⁵ C. Aytmatov, *Bütün Eserleri:1*, Cem yayınevi, Yelken Matbaası, İstanbul 1974, s. 225; (Aytmatov Ç. Prosh'ay Gul'sarı! str.60).

⁶ M. Borbuğulov, *Edinstvo natsional'nogo i internatsional'nogo (Milliliğin ve Enternasyonallığın birliği)*, Moskva, Sovetskiy Pisatel', 1979, s.86

⁷ N. Ya. Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena (Eski Çağlarda Orta Asya'da oturan halklar hakkında bilgiler toplaması)*, Moskva, -L.: Nauka,1950, s.49

⁸ S. G. Klyaştorniy, *Drevnet'urkskaya mifologiya. K postanovke problemi. -Pis'm. pam'atn. i problemi istorii kul'turi narodov Vostoka.* (Eski Türk Mitolojisi. Sorunun üzerinde düşünceler. -Yazılı tarihî eserler ve Şark halklarının medeniyet tarihinin sorunları. LO İV AN SSSR 19. yıllık toplantısı (bildiriler)), C.1. Moskva, 1979, s.91-95.

⁹ Gesiod, *O proishojdenii bogov. -V kn.: Ellinskie poeti, (Tanrıların yaratılışı, "Ellin şiirleri" kitabından)*, Moskva, Hudojestvennaya Literatura, 1968, s.173.

Borbugulov'un fikrine göre, hem Yunanlıların yerin geniş göğüslü, hem de Kırgızların yerin tüylü olduğuna dair görüşlerinde ortak bir nokta var ki, her ikisinde de yer yüzü insan göğsüne benzetilmektedir. Bu görüşün, şüphesiz, bir nedeni vardır.

Hikâye metninin yeni ve geniş yorumunda, Yerin arkaik tipi ve bununla birlikte Samanyolu ile ilgili mit gerçekten de derin ve heyecanlı şiirsel bir anlam kazanmaktadır. Sonuçta, İkinci Dünya Savaşındaki Kırgız köy sakinlerinin zor hayatını tasvir eden tarihî somut anlatım, üniversal felsefi-sembolik umumileştirme seviyesine kadar yükselmektedir. Bu mitik-şiirsel tipler, hikâyede tasvir edilen olayların manasına gerçekten de ebedî, daimî ses vererek zaman ve mekân çerçevesini kainat ve bütün insanoğlu çapına kadar genişletir. Bu mit, şiirsel tiplerin aktif katılımıyla baş kahramanların hayatlarının doruk noktalarıyla zor trajik anlarını aydınlatır ve söz ettiğimiz tipler onların çetin yaşamındaki âni değişikliklerinin hepsinde bulunur. O gerdek gecesinde, sevgi gecesinde Tolgonay sevgilisinden: “*Suvan, mutlu olacağız, değil mi?*” diye sorduğunda, Suvankul şöyle bir cevap verir: “*Toprakla su insanlar arasında eşit olarak paylaşılır, kendi tarlamızı sürüp eker, kendi ekimizi biçebilirsek neden mutlu olmayalım, Tolgonay? İnsan için en büyük mutluluk budur. Çiftçinin bütün zevki ekip biçtiğinin kendinin olmasıdır.*”¹⁰ Bu, emek sarf etmeden, tarladan ayrı, ana toprak dışında ne kendi hayatını, ne de mutluluğunu düşünebilen doğuştan ekincinin en içten kanaatidir. Ve toprak, o mavimsi aydın gecede mutluluğunu onlarla birlikte paylaşmaktadır. Ve gece yarısı, gök yüzünün bir ucundan diğer ucuna kadar, yıldızların arasından geniş gümüş şerit şeklinde geçen Samanyolu'na bakan Tolgonay kendi tatlı hayallerinde Suvankul'u, harman yerinden ilk harmanın samanını götürürken arkasında dağılmış Samanyolu'nu bırakan gökteki ekincinin yerdeki timsali olarak görmektedir. İşte tam o gece Tolgonay ilk defa toprağa, sanki kendi annesine danışır gibi, ailesine mutluluk vermesini rica ederek başvurur.

Şüphesiz ki, tabiatı bu kadar içten ve candan, ancak şuuru bugüne kadar mitik-şiirsel görüşlerden ibaret olan Kırgız kadını benimseyebilir. C. Aytmatov, hikâyenin felsefi-sembolik enerjisini güçlendirmek amacıyla Toprak Ana ve Samanyolu'na başvururken, hiç kuşkusuz, yukarıda söz ettiğimiz millî dünya görüşünün özelliklerine dayanmıştır.

Samanyolu, ikinci kez, kahramanların ilk gecede; ilk sevgi ve gençlik gecesinde diledikleri bütün hayal ve isteklerinin nihayet gerçekleştiği en olgun çağında karşımıza çıkmaktadır. Suvankul, arkasında Samanyolu'nu bırakan gökteki ekinci gibi, gerçekten de büyük emek insanı ve toprağın sahibi olmuştur. Hikâyede, bu Samanyolu ile parlayan en yüksek nokta anı, insanın olağanüstü ululama, mutluluğunun en zirve noktası gibi, basit bir emekçinin sonsuzluk, iyilik ve adalet istekleriyle bütün hayallerini bir araya getiren insan hayatının ulvi armonisi gibi benimsenmektedir.

Daha sonra biz bu tipler, trajik bir anda, savaşın tam kızıştığı dönemde, asker kaçaklarının Ayşe gibi zavallı insanlardan ele geçirdikleri hayat kadar değerli, tohumluk buğdayını çaldıklarında karşılaşırız. İşte o an, çaresiz Tolgonay, gökyüzünde Samanyolu'nu görür. Samanyolu'nun donuk, sisli görünümü, ona Ayşe'nin yüzünden akan bulanık gözyaşlarını hatırlatır. Gökyüzü, insanoğlunun bu zor anına acıyarak sanki ağlıyor gibidir. İnsanoğlunun trajedisi bu epizotta en zirve noktasına ulaşır ve evrensel yankıya kavuşur.

Sonra, barış zamanında, Tolgonay, bir zamanlar büyük ve neşe dolu aileden kalan ve evlat edindiği torununu harman yerine gidip ziyaret eder. Geceleyin, taze altın samanla serilmiş olan Samanyolu'na bakarak, dünyaya bugün yeni bir ekinci geldiğini düşünür. Ve içinden ona uzun ömür ve gökte ne kadar yıldız varsa o kadar buğday diler.

Böylece, hikâyenin sonunda, İnsanoğlu Ana ve Toprak Ana'nın parlak canlı tipleri, hayatın ebedî canlı cevherinin bir şiirsel sembolü olarak önümüze çıkar. Samanyolu ise Yer'deki ebedî bir yaşam uğruna çalışan ekincinin ölümsüz emeğini canlandırarak, insanlığın uğurlu “yıldız yoluna” dönüşür.

Tek kelimeyle, hikâyenin tipik sembolüğü ve içerik analizinin temelinden yola çıkarak şöyle bir sonuca varabiliriz:

¹⁰ C. Aytmatov, *Bütün Eserleri*, 1, s.162.

1. Kırgız toplumunun sıçrayışlarla ataerkil varlığının temellerinden çağdaşlığa doğru geçmesi ve 20. asrın genel uygarlık süreçlerinin koşullarında hızlanmış gelişmesi inanılmaz bir durum meydana getirdi; bu da, halkın hayatında ve şuurunda aktif bir yayılmada hem çağdaşlığın hem de arkaik bir arada işlenmesidir.

2. Gaçev'in ifadesiyle "büyük üstünlüğün" gerçek anlatıcı ve taşıyıcısı, şüphesiz C. Aytmatov'dur. Onun yaratıcılığı hakikaten de millî ve dünya kültür sentezinin parlak timsali oldu.

3. Eğer "Cemile"de bu fenomen kapalı, tam olarak daha belirgin değilse de, "Toprak Ana" hikâyesinde çok açık olarak görünmekte ve ilk defa yazarın şuurlu gayretinin bir objesi olmaktadır.

4. Yukarıda söz ettiğimiz örneği, hikâyenin temelini oluşturan çok anlamlı semboller (Toprak Ana ve Samanyolu istiare tipleri) oluşturmaktadır.

5. Bu tiplerin kaynağı, halkımızın mitik-şiirsel görüşüdür. Bu da yazara, tâ eski zamanlardan sonsuza kadar uzanan çağrışımlar ve analogilerin zincirlerini yayarak bütün olup bitenlere ebedî bir gözlemlerle bakma imkânı vermiştir.

6. Her zaman kahramanların hayatının en önemli anlarında ortaya çıkan bu ana motifler, hikâye olaylarını ve durumlarını ebedî değişmeyen anlamla doldurarak esere ayrı bir hava vermekle birlikte, sonuçta onlar gerçekten de evrensel yankı ve görünümü kazanmaktadır.

7. Eserin sonunda, hikâye tipleri, insan düşüncesine emeğin ölümsüzlüğünü, hayatın ölümsüzlüğünü, insanoğlunun ölümsüzlüğünü kökleştiren universal kavrayışa, felsefi-şiirsel sembollere dönüşüyorlar.

Yazarın yaratıcılık arayışlarında, mitolojik arkaik ve çağdaşlığın birbiriyle örülmesi temelinde kurulan ve pek çok şey vâdeden dönüşüm gelişmesine devam etmiştir. Bu yoldaki önemli başarılarından biri de "Elveda Gülsarı" eseri olmuştur.

Bilindiği gibi, dünyadaki bizi çevreleyen bütün tabii olay ve felaket türlerini hayvan ve tanrılarla canlandırarak benimseyen arkaik düşüncenin tipik sembolik görüşleri hiyerarşisinde at, insan ve gök arasında aracı olarak, ayrı saygın bir yere sahipti. Gaçev, Kırgız halkının dünya görüşünün niteliği üzerindeki müşahedelerini tamamlayarak şöyle yazar: "*Halkın görüşünde at, kâinatın üst kısmıdır ("İnsan için yemek- güçtür, at ise- kanatlarıdır"). Diğer hayvanlar yere daha yakın, ona bakarlar. At ise öne ve yukarıya doğru bakar. Yelesi- kanatlarıdır; o, yerden ayrılıyor, yer çekimini aşıyor ve uçuyor. Onunla birlikte insan da uçuyor. İnsan atın üzerindeyken göğe tâbidir, yani dünya üstünde, yerden ve onun zorluklarından hürdür. Halk şarkılarında hem güneş, hem de at her zaman yan yana bulunmaktadır... O, insanın bölünmez bir parçasıdır. Onun aracılığıyla insan gök ile ilişki kuruyor (göğe katılıyor).*"¹¹

Tenkitchinin bu sözleri aklımıza hemen "Elveda Gülsarı"daki tanıdık satırları getiriyor.¹² "*Öfkeden ve yüzüne çarpan rüzgârdan gözleri kararmaya başlamıştı Gülsarı'nın. Toprak ayaklarının altından hızla kayıyor, ateşten topa dönen güneş sanki gökten inerek ona doğru yuvarlanıyordu.*"/s.312; "*İleri fırladı Gülsarı, bir dalganın üstünden aşar gibi geçti tepeyi. Ve bir an ağırlığını yitirmişçesine havada asılı kaldı.*"/s.313; "*Kestane doru aygırı deli gibi süren Kazak, kaptığı keçi gövdesi üzengisinin altında, sallana sallana batan güneşe doğru hızla yol alıyordu. Sanki biraz daha gitse bu alev alev yanan güneşin içine dalarak orada kırmızı bir duman olup uçacak sanırdınız.*"/s.316; "*Atlar güneşe doğru dolu dizgin koşuyorlardı*"/s.317.

Cengiz Aytmatov'un bu kadar ulvî hisleri ifade eden bu "hassas bakışı" nereden geliyor? Bu, gerçek hayat gözlemlerinin ya da edebî faktörler tesirinin, belki de çağdaş sinematografinin canlı intibaların sonucu mu acaba? Her halde hem birincisi, hem ikincisi, hem de üçüncüsüdür. Fakat, bizim

¹¹ G. Gaçev, *O natsional'nın kartinah mira (Dünyanın Millî Resimleri Hakkında)*, "Narodı Azii i Afriki", 1967, No 1, s.87-88.

¹² Alıntılar, C. Aytmatov, *Bütün Eserleri 2*, Cem Yayınevi, Yelken Matbaası, İstanbul 1974, s.120. (Aytmatov Ç. Prosh'ay, Gul'sarı!-Frunze: Kırgızstan, 1967) kitabından alınmıştır.

derin kanaatimize göre, bütün bunların arkasında yine de esas olarak yazarın at hakkında iç, sezgisel arkaik görüşü yer almaktadır. Herkese malum ki, bütün ömrünü eğerde geçiren eski göçebenin günlük ve askerî hayatında, öncelikli ihtiyacı, arkadaşı, dostu olan at, çok büyük rol oynuyordu. Minnettar insan, atı, eski Türk ve Moğol kabilelerinin inançlarına göre baş tanrı Tengri'nin yaşadığı göklere kadar yücelterek, ona ayrı bir ihtimamla davranıyordu. Kırgızlarda "Tulpar" diye adlandırılan kanatlı atın taştaki ilk resimleri, V. Volkov ve E. Novgorodova'nın verilerine göre¹³, M.Ö. 5. binde ortaya çıkmıştır. Fakat bu tip, M.Ö. 5.-3. asırlarda sadece İskit – Sibirya ve İskit – Sak dünyasıyla sınırlı kalmayıp Sayan Altay ve Moğolistan topraklarına kadar yayılarak tanınmış ve ün kazanmıştır.¹⁴

Bu resimlerin, insanı en çok hayrete düşüren tarafı, siluet olarak yukarıya doğru sıçrayan ve sanki bir anlığında uçuşta donakalan Aytmatov'un yarattığı yürük atın portresini bütünüyle canlandırmış olmalarıdır. Demek ki, göçebenin gözlem gücü o kadar yüksekti ki, yavaş çekimin ortaya çıkışıyla çağdaş insanın ancak fark edebileceği şeyi yakalayabilmiş, bundan daha ziyade de canlandırabilmiştir.

İnsanın "dört ayaklı kardeşinin" tipi, halk masallarında, kahramanlık destanlarında büyük bir yer tutmaktadır. O eserlerde at, bir taraftan sahip olduğu birçok yetenekleri yanı sıra insanca konuşmakta ve bundan dolayı da zoomorf totemler ve koruyucu ruhlar denilenlere yakınlaşmakta, diğer taraftan da genel kahramanlık ihtirasına bağlı olarak tüm olup bitenlerin bütün haklara sahip katılımcısı ("Manas" destanındaki bizi hayrete düşüren ve Akkula ve Taytoru canlı tiplerini hatırlayalım) olmaktadır. "At her zaman ve her yerde insanın yanındadır. O, insanın manevî desteği, kanatlarıdır.", diye eskiden beri halk arasında söylenir. Hakikaten hiçbir büyük olay, bir düşün bayramı ya da ölüyü anma töreni, at yarışı, at oyunları olmadan gerçekleşmez. Çoğu zaman insanın mutlu ya da mutsuz olması, onun başarı ya da başarısızlıkları attan kaynaklanırdı. At kaybederse insan da kaybederdi. Zafer ise hem atı hem de onun sahibini şereflendirirdi. Bunun içindir ki büyük at yarışı başlamadan önce Aytmatov, Tanabay'ının heyecanı, Gülsarı'ya: "Göreyim seni, Gülsarı, utandırma beni, diye fısıldıyordu. Ne benim yüzümü kara çıkar, ne de kendini rezil et; çünkü hakkımız yok buna. Anlıyor musun?"¹⁵ diye konuşmasından anlaşılmaktadır.

Atın kutsal tipi, insan şuurunda, varlığın yüksek çevresiyle bağ kurarak zaman transformasyonuna uğratılıyordu. Bu dönüşüm insan şuurunda zamanla yüksek ahlâki niteliklere, temizliğin ve asilliğin sembolüne, her şeyin en güzel, en yüce şekilde canlandırılmasına dönüştü. Bu fikre K.Asanaliev de katılır: "Gülsarı bu Tanabay'ın canı."¹⁶

M. Borbugulov ise şöyle yazar: "Ruhu olan hayvan¹⁷, bizde, Kırgızistan'da ata öyle derler. Belki de siz fark etmiş olabilirsiniz ki, Tanabay insanları, yıldız gibi parlayan Gülsarı'ya karşı yaklaşımlarından ölçer, biçer ve hiçbir zaman yanılmaz. Ne zaman yazarın kahramanı ata "değirirse" insanlık ve gaddarlık, samimiyet ve insafsızlık, karakterin enginliği ve bencilliği açılır, meydana çıkar. Gülsarı'yu idealize etme, atı bir tür ulvileştirme: millî, Kırgız motifidir."

Böylece Gülsarı tipinin kökü, ta eski Kırgız sanatının mitolojik geleneğine, daha açık bir ifadeyle atla ilgili arkaik görüşe dayandığı, rahvan Gülsarı atın ve çoban Tanabay'ın hikâyelerinin esasında, eserin süjesinde, epik bir yapı olduğu apaçık görünmektedir. Fakat, Aytmatov'un eserindeki tarihî devamlılığı dikkate alarak, biz, asıl millî epik özün istisnaî bir durum olduğunu iddia edemeyiz. Tanabay ve Gülsarı ikili tipi, ilk önce çağdaş zirveye ulaşmış sanatkârane düşüncenin ürünüdür.

¹³ V. Volkov, E. Novgorodova, "Olenie kamni Uşkiyn-Uvera (Mongoliya) V kn. Pervobitnaya Arheologiya Sibiri" (Uşkiyin-Uver'in Geyikli Taşları (Moğolistan), Sibirya'nın İlkel Arkeolojisi kitabından), L.: Nauka, 1975, s. 78.

¹⁴ K. F. Smirnov, "Savromati...", M.: Nauka, 1964, s. 369. B. A. Litvinskiy, "Drevnie kočevniki "Krişi mira"" (Eski Göçmenler "Dünya Çatıları"), M.: Nauka, 1972, tab. 125. K. A. Akişev, "Kurgan İssık. –V kn.: Vglub' vekov" ("İssık" Kurganı. "Asırların Derinliklerine Doğru" kitabından), Alma-Ata: Calin, 1974, s. 74.

¹⁵ C. Aytmatov, *Bütün Eserleri:1*, Cem yayınevi, Yelken Matbaası, İstanbul 1974, s. 310; (Aytmatov Ç. Prosh'ay Gul'sarı! str.123).

¹⁶ K. Asanaliev, "Otkritiye çeloveka sovremennosti" (Çağdaş insanı keşfetme) - Frunze, Kırgızistan, 1968, s. 130

¹⁷ M. Borbugulov, "Canibar-imeyuşiy duşu" (Ruhu olan hayvan) - "Literaturnaya gazeta", 1968, 5 Kasım, s. 4.

İnsan ve hayvan ilişkilerine dair dünya sanatında birçok eserler mevcuttur. En çetin ahlâki-felsefî sorunlarının kırılma merkezi olan Tolstoy'un meşhur Holstomer'ini, ya da insan ve atın, İmanbay ve Aysarala'nın ilişkileri ile ilgili ilginç bir hikâyeyi içeren Sıdıkbekov'un "Dağlar Arasında" romanını (unutmadan, romanın ikinci kitabı Rusça'ya C. Aytmatov tarafından çevrilmiştir) aklımıza getirebiliriz. Holstomer ve Gülsarı tiplerini eğer karşılaştırırsak, onlar temellerine yerleştirilen derin kavrayışla, insan biçimindeki tabiatlarıyla gerçekten de birbirlerine yakındırlar. Tolstoy, dört ayaklı kahraman tipini yaratırken, onda kendisinin fikrî-ahlâki arayışları, hümanizm, ahlâki temizlik ve insan güzelliği, onun tabiata yakınlığı, dünyadaki bütün varlığıyla, bir bütün olarak ortaya çıkar. Fakat Tolstoy'un ve Aytmatov'un at tipini ferdi yorumlamalarında önemli fark bulunmaktadır. Hem "Holstomer", hem de "Elveda Gülsarı", zamanlarının özelliklerini, millî geleneklerini taşıyan özel, kendilerine has sanatkarâne – estetik yapıya sahiptirler. Eğer bir zamanlar çok meşhur, ama sonradan insanın duygusuzluğu, merhametsizliğinden yılmış bir şekilde bırakılıp unutulmuş Holstomer günah çıkararak (itiraf ederek) bize, insanın kendisinin insafsızlığı sebebiyle tabiatla bağlarını kopardığını anlatıyorsa, "Elveda Gülsarı" hikâyesi de sosyo-ahlâki çelişkilerin yansıtılmasıyla yeni Sovyet toplumunun oluşmasını tasvir ediyor. Tolstoy'un "Holstomer'i" neredeyse Russo'ya has derin felsefî düşüncelere dalmakta, Aytmatov rahvan atının his ve düşüncelerini tasvir ederken, ancak ata has hissler seviyesinde duygululuğu, dolu taşkın şiirselliği kullanmaktadır. Öte yandan Gülsarı, Holstomer gibi ulvî hisleri ifade eden tabiatın sembolüdür. Fakat, Tolstoy'un atından farklı olarak Gülsarı, insanın gizli arzu ve isteklerinin sözcüsü olarak ortaya çıkar. Gülsarı, Tanabay'ın mânevi dünyasının poetik sembolüdür. Aynı zamanda Aytmatov tabiatı idealleştirmek, insandaki tabii başlangıcı fetiş haline getirmekten uzaktır. Gülsarı tipi, yazara insan karakterinin negatif yanlarını daha da açık belirtmek için özel bir katalizör olarak gerekmektedir.

Eserin sanatsal yapısında duygu ve anlam yükünü, özellikle de Aytmatov'un kullandığı eski Kırgız ağıtı "Karagul Botom" ile yaratıcılıkla sentezleştirdiği diğer meşhur, folklorik motif içeren Kococaş avcı hakkında efsane taşımaktadır. Böyle, bir bakışta, iki muhtelif cinsten oluşturulmuş sanat sistemine, zamanında filozof Saliev karşı çıkmıştır. Saliev şöyle yazar: "... Bazı eserlerinde, yazar kendi isteğine göre eski halk menkıbelerinin şeklini değiştiriyor, örneğin "Elveda Gülsarı" hikâyesinde. Fikir yapısına ve muhtevasına göre farklı sayılan "Kococaş" ve "Karagul Botom" destanları, sunî olarak zorlamayla birleştirilmiştir. Demek ki, hepimizin bildiği Boz Keçi'yi, Kococaş değil de, çıkılamaz-inilemez sarp bir kayada kendisini bulan ve eninde sonunda kendi babası tarafından vurulan başka bir avcının oğlu avlamaktadır ve güya bunun neticesinde Karagul Botom ağıtı ortaya çıkmıştır. "Kococaş" ile "Boz Keçi" nerede, trajik tesadüf sonucu yanlışlıkla oğlunu vuran babanın "Karagul Botom" ağıtı nerede? Millet'in mânevi dünyası, inancı, folklor malzemesi her kimsenin keyfine göre istenildiği gibi şekli, içeriği değiştirilecek şeyler değil ki!"¹⁸ Yazarın, yaratıcılık özgürlüğünü koruma ve az önce yukarıda bahsettiğimiz yorumu tekzip etme amacıyla, K.Asanaliev¹⁹ ve A.Sadikov²⁰ çok geçmeden gerekli cevapları vermişlerdi.

Gerçekten de halk masallarını, ağıtlarını, efsanelerini ve menkıbeleri işleyen, Aytmatov Amerika'yı yeniden keşfetmiyor. Halkta varlığını sürdüren folklorik süjelerinin, fikrî-estetik form değiştirme geleneğine ta antik edebiyatta bile rastlanır. Zamanında eski Yunan ve Roma mitolojisi, Rönesans sanat ve edebiyatına, 17. asrın Avrupa akılcılığı ve 19.asrın romantizmine biçimciliğe dayanan temel olarak hizmet etti. Mit yeni estetik şekilleri yaratarak 19.asrın sanat ve edebiyatının sanatkarâne yapısını istilâ etmişti. Örnek olarak T. Mann, T. Elliot, J. Joyce, Dj. Abdyke ve diğer yazarların eserlerini gösterebiliriz. Avcı Kococaş efsanesinin ve eski Karagul Botom ağıtının ortak noktaları olmadan onların sentezi imkânsızdı. Hem birincisi, hem de ikincisi eski avcılarının mitolojik zihin ürünüdür, dolayısıyla ancak yaratıcılarına has psikolojik damgayı taşımaktadır. Eski çağ avcısının hayatta kalabilmesi için hayvanlar ona hem av, hem dost hem de düşman olmuştur. Kendisini kuşatan çevreyi mitolojiye dönüştürerek, insan, avdaki başarı ya da başarısızlığı, tamamıyla hayvanların hamisi, ayrıca dağ keçilerinin de hamisi-Kayberen'in iradesine bağlı olduğuna kutsayarak inanmıştır. Büyülü bir rakam

¹⁸ A. Saliev, "Vstreça s otçey zemlyoy" (Vatanla buluşma), – Kırgızstan Madaniyatı, 1970, 30 Eylül, s. 11

¹⁹ K. Asanaliev, "Dvijeniye vo vremeni" (Zamanla ilerleme), – Frunze: Kırgızstan, 1978, s. 261-262

²⁰ A. Sadikov, "Na prostorah kritiki" (Tenkidin muhitinde), Frunze: İlim, 1979, s. 14.

vardı: Binden fazla avı avlamaya kimsenin hakkı yoktu. Bu konuda etnograf Bayalievâ şöyle yazar: “Halk arasında binden fazla geyiğin öldürülmemesi gerekir gibi bir inanç vardır. Bu kuralı kim çiğnerse merhametsizce cezalandırılır; ya körleşir, ya da belâsını bulur ve o sonunda ölür. Bazı vakalarda ise o, kendi oğlunu geyik yavrusu zannederek vurur.”²¹

İşte Kayberen tarafından gönderilen beddua, Karagul Botom’da, ihtiyar avcının geyik yavrusu zannederek kendi oğlunu vurmasına neden oluyor:

“Kayberen’e karşı gelerek,
Onun lanetini hakettim.
Kayberen’in kara kargışı sonucu,
Öldürdüm seni, desteğim, oğlum!”²²

Aynı ana motif “Kococaş” destanında da mevcuttur. Bu destanın baş kahramanı rüyasında aldığı koruyucu ruhun uyarısına rağmen kendi çalımı sarhoşluğu içinde Boz Keçi’nin bütün soyunu yok etmeye karar verir ve bu suçunun cezasını çok geçmeden görür. Kococaş, geriye dönüşü olmayan, ayak basılması mümkün olmayan sarp kayaların arasında kendisini bularak ölüme mahkûm olur. Böylece bu eserler içeriğinde derin bir mâna taşır: Tabiata karşı yapılan herhangi bir kötülük, mutlaka dönerek insanoğluna dokunur. Bu ideoloji ve bununla bağlı her tür tabu, inanç ve alâmetler, asırlarca bir nevî ahlâkî düstur, insan ve tabiat ilişkilerinin rolünü oynamıştır.

C. Aytmatov, avcı Kococaş efsanesinin ve “Karagul Botom” ağıtının anlam sistemindeki süje düğümünün umumileştirilmiş alegorik modelini görür. O da manevî dünyaları ve düşünceleri bir olan, fakat meydana gelen hal ve şartların neticesinde birbirinden uzaklaşan Tanabay ve Çoro’nun ahlâkî-psikolojik çarpışmalarıdır. Yazar iki farklı eserin içeriklerini sentez ederek önemli fonksiyona sahip yeni muammayı yaratır ve böylece Aytmatov, Karagul Botom ve Çoro’nun trajik öykülerinin direk paralellerini ortaya koyar. Hayatı boyunca işinin aksamadan yürümesi ve fazla zorlukların olmaması için çabalayan “sivri köşelerden” kaçınan Çoro, o mühim, açık uzlaşmasız mücadelede bulunması gereken anda,- Tanabay’ın partide kalmasının ya da kalmamasının onun aktifliği yada pasifliğine bağlı olduğu anda – o tek ve doğru kararı almayı başaramıyor ve ikinci plana çekiliyor. Onun yüzünden Gülsarı’nın hayatı da merhametsizce kararır ve o yaşamının özü olan hızlı, herkesi hayran eden uçarca koşusundan mahrum kalır. Böylece o zaman Çoro, avcı Karagul gibi geriye dönüş yolu olmayan çaresizlik içinde kalır ve sanki ihtiyar avcının kendi oğluna karşı ateş etmesi gibidir Tanabay’ın acı dolu haykırışı.

Evet, Tanabay bu sözleri söylemeliydi, başka türlü olamazdı; fakat bu acı dolu sözler Çoro’nun trajik ölümüne neden olur. Ve avcının ağlayışı:

Öldürdüm seni, oğlum Karagul,
Dünyada kimsesiz kaldım, oğlum Karagul...

umumileştirmenin en yüksek noktasına çıkarak “Elveda Gülsarı”da Tanabay’ın Çoro’ya en son nutku olarak duyulur. Böylece eskinin miti ile çağdaşlık birleşir, iki trajedinin olayları birbirine geçip örülür. Asırlar boyu ıstırap çekip efsanede kendisini gösteren halk hikmeti ise, eseri en kuvvetli duygululuk anlamıyla doldurur.

Hikâyenin finalinde dostu Çoro’nun arkasından son yolculuğa rahvan atı Gülsarı’yı da uğurlarken, Tanabay bir an gök yüzünde sürüsünden geride kalan yalnız yabanî boz kazı görür. Yazar, kahramanının trajik hayat hikâyesini kendi küçük beyaz yavrusunu kaybeden dişî devenin eski Kırgız ağıtı ile tamamlıyor.

Kırgız halkının arkaik-mitolojik görüşlerini içeren bu ağıt, insanın hayvanları tanılaştırarak, onları kendilerinin hamisi olarak saydığı eski çağlara kadar inmektedir. Deveyi totemleştirme öğeleri,

²¹ T. Bayalievâ, “O totemiçeskih predstavleniyah kirgizov” (Kırgızların totem görüşleri) - Religiya i religioznye perejtki. (Din ve dinin bıraktığı izler).

²² “Antologiya kirgizskoy poezii, t.1.” (Kırgız Şiirinin Antolojisi, 1. cilt), Frunze: Kırgızistan, 1980, s. 177.

örneğin bazı Kırgız soy-kabile birliklerinin isimlerinde bulunmaktadır. Bu, mesela, Kuşçu ve Kıpçak kabilelerinin bileşimindeki Ak Boto (Beyaz Deve) soyudur. Özellikle de bu totem, şaman ve bahsılarda hürmet görürdü. Bunların dışında, beyaz deve yavrusu kutsal yerlerin, mezarlıkların muhafaz tanrısı, anneliği bağışlayan tanrısal güç sayılırdı. Ve eğer, mezarı ziyaret eden ve orada da totemin sesini duyan kadının çocuğu oluyorsa, o zaman geleneğe göre, yeni doğmuş bebeğe Taylak ismi verilir.

Doğal olarak sinkretik olan eski Kırgızların arkaik düşüncesinde insan ve onu kuşatan dünya arasında net, belirgin sınırlar mevcut değildi. Böylece, bir zamanlar, devenin hayvana dönüşmüş bir insan olduğuna dair bir efsane doğmuştur. Deve hakkında böyle bir antropomorf görüş hala devam etmekte olan bir gelenekte kendisini göstermektedir: Deve yavrusunun doğumu insanoğlunun doğumu ile eşit sayılır ve bu vesile dolayısıyla üç günlük bayram (toy) düzenlenir. Dişi deveye ise, sanki kadın başı gibi beyaz örtü örtülür. Aynı derecede dişi devenin yavrusunu kaybetmesine derinden üzüyorlardı: Bu eski ağıt-koşok(yoklama) dişi devenin yaratması sayılırdı.

Hikâyenin tipik semantiğiyle ilgili olarak önceden söylediklerimizi toparlayarak, şunları belirtmemiz lâzımdır:

1. Önceden belirttiğimiz gibi, eserin fikrî sanatsal içeriği ve arketektoniği (kompozisyonu), Tanabay ve Gülsarı tiplerinin, onların çetin kaderlerinin karşılıklı geçişi ve koşutluğu esasında kurulmuştur.

2. Çağdaş sanatkarane düşüncenin ürünü olan bu tipler, esas itibarıyla eskiden beri halk düşüncesinde yaşayıp gelen arkaik görüş ile örtülü ilişkiyi taşımaktadır. Bu görüşe göre Kırgız için at daima “hem ahlâkî bir değer hem de soyut anlam dünyasındaki en evrensel sayım maddesi” (Gaçev) olmuştur.

3. Tabiatın “hisseden ruhu” (Hegel) şeklinde ortaya çıkan Tanabay’la ikili bir tip olarak “birleşen” Gülsarı figürü hikâyenin semantik kuruluşunda bir anda hem felsefi-sembolik boyut hem de gerçek, gündelik boyutlarında bulunarak önemli rol oynamaktadır.

4. Hikâyenin sanatsal kuruluşunun ayrı bir özel anlam yaratıcı etkenleri (faktörleri), eski Kırgız ağıtı “Karagul Botom” ve Kococaş efsanesi olmaktadır. Bunların karışımı sonucunda Tanabay ve Çoro arasındaki ilişkilerinin trajik durumuna bağlı süje “düşümündeki” şiddetli duygusal seslenmeye ve ikili, memnuniyet ve memnuniyetsizlik içeren heyecana varılmaktadır.

5. Sürüsünden geride kalan yalnız kuş motifi, dostu Gülsarı’yı son yolculuğa uğurlayan Tanabay’ın çaresizliğini göz önümüze sererek, sanki bu kahramanın dramatizm dolu hayatını sonuçlandırıyor gibidir.

6. Eserin finalinde dişi devenin ağıtı, hüznü yüklü bir akortla duyulur. Ağıt eserin çok sesliğine girerek, onu keder, kayıp, yalnızlık motifleri ile doldurur. İşte bu noktada, o avcı Karagul efsanesini çağrıştırmaktadır. Fakat eğer efsane Çoro’nun trajik ölümüyle bağ kuruyorsa, ağıtın duygu-semantik fonksiyonu daha da genişler. “Elveda Gülsarı”nın süje örgüsünün nakaratı, sonra da tamamlayıcı akort olarak duyulan bu ağlayış, Tanabay’ın sadık atı Gülsarı’nın kaybını canlandırmaktan daha ziyade, sanki iki kaybı birleştirerek, baş kahramanın manevî dünyasının ağır dramının en yüksek noktası olmakta ve onu trajik temizlenme durumuna kadar yüceltmektedir.”

7. Böylece, baş kahraman Tanabay’ın hayatıyla organik bir şekilde bağlı umumileştirilmiş alegorik, mitolojik felsefi konstrüksiyonların ve muammaların (insan-kaz, insan- dişi deve, Gülsarı-Tanabay, Karagul Botom eski ağıtı) çetin hiyerarşisi Cengiz Aytmatov’un “Elveda Gülsarı” hikâyesinde çok anlamlı parabolik sanatsal sisteminin mevcut olduğu sonucuna varmamıza imkân vermektedir.

Eğer geniş anlamıyla söz edersek, çağdaş edebiyatta Cengiz Aytmatov’un bu hikâyesi, insan ve hayvan dünyası ilişkilerini yeniden derince kavramada güçlü bir neden, kuvvetli sanatsal katalizator olmuştur. Böylece, edebiyatçı M. Şukurov’un düşüncesine göre, insan ve tabiat ilişkilerini yazan çağdaş genç Tacik yazarlarının eserleri çoğunlukla bu hikâyeden esin almaktadır.²³ Buna örnek olarak A. Rabiev’in “Son At” /1979 hikâyesini gösterebiliriz. Rus dilinde “Şehirli At” (Gorodskoy Kon’) adıyla

²³ M. Şukurov, “Obnovlenie. Tadzhikskaya proza segodn’a” (Yenilenme. Bugünkü Tacik Nesri), M.: Sovetskiy Pisatel’, 1986, s. 93.

yayımlanan genç yazarların kolektif seçme kitabının ön sözünü yazan Anatoliy Kim, bu hikâyeye hakkında şöyle der: “Hikâyede sinematografik şeyler çok, yani oldukça gözle görülür, tam sinema araçlarıyla beyaz perdeye aktarılacak unsurlar çok.”²⁴

Buna bağlı olarak belirtmekte yarar var ki, 60’lı yıllardan itibaren atların acıklı hayatını tasvir etmede orijinal ve konuyla ilgili oldukça parlak çözümleri sunarak en çok emek sarf eden ve bu konuyu sıkça işleyenler, senaristlerdi. Örnek olarak, Alber Lyamoris’in “Beyaz Yele”, C. Aytmatov’un “Elveda Gülsarı” eserinden uyarlanan “Rahvan Atın Koşusu”, “Braslet-2” filmlerini sıralayabiliriz. Bu konunun işleyişinde Kırgız ve Özbek sinematograficilerin emeği bir hayli büyüktür. Burada, ilk önce T. Okeev’in “Bunlar Atlar”, “Çocukluğumuzun Gökyüzü” ve Özbek sinema yönetmeni Damir Salimov’un (kendi senaryosu) “Daire” filmlerini sıralayabiliriz.

Şklovskiy’in anılarında, Mayakovskiy bir ara şöyle demiş: “Atlar, konuşmayı bilmediklerinden, hiçbir zaman kendi aralarında ilişkilerini zora sokmazlar, bunun için de onlarda intihar olayları yaygın değildir.”

Bütün sorun, suçsuz, suskun atın acılarının, ölümünün insandan kaynaklanmasıdır. Yukarıda söz ettiğimiz sinema sanatının her bir eseri, esas itibarıyla, bu ebedî hakikatin şu ya da bu düğüm anlarını anlatır. At yaşamının bir çok anları (doğum, anne memesi, yayladaki kaygısız, gamsız yaramaz tay çocukluğu, korkunç kovalama, üzerine çıkan binicinin ağırlığından sırtındaki şiddetli ağrılar, bineni düşürmek için boşu boşuna hareketler, gayretler, dudaklarını kana boyayan gemler, acı küskünlük, bütün dünyaya olan kızgınlık, iradesini öldüren hücre, sonra da arı yuvası gibi uğuldayan hipodrom, çalınan çan sesi, hızlı koşular, salhane, kasabın tam kalbe doğru saplanan kanlı bıçağı, zavallı atın parlayan ılık göz yaşları...) söz ettiğimiz T. Okeev’in bantlarında olağanüstü dokunaklı bir güç ile gösterilmiştir. Elbette ki bu, zavallı hayvanlara acıyarak et yemeklerini reddeden dindar bir vejetaryanın protestosu değildir. Hiç de öyle değildir. T. Okeev’in ihtirashlı filmleri tabiat ve uygarlığın, ilim ile teknolojik ilerleme ve manevî-ahlâkî kültürün, çökmekte olan millî etnik enstitü ve çağdaş sanayileşme ve şehirleşmenin arasındaki çelişkili ilişkileri heyecanlı bir kavrayış sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sanatsal mekânın bir kutbunda kendisiyle dünyanın başlangıç durumunu temsil eden asil at bulunmaktadır; ondan evreni ile bağlı bütün bir kavrayış yayılmaktadır. Başka bir kutupta ise iş ve düzen durumlarının akıbetini işaretlerle haberdar eden çağdaş uygarlığın her tür sıfatları, tip sembolleri bulunmaktadırlar. Bu kutupların kızışması, çarpışması süje ve dramların kıvılcımını çıkarıyor.

Örneğin, Rabiev’in hikâyesinde, bu zıtlı kutupların umumileştirilmiş tipik kategorileri olarak bir yandan şehir, diğer yandan ise at olduğunu fark edebiliriz. Bunun için, kurallara göre, özgün şartların dikkati altında, şehirde atları buldurmak katıyen yasaktır. Bundan dolayı kanunun her harfine bütünüyle uyarak hizmet eden ilçe polisi, hiç tereddüt etmeden sahibini savaş yıllarında mutlak ölümden kurtaran ve onunla tâ Berlin’e kadar varan, Ahmad’ın can dostu ve atı Bura’yı salhaneye gönderir. Tabii ki de kanun kanundur. Fakat hayat sadece kanunlardan ibaret değildir. Kutsal sayılan ve insanı insan, hayatı ise hayat yapan vicdan, insanlık, merhamet gibi anlamlar da vardır. Atın şehirdeki acıklı hayatı ve onun için çabalayan ihtiyar ve çocuğun asil (aydın) tipleriyle yazar, sanki okuyucuları hayatımızın uç köşeli taşları olan bu kutsal değerler üzerinde ciddi ve sorumluluğu üzerine alarak düşünmeye davet ediyor gibidir. Hikâyenin son sayfalarında, yazar çocuğun saf çocuksu hayallerini anlatmaktadır. “*Şimdi ona Bura’yı geri verirler ve Atı Kurtuluş Günü başlayacak. O üzengiye ele alacak ve Bura’yı eve götürecektir. Polis trafiği durdurarak önde gidecek. Bütün kaldırımlarda içleri sevinçle dolu insanlar, bu harika manzarayı görmek için toplanacak. Şehrin her köşesinden çocuklar gelerek onun arkasından koşarlar ve at üzengisini tutan çocuğa kıskançlık dolu gözlerle bakarlar. Evet, bu gerçek bir bayram olacak! Sonra o, Bura’ya her sabah kovada su ve bir avuç şekerle gelir. O, otlar üzerine uzanır ve sıra dışı güzelliklerle ilgili hayaller kurar. Sonra ise uykuya dalar ve çocukların hiç biri hiç bir zaman onun*

²⁴ A. Kim “...İ jit’ çestno. –V kn.:Galimov R. Skazoçnik. Rabiev A. Kogda uşol dorvoz. Veselova N. Ot otsa k materi” (“Şerefli Yaşamak”, R. Galimov. Masalci., A. Rabiev. Dorvoz Gittiğinde., N. Veselova. Babadan Anneye, kitabından)- M.: Molodaya Gvardiya, 1982, s. 7.

ne kadar tatlı rüyaları gördüğünü öğrenemez!”²⁵ “... ve rüyasında o kendisini, sanki kadifeden bir otun üzerinde koşarken görüyordu, etrafında ise ince ayaklı, uzun yeleli taylar hoplayıp zıplıyorlardı. Ve ne kadar da canı, ruhu sevinçliydi, ve arkasından kanatlar uzuyor, ve o taylarla yarışıyor. Ve güzel, iyi kalpli dünya onlara doğru uçarak gelmektedir...”²⁶

“Daire” filminde ise, kaygısız tayken kader yazgısıyla, esarete, uzaktaki şehrin hipodromuna gönderilen atın sahibi Almaz’ın sevdiği atını kurtarmayı hayal eden saf ve aydın tipi ile tanışıyoruz. Film, çocuğun, zavallı atların hapsedildiği hipodrom kapılarının açılması ve bu hayvanların güneşin ilk ışıklarıyla aydınlanan sonsuza doğru giden yoldan, ilk defa güneş ışığını, dünyayı gördükleri kutsal yaylalarına dönmelerini dileyen hayal duasıyla sonuçlanır.

Böylece insan gerçek yaşamında yapamadığı şeyleri, hiç olmazsa hayallerinde gerçekleştirmeye çalışır. Gerçek ise, bilindiği gibi, yeni ve eskinin, uygarlığın ve arkaikğin, ataerkilliğin ve şehirleşmenin, doğal ve sunî tabiatın karmaşık yığışımıdır. Uygarlık günümüzde, uzak sayılan ve önceden at ile zor varılan dağlık yaylalara kadar yayılmıştır. Uygarlığın hücumunu, dağlarda yol alan kuvvetli büyük kamyonlar, kayaları parçalayan patlamalar ve bu patlamalardan ürkererek, bu korkunç felaketten kurtulmak için gözünün gördüğü her tarafa koşarak kaçan zavallı atlar temsil etmektedir. “Çocukluğumuzun Gökyüzü” filmindeki kurtulmak için kudurmuşçasına ufuklar boyunca sürülerin kaçıışı, atların kişneme ve inleyişleri, ayak patırtısı, toz, böğürtü: bunların hepsi çok şey ifade eder. Arkaiklik ve çağdaş şehirleşme, sanayileşme ve çok tanrılık başlangıçları (temelleri) uzlaşmazca çarpışmaktadırlar.

“Hayatım boyunca at resimlerini yaptım,- diyor meşhur ressam Mark Şagal. – Ben onları, dedeminkinde, Liyozno’da görmüştüm. Dedemin sıkça yakınlarıdaki köylere giderken beni de yanına almasını hep rica ederdim, çünkü o oralara kendi et dükkanına mal almaya giderdi. Dedem hayvanı avluda, hangar altında keserdi.

Bütün gördüğüm atlar coşkun bir durumda bulduklarından dolayı, ben şöyle düşündüm: belki de onlar bizden daha mutlular? Atın önünde tamamen rahatça diz çöker dua okuyabilirsiniz. Büyük alçak gönüllülüğünden dolayı bu hayvanlar her zaman gözlerini indirirler. Benim içimde at tapıtısının nasıl yansıdığını hissedebiliyorum. Ben, at üzerine sıçrayarak, gözlerimi kapalı tutarak ileriye, parlayan hayat sahnesine, atılabıldim. Ben tabiatımı aşarak düşüncelerini ancak Allah’ın bildiği, bu suskun hayvanlar arasında kendimi yabancı hissetmemek isterdim... Ben, “nasıl yaşayabilirim, nasıl kendi kendimden, dünyadan kaçabilirim, kime koşabilirim, nereye gidebilirim?” sorularını sormak için atın arkasından koşardım.”²⁷

Düşünüyoruz ki, “ At gibi dünyayı hisseden ve düşünen, kendisini at düşüncesiyle kavrayan” (Gaçev), yaratıcılığında şöyle ya da böyle zavallı atın hayatı ve kaderine değinen her hangi bir yazar, Şagal’ın bu sözleri altına kendi imzasını atardı.

Çeviren: Bakıt İmanak SAGINBEKOV*

²⁵ A. Rabiev, “Posledniy kon’. V kn.: Nad propastyu (tadjikskie povesti)” (Son At, “Uçurumun Kenarında” (Tacik hikâyeleri) kitabından), -M.: Hudojestvennaya Literatura, 1987, s. 528-529.

²⁶ A. G. K. s. 519.

²⁷ Mark Şagal, “Vs’o eto es’t’ v moi h kartinah” (Bunların Hepsini Benim Resimlerimde Mevcut), Literaturnaya Gazeta, 1985, 16 Ekim, s. 15.

* Arş. Gör.; Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

KAZAK TÜRKÇESİNDE YAYINLAR*

Ebrar KERİMULLİN

Kazan'da Tatar Türkçesinde kitap yayımlamaya başlanmasıyla, Tatar yayıncıları diğer doğu dillerinde de kitap yayımlama işine giriştiler. Başlangıç dönemlerinde sadece Arapça ve Farsça kitaplar basılmışsa da, daha sonra Türk boylarının dillerinde de (Azerbaycan, Özbek, Türkmen, Kumuk, Kırgız ve diğer Türk boylarının lehçelerinde) yayın yapılmaya başlanmıştır. Devrime kadar olan dönemde, Tatar yayıncıları tarafından çıkarılan yayımlar arasında diğer dillerdeki yayımlarla karşılaştırıldığında Kazak Türkçesi'nde kitap yayımlama işinin çabuk geliştiği görülmektedir. Şu da önemlidir ki Kazak Türkçesi'nde ilk kitabın yayımlanmasından devrime kadar geçen süre içerisindeki Kazak Türkçesindeki kitapların gelişim süreci, doğrudan doğruya Tatar yayın tarihiyle ilgilidir. Kardeş Tatar ve Kazak halklarının dostluğunun, kendi aralarındaki yardımlaşmanın delili olan bu görüntü üzerinde ayrıca durmadan geçmek mümkün değildir.

Kazak Türkçesinde ilk kitabın ne zaman basıldığı ve devrime kadar Kazak Türkçesinde kitap yayımlama işinin aldığı yol henüz araştırılmamıştır. H. Bekhoj'in "Kazak Yayınsuzinin Damuv Joldarı" (Alma Ata, 1964) adlı çalışmasında devrime kadar Kazak Türkçesinde kitap yayımlamasının ortaya çıkışı ele alınıyor; fakat temelde Kazak Türklerinin süreli yayımları ele alınmaktadır. 1971 yılında çıkan "Kazak Kitapları Tarihinnan" (Alma Ata) adlı eserde E. Jirenşin Kazak Türkçesinde ilk kitapların ne zaman yayımlandığını ve devrime kadar Kazak Türkçesindeki kitapların geçtiği aşamaların büyük bölümünü ortaya koyamamaktadır. Hangi bilim dalına göre hangi kitapların basıldığını göstermiyor. Bunun yanında bu eserde birçok hatayla da karşılaşılıyor. İşte bunlardan yola çıkarak Kazak Türkçesinde kitap basım tarihinde Tatar matbuatının oynadığı temel rolü hatırlayarak, bunun tarihini kısaca ele almayı borç olarak bildik.

Kazak Türkçesinde kitap yayını Kazan'da ortaya çıkıyor. Bu işin başlaması doğrudan doğruya Tatar matbuatçılık tarihiyle alakalıdır. 19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarında Kazak Türkçesinde kitap yayımlanan coğrafya epeyce genişliyor. Orenburg, Ufa, Astrahan ve başka şehirlerde Tatar basımevleri açılıyor, onlarda da Kazak kitapları yayımlanmaya başlıyor. İlk Rus devrimine kadar Kazak Türkçesinde kitap yayımlama işi ile sadece Tatar nâşirleri ilgilenmiş olsalar da bu dönemden itibaren Kazak Türklerinin kendi temsilcileri de basım işine başlamışlardır.

Bizim önümüzde Kazak Türkçesindeki ilk kitabın ne zaman basıldığı meselesi duruyor. Arşivlerdeki uzun çalışmalar sonucunda bu tarihî olayı belirleme imkânına ulaşıldı. Kazak Türkçesinde ilk kitabın 1831 yılında basıldığı ortaya çıktı. O, "İg'lanname. Kırgız Halkına" ismiyle Kazan Üniversitesi yayınevinde yayımlanmıştır. Veba hastalığından korunma ile ilgili önerileri içeren, Rusça'dan Kazak Türkçesine tercüme edilmiş bir eserdir. (Devrime kadar Kazak Türklerinin Kırgızlar olarak adlandırılmaları oldukça yaygındır.) Kazakistan bozkırlarında veba salgını yayılınca, Orenburg genel valisi Suhtelin siparişi üzerine, 300 tirajla çıkan bu kitabın dizgisini Tatar kitap ustası Gali Rehmetullin yapmıştır. Kitap, üniversite Yayınevinde Tatar ustaların çalışmalarıyla yayımlanmıştır. Onun bir tanesi günümüze kadar Tataristan Devlet Arşivinde korunmuştur. (Bölüm: 92, No:3530). Kazak Türkçesindeki ilk yayın olan bu eserin bulunması, Kazak Türklerinin kültür tarihinde yeni bir açılım kabul edilmiştir. (Juldız, 1971, No: 8, ss:146-149)

19. yüzyılın otuzlu yılları başında Orenburg'ta Arap harfleri ile kitap bastırma işini başlatmak için beklentiler oluşmuş; ancak Kazak Türkçesinde kitap yayımlama işi gelişmemiştir. Biz, burada 1832 yılında basılan sadece bir kitapla karşılaşmaktayız. Bölge için gerekli şeyleri Orenburg valisi, Kazan Yayınevinde bastırmaktan vazgeçmemiştir.

* Ebrar Kerimullin'in makalesi "Kazak Tilinde Yayınlar", *Kitap Dönyasına Seyahat*, Kazan 1979, ss.102-129'da Tatar Türkçesinde yayımlanmıştır.

Ellili yıllarda ve altmışlı yılların başında, Kazak Türkçesi ile Arap harfleri kullanılarak birkaç kitap yayımlanmıştır. Kazan’da basılan bu kitaplar Rus-Kazak “Tuzemniye” (Yerli halk) okulları için çıkarılmıştır. Bu kitapların yazarı Orenburg sınır komisyonunda tercüman olarak çalışan N. İ. İlminskiy’dir. Bunlar hazine hesabından bastırılmaktadır. İlminskiy, Kazak Türklerinin kahramanlık “Er Targın” adlı kahramanlık destanını bastırması ve bu eser 1871, 1876, 1879, 1883 yıllarında tekrar yayımlanmıştır. İlminskiy öldükten sonra, bu eseri Kazak Türkçesinde Şemsettin Hüseyinov ve onun vârisleri dört defa daha (1895, 1898, 1909, 1913) yayımlanmıştır. 1960’tan itibaren Müslüman halkların dillerinde Arap harfleri ile kitap yayımlanmasına karşı çıkan N. İ. İlminskiy bu eseri Arap harfleri ile yayımlattığını belirtmek gerekir. Bunun sebebi nedir acaba? Sebebi şudur: Bu eserin yayımlanmasından o, büyük bir gelir elde etmektedir. İslamî kitaplara karşı mücadele ettiği yıllarda da Arap harfleriyle kitap yayımlama işiyle meşgul olmuştur. Şu da doğrudur ki o kitaplarda kendi ismini zikrediyor, rahat oluyor; ancak kitabın satış parasını cebine koymaktan da çekinmiyor. Demek ki gelirin olduğu yerde misyonerlik vazifesini unutmayı da faydalı görüyor. Doğrudan doğruya Tatar nâşirlerinin siparişi ile Kazak Türkçesinde basılan ilk kitap “Kıssa-i Temirdar” adlı eserdir. Bu kitabı, 1866 yılında Tatar nâşiri Şemsetdin Hüseyinov yayımlatır ve bu eser devrime kadar toplam altı defa yayımlanmıştır. (1866, 1882, 1895, 1896, 1906, 1913).

Tatar nâşirleri, 19. yüzyılın yetmişli yıllarından başlayarak her yıl Kazak Türkçesinde birkaç kitap yayımlamışlardır. 1878 yılında Kazak Türkçesinde dört kitap yayımlanmıştır. 1878’de çıkan Kazak Türklerinin destanı “Kıssai Kozı-Körpeş” devrime kadar Tatar nâşirleri tarafından altı defa daha; “Kıssai Tahir”, Kazak Türkçesinde beş defa; “Kıssa-i Zarkum” on iki defa; “Kıssa-i Seyyidbattal” beş defa yayımlanmıştır. Bizim topladığımız malzemeye göre devrime kadar Kazak Türkçesi kitap yayımlanmasının gelişimi Tablo 1’de gösterilmiştir. Tamamı 509 kitaptır. Bunlardan 468’inin toplam tirajı 2.201.105 tanedir. Kazak Türkçesinde çıkan 509 yayınının 13’ü Kazan ve Rus nâşirleri hesabına yayımlanmıştır. Geri kalan yayınlar, Tatar Türklerinin nâşirleri hesabına ve bir bölümü Kazak Türklerinin kendi nâşirleri hesabına çıkarılmıştır. Kazak Türklerinin nâşirleri hesabına Tatar yayınevlerinde çıkan Kazak Türkçesindeki kitapların sayısı yüze yakındır.

Tablo 1

Yıllar	Baskı Sayıları (Tiraj Sayısı Bulunanlar)	Tirajı bulunanların toplam tirajı	Yıllar	Baskı sayıları (Tiraj sayısı bulunanlar)	Tirajı bulunanların toplam tirajı
1	2	3	4	5	6
1831	1 (1)	300	1894	7 (6)	14200
1832	1	-	1895	3 (3)	13200
1854	1	-	1896	9 (8)	49600
1859	1	-	1897	8 (8)	38800
1861	2	-	1898	9 (9)	65500
1862	1	-	1899	9 (4)	14600
1866	1	-	1900	5 (2)	13600
1869	1	-	1901	14 (14)	71600
1871	1 (1)	1200	1902	11 (11)	64700
1874	1 (1)	1200	1903	10 (10)	71000
1876	2 (2)	7200	1904	6 (5)	36300
1878	4 (4)	9200	1905	6 (5)	43500
1879	6 (6)	29000	1906	9 (9)	31600
1880	3 (1)	5100	1907	20 (18)	116900
1881	1 (2)	9 (0)	1908	44 (42)	213425
1882	9 (9)	45100	1909	24 (24)	98500
1884	2 (2)	9800	1910	29 (29)	140600
1886	2 (1)	1500	1911	47 (47)	242200
1888	7 (5)	12000	1912	47 (47)	193000
1889	2 (1)	1500	1913	43 (43)	191000
1890	8 (3)	12000	1914	46 (45)	195580
1891	3 (2)	4800	1915	21 (19)	66700
1892	2 (1)	2400	1916	15 (15)	54400
1893	2 (1)	1200	1917	2 (2)	8000

Ekim devrimine kadar Kazak Türkçesinde basılan kitapların tamamı 509 adettir demek zor. Birinci Rus devrimi döneminde (1905-1907) sansürlü kitap yayımlanmasının gidişatını ve aynı durumlarla 1915-1917 yıllarında da rastlanılacağını hesap edersek, bu dönemde Kazak Türkçesinde çıkan kitapların sayısının daha çok olması da mümkündür. Biz, bunun üstüne Hristiyan misyonerlerin çıkardığı kitapları da ekledik. O yayınlar üzerinde ileride duracağız. Bunlara ek olarak şunu da söylemek gerekir: Devrime kadar çıkan Tatar yayınlarının dilini açıklamada birçok zorlukla karşılaşılıyor. Türk dillerini çok iyi bilen Kazan Üniversitesi profesörü N. F. Katanov kendi bibliyografyalarında aynı yayını bir yerde Tatar Türkçesinde, bir yerde Kazak Türkçesinde; bazılarını Tatar-Kazak Türkçesinde basılan kitaplar şeklinde belirtmiştir. Bir de şunu hatırlatmak gerek ki, “Kıssai Alpamış”, “Kıssai Tahir”, “Kıssai Nevruz”, “Kıssai Kozi-Körpeş” gibi folklor eserleri birçok Türk boyu tarafından bilinmektedir. Onların farklı varyantları yayımlanmıştır. İşte bu sebeplerle şu veya bu kitabın hangi şivede basıldıkları konusunu açıklamada zorluklar doğmuştur. Biz de bu meseleyi tam olarak açıklığa kavuşturamadık. 1910-1915 yılları arasında Matbuat Merkez İdaresi'nin çıkardığı istatistiklerde yer alan doğu dillerinde çıkan yayınları, dillere göre yapılan tasnif ile karşılaştırdığımızda, bizim gruplandırmamızla resmî istatistik arasında büyük fark yoktur, denilebilir.

Tablo 2

Yıllar	Matbuat İşleri Merkez İdaresi Bilgilerine Göre		Bizim Hesaplamalarımıza Göre	
	Baskı Sayısı	Toplam tiraj	Baskı Sayısı	Toplam tiraj
1910	28	135600	29	140600
1911	38	169800	47	242200
1912	36	85320	47	193000
1913	37	156300	43	191000
1914	48	212300	46	195580
1915	25	80900	21 (19)	66700

Kazak Türkçesindeki kitaplar nerede, hangi basımevlerinde yayımlandı acaba? Bu soruya cevap vermek için bu kitapların hepsinin yayın yerlerini belirlemeye mecbur olduk. Bu durum, bu kitapların yayın tarihini belirlemek için de gereklidir. Yoksa, birçok çalışmada Kazak Türkçesinde kitap yayımlama işinin tarihi hakkında ve kitapların nerede yayımlandıkları hakkında epeyce yanlış fikirlerle karşılaşılıyor. 107. sayfadaki tabloda¹ bu sorulara açıkça cevap veriliyor.

Tabloda da görüldüğü gibi Kazak Türkçesinde kitap yayımı Kazan'da başlamakta ve Kazan, devrime kadar bu işin merkezi olmaktadır. Tatar nâşirlerinin siparişi ile kitaplar, 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar Üniversite Yayınevinde yayımlanıyor. 1870'li yıllardan başlayarak Kazan'da açılan özel Dombrovski, Çirkova, Veceslav yayınevlerinde de yayımlanırlar. 1899 yılında Kazan'da, Boraderan Kerimovlar yayınevinin açılmasıyla, 1905 yılındaki devrim sonucunda da Tatar yayınevlerinin ortaya çıkması, Kazak Türkçesinde kitap yayımını büyük oranda Tatar basımevlerine yönelmiştir, denilebilir. Böylelikle kitap yayımlamanın masrafı azalmış, bu da kitap yayımlama işinde farklı kişilerin aktif bir şekilde katılmasına yol açmıştır. Artık Kazak bozkırlarına yakın olan Ufa, Orenburg, Astrahan gibi şehirlerde Tatar basımevlerinin açılması, Kazak Türklerinin kendilerinin de matbuat işine girmelerinde etkili olmuştur.

1900 yılında kitap yayımlama işine başlayan Boraberdan Kerimovlar Yayınevi on beş yıl içinde Kazak Türkçesinde 117 kitap bastırıyor. Üniversite yayınevinde ise 176 kitap çıkmıştır. Tamamı ele alındığında Kerimovlar Yayınevinde Kazak Türkçesinde 800 bine yakın kitap yayımlanmıştır. Başka bir açıdan söylemek gerekirse, devrime kadar Kazak Türkçesinde çıkan her üç kitabın birisi burada çıkmıştır.

¹ (Aktaranın Notu) Bu tablo bizim aktarmamızda 3, 4, 5 ve 6. numaralı tablolarda kitapların basım yeri, yılı, tirajı ve baskı sayısı gösterilmiştir.

Tablo 3. Kazan:

Şehirler, Onların Basımevleri	Yayınlara Sayısı (Birçok Yayınlara Tiraşı Açıklanmamıştır)	Genel Tiraşı	Basımevlerinde Kazak Türkçesi İlk Kitap Ne zaman Çıkmış
1-Üniversite Yayınevi	176 (19)	715920	1831
2-Boraderan Kerimovlar Bas.	117	789460	1902
3-Dombrovskiy Yayınevi	75	300000	1909
4-Çirkova Yayınevi	17 (3)	78200	1888
5-Ömed Yayınevi	13	38000	1911
6-Veçeslav Yayınevi	10 (2)	40700	1882
7-Boraderan Şerefler Yayınevi	9	26800	1907
8-Ürnek Yayınevi	4	1000	1909
9-Kokovina Yayınevi	4 (1)	14700	1879
10-Megarif Yayınevi	3 (1)	16000	1914
11-Yermalayeva Yayınevi	2	6000	1907
12-Yeremeyev ve Şaşabrin Bas.	2	8000	1911
13-Millet Yayınevi	1	300	1913
14-Haritonov Yayınevi	1	2400	1908
Kazan'da	434 (26)	2.037.480	

Tablo 4. Orenburg:

1-Guberna Harbi Yayınevi	1 (1)	-	1832
2-Kerimov, Hesenov ve Şirkese Yayınevi	18 (2)	44500	1908
3-Din ve Megiyşet Yayınevi	1	23800	1909
4-Vakit Yayınevi	6 (2)	10000	1911
5-G.G. Hesenov Yayınevi	5	15000	1914
6-Bresli Yayınevi	2 (1)	1500	1905
Orenburg'ta	42 (6)	94.800	

Tablo 5. Ufa:

1-Kerimov, Hesenov ve Şirkese Yayınevi	5	13000	1910
2-Şerik Yayınevi	12 (1)	26000	1911
3-Tormış Yayınevi	1	3000	1915
Ufa'da	18 (1)	42.000	

Tablo 6:

Petersburg Boraganskiy Yayınevi	1	3000	1909
Semipalatinski'de "Yerdem" Yayınevi	8	11800	1912
Astrahan'da "G. Gomerov ve Şirkese" Yayınevi	4	9025	1908
Troitski'de "Energiya" Yayınevi	1	1000	1915
Uralski'de "Kazakistan" Yayınevi	1	2000	1912
Tamamı	509 (33)	2,201,105	

Kazak Türkçesi kitap yayımlama işine ilk olarak başlayan kişi daha önce de ismi zikredilen Tüben Kursa Köyünden Şemsetdin Höseyinov'dur. O öldükten sonra vârisleri onun işini devam ettirmişlerdir. Kazan'da Kazak Türkçesinde basılan kitapların % 70-80'i onun vârisleri tarafından çıkarılmıştır. Kazak Türkçesinde kitap yayımlama işinde Boraderan Kerimovlar aktif bir şekilde katılmışlardır. Onlar bu işe, yayınevi açmadan önce başlamışlar, kendi adlarına yayınevi açınca yayınevlerinde Kazak Türkçesinde kitap yayımlama işini daha da geliştirmişlerdir. Onlar tarafından yayımlanan Kazak Türkçesindeki kitapların sayısı doksanı geçmiştir. Kazan'da Kazak Türkçesinde kitap yayımlama işleri ile F. Amaşev, F. Kateyev, İsmegiyl Şemsetdinov, Ş. Haki, Süleymanov Kardeşler;

Tatar Türklerinin yazarı Fatih Halidi vb. nâşirler, aynı şekilde “Megarîf”, “Sabah”, “Ömid”, “Nasıryiya”; Troitski’de “Eş”; Semipalatinski’de “Yerdem” yayınevleri de ilgilenmiştir.

20. yüzyılın başlarında kitap yayın işine Kazak Türklerinin kendi temsilcileri de katılmaya başlamıştır. Ufa, Kazan, Orenburg medreselerinde okuyan Kazak Türklerinin gençleri, Kazak Türklerinin farklı yazarları, eğitimcileri; Şiriyazdan Şelenov, Heyirbay Muratov, Janıbekov, Suzembekov, Tuvamırza Kozubayev gibi isimler ve hatta bayanlar Kazak Türkçesinde kitap yayımlama işine katılır. Onların bazıları: Saniya Kasım İrtısbayeva, Medine Osman kızı Abdulgazzizova.

Devrime kadar çıkan Kazak Türkçesindeki kitapların muhtevası acaba nedir?_Onların muhtevası hakkında bilgi sahibi olmak, bu yayınların Kazak Türklerinin hayatında, eğitiminde, edebiyatında tuttuğu yeri belirlemek için de önemlidir. Bunun için Kazak Türkçesindeki yayınların içeriğini, temasını açıklama konusunda ayrıntılı olarak durmayı gerekli gördük.

Kazak Türkçesinde çıkan yayınların asıl bölümünü halk edebiyatı eserleri ile klasik edebiyat örnekleri oluşturmaktadır. En çok basılan eserlerin çeşitli kıssalar olduğu görülmektedir. Bunlar arasında “Kıssa-i Kız Jibek” 13 defa yayımlanmıştır (1894)² (Onların toplam tirajı 100 binden fazladır.), “Kıssai Alman-Şolpan” (1896), “Kıssai Sal-Sal” (1879), “Kıssai Alpamış” (1906), “Kıssai Bozoğlan Ehmedbek ve Yusufbek” (1889), “Kıssai Melik Hesen” (1883), “Kıssai Şah Moran” (1881), “Kıssai Hatem Tay” (1891), “Kıssai Kasım Jumart” (1897), “Kıssai Şakir Şekert” (1883), “Kıssai Zeyne-Zeyüb” (1897), “Kıssai Aykinkız” (1901) 5-10 defa yayımlanmıştır ve her yayın 6000-10000 tirajla yayımlanmıştır. Aynı tirajlarla “Kıssai Kula Mergen” (1897), “Kıssai Satbik Batır” (1909), “Kıssai Saykal” (1897), “Kıssai Malik Adjar”, “Kıssai Uraz Molda”, “Kıssai Urak Menan Mamay Batır” eserleri ikişer üçer yayın olarak çıkar. Bu tür eserlere “Kıssai Dutan Kubakan Bay”, “Kıssai Kara Kıpşak Koblandı Batır”, “Kıssai Kaştasib”, “Kıssai Zil-Zil”, “Kıssai İbrahim Hatib Oğlu”, “Kıssai Semurg Koş”, “Kıssai Kambar”, “Kıssai Hikmet Nigmed” vb. eklemek mümkündür. Kazak âşık şiiri örneği olan Tastanbek kızı Sara’nın genç yiğit Birjan ile tartışması hakkındaki eser 9 defa yayımlanmıştır. Onun toplam tirajı 57.800’dür.

Kazak Türklerinin halk edebiyatı eserleri, okullar için çıkarılan okuma kitapları ve ders kitaplarında da geniş bir şekilde yayımlanır. Halk edebiyatının farklı türlerini içine alan derlemeler de göze çarpmaktadır. “Mekaleti Kırgızıya” (1879), “Jomak ve Mekalder” (1908), “Kazak Mekalderi” (1914), “Jomak” (1903), “Çolpan Ata” (1909), “Tugız Kumalak” (1906) vb.

“Kıssai” ismi ile çıkan yayınlar arasında yarı dinî, yarı mitolojik karakterdeki eserler de vardır: “Kıssai Hezret Resul”, “Kıssa-i Hezret Osman”, “Kıssai Hezret Ali”. Bu tür kitapların sayısı yirmi beşe ulaşmaktadır.

Kazak Türkçesine tercüme edilen Tatar, Arap, Fars, Özbek, Azerbaycan halk edebiyatı eserleri de yayımlanmaya başlanmıştır. 1913 yılında Tatar halk edebiyatı eserlerinden “Sak-Sok Beyiti” “Sak-Sok Halleri” adı ile Makış Kaltayev tarafından tercüme edilerek Boraderan Kerimkovlar Yayınevinde yayımlanmıştır. Aynı yayınevinde Kazak Türkçesine Tatar Türkçesinden aktarılmış “Meg’sukname” (1911), “Kıssai Merguba Hatın” (1911), “Kıssai Dandan” (1911); Rus-Japon savaşı hakkındaki “Soguş Beyiti” yayımlanmıştır. 1911 yılında M. Murabayev’in aktardığı “Kırk Vezir Kıssası”, Ayhojin Yusufbek’in aktardığı Kul Ali’nin “Kıssai Yusuf ve Züleyha”sı üç defa yayımlanmıştır. (1898, 1907, 1913).

Kazak Türkçesinde Türk boyları arasında geniş bir şekilde yayılmış “Kıssai Kaharman” 1891, 1910, 1913), “Kıssai Zölkarnay” (1911) “Kıssai Seyfilmölik” (1906, 1914), “Kıssai Pehlivan” (1879), “Kıssai Behrem” (1897, 1908, 1912), “Kıssai Anibal” (1909) vb. eserler yayımlanır. İran ve Arap halklarının folklor ve edebiyatının mahsulleri “1001 Gece” den parçalar (1883, 1911), “Hikayet İran Dostanda” (1908), “Kıssai Huja Gafran Hem Sayid Vakkas” (1876, 1880), “Hikayet Zö-Fenun” (1908, 1912), “Kıssai el-Mansur el-Hellej”, “Kıssa-i Hamrav Hosrav Patşa” (1881,1898, 1905), “Soltan Keşmir Hikayesi” vb. eserler yayımlanır.

² Kapak içinde eserin ilk kitabının ne zaman çıktığının tarihi veriliyor.

Kazak edebiyatının büyük şahsiyeti Muhtar Avezov, bu tür eserlerin Kazak Türkçesinde çok sayıda yayımlanması, onların halk arasında yayılmasını ve Kazak Türkleri arasındaki önemi hakkında şöyle demektedir: “Kazan, Ufa, Orenburg, Peterburg’ta basılan Kazak halk şiirleri ve kıssalarının halka etkisi gayet büyük oldu. Halkın okur-yazar olanları severek okudular, akınlar onları besteleyerek söylediler, öğrenciler onları yazdılar.”

Kazak öğrencilerinin Rus edebiyatı ile tanıştırılmasında da Tatar matbuatçılığının rolü büyüktür. Bilindiği gibi, Rus edebiyatı ile Tatar öğrencileri tanıştırmaya G. Tukay büyük emek vermiştir. G. Tukay’ın tercüme ettiği Tatar Türkçesinde çıkan A.S. Puşkin’in “Altın Eteç”ini, A. Sabalov Kazak Türkçesi’ne aktarmış ve bu eser 1911, 1914 yıllarında Kazan’da iki defa Kazak Türkçesinde yayımlanmıştır. Bu eser daha önce İ. Bayçurakov tarafından tercüme edilerek Kerimovlar Yayınevinde yayımlanmıştır. 1803 yılında M. Bekimov tarafından Tatar Türkçesinden Kazak Türkçesine aktarılan A.S. Puşkin’in “Kapitan Kız” adlı eseri de Kerimovlar Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Kazak öğrencilerin Rus edebiyatı örnekleri ile tanıştırılması için “Oku Koralı”, “Til-Koral” adlı okuma kitaplarına A.S. Puşkin, İ.A. Kırlov vb. Rus edebiyatçılarının şiirleri, şiir şeklindeki hikâyeleri de koyulmuştur. Bunun üstüne İsfendiyar Kübyeyev tarafından tercüme edilen İ.A. Kırlov’un şiir şeklindeki hikâyelerinin derlemesi “Meseldar” (1911), Kırlov ve Heminstre masallarından oluşturulan “Kırık Mesel” adlı kitapta iki defa yayımlanır.

20. yüzyıl başına kadar Kazak okullarında, Tatar öğrencileri için çıkarılan kitaplar kullanılmışsa da, 1905 yılından itibaren Kazak çocukları için özel okuma kitapları, alfabe kitapları, ders kitapları çıkarılmaya başlanmıştır. Bu gibi yayınlar arasında 1910 yılında Kazan’da ve Ufa’da çıkan “Kazak Elifbası”nı, 1911-1913 yıllarında Kazak öğrenciler için hazırlanan “Elifba Yeki Totaş Ukuv” (Ufa), Möstekıym Moldabayev’in hazırladığı “İn Jana Elifba”, Kenjeley Alimbetov’un “Kazakşa Elifba Kitabı”, M. Bakirov’un Kazak Okulları için özel olarak yazdığı okuma kitabı ve alfabesi “Sevad”, 1914 yılında yayımlanan yazım kurallarına göre çıkan ilk eser olarak “Kazakşa Döris Jazuv Kagıydeleri” vb. eserleri saymak mümkündür.

Kazak okullarında okutulmak üzere metin olarak uzun yıllar folklor yayınları kullanılmıştır. 20. Yüzyıl başında onlar için artık özel okuma kitapları, seçmeler de çıkarılmıştır. Bunların ilk örneği olarak Ebubekir Urazaliyev’in “Edebiyatı Kazakiya”nı (İlk baskısı 1903 yılında olmak üzere toplam beş defa yayımlanmıştır) göstermek mümkündür. Bu tür yayınlara Kenjeley Alimbetov’un “Ölge Yeki Namune” (1910), Esfendiyar Kubeyev’in “Ölgili Bala” (1912), Mehemedsalih Kaşimov’un “Akıl Kitabı” (1908), Möstekıym Moldabayev’in “Kazakşa Okuv Kitabı” (1912), “Kazak Balalarına Kıyret Kitabı” (1910) vb. eklemek mümkündür. Okuma kitapları olarak çıkarılan bu seçme eserlere Kazak ve Tatar edebiyatı, folkloru ve aynı zamanda Rus ediplerinin eserlerinden de örnekler yerleştirilmiştir. Bu seçme eserlerde birçok yer, elbette Kazak edebiyatına ayrılmıştır. Biz de onlar arasında İbrahim Kunanbayev (Abay), İbrahim Altınсарın, Akmulla, Omar Karaşov, Ekrem Galimov’un eserlerini görmekteyiz. Bilindiği gibi, Akmulla ve Ekrem Galimov Kazak ve Tatar Türklerinin ortak ediplerindedir.

Kazak çocuklarına Rusçayı öğretmek için Tatar âlimi Ş. Rehmetullin ile Kazak eğitimcisi K. Sıralı “Camouçitel Russkix Po-kirgizski i Dlya Kirgiz Po-russki” adlı eseri hazırlayarak yayımlatmışlardır. Bu eser devrime kadar dört defa yayımlanır ve Kazak okullarında okutulur. Kazak ve Tatar eğitimcilerinin de katılımıyla ilk Kazak Türkçesi-Rusça, Rusça-Kazak Türkçesi sözlükler de hazırlanmıştır.

Kazak okulları için fen bilimleri üzerine ders kitapları devrime kadar yayımlanmamış bunun yerine Tatar çocukları için çıkarılan ders kitapları kullanılmıştır.

20. yüzyıl başında, özellikle de ilk Rus devriminden sonra, Kazak Türkçesi kitap basımı Kazak yazarlarının, akınlarının eserlerinin yayımlanması yönünde gelişir. Bizim topladığımız malzemeler, 20. yüzyıl başında elliye yakın Kazak edibi ve akınının eserlerinin kitap olarak basıldığını göstermektedir. Eserleri kitap olarak çıkan bu ediplerin bazıları şunlardır: İbrahim Kunanbayev (Ölenge, 1909), Gali Karakaralinskiy (Kıssai Şahbas, 1907), Sabit Donentayev (Vaktöyek, 1915), Karabay Johanov (Karlıgaş,

1913), Beket Otetelov (Jıygan-Törgen, 1914), Makış Kaltayev (Kazak Ehvali, 2 Yayın; Bir Vakıyga, 1913; Turı Jol, 1912; Kazaknın Aynası, 1910), M. Maştak (Karlıgaş, 1911, Tumiç, 1911), Omar Karaş Oğlu (Tulpar 1914), Möhemmetjan Kaşimov (Siluv Kız, 1909), Mevlekey Yumaçıkov (Dariya Kız, 2 Yayın), Musa Ebubekirov (Jadgar Helime, 1913), Abdulla Ebuşev (Jirenşe, 1909), Ekram Galimov (Jastık Jimestari, 1912), Sadık Sabirjan, Möhemmetjan Möhsinov, Şahkerim Kodayberdiyev, Jumagıjan Arslanov, Kasım Abdulhairov, Baybatır Erjanov, Şadı Tora Jangirov, Baymogambet Besimbekov, İşangali Bayçurakov, Arstangali Berkaliyev, Nurziyan Havşabayev, Magazi Batıraliyev, Gabdulla Kazagi, Bukeyle Kazagi, Tahir Jomarbayev vb. şiir antolojiler. Kazak Türkçesinde, bazı eserlerin yazarlarının gösterilmeden basılmış olanları da vardır. “Bala Tulpar” (1911), “Kazak’din Üse Kunşan Gaması” (1907), Kazak’din Aytıskan Ölengederi” (1910, 1911), “Abay Tirması” (1916) vb. Bunlar Kazak Türklerinin akınlarının antolojileridir.

Kazak Türkçesinde kitap yayımlanmasının ortaya çıkışı Kazak Türklerinin edebiyatının gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Halk edebiyatına ilgi gayet hızlı bir şekilde artmıştır. Elleri kalem alıp yazma işine katılanlar giderek artmıştır. Tatar Türkçesinde çıkan kitapları gören Kazak öğrenciler edebiyatın değişik türleri ile de tanışmaya başlamışlardır. Bu da Kazak edebiyatında yeni türlerin ortaya çıkışını hazırlayan bir örnek olmuştur. İşte bu etki sonucu Kazak edebiyatında hikâye, öykü, drama gibi yeni edebi türler ortaya çıkmıştır. Kazak edebiyatında hikâye türünün ilk örneği olarak M. Nurbayev’in “Korgendi Bala” (1916) adlı eserini, roman türünün ilk örnekleri olarak da Tahir Jomartbayev’in “Kız Koruluk” (1912), İsfendiyar Kubeyev’in “Kalım-Mal” vb. eserlerini gösterebiliriz. Kulbay Tugusov’un 1915 yılında Kazan’da basılan “Nadanlık Korbanı” Kazak edebiyatında drama türünün ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Yeni Kazak edebiyatının doğmasına, gelişmesine Tatar matbuatçılığı, Tatar edebiyatının olumlu etkisi çoktandır bilinen bir gerçektir. Bununla ilgili olarak Kazak Sovyet bilim adamı E. İsmaylov: “Klasik Tatar edebiyatı sadece ideal-demokratik planda değil, nesir ve tiyatro gibi yeni türlerin doğuşunda da Kazak edebiyatını etkilemiştir. Kardeş halkların edebiyatları arasındaki ilişkiler araştırıldığında, biz ilk olarak ilerici, demokratik eğilimlere dikkat ederiz. G. Tukay, G. Kolehmetov, G. Kamal, G. İbrahimov, M. Gafuri vb. ediplerin devrimci-demokratik eserlerinin olumlu rolünü, onların başka nesil Kazak ediplerine olumlu tesirini vurgulayıp geçiyoruz.” demiştir. E. İsmaylov. (E. İsmaylov. Kazasko-Tatarskie Literaturnie Svyazi-Kazak-Tatar Edebi İlişkileri. K-ta: Puti Razvitiya Sovetskoy Mnogonatsionalnoy Literaturı” (Çok Halklı Sovyet Edebiyatının Gelişme Yolu. M., 1967, 289 s.) Saken Seyfullin, Sabit Mukanov gibi edipler ve âlimler yazılı Tatar edebiyatının Kazak edebiyatına bu olumlu tesirini teşekkür sözleriyle anmışlardır.

Tatar eğitimcileri ve yazarları Kazak edebiyatının gelişimi ve kitap yayımlanmasının gidişatıyla derin bir şekilde ilgilenmişler ve bu işe kendileri de aktif bir şekilde katılmışlardır. G. Tukay, G. İbrahimov, F. Emirhan, Ş. Kamal, M. Gafuri gibi edipler, Kazak edebiyatının ve folklorunun propogandasının yapılmasına büyük katkı sağlamışlar, Kazak Türklerinin zengin folklorunu hayranlık duyarak araştırmışlardır. Kazak bozkırlarında öğretmen olarak çalışan Tatar aydınları ve öğrencileri, Kazak folklorunu derleyerek, kaydetme, tanıtmaya ve yayımlatma işleri ile meşgul olmuşlardır. Mesela Omsk bölgesinde uzun yıllar Kazaklar arasında yaşayan Hemidulla Seyidvakkasov, kendisinin derlediği Kazak folkloru malzemelerini 1915 yılında “Halık Monı Kazak Tilinde” adı ile küçük bir kitap olarak yayımlatmıştır. Z. Kerimov Kazak yazarı M. Kaltayev ile birlikte “Kazakşa Ayna” (1913), Mikmöhmed Höseynov “Kitaphane-i Jurnalı Yahud Şigirler Mejmuası” (1910), Möhemmed Bikmetov “Kazak Ölengederi” (1908) adı ile Kazak Türkleri arasından derlenen folklor malzemelerini yayımlatmıştır.

Tatar aydınları, Kazak folklorunu derleme, kaydetme, bastırarak yetinmemişler, bu zengin folklor eserleri ile Tatar öğrencilerini de tanıştırmaya işine koyuluyorlar. Onları Tatar öğrencilerine ulaştırma konusunu da düşünmüşlerdir. Böyle tercüme arasında Gıylman Sattarov’un hazırlayıp çıkardığı “Kazak Şigirleri” (1909), Makış Kaltabayev’in Tatar Türkçesine aktardığı “Kazak Exvalinnen” (1907), Zarif Aksaki’nin Tatar yazarı Fatih Halidi tarafından aktararak yayımlatılan “Bılbıl Koş” (1910,1911) eserlerini saymak mümkündür.

İşte bunlar Kazak ve Tatar edebiyatlarının aralarındaki sıkı ilişkiyi, birbirlerine yardım ederek gelişmelerini gösteren güzel örneklerdir.

Devrime kadar Kazak Türkçesinde kitap yayımlama işi sadece folklor ve edebiyat eserleri çıkarılması ile sınırlı kalmamıştır. Kazak Türkçesi kitaplar arasında bazen veterinerlik, tıp, teknik ile ilgili eserler de görülmeye başlanır. Lekeli tifüs, veba hastalığı, ishalden korunma ile ilgili dokuz kitap çıkmıştır. Köy işleri makineleri, dikiş makinesi kullanma kılavuzları da yayımlanmıştır.

Kazak Türkçesinde kitapların yayımlanması, halkın hafızasını canlandırmış, eğitimini geliştirmiş ve bununla birlikte geçmiş ve halihazırdaki durumunu düşünmeye ve araştırmaya sevk etmiştir. Bunun sonucunda tarihe olan ilgi de artmaya başlamış ve tarih üzerine ilk kitaplar çıkmaya başlamıştır. Osman Ali Sadıkov'un "Kırgız Tevarihî" (Kazan 1907), Yakub Aymanov'un "Tarihi Kırgız Şadnamesi" (1914), Şahkerim Kudayberdi'nin "Saman Tarihi, Dastan" (Semipalatinsk 1911), Osman Abızgildin'in "Mohtasar Tarih Kırgızıya" (Orenburg 1913), yazarı belli olmayan "Törük, Kırgız-Kazak Hem Hannar Şadnamesi" (Orenburg 1913), Rusya ve Kırgız-Kazakların tarihi ile ilgili olarak K. Hodjyev, A. Kaşimov, S. Jantur'ın eserleri basılmıştır. Bu hizmetler halkın kendi tarihi ile ilgilenmeye başladığını gösterir. Milli sınırlandırmalar, yer yer geçmişi övmelerine rağmen, bu eserler Kazak tarih ilminin ayağa kalktığını gösteren eserler olarak kabul edilmektedir.

Kazak Türkçesi ile çıkan kitaplar sadece dünyevî, demokratik eserlerden oluşmamaktadır. "Kıssalar" adı altında çıkan yayınlar arasında dinî, mitolojik içerikli eserlerin de olduğunu biraz önce zikretmiştik. Bunlardan başka, doğrudan doğruya dinî içerikli, İslam dini, onun âdetleri ve din ehilleri hakkındaki yayımlar da var. Bu gibi yayınların sayısı 11, toplam tirajı ise 40.000'dir. Bunlara, türlü hadisleri, din hakkındaki bahisleri içine alan 18 yayını da eklemek gerek. Kur'an'ı okumak için basılan iki Arap alfabesi kitabını ve İslam hukukunu içine alan iki yayını da dini kitaplar olarak kabul edersek (tamamı 12.000 tane) dinî kitaplar bu şekildedir. Bunlardan başka, kişilere ithaf edilmiş daha 12 yayını mersiye vardır ve onların toplam tirajı 43925'tir. İşte bu dinî, yarı dinî eserlere yukarıda bahsedilen 25 kıssayı da eklersek –dinî, dinî-ahlâkî, öğüt, hukuk üzerine bütün yayınların sayısı 75'e ulaşmaktadır. Bunların toplam tirajı da 264.425 olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğer Kazak Türkçesi ile yayımlanmış, bütün kitapların 509 kitap ve onun toplam tirajının 2,5 milyona yakın olduğunu düşünürsek, Kazak Türkçesi yayınların büyük bir çoğunluğunun dünyevî eserler olduğunu görürüz. Buradan yola çıkarak Kazak Türkçesindeki kitapların halk eğitiminde tuttuğu yeri göz önüne getirmek zor değildir.

Dünyevî içerikli eserlerin hepsinin dinî etkiden uzak olduğunu söylemek doğru olmayacağı gibi, dinî içerikli diye bahsedilen yayınların da tümüne tam anlamıyla dinî içerikli diye bakmak da doğru olmaz. Bunun üstüne yarı dinî ve mitolojik özellikteki, şekli ile efsaneleri hatırlatan şiir şeklinde yazılmış birçok kıssayı da biz folklor eserlerine daha yakın olarak görüyoruz. Buradan yola çıkarak, daha önce bahsedilen 25 kıssa yayını biz aşağıdaki tabloda folklor eserleri arasına sokuyoruz.

Kazak Türkçesinde çıkan kitapların içeriklerine göre tasnifi:

Tablo 6

Kitapların Konularına Göre Grubu	Baskı Sayısı	Tirajı Açıklanmayanların Sayısı	Tirajı Açıklananların Toplam tirajı
Folklor, Edebiyat	386	19	1 821 000
Ders Kitabı, Sözlük ve Okuma Kitapları	45	6	139 980
Devlet ve Hukuk	2	1	1 000
Tarih	10	2	29 300
Tıp, Veterinerlik	11	1	34 200
Teknik	4	1	11 000
Mersiyeler	12	-	43 825
Dinî-Ahlâkî Eserler	38	3	111 800
Kılavuz-Ansiklopedi	1	-	2 000
	509	33	2 201 105

Eğer tirajı açıklanmayan 33 yayının da tirajını eklersek yaklaşık olarak devrime kadar Kazak Türkçesinde 2,5 milyon tirajla 509 kitabın basıldığını söyleyebiliriz. Bu sayılar Kazak Türkçesinde yayımlanan kitapların, Tatar Türkçesindekilerden hariç, Türk halkları arasında iyi bir yer tuttuğunu, onlar ile sadece Azerbaycan yayınlarının yarışabildiğini göstermektedir. Biraz önce bahsettiğimiz gibi, Kazak Türkçesinde yayınların en büyük bölümünü folklor, edebiyat eserleri oluşturmaktadır. Bu yayınları hatırladığımızda tekrar şunu söylemek gerekir ki onlar doğrudan doğruya sadece edebiyat eserleri olarak değil, daha geniş bir planda da ele alınmalıdırlar. Akınların şiirlerinde, Kazak ediplerinin birçok eserinde halkın ağır hayatı, millî-koloni olarak ezilişi, ona karşı protesto epeyce geniş yer tutmaktadır. Bu taraftan Bizim edebiyat eserleri olarak ele aldığımız eserlerin bir bölümü içerikleri sebebiyle politik edebiyat içerisine alınıyorlar.

Şu da dikkate değerdir ki 19. yüzyılda, folklor eserlerinin basıldığı dönemde, Kazak Türkçesinde kitap yayımlanmasına pek engel çıkarılmamıştır; ancak bu dönemden itibaren gözetim altına alınmışlardır. Kazak Türkçesinde çıkan yayınlar arasında sansür sebebiyle yakılan ilk kitap, 1880 yılında Ş. Hüseyinov'un bastırıldığı "Vasiyetname"dir. Sebebi ise eserde Kazak topraklarının talan edilmesine ve padişah memurlarının rüşvetçiliğine karşı tepkinin ortaya konulmasıdır. Bu yıllardan başlayarak Çarın sansür görevlisi V. D. Smirnov Kazak Türkçesi olarak gelen birçok elyazmanın yayımlanmasına izin vermiyor. Millî, sosyal baskıya karşı olan eserler basılamıyor. İlk Rus Devrimi yıllarında, yazarların sansürle karşılaşmadığı dönemde, devrimci içerikli eserler daha çok yayımlanmaya başlıyorlar; ancak yerlerini koruyan bazı sansürcüler, bu tür eserlere karşı engeller çıkarmaya devam ediyorlar. İlk Rus devrimi başarısız olduğunda ortaya çıkan bir eseri hatırlayalım. O, Yusuf Kufayev'in yazdığı "Titiklikte Küp Jasagandiktin Bir Tamaşadır" diye isimlendiriliyor. Onu, Tatar yazarı G. Kamal'in kendisi yayımlatıyor. Bu kitabı suçlayarak padişahın sansür görevlisi şöyle yazmaktadır: "Yazar kendi eserinde "memurlar Kazak halkını kurt gibi talan ediyorlar, yerel lider türeler halkı yılan gibi sokuyorlar. Başka Kazak topraklarında direkler dikip, sınırlar çizip halkın yerini çekip ellerinden aldılar... Bizim şikâyetlerimize padişah kulak da asmıyor... Kazak halkı işte böyle dayak yiyip, silah altında köle olarak yaşıyor." Eserin yazarını ve basanını mahkemeye çıkarılması emremektedir.

1908 yılında, F. Şeref Yayınevinde, Kazak Türkçesinde "Feryadlar" adlı şiir derlemesi çıkmıştır. Sansür görevlisi bu kitapta "İmparator âlicenaplarına suçlamalar var.", "Hatta halkı isyana teşvik eden sözler de var." diyerek baskı yok edilmiş, kitabı bastığı için G. Şeref'in Yayınevini kapatılmış, onu ve eserin yazarını mahkemeye vermiştir.

1905 yılından sonra Kazak Türkçesinde kitap basım işinin hızlı gelişmesi ve buna bağlı olarak sosyal ve millî baskıya tepkinin güçlenmesini padişahın memurları, misyonerler, sansür komitesi çok iyi sezmiştir. Bunun hakkında Kazan sansür komitesi başkanı Pigenin, 25 Şubat 1912'de başkente, basım işleri merkez idaresine şöyle bir ihbarda bulunur: "Müslüman kitaplarının yeni dalları- Kırgız edebiyatı hiç beklenmedik şekilde gayet çabuk gelişti. 1909 yılında sansür komitesine sadece 16, 1910 yılında 25 kitap girmişse de 1911 yılında onun sayısı 80'e ulaşmıştır. Kırgız Türkçesinde kitap yayımlama işinin bu şekilde çabuk gelişmesinin sebebi Kırgız halkının uyanması, Türk halkları arasında kendilerini ayrı halk olarak tanımaya başlaması olarak gösterilmiştir.", diyerek ortaya çıkmış ve gelecekte Kazak Türkçesindeki kitaplar üzerindeki denetlemeyi güçlendirmek için daha sert önlemler alınmasını talep etmiştir.

İlk Rus devrimi başarısız olunca, daha önce sansür izni ile çıkan kitaplara kontrol başlıyor. Kazan, Orenburg jandarma yönetimlerinde daha önce çıkan Kazak kitaplarını inceliyorlar, hatta sansür izni ile çıkmasına bakmaksızın birçok kitabı suçlayıp, onları toplayıp yok emişlerdir. Orenburg jandarma idaresinin bu listeye koyduğu bazı yayınlara göz atalım:

1. "Jas Gumirim", A. Andibayev'in şiirler seçmesi. Kazan 1907.
2. "Dönyadan Şikayat", Hairli Jıyıntığı. Kazan 1912.
3. "İsel Yurtım", G. Galimjanov şiirleri. Kazan 1912.
4. "Edebiyat Ürneği", Albançıklar eseri. Kazan 1910.

5. “Kazak Şekirtlerine Hidayat. Mejitovun Öğrencilerine Başvurması”, Kazan 1910.
6. “Karlıgaş”, Muştak şiirleri. Kazan 1912.
7. “Gıybaret”, Mamatov şiirleri. Kazan 1912.
8. “Okun”, Birgaliyev şiirleri. Kazan 1912 vb.

Kazak Türkçesinde yayımlanan kitapları, Kazan, Türkistan jandarma idareleri de misyonerler de gözlemlemeye başlamıştır ve onların işgüzarlıkları sonucu Kazak Türkçesinde birçok kitap yasaklanmaya başlanmıştır. Bunlara Segdibayev’in “Aslıktan Zarlarım” (Orenburg ,1912), Seyidvakkas Seyfullinin “Ötken Kender” (Kazan, 1914), Möhemmed Sadık Engısı oğlunun “Hezmetkar” (Kazan, 1914), Arganbay İshakinin “Uyan, Kazak!” (Kazan, 1914), Erjan Baybatırın “Törme” (Orenburg, 1915) ve başka şiir kitaplarını göstermek mümkündür.

Bu seçme eserlere giren şiirlerde halkın kötü haline, ezilmesine tepkiler dile getirilmiş; çarın memurlarının, halkı talan etmesi gösterilmiş; güçlü olmak için, bağımsızlık için mücadeleye çağırma, kışkırtmalar var, diyerek millî, sosyal baskıya karşı yazılan bu eserleri jandarma memurları, misyonerler, sansür görevlileri Panislamist, Pantürkist eserler, olarak göstermeye çalışmışlardır. Diğer taraftan Orenburg jandarma idaresi 19 Eylül 1911 tarihinde İçişleri Bakanlığı’na “Uyan Kazak!” eseri hakkında yaptığı ihbar çok ağırdır. Sözde bu eserlerde “Kendi içerikleriyle Panislamizm ideallerini ortaya koyuyor, Rus devletinin Kırgızlar arasında yürüttüğü politikaya karşı yönlendirilen, “Jomaklar” adlı bölümünde Kutsal İmparator âlicenaplarına kötü sözler söyleniyor.” denilmiştir.

Bu eserin yazarı hakkında mahkeme işlerini yürüten Saratov mahkeme meclisi, Orenburg valisinin bu iftiralарının hiç birisini de bulamamıştır ve kitaba yapılan suçlamaları ispat edememiştir. Bundan sonra bu iş için dinî işler savcısına başvururlar. Savcı ise önce Tatar kitapları sansür görevlisi olan V.D. Smirnov’a yani “uzman”a gönderir. Doğu halkları kültürüne karşı ömür boyunca mücadele eden kararhçu³ “Uyan Kazak!” eserini, elbette suçlar ve bu suçlamaları dinî işler yeniden Saratov mahkeme meclisine göndererek, kitaba el koydurur.

Sosyal ve millî baskılara karşı yazılan Kazak kitaplarını sadece resmi sansür değil, işte bu jandarma idareleri, hatta dinî işler da gözlemekte ve takip etmektedir. Kazak Türkçesinde devrime kadar çıkan kitapların içeriğini araştırdığımızda, bu dönemdeki ortamını gözönüne almadan, sadece sansürden geçen kitaplardan yola çıkarak konuşursak, bu, Kazak Türklerinin kitaplarının içeriğini ve yönelişini tam olarak yansıtmaz. Gördüklerimize göre, Kazak edebiyatı ilgili olarak çıkan birçok kitap sadece halkın edebî zevkini yansıtmamış; ancak onun sosyal uyanışına da yardım etmiştir. Bir taraftan politik, propaganda edebiyatı rolünü de üstlenmiştir.

Kazak ve Tatar Türklerinin ileri görüşlü insanları Rus kültürüne, edebiyatına her zaman başvurmuşlar, onu örnek almışlar, o kültürün zenginliğini halka ulaştırmak için çalışmışlardır. Şunu da söylemek gerekir ki, millî ve sosyal baskılara protestoyu içeren eserlerde halkı bağımsızlığa ulaştırma yollarını farklı yazarlar farklı şekillerde tasvir etmişlerdir. Bazıları bağımsızlığa ulaşmak için halkı aydınlatmaya, okutmaya, bilgi sahibi olmaya çağırmışlardır. Bazıları Kazak Türklerinin geçmişini hatırlatarak, onun hanlarını övme yoluna başvurmuşlar; başka yazarlar ise Çar memurlarının yanlışlarını tenkit etmişler ve Çarı eleştirmişlerdir. İşte bu gibi eserleri çar memurları, Hıristiyan kiliselerine, Rus halkına karşı yazılan Panislamist, Pantürkist eserler olarak göstermeye çalışmışlar, Rus halkının millî ve dinî hisleriyle oynamışlardır. Bunun, kara ruhçular tarafından ezilen halkları suçlamak amacıyla düşünüldükten ortaya konmuş ve geniş bir şekilde yayılmış hadiseler olduğunu unutmamak gerek.

Kazak Türkçesinde kitapların konusu hakkında bilgi sahibi olmak, devrime kadar içtimaî fikrin gelişmesini tasavvur etmemize imkân veriyor. Devrime kadar Kazak halkının içtimaî fikrin gelişmesi ve halkın edebî zevki hakkında söz söylenildiğinde, sadece Kazak Türkçesinde yayımlanan kitaplar ile bunu sınırlamak tek tarafılık olurdu. Bilindiği gibi, Kazak Türklerinin okur yazar kesimi Tatar Türklerinin eserleriyle de tanışmıştır. Rus edebiyatı ve Avrupa halkları edebiyatıyla Tatar Türkçesinde çıkan kitaplar

³ (A. N.) Eski Rusya’da çar ve ortadoksluğa düşkün olanlar grubu.

aracılığıyla da tanışmışlardır. Tatar demokratik yayını, Tatar Türkçesinde çıkan sosyal- demokratik broşürler ve bildiriler, ilk Tatar bolşevik gazetesi “Ural”, Kazak halkının siyasî düşüncesinin gelişmesine, gelecekteki Rus sosyal-demokratik fikri ile tanışmasına büyük katkıda bulunmuştur.

Kazak Türklerinin edebiyatı, kültürünün gelişmesine fayda sağladığı gibi Tatar matbuatçılığı ile birlikte Kazak gençlerinin Tatar kültürü ve edebiyatı ile medreselerde yakından tanışmasında da etkili olmuştur. İşte bu medreselerde, özellikle de Ufa’daki “Galiya”, Orenburg’taki “Hüseyiniye”, Kazandaki “Möhemmediye” medreselerinde okuyan gençlerden Kazak Türklerinin büyük edipleri, âlimleri, aydınlar yetişmiştir.

Padişah otokrasisi Kazak Türklerinin yayınları, edebiyatı ve kültürüne karşı mücadelesi bahsedilenlerle sınırlı değildir. Kazak halkını tembellekte, karanlıkta tutmak, çar otokrasisini doğru kabul edip bu şekilde eğitmek için Çarlık başka yollar da kullanmıştır. O yolların birisi, Kazaklar için kitap yayınlamak da olmuştur. Hazineden bu gibi kitaplar, 1866 yılında çıkarılmaya başlanmıştır. O yıl aynı anda iki kitap “Pervonaçalniye Svedeniya o Provaslovnoy Vere” (Provoslav İnanış Hakkında İlk Bilgiler) ve “Jitiye i Stradabiya Svyatogo Velikomuçenika Evstafiya Plakidi” (Kutsal Çilekeş Estafiy Plakidanın Hayatı ve Çalışmaları) çıkmıştır.

Hıristiyan misyonerlerin ideologu N. İ. İlminskiy’nin başlattığı bu iş 1917 yılına kadar devam etmiştir. Bu süre içerisinde misyonerler 72 kitap bastırılmışlardır. Bu kitapların içeriği ne idi acaba? Kazak halkının eğitimine ne verebilmişlerdir, sorusu ortaya çıkıyor. Bunun için onların içeriği ile değinmeden geçmek doğru olmaz.

Bu yayınların yirmisi “Tuzemny Şkola”lar (Yerli Okullar) için çıkarılan Rus dili üzerine “Bukvar”lar (Hece Kitapları), okuma kitaplarıdır. Adı dünyevî eserler gibi olsa da, içeriği “Kratkaya Svyaşennaya İstoriya i Sokraşenniy Katehizis, S Perevodami i Molitvami” (Tercüme ve Dualarla Kısa Kutsal Tarih ve Kısa Katehizis)’den oluşur. İşte bunları okumak için kitabın iki sayfasında alfabe verilmiştir. Rusçayı öğrenmek için çıkarılan okuma kitaplarının içeriği tamamen Hıristiyan kilisesinin tarihi, Hıristiyan azizlerinin hayatlarının tasvir edilmesinden ibarettir. Misyonerler tarafından çıkarılan Kazak Türkçesindeki kitapların sadece 10 tanesi dünyevîdir. İşte bu azizler, kiliseler tarihi üzerine yazılan eserleri okumak için çıkarılan Rusça-Kazak Türkçesi sözlük (Beş baskı), trahoma ve vebadan korunma üzerine üç broşür, “Rusya Tarihi” (Temelde kilise tarihi) ve A. A. Voskresenskiy adına basılan A. S. Puşkin’in “Balık ve Balıkçı Turında Ekiyet”i bu kitaplardır. 72 yayının 42’si “Noviy zavet (Yeni Öğüt), “Evangeliya”, “Simbol Veri” (İnancın Sembölü), “Çudesas İususa Hrista” , “Pritçi İususa Hrista” Hıristiyan azizlerinin hayatları, onların yaptıkları ile ilgilidir.

“İnorodetsler” (Yabancılar) arasında Hıristiyanlığı yayma, Hıristiyanlığı kabul edenleri koruma, Çar’a ve kiliseye bağlı bir şekilde eğitmek için İlminskiy tarafından düzenlenen bu kitap basma işi için padişah, dinî işler, halk eğitimi bakanlığı, misyonerler ve kara ruhçular paraya acımamışlardır. Bu bol maddi yardımdan da faydalanan İlminskiy’nin insiyatifi ile Kazak provoslav Hıristiyanlar derneği karşısında “Kutsal Guriy” kulübü kurulmuştur ve orada Hıristiyan dini eserlerinin “İnorodetsler” (yabancılar) diline tercüme edilmesi komisyonu çalışmaya başlamıştır. Onun İlminskiy tarafından hazırlanan nizamnamesinde: “Vaftiz edilen yabancıları Hıristiyanlık konusunda sağlamlaştırmak, yabancılar için okullar açıp, onların dillerinde kitaplar bastırıp onları Hıristiyanlık dinine göre yetiştirmek.” ve “Müslümanlar ve Mecusiler arasında Hıristiyanlık dinini yaymak.” diye yazılıyor. Bunun amacı işte budur.

İç Rusya’daki inorodets halkları Hıristiyanlaştırma, güçlü bir vaftiz etmeyle devam etmişse de, Rusya’daki henüz ele geçirilmiş yerlerde çarlık başka yollar kullanmaya mecbur kalmıştır. Henüz hâkimiyetin güçlenmediği yerlerde yaşayan halkları Hıristiyanlaştırmak için Çarlık, misyoner okullar da açmamıştır. Yerli halklar için açılan Rus-Yerli okulları İlminskiy okulunda yetişen misyonerler için birleştirilmiş ve bu okullarda daha önce bahsedilen Hıristiyan dinî kitaplarına göre yetiştirme hıristiyanlaştırma politikası öne sürülmüştür. Halkları Hıristiyanlaştırmak için İlminskiy yeni şartlarda yeni silahlar kullanmıştır. Bunu kendisi şu sözleriyle ifade etmiştir: “Benim amacım inorodetsler için

çıkarılan kitaplarla, inorodetslerin dilinde ibadet ettirme ve kiliselerde Hristiyanlık dininin propogandasını yapmaktır” (N.İ. İlminskiy. O Sisteme Prosveşeniye İnorodsev i Kazanskoy Tsentralnoy Kreşeno-Tatarskoy Şkole. Kazan’ 1913). Rus kültürü, Rus bilimi, Rus edebiyatının inorodetsler üzerinde etkili olmaması için bütün gücü ile mücadele eden İlminskiy ve onun öğrencilerinin Kazak Türkçesi bir tane bile aritmetik, coğrafya gibi kitaplar bastırmaması şundan kaynaklanmaktadır: O her zaman “Rus dilini bilmeyen, Rus bilimini almayan fanatik bizim için Rusça bilim alan inorodetslerden daha iyidir.” diyerek dinî işler ve başkentin fikirlerini de ortaya koymuştur. (N. İ. İlminskiy. Pisma Hikolaya İvanoviça İlminskogo k Ober-Prokuroru Svyateyşego Dinî işlere Konstantinu Petroviçu Pobedonostsevu. Kazan’ 1897.)

“İnorodetsler” için çıkarılan kitapların Arap harfleriyle yayımlanmasını İlminskiy Panislamizm olarak kabul eder. Bu harfler ile okuyup yazan halklar için kitapları sadece Rus harfleriyle bastırır. Bu alfabe temelinde hazırlanan alfabenin, o halkların dilleri için hazırlanmaması ile ilgili olarak daha önce Rus âlimleri çok yazdılar, onları burada yazıp tekrarlamıyoruz. Rus alfabesi ile Rusça yazılan kaynakları okumaya yardım etmemesi için, misyonerlerin hazırladığı alfabe kasıtlı olarak sorunlu bir şekilde hazırlanmıştır.

Öncü Rus kültürü, büyük Rus edebiyatının düşmanı olan İlminskiy Rus edebiyatının başka halkların diline tercüme edilmesine boş yere karşı gelmemiştir. “Rusyanın üstünü Müslüman kara bulutları kaplamaya başladı. Bu Asya’dan gelen sürü değil, Rus üniversitelerinde, liselerinde, harp akademilerinde okuyan, Rus baskısında eğitilen medeni sürüler” diyerek çan çalıp durmuştur. (K. V. Harlampoviç. P.P. Maslovskiy i Ego Perepiska s N. İ. İlminskiy-P.P. Maslovski ve Onun N. İ. İlminskiy İle Yazışmaları’. Kazan 1907.)

“İnorodetsler” dillerinde kitap yayımlanmasına, bir taraftan ülkede devam eden devrimci hareketten Rus olmayan halkları uzak tutma, onları sağlam bir şekilde Hristiyanlaştırılması ve çarlık rejimine bağlılığın sağlanması çalışmalarına rağmen Müslüman halklar üzerinde Tatar Türkçesindeki kitaplarının etkisine karşı fazla bir şey yapılamamıştır. Kazak Türkçesinde çıkan kitapların içeriği ile misyonerlerin çıkardığı kitapların içeriğinin karşılaştırılması bunu açıkça göstermektedir. Misyonerlerin çıkardığı kitaplar arasında birkaç sözlük, farklı bulaşıcı hastalıklardan korunma ile ilgili birkaç broşür hesaba katılmazsa bu kitapların Kazak Türklerine nasıl bir eğitim getirdiği açıkça görülüyor.

N. İ. İlminskiy’nin çalışmaları değerlendirildiğinde, bazı yazarlar açıkça tek taraflı sözler söylemişlerdir. İlminskiy’in çalışmaları iki dönemden oluşmaktadır. 19. yüzyılın altmışlı yıllarına kadar olan çalışmalarını biz temelde olumlu değerlendiriyoruz. Çünkü bu yıllarda bilimsel çalışmalar yapmıştır. Türk dilleri üzerine kıymetli eserler yazmış, doğu halklarının edebiyatlarının farklı örneklerini yayımlatarak Türkoloji çalışmalarına hizmet etmiştir. Fakat bir müddet sonra İlminskiy bilimsel çalışmalarını bırakarak misyonerlik çalışmalarına başlamıştır. Kendisinin bütün bilimini, bütün varlığını bütün gücüyle kiliseye hizmet etmeye adanmış, onun güçlü bir işçisine dönüşmüştür. İlminskiy’nin bu dönemdeki çalışmalarından ilerici anlar aramak politik körlük olurdu.

19. yüzyılın seksenli yıllarından başlayarak İlminskiy, K.P. Pobedonostsev’in yakın dostu, hatta ilham kaynağına dönüşmüştür. Pobedonostsev’in ezilen halklara karşı yürüttüğü politika, İlminskiy’nin yönlendirmelerinin, tavsiyelerinin âdeta birer yansımasıdır. Bunun ilgili olarak onun sadece Pobedonostsev’e yazdığı mektuplarını hatırlamak yeterlidir. Şimdi misyonerlik işleri ile ilgili yazılarına bakarsak, çarlığın ve Çar kilisesinin Rus olmayan halklara karşı yürüttüğü politikasında N. İ. İlminskiy’nin nasıl bir rol oynadığını görürsünüz. İşte bu belgelerin birisini burada gösterelim. 1 Eylül 1871’de Omsk şehrinde hazine isteğiyle çıkan “Akmolinskiye Oblastniye Vedomosti-Akmolinski Bölgesi Listesi”ne 1 Ocak 1888’den itibaren Dala genel valisinin isteği üzerine Rusça ve Kazak Türkçesinde “Kuşımta” (Ek) çıkarılmaya başlanmıştır. Bunun çıkarılmaya başlamasıyla ilgili belgede şöyle denilmektedir:

<u>“Dala Genel Valisi</u> <u>Çalışmanın Birinci Bölümü</u> <u>Masa No: 1</u> 8 Aralık 1887 No: 5663 “Akmolinsk Bölgesi Listesine Ek Olarak Rus ve Kırgız dillerinde ‘Mahsus Kuşımta’ çıkarılması hakkında”	<u>İçişleri Bakanına</u> Dala bölgesinin en kalabalık halkı göçebe Kırgızlar (% 80’den fazlası). Bunun için bu bölgenin yönetilmesi birçok meselede bu halkla sıkı sıkıya bağlantılıdır. Etnografik ve kültürel-ekonomik özelliği ile ayrı bir grup teşkil eden bu halkın sosyal ve idari özelliklerini de hesaba alarak, onlar ile yöneticilik yapmak için memur ve amirlerin emir ve bildirimlerini bastırmak için Genel Valilik karşısındaki “Oblastniye Vedomosti-Bölge Listesi” adlı gazete çıkarılıyor.
--	---

“Dala eyaletinde çıkan bu yayımlar sadece Rusça yayımlanmışlardır. Bunun için de orada basılan emir ve bildirimler halka yetişmemektedir. Bana takdim edilen bölgeyi başarılı bir şekilde idare etmek için, hükümetin Kırgız bozkırlarını ilgilendiren türlü çözüm yollarını ve bildirimlerin Kırgız halkına ulaştırılmasını ben faydalı görüyorum. Bu amaçla onların tarihi, dünyaya bakışı, ruhî hayatı ve maddî hayatı ile ilgili haberleri de bastırmak için 1 Ocak 1888 tarihinde ‘Akmolinskiye Oblastniye Bedomosti’ye ek olarak Rus ve Kırgız dillerinde “Kuşımta” (Ek) çıkarmak gereklidir, diye düşündüm.”

İnfanteriye’den General Kolpakovskiy

(Leningrattaki SSSR Devlet Tarih Arşivi, Bölüm 766, Kayıt: 5, Dosya.8, s. 22)

Bu tarihten başlayarak gazetenin ekinde Rus ve Kazak dillerinde türlü genelgeler, emirler yanında, Kazak halk edebiyatı eserleri, etnografik malzemeler, tarihle ilgili eserler yayımlanmaya başlanmıştır. Türk dillerinde gazete, dergi yayımlanmasına karşı birçok yalan ortaya atan sansürcü V. D. Smirnov’un eline Arap harfleri ile basılmış “Pribavleniye”in (Ek) 1889 yılında çıkan 33 sayısı geçmiştir. Hükümetin isteğiyle Arap harfleri ile gazete çıkarılmasına V. D. Smirnov çok sinirlenir. Üstüne gazetede büyük Macar âlimi, doğu halkları tarihi, dilleri âlimi G. Vamberynin makalesi de yayımlanmıştır. Bu durum bu şövenist için açık havada yıldırım çarpması gibi hissedilmiştir. Smirnov, gazetenin eline geçmesi ile bir gece içinde ihbarnâme yazıp (18 Ekim 1889) onu kendi eli ile Matbuat İşleri Merkez İdaresine vermiştir. İşte bu ihbarnâmeden birkaç satır verelim:

1. *Şimdi Rusların resmî gazetesinde Kırgızlara, siz Türk halksınız diyerek bunu onların akıllarına düşürmek nereden geldi? Onların kendi devletleri, kendi hanları olmuştur demenin kime gereği var? Belki onların, biz de Ruslar gibi insanlarız diye düşünmeleri içindir?*

2. *Üstüne hangi dilden? Almancadan mı acaba, bunu nasıl anlamak lazım? Eğer “Akmolinskie Oblastnie Vedomosti”nin yayın kurulu başka bir şey bulamamışsa niçin Rusça kaynaklara müracaat etmemiştir. Genel olarak bu konuda yazmanın gereği var mı?*

3. *Alman kaynaklarından kimin seçildiği de şaşkıncı! Vamberiy âlim değil ki şarlattan, onun bu konu üzerine saçmalıkları bizim bilimsel tenkidimizle çoktan çürütülmedi mi?*

Eğer yayın kurulu kendisinin boş yere çıkarmadığı “Kuşımtalar”ına malzeme bulamıyorsa ya da siyaseti doğru anlamıyorsa, hiçbir faydası olmayan şeyleri yayınlama yoluna gitmişse, yabancılar için yabancı ülke şarlattanlarının, Rusya’yı satanların eserlerinin sokulması yoluna girilmişse, o zaman “Akmolinskiye Oblastniye Vedomosti” (Akmola Bölge Haberleri) gazetesinin resmî olmayan bu ekinin hazine için de bir safra olduğunu hatırlamak gerekti. En iyisi, onu yayınlamayı durdurmaktır. Vamberiy’nin eserlerine bizde yer olmamalı, ama şimdi bunun gibi hükümet yayımlarında onun eserlerinin yayınlaması konusunda söz edilmesi bile mümkün değil. “(Leningrat SSSR Devlet Tarih Arşivi, Bölüm: 777, Kayıt: 4, Dosya:8, ss:97-98.) Şurası ilginçtir ki kendisini Türkolog olarak gören Smirnov, Macaristan’ın ünlü Şarkiyatçısı Vamberiy’i Alman âlimi yapıyor.)

Bu satırları açıklamanın bir gereği var mı?

Gördüğümüz gibi gazeteye eki çıkararak padişahın yetkili adamı, Dala bölgesi valisidir. Gazete ve onun “Kuşımta”sı bu kişinin gözetimi ve kontrolü altında, tamamıyla onun sorumluluğu altında yayımlanmıştır. İçişleri bakanlığında Matbuat İşleri Merkez İdaresi’nde Smirnov’un ihbarını kabul edip işlem yapmamışlardır. Çar atadığı valiye karşı gelmiştir.

Kendi ihbarının bu şekilde yok sayıldığını gören V. D. Smirnov ideologu N. İ. İlminskiy’e bu durum hakkında mektup yazar. Gazetenin “Kuşımtası”nın yayımlanmasının yasaklanmasını istemiştir. Mektup gelince N. İ. İlminskiy, savcı K. P. Pobedonostsev’e Smirnov’un isteklerini iletip, bunun üzerinde durmuştur. “Gazetenin resmî olmayan ekini kapatmak lazım... Kırgız gazetesinde uzun zamandan beri Rus ve Kırgız dillerinde Vamberiy’in Türk boyları tarihi ile ilgili yalanları küçük parçalara bölünerek birbiri arkasına yayımlanmaktadır. Bunu bilmenin Kırgızlar için ne gereği, ne ilgi çekiciliği var? Liselerde, harp okullarında okuyan Kırgızların bu gibi şeyleri okuyarak türlü tarihî hayallere kapılmaları mümkündür... Bu tür şeylerin yayımlanması Kırgızlar ve bunun gibi başka halklar için uygun değildir, sadece zararlıdır.” İlminskiy’nin “Kırgızlar için zararlı dediğini; çarlık için tehlikeli dediklerini ezilen halkların millî ve sosyal hislerini uyandırmaya yardım ediyor şeklinde yorumlamak lazımdır.

İlminskiy’nin her tavsiyesini büyük bir istekle yerine getiren Pobedonostsev, bu mektubu alınca, İçişleri Bakanlığı’na başvurarak, Rus ve Tatar dillerinde “Akmolinskiye Oblastniye Vedomosti”de ek yayımlanmasını durdurmayı başarır.

Gördüğümüz gibi misyonerlerin kolu uzunmuş. Hatta onlar dinî işlerle de, Çar’ın bakanları ile de diledikleri gibi oynayabiliyorlarmış. Burada en güçlüsü N. İ. İlminskiy olmuştur. O kendi politikasını, işte bu şekilde yürütmüştür. Bazıları, “eğitimci” diye onu överler, onun “eğitim” ile nasıl meşgul olduğunu görmezden gelmek tuhaf hal...

İlk Rus devrimi, bu monarşist misyonerlerin “kutsal, bölünmeyen, Provoslav Rus” ideolojisini artık sadece eski metotlarla korumanın mümkün olmadığını göstermiştir. Artık devam eden devrimci hareketin gelişmesi döneminde onlar “inorodetslar”ı aydınlatmanın yeni yollarını aramışlardır. Misyonerlerin inisiyatifiyle Halk Eğitimi Bakanlığı himayesinde düzenlenen özel toplantıda Orenburg, Kazan, Ufa, Kafkas, Orta Asya (İlminskiy’nin öğrencileri) Müslümanlarının tercüme komisyonunun işini değerlendirirken: “Temelde hepsi dinî, dinî-öğüt eserlerinin basımı ile meşgul oldu.” demişlerdir. Yeni şartlarda dünyevî kitaplar da yayının gerekliliğini kabul etmeye mecbur olmuşlardır.

Bu toplantının teklifi ile Kazan eğitim muhiti himayesinde yeni tercüme komisyonu kurulmuştur. Onun idarecisi olarak da Prof. Dr. N. F. Katanov kabul edilmiştir. Bu komisyonun üyeleri tamamen misyonerlerden oluşmuştur. Bu sebeple N. F. Katanov da onların direktifleri altında çalışmaktan çıkamamıştır. Burada 1905-1917 yılları arasında Kazak Türkçesinde 17 kitap çıkmıştır. “Kak Predohronyatsya Ot Holerı” (Koleradan nasıl Korunmalı), “Russkiye Glagolnye Pristavki i Russkiye Predlogi” (Rusça Fiil Önekleri ve Rusça Önekler) (Yazarı T. R. Dursunov) adlı iki kitaptan başka Kazak Türkçesinde çıkan yayımların hepsi de ya Hıristiyan dininin propagandasıdır ya da azizleri hakkındadır.

Her iki komisyonun bastırıldığı kitapların ortalama tirajı 600-1000 arasındadır. Sadece ayrı yayınlar 2400 adettir. Misyonerlerin başta bu yayınları satarak dağıtmaları planlanmışsa da onların alıcısı olmayınca bedava dağıtılmışlardır, hatta zorla aldırılmaya çalışılmıştır. Bu yayınların sansür organına, yazarlarına, tercüme edenlere, eğitim kurumları idarelerine, misyoner okullarına gönderilmesine, kitap değiştirilmeleriyle de dağıtılmasına rağmen bu tirajın % 70-80’i depoda kalır. (Hronologičeskiy Katalog İzdanniy Pravoslovnogo Missionerskogo Obşestva Na Yazıkah Narodov Povoljskih, Sibirskih, Kafkazkih. ‘Provoslov Misyoner Okullarının Orta İdil, Sibir, Kafkaz Dillerindeki Çıkan Yayınların Kronolojik Bibliyografyası Kazan’, 1910. Burada her baskının depoda kalanlarının sayısı da gösteriliyor.) Bu olayın kendisi de misyonerlerin çıkardığı kitapların “kıymeti”, onların “popülerliği”nin ne kadar olduğunu açıkça göstermektedir.

Şunu da hatırlatalım ki Arap harfleri ile çıkan Kazak Türkçesindeki kitapların hiçbirisinin satılmama sorunu olmamıştır. Onların tirajının misyonerlerin çıkardığı kitapların tirajından, on kat daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Devrime kadar Kazak Türklerinin edebiyatının gelişimini, halkın dünyadaki ilmî kazanışlarını, Rus edebiyatı ve kültürü, öncü yenilikçi fikirle tanıştırma konusunda Kazak Türkçesinde Arap harfleri ile çıkan yayınlarla Tatar Türkçesindeki yayınlar önemli rol oynamışlardır.

Kazak Türkçesinde kitap yayımlamanın araştırılması ile ilgili olarak henüz ilk adımlar atılmıştır. Kazak Türkçesinde çıkan kitapların tarihini geniş bir şekilde araştırmak sadece Kazak edebiyatı tarihi için değil, Kazak Türklerinin içtimaî fikir tarihi ve halkların dostluğunun tarihinin öğrenilmesi konusunda da büyük bir kaynak olarak duruyor.

Kitap, halk hayatının, hafızasının bir göstergesidir. Yayınlarda onun keşfi de, yanlışları, başarıları ve hayalleri de, tecrübesi ve kaygıları da yansımıştır. Millî baskı dönemlerinde hizmet ehillerinin bağımsızlığı ve şansı, eğitimi ve kültürü için canını feda eden mücadele adamları az olmamıştır. Bütün baskılara rağmen kitap sayfalarında bu mücadele az çok yansıtılmıştır. Bu durumları biz devrime kadarki Kazak Türkçesindeki kitaplarda da açıkça görüyoruz.

Aktaran: Bülent BAYRAM*

---

* Arş. Gör. Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

SARI UYGURLARDA ŞAMANLIĞIN KALINTILARI*

S. MALOV

Bir Türk kabilesi olan Sarı Uygurlar (*sarıg yugur*) Çin'de Nan- Şan dağlarının kuzey yamaçlarında yer alan Sucou, Gotey ve Goncou şehirlerinin yakınındaki Gansu eyaletinde yaşarlar.

Uygurlar arasındaki şamanizmle ilgili bu makale hem kişisel gözlemler hem de anketler sayesinde oluşturulmuştur.

Uygurlar arasında devamlı bulunduğum yer, Sucou şehrinde güney doğuya doğru iki günlük yolda bulunan Lyan- Hua- Sı tapınağının yakınındaki Uygur Sanışkap'a ait Şar- Gutur adlı bölgedeydi.

Uygurlar Budisttir, fakat şamanizmi de korumuşlardır.

1910- 1911 yıllarında özellikle Sucou şehri yakınındaki bozkırda (oilig) yaşayan Uygurlar arasında gözlemleyebildiğim kadarıyla Uygur şamanizmi, Budizm ve onun temsilcisi Lamaların etkisi altında tamamiyle bozulmuş ve yakın zaman içinde unutulmuştur.

Ev sahibim altmış yaşındaki Sanışkap daha önce şamanmış, kendisi saygın bir şekilde (yakılarak) gömülmek istediği için bu uğraşı uzun zaman önce terketmiştir. Şamanlar öldüklerinde yakılmamakta, vahşi hayvanların yemesi için bozkıra bırakılmaktadır.

Şimdi bozkırda yaşayan Uygurlarda Nam- Şeçen adında tek bir şaman vardır; o kabilesindeki insanlardan bile saygı görmemektedir. Önemsemeyen kırk beş yaşındaki bu adam şimdi alkolik ve esrarkeştir. Kendisi oğluna şaman ünvanı vermek için on iki yaşındaki oğluna şaman dualarını öğretmeyi düşünmektedir.

Budist din adamları şamanizmin yok oluşuna etki etmektedirler. Bir gün on yaşlarındaki küçük bir Lamaya şaman duası sırasında kesilen koyun eti yiyip yiyemeyeceğini sordum. O ciddi bir şekilde başını salladı ve “men aka, men yigmes” (ben yemem; ben ruhani bir kişiyim) dedi.

Dağlı (*taglig*) Uygurlarda, yani Gancou yakınlarında yaşayan Uygurlar arasında şamanizmin daha iyi korunduğunu düşünüyorum, fakat onlar arasında devamlı bulunmadım ve dağlı Uygurlar arasında gözlemlerim yok.

1. Şamanizmin Kökeniyle İlgili Efsane

Uygurların hikayelerine göre en büyük şaman ilahı “Kan Tenir” (veya Kan- Denir), yani Göğün İlahı¹ (harfî harfine: gök kralı), ilk önce Tangutlar (Tat.) arasında ortaya çıkmıştır. Tangutlar ona kötü davranmış ve hatta ona sapanla taş atarak onu kovmuşlardır. Gök İlahı Zur Dağlarına (Gotey şehri yakınındaki Zur Tag) çekilmiş, bir nehir kıyısında durup ağlamış. At kişnemesi duyan ilah yakınında bir insan olduğunu düşünerek sevinmiş. İlah insanı aramaya çıkmış ve Zur Dağlarının doruklarından “pai-gü” (“pai” kuyusu olarak çevrilebilir) adlı yere gelmiş. Bu sırada burada yaşlı bir kadın süttan yağ çıkarıyor ve kurutuyormuş. İlah gürültüyle kadına yaklaşmış. O, yani ilahî şaman, yaşlı kadının elinden süt dolu deriyi (*karın*) kapmış ve onu sert bir şekilde evin duvarına vurmuş.

* S. MALOV; “Ostatki şamanstva u jeltih uygurov”, *Jivaya Starina*, Petrograd- 1912, s. 61- 74.

¹ Eski Türkçe- “Orhon” yazıtlarında tenri kelimesi hem “gök” hem de “Tanrı” anlamındadır. Bk. *Sbornik trudov orhonskoy ekspeditsii*. (Orhon Araştırma Grubu Çalışmalarının Külliyatı), IV; V. V. Radlov ve P. M. Melioranskiy, *Drevne-tyurkskie pamyatniki v Koşo- Tsaydam*, (Koşo- Tsaydam'daki Eski Türkçe Anıtlar), Senpeterburg, 1897, s. 16. W. Radloff. *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Zweite Folge, p. 2- 3. Eski Uygurca yazılı anıtlarda da aynı şekildedir. Kazan- Tatar lehçelerinde teri kelimesi “ikon” anlamındadır. Bak. İ. Zolotsnitskiy, *Kornevoy çuvaşsko- russkiy slovar*. (Köklü Çuvaşca- Rusça Sözlük), Kazan, 1875, ek III. *Nazvanie Boga, neba i svetil nebesnih*. (İlah, Gök ve Gök Cisimlerinin Adları).

İşte bu nedenden ötürü İlah şaman yaşlı kadının içine yerleşmiş ve o zamandan itibaren kadınlar şaman olmuş. Fakat sonra insanlar bu düzeni değiştirmiş ve erkekleri şaman yapmışlar.²

2. Şaman

Uygurca'da şaman iki şekilde adlandırılmaktadır. “Kam” (*kam-* şaman; *kamna* (v)- şamanlık yapmak) ve “ilçi” (il’çi-Kam³); bu daha ağır, ritüel bir kelimedir, ilçi ise sıradan, gündelik bir kelimedir.

Uygur şamanının dua için özel bir kostümü yoktur, o gündelik giysisiyle şamanlık yapar; Uygurlarda hem tef hem de tefin sopası bulunmaz.

Şaman için gerekli olan “çok kazdık” (veya daha basit bir şekilde “sovak” adı verilen sadece ağaç bir kaşıktır⁴.

Eğer kaşığın ağız kısmında motif olarak on üç çentik yapıldıysa bu kaşık, on üç büyük ilaha serpmeye yapmak için ayrılmış demektir. Eğer dokuz çentik varsa, bu ikinci sıradaki ilahlara, yedi çentikli kaşık ikinci dereceden, daha az önemli ilahlara ayrılmıştır. Üç çentikli kaşık, üçüncü dereceden ilahlar için kullanıldığını gösterir.

Kaşığın ağız kısmının ortasında bazen kindik, yani karın adı verilen bir çıkıntı bulunur. Bu çıkıntı, boy veya hayat ilahı şerefine yapılır, bu ilah “kın küken”⁵ olarak adlandırılmaktadır.

Şaman Nam- Serçap’ın evinde içi yün dolu deri bir çuval (bizim avcı çuvallarına benzeyen) gördüm, ona “toruun” derler; (Uygur) şaman dualarında bu çuvalın da adı geçmektedir. Dua sırasında (şimdi) bu çuval kullanılmaktadır.

Çoğunlukla şamanın oğlu şaman olur, fakat şamanlığı öğrenen başka biri de⁶ şamanlık yapabilir.

Eğitim dönemi içinde şaman olmaya hazırlanan kişi şamanlık yapabilir, fakat “çok kazdık”ı kullanamaz. Kaşık yerine özel bir ot kullanır. Eğitim bitiminde yaşlı şaman gence dokuz kandil verir ve ondan eğitim için para alır.

Eğer şaman öldükten sonra yakılmak istiyorsa o zaman onun çocukları şaman olamaz; şamanlık onun boyunda bu şamanla birlikte biter.

² Çin kaynaklarında şimdiki Sarı Uygurların ataları olan “Gao- Gyuy” halkındaki şaman kadınlar zikredilmektedir. Dr. W. Radloff. *Das Kudatku- bilim*. Theil T. 1891, say. LXII. V. V. Radlof, *K voprosu ob uygurah*. Prilojenie k LXXII tomu Zapisk Imper. Akademii Nauk, No 2, SPB, 1893, say. 87. Troščanskiy, *Evoljutsiya černoy veri (şamanstva) u yakutov*. (Yakutlarda Kara İnançın (Şamanlığın) Evrimi), Kazan, 1902, s. 123: kara şamanların başlangıçlarını kadın şamanlardan aldığı çok açıktır ve bu nedenle şamanların giysilerinin önlerinde göğsü tasvir eden iki demir daire dikilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için N. Vitaşevskiy’in *Jivaya starina* sayı I- II, 1910’daki yazısı; E. K. Pekarskiy ve V. N. Vasilyev, *Plaşç i buben yakutskogo şamana*” (*yakut Şamanının Tefi ve Yağmurluğu*), kadın başlığı için(bak. N. Vitaşevskiy notu); “Otçet A. N. Samoyloviça o poyezdke v Taşkent, Buharu i Hivu”, (a. N. Samoyloviç’in Taşkent, Buhara ve Hiva’ya Gezisinin raporu), *İzvestiya Russkago Komiteta dlya izučeniya Sr. I Vost. Azii*, No 9, s. 27; S. E. Malov, “Neskolko slov o şamanstve u turetskogo naseleniya Kuznetskogo uyezda Tomsk. Gubernii”, (Tomsk Vilayeti Kuznets ili Türk Halkının Şamanlığı üzerine Birkaç Kelime), *Jivaya starina*, sayı II- III, 1909; Andrey Rudnev, *Novie danniya po jivoy mancurskoy reçi i şamanstvu*. (Canlı Mançurya Şivesi ve Şamanlığa İlişkin Yeni Veriler), SPb, 1912, s. 5 (veya 051 s. Zap. Vost. Otd. İm. Rus. Arh. Obşç., c. XXI)

³ Diğer Türk kabilelerinde şaman kelimesi için bak. Zolotitskiy, *Çuvaşskiy slovar*, s. 162, prilojenie IV: Sibirskie şamanı i çuvaşskie yomen; (son kelime için bak. T. Zemlyanitskiy, *Çuvaşi*, Kazan, 1909, s. 12- 13 ve A. E. Malov, “O vliyanii evreystva na çuvaş”, (Yahudiliğin Çuvaşlara Etkisi), *İzvestiya po Kazansk. Eparhii*, 1882, Kazan, No 6 ve 7, s. 7- 12. ilçi kelimesinin anlamı için bak. B. Y. Vladimirtsov, “Turetskie elementi v mongolskom yazıke”, (Moğolcada Türkçe Elementler), Spb, 1911, s. 24- 25 (veya s. 176- 177. Zap. Vost. Otd. İmper. Rus. Arh. Obşç., c. XX).

⁴ Çulım Türkleri (S. E. Malov, “Neskolko slov o şamanstve...” ve bazen Yakutlar (N. Vitaşevskiy, “Materialı dlya izučeniya şamanstva u yakutov”, (Yakutlarda Şamanlığın İncelenmesi İçin Materyaller), *Zap. Vost- sib. Otd. İmp. Rus. Geog. Obşç. Po etnograf*. 1890, c. II, sayı 2) dua sırasında kaşığı kullanmaktadırlar.

⁵ Kın, kuşak, çocuklar anlamındadır. “Kök” (Kırım., Osman.) kelimesiyle “küken” kelimesini karşılaştırın; kökün (Osman.) olduğu yer, ana yurt. V. V. Radlov, *Opit slovarya tyurkskih nareçiy*, c. II, s. 1221 ve 1224.

⁶ Krş. Sbornik Muzeya po Antrop. i Etnogr. Pri İmper. Akademi Nauk, VIII; V. N. Vasilyev, “Şamaskiy kostyum i buben u yakutov”, (Yakutlarda Şaman Tefi ve Kostümü), 1910, s. 2; V. Magnitskiy, “Materialı k obyasneniyu staroy çuvaşskoy veri”, Eski Çuvaş İnançını Açıklamak İçin Materyaller), Kazan 1881, s. 15.

Ölen şamanı meskun yerlerden biraz daha uzağa götürürler ve kumlu bir tepe veya yükseltide oturur bir vaziyete bırakırlar; ölünün eline “çok kazdık” adlı kaşığı tutuştururlar. Şamanın önüne kandil koyarlar. Uygurların inancına göre, yedi gün sonra şamanın ölüsünün az uzaktaki başka bir yere götürülmesi gerekir. Bu yeni yerde onu vahşi hayvanlar ve kuşlar yer.

Daha önce belirttiğim gibi Sanışkap daha önce şamandı. Fakat sonra Lamaların etkisi altında o bu işi bırakmış ve bana şimdi göge, Burhanlara yükseleceğini, bozkırda kurtlar tarafından parçalanmayacağını ifade etti⁷.

3. İlahlar

Eski şaman Sanışkap'ın anlattığına göre on üç yüksek gök ilahı vardır; ikinci sıradaki ilahların sayısı dokuzdur; onlardan aşağıda yedi, daha aşağıda beş, en son dört ilah vardır. üçüncü sırada en küçük ilahlar yer alır. Sağ ve sol taraflarda dokuz gök ilahı vardır; dokuz ilah “pagdaş”, yani bağdaş kurarak otururlar. “Azgaş”, yani büyük dişleri olan bir ilah da vardır. “Surci Han”⁸ adlı iki gök ilahı ve “Mongol han” ve “Ktei- Han”, yani Moğol ve Çin ilahları. “İne'l'tak” adı verilen koruyucu ilahlar da vardır. Bozkır Uygurları bu ilahlar arasında beyaz giysiler giyen, beyaz ata binen ve kendisi de beyaz yüzlü olan bir ilahın da olduğunu söylerler. Dağlarda yaşayan Uygurlarda ise siyah ata binen, siyah giysili ve siyah elmacık kemikli bir ilah da vardır.

4. Şaman Duası

Ben, sevinç veya üzüntü halinde Uygurların şamanı çağırdıklarını görme fırsatına sahip olmadım. Evde yapılacak şaman duası için yılda belirli bir zaman vardır; Uygurlarda toplu dualar yapılmamaktadır.

Uygurlardaki şaman duaları Çin takvimine göre yılın ikinci ayı yapılır. Şaman bu zamandan hemen hemen bir hafta önce Uygurlar tarafından eve çağırılır. Şaman Nam- Serçap'ı Sucou şehrine yakın bir yerde yaşayan Çinlileşmiş Uygurlar bile dua için çağırırlarmış.

Şamanın duası öncesinde evde bunun için gerekli hazırlıklar yapılır. Kurdeleli bir kütük hazırlanır. Bu kütüğe “yahka”, “Gökler” (?), “üst alanlar” (?) adı verilir. (Duaya da “yahka” denir; dua etmek- “yahka tei” (v); tei (v) kurban etmek //Altay. Tai (v). yahka kelimesi güneydeki, dağlık bölgelerdeki “yahkadan” kelimesiyle karşılaştırılabilir. “yahkasınga çöki” - ön sıraya, misafir yerine oturmak).

Kütük dört farklı sopadan veya dallardan (dikenli çalı- tiken) oluşur. Her sopa yünle kaplanır, üstüne Çin kumaşından kurdele çevrelenir; sopadan sarkan ipler “çüvek”⁹ bu kurdelenin devamı sayılır. Çin kumaş farklı renklerde olur; kütük adını kumaşın renginden alır.

Bu dört sopa otlu toprak parçasıyla birbirine tutturulur (Uygurcada bu toprak parçasına “coka” denir). En büyük dal “yasıl yıgaş”- yeşil ağaç- adını alır, ondan yedi yeşil parça sarkar. Yeşil kütüğün önüne beyaz kumaş kaplı “ak yıgaş” konur; ondan iki parça sarkar. Biri beyaz “ak çüvek” ve diğeri mavi “kök çüvek”tir. Mavi parça “tır”- Samanyolu adını alır.

Beyaz kütüğün önüne “purçek” denilen kütük yığını konur. Bu yığına yünden bükme dört iplik bağlanır. Dört daldan her biri yün ve kumaşla kaplanmadan önce düzgün bir şekilde kesilir.

Yedi ilaha adanan yeşil kütükte yedi çentik; beyaz kütükte beş çentik; purçek adı verilen kütükte dört çentik ve mavi kütükte üç çentik vardır.

⁷ Diğer kabilelerde şamanın gömülme şekli için bak. N. F. Katanov, “O pogrebalnih obıçayah tyurkskih plemen”, (Türk Kabilelerinde Gömme Törenleri) *İzvestiya Obşç. Arh., İst. İ Etnogr.*, c. XII, sayı 2); N. F. Katanov, “Sredi tyurkskih plemen”, (Türk Kabileleri Arasında) s. 5 (veya s. 523, *İzvestiy İmp. Rus. Geogr. Obşç.*, c. XXIX), D. A. Klements ve M. N. Hangalov, “Obşçestvenne ohotı u severnih buryat” (Kuzey Buryatlarında Toplu Avlar), SPb., 1910, s. 29- 30 (Materialı po etnografii Rossii'nin birinci cildinde): Vs. Miller, “O nekotorih drevnih pogrebalnih obryadah na Kavkaze”, (Kafkasya'da Bazı Eski Gömme Törenleri), s. 5-, 7- 8 (*Etnografıçeskoe Obozrenie*'den ayrı basım, kitap 88- 89)

⁸ “Surei” kelimesi Kurban koyununun haşlanmış kafasına takılan iki sopayı da adlandırmaktadır.

⁹ Diğer kabilelerde “Yalama” kelimesi kullanılmaktadır.

(Dört sopadan oluşan) bu kütüğün önünde şaman duası yapılır¹⁰.

Evde yapılan duaya Uygurlar komşu ve akrabalarından çok az kişiyi, topu topu beş kişi, davet ederler. Dua sırasında şamanın şarkısına eşlik etmek ve kurban koyununun kesilmesi sırasında ev sahiplerine yardım etmek için çoğunlukla genç erkekler davet edilir. Kadınlar ev işleri, eti pişirmek, çay hazırlamak için davet edilir.

Şaman sadece duaya katılır. Örneğin Şar- Gutır'daki duada şaman şiir söylemiş, ilahlara serpmeye yapmış, iki genç saygılı bir şekilde serpmeye sırasında su veya süt dolu küçük bir kaseyi şamanın önünde tutmuşlar. Bu gençler şamanın dua okuması sırasında "a- a-a" veya "o- o- o" sesini uzatarak şamana eşlik etmişlerdir. Kadınlar mutfak işleriyle meşgul olmuşlardır. Ev sahibinin kendisi de benimle içinde sıcak közler olan bir leğenin "hopın" yakınındaki bir çıkıntıda oturdu ve kah bana kah da yardımcıma "turganlık" şamanın bağırıtları sırasında göz kırptı. Yardımcın sık sık duayı izlemek için eve giriyor ve bu tür "dinsiz" törenlere katlanamayan katı bir Müslüman gibi tükürerek evden çıkıyordu.

"Yahka" adlı kütük evde ön duvarın¹¹ yakınında yerde durmaktadır. Kütüğün önünde bir tepsi veya üstüne buğday (*sokpa* veya *tarig*) konulmuş basit bir tahta konur, bunların yanına dokuz kandil, yani sarı bakırdan dokuz küçük kase; bu kaseler Budizm kültüründe de kullanılır ve bunlara "mermi" denir, şaman ritüelinde ise "yola" adı verilmektedir.

Şamanın gelişinden sonra bu kandiller yakılır. Şaman dua okumaya başlar:

*Hey, her zaman uyanık olan "ulu Turk"! (ilahın adı- izgemas ulug turk)
Parlak meşale (ak yola) ilahın yönetimini aydınlatır.
Hey, dağdan büyük (tag pozdıg) ilah "altan kan"!¹²*

Bu şiirin okunması sırasında şaman yahka ağacına özel bir otun saplarını ve yahka kütüğünün dört sopasından yongalar atar. Atılan bu yongalar, kütük durduğu sürece korunur.

Daha sonra koyun kesim işlemi başlar. Avluda kapının önündeki direktteki keçe (*yunak*) veya bir çuvala (*sumal*) tören için seçilen koyun konulur. Koyunu erkeklerden biri tutar, şaman duayla birlikte koyuna "beyaz su" (*ak su*) serper, yani ekşi sütle (*çuçak*) karıştırılmış su.

Koyuna serpmeye yapıldıktan sonra orada bulunanlar dikkatli bir şekilde koyunu izlerler; eğer koyun silkinirse bu, ilah için uygun olduğu işarettir, eğer koyun serpmeden sonra sakin kalırsa onu yeniden tutar, yeniden dualarla birlikte ona "beyaz su" serperler.

Elbette büyük bir ihtimalle suyu veya sütü¹³ kendisinden uzaklaştırmak isteyen koyun ilk serpmeden sonra silkinir.

İlahı uygun olan koyunu sırt üstü devirirler; daha sonra onun göğsünde elin gireceği bir delik açılır, bu delik yardımıyla aort kapatılır¹⁴.

¹⁰ Kütük önündeki dua yaygın bir şaman geleneğidir. Mesela Buryatlar hayvan derileri astıkları kayın ağacı önünde dua ederler (M. N. Hangalov, "Novie materialy o şamanstve u buryat", (Buryatlarda Şamanizmle İlgili Yeni Materyaller), *Zapiski Vost. – Sibiri. Otd. İmp. Rus. Geogr. Obşç. po etnografii*, c. II, sayı I); Çeremislerde rahip (kukuzya) kutsal bir ağacın önünde dal tutarak dua eder. Dallar (itti) Çeremis dualarının gerekli bir aracıdır; (S. K. Kuznetsov, Çetire dnya u çeremis vo vremya syurema; SPb., 1879, s. 19- 23, 30- 35); Çuvaşlarda dualar korularda yapılmaktadır; Tomsk vilayeti Kuznets bölgesi Türklerinde dua kurdelelerle (çalama) süslenmiş kayın ağacı (pai kazın) önünde yapılmakta, kayın ağacına içki serperler (S. Malov, *Neskolko slov o şamanstve...*, s. 3).

¹¹ Girişin karşısındaki duvarlar; bu duvardaki çıkıntıda genellikle Budist sunağı bulunur.

¹² Bu yazıda şiirlerin çevirisi verilmiştir. Şiirlerin tam metni kendi derlediğim Uygur metinlerinin ve onların çevirisinin yer aldığı çalışmada yayınlanacaktır.

¹³ Silkinme hemen hemen Sibirya'nın bütün Türk kabilelerinde önemli bir yere sahiptir. Sibinetlerde (bak. N. P. Krotkov'un 24 Kasım 1911 tarihli raporu, *Vost. Otd. İmp. Geogr., Arh. Obşç.*), Çuvaş, Çeremislerde (N. V. Nikolskiy, "Etnografiçeskiy oçerk Milkoviça o çuvaşah", (Milkoviç'in Çuvaşlarla İlgili Etnografya Yazısı), Kazan s. 26 (*İzvestiya Obşç. Arh., İst. İ Etnogr.*, 1905, c. XXI, sayı 4'ten ayrı basım); rahip P. M. Malhov, "Sibirskie çuvaşı i poyeziya ih", kazan, 1877, s. 16- 17; V. Vasilyev, "O kiremetyah u çuvaş i çeremis", Kazan 1904, s. 30- 31 (*İzvestiya po Kazansk. Eparhii 1904'ten ayrı basım*); A. Fuks, "O çuvaşah i çeremisah", Kazan, 1840, s. 77- 78, 210; Arh. Nikonov, "Ostatki yazıçeskih obryadov i religioznih verovaniy u çuvaş", (Çuvaşların Dini İnançları ve Putperest Törenleri Üzerine Notlar), İkinci baskı, Kazan, 1910, s. 19- 20.

Kurban hayvanını kesmek için başka bir yöntem yoktur.

Kesilmiş koyunun böbreklerindeki yağı hemen alır, bir çay fincanına koyar, eve götürür ve “kutsal ağaç yahka’nın” önünde duran kandillerin yanına koyarlar.

Bu işlemden sonra şamanın şarkısı eşliğinde kesilmiş koyunu eve getirirler. Şaman bu sırada havaya süt serper. Koyunu hemen Burhanların (purkan) veya kurdeleli ağacın önünde yere koyarlar. Şaman tekrar şiir söyler. Sonra koyunu avluya taşırlar; burada içi sıcak su dolu bir tencere hazırlanmıştır. Koyunu tencereye koyarlar, bundan sonra koyun çok kolay temizlenir ve sadece tüy kalır. Koyunu parçalara bölerler. Daha çok “pogsı”, yani baş, boyun, kalp, ciğer ve kaburga, şeklinde parçalarlar. Adı geçen bu parçalar önceki parçalardan ayrı pişirilir¹⁵.

Koyunun haşlanan eti şamanın önündeki kutsal ağacın yakınında duran tahtaya konur. Koyunun kulaklarının yakınından “surei” adı verilen iki sopa takılır.

Şaman koyunun başını “beyaz su” ile yıkar ve onu yağlar. Özellikle de koyunun alnını yağlar. Koyunun yağlanmış alnına Sumeru Dağı (*sumır tag*) denir. Koyunun kaşları da yağlanır; “dişli ilah” (*azgaş kan*) şerefine dişler de yağlanır; dört ayak “pagdaş”, yani bağdaş kurup oturan ilah için yağlanır; kuyruk, kamçı tutan (*çalıg tutkan*) ilahın şerefine yağlanır; iç organlar, akraba (uruk, jip) boyun ilahı adına yağlanır.

Koyunun bu parçalarının yağlanması sırasında şaman şunları söyler:

Hey, yüksek irade! Hey, “Ulu turk”!
Hey, yağ kurban edilen ilah (at)!
Bin günlük yolu geçebilen!
Alnında bin yıldız olan!
Hey, güzel at!
Hey, kesim sırasında omuzlarında tüy kalan koyun!
Alnı yıldızlı, ayakları örgülü,
Kıvrık boynuzlu!
Burada adı geçen ve davet edilenler!
Zengin gök ilahı!
Eğer Lama ..... dönersen küçük Lamaya “panda” benzeyeceksin,
Eğer yaşlı Lama Corci’nin elbisesini giyersen Corci’ye benzeyeceksin!
Eğer kendine bir şaman çantası alır ve boynuna asarsan
Şaman olacaksın!
Kara koyunun “pogsı”ları ilah “Kan”ın yönetimine kurban edilecek.
Sarı koyunun “pogsı”ları ilah .... yönetimine verilecek.
İçilen kaymak ve sütü yaşlı şaman sütle serpecek!
Koyunun eti (ilahlara) et olacak!
Binlerce insan- ilahlara serpiyen votka ve süt damlasıdır.
Hey, asla uyumayan ilah, ulu Turk!
Hey, yeşil kurdeleler bağlanmış eğerli at- ilah Turkas.
Alnında üç yıldız!
Güneş ve ayın yönetimi!...
Dağın doruğunda parsın çılgınlığı yayılıyor.
Nehrin yakınında atın kişnemesi duyuluyor.

¹⁴ Aynı uygulama Buryatlar tarafından da kabul edilmiştir. M. N. Hangalov, “Novie materialı o şamanstve...” s. 120- 121.

¹⁵ Buryatlarda “oşkin- budlya” ve “erendhi- ulan- hurgan” da bir hayvan kestiklerinde “hüralha” adı verilen uygulamaya sıkı sıkıya bağlı kalırlar; “hüralha”, soluk organlarıyla başı, akciğer ve kalbi birbirinden ayırmadan dikkatlice kesmek anlamındadır. M. N. Hangalov, “Novie materialı o şamanstve...”, s. 99, 101 ve 113; Çeremislerde syurem sırasında kafa, kalp, ak ciğer ve kara ciğer ayrı bir tencerede haşlanır; rahip kalp, ak ciğer, kara ciğer ve kafadan yapılan yemeği ilahın şerefine havaya kaldırır ve dua eder. Georgi, *Opisanie vseh obitayuşçih v Rossiyskom gosudarstve narodov*, (Rusya Devletinde Yaşayan Bütün Halkların Tasviri), SPb., 1799, c. I, s. 33- 34, S. K. Kuznetsov, “Çetire dnya u çeremis...”, s. 17 ve 19.

*İlah! Silahın yankısını sert yap.
Zur dağlarından yukarıya doğru bir kıziltı yükseliyor.
“Pai- güz” köyüne doğru ilah iniyor.
Hey ilah, bizlere boylu poslu atlar ver.
Bizde kandil fitilleri için Çin kumaşından örgü iplikler ve tiftilmiş otlar var.
Bizi ve hayvanımızı çoğalt.
Hey, sen iradeli kadın ilah!
Yardençin'in doruklarında yaşayan,
Gümüş sikkelere benzeyen beyaz mercanlarla süslenmiş,
Ercintey'in doruklarında atla gezin,
Şimdi beyaz kütüğün şanını söyle
Siyah koyunlu Samanyolu.
Burada ilahlar var: açık gök (ak hayas) ve beyaz insan.
Onun ellerinde deniz kabuğundan bir boru ve onun seslerini herkes duyar.
Üçüncü kütüğün sinesinde ilahlar var: beyaz yıldızlı at ve mavi insan (kök kise).
Hey, şaman şarkısı!
Yeşil ağaç ilah “yaşka”;
Onun yiyeceği yağdır.
Sütle beslenen ilah.
Titreyen Burhan!
Ekşimiş süt hazırlayan kadın ilah!
Ben şaman az vermedim, çok vermedim (serpme kastediliyor)!
Ben gereken her şeyi yaptım.
İlahlara da süt serpeceğim!*

Dua burada kesiliyor.

Koyunun başı ve ayakları Burhanların önüne konur, geri kalanlar akşamleyin şamanla birlikte orada bulunanlar tarafından yenir. Şaman gece kalır, ertesi sabah duanın bitimi gerçekleşir.

Şaman çiftliğin çitinden bozkıra çıkar, havaya serpme yapar ve burada şu şiiri okur:

*Beyaz votka (ak çakır) ve mavi votka (kök çakır) buyrun!
Sultanı olan, şapkalı memur ilah!
Bugün Samanyolu'nun alaca kapısı açıldı!
Üç kaşık yoğurt Samanyolu'nun yönetimine gönderilecek.
Jokan erembo- çen!
Materandçin (Gancou şehri yakınında bulunan Mati'deki tapınak)
Hey, yıldırım gönderen ilah!
Hey, beyaz at üstündeki ihtiyar!
Hey, önceden söyleyen ve gösteren ilahlar- güneş ve ay!
Hey, İncin (Cucou şehri yakınındaki Budist tapınağı)!
Çın- Kurlun! Peyran! Sumakçı (tapınak adları).*

Daha sonra avluda kapının önüne temiz bir keçe serilir; onun üzerine eyerlenmiş ve süslenmiş at ve koyun getirilir.

Şaman şiir söyleyerek hayvanları tütsüler; hayvanlar bununla “kutsanmıştır” ve bu sayede şimdi onlara kuşaklar verilecektir¹⁶.

İlahı adanan koyun salınır, at ise avluda bağlı durur, çünkü ona daha ihtiyaç vardır.

Şaman ve orada bulunanlar avludan eve döner ve burada şaman duvara ve kutsal ağaca yağ ve süt serpererek şunları söyler:

¹⁶ İlahı adanmış hayvanlara makalenin sonunda değinilmektedir.

*Doğudan, Sinin bölgesinden geldi (?) !
Yağladıktan sonra siyah çay serpti!
Sinin tütününü koklamak çok hoştur!
Atın kafasında gök kuşağı (alındaki yıldız) belirdi.
Genç ala atın koşusu daha hızlı olsun!
Buraya votka serpinsin ve tütsülensin!
Burada alında yıldız olan genç ata da serpinsin ve tütsülensin!
Otlar yaz kış sararmasın.
Koyun ağılı (evin önündeki) burada bulunan hayvan sürüsünün (yani farklı renkteki koyunlardan) çokluğundan alaca olsun!*

Şaman votka serpererek devam eder:

*... kötü gök ilahı,
Onun avuç içi bir ayak büyüklükte!¹⁷
Tumpey bölgesinde göksel ilah "panda" var.
O dokuz tabaka bakırdan!
Ne göğe ne yere karışan ilah "panda"!
Sen gökteki kızılının ışığını ve okun atışını (şimşek ışığı) yarattın!
Sen gök parçalarını birleştirdin!
Hey, sen göksel ilah "panda"!
Burhan'ın ağzından, elmaya benzeyen ağzından (iri dudakları arasından) çıktın!*

Son olarak kurban etinden kalanlar (kafa ve ayaklar) yenir. Sonra şaman ve ev halkı avluya çıkar ve keçeeye otururlar. Şaman elinde "yahka" tutarak dinlenir; diğer bir kişi kırmızı ve siyah votkacı iki küçük fincanı tepsiyle getirir; *kara akı*, siyah çayla karışık votka ve *kızıl arakı*, kırmızı boya katılmış votka. Herkes şamanın yanına keçeeye oturur; şamanın yanında iki fincan durur, onlardan kaşıkla serpmeye yapılacaktır; oturanların ortasında içi süt dolu fincanların olduğu bir tepsi durur. Şaman şiir söyler ve bu sırada sırasıyla yaşlılardan başlayarak keçe üzerinde oturan herkesin kafasına kütükle dokunur (eçis ed (v))¹⁸.

Bundan sonra şamanın elindeki kütüğü gençlerden biri alır, süslenmiş ata biner, avludan hızla çıkar ve kütüğü bozkıra atar. Kadınlar götürülen kutsal kütüğe saygı gösterirler. Kara ve kırmızı votka da avlunun yanında bozkıra dökülür.

Şaman eve girer, dün yanan, fakat şimdi sönmüş olan kandillere (yola) bakar ve fitillerin yanık uçlarına göre şiirler söyler. Genellikle bu şiirlerde duanın ilahlar tarafından duyulup kabul edildiğine işaret edilir.

Şaman şöyle der:

*Yüz altmış kurdeleli on üç yüce ilah bize merhametli ol!
Sağdaki dokuz ilah merhametlidir!
Soldaki dokuz ilah merhametlidir!
Oturana dokuz ilah, gerideki yedi ilah, kandil ilah ve diğer beş ilah hepsi merhametlidir!
Gebe kısıraklar ve sağamlık inekler sağlıklı olsun!
Bütün yaşlı ve küçük akrabalar sağlıklı olsun!
Fitil düştü! Her şey iyi oldu!*

Bununla birlikte dua töreni biter.

¹⁷ Teleutlardaki şaman dualarıyla karşılaştırm. *Grammatika altayskiy yazık (Gramer. Altayca)*, Kazan, 1869, s. 196- 199. (bu kitap Altay Misyonu üyeleri tarafından hazırlanmıştır)

¹⁸ Karşılaştırma. Moğolca "adis" kutsama; "adistu" kutsanmış olan. A. D. Rudnev, *Materialı po govoram Vostočnoy Mongolii*, (Doğu Moğolistan Ağız Materyalleri), SPb., 1911, s. 61.

Dua sırasında şamanın, insanlar tarafından görülmeven, yardımcıları “yıl” adlı ruhlar şamana yardım eder.

Genellikle duanın sonuna doğru eve şamanın küçük oğlu eşekle gelir. Şamanın karısı, dua yapan kocasının emeği için kalan etten ve undan bir parça alması içi oğlunu gönderir; şamanın kendisi evden bir şey almaz, kendisine sunulan votka ve esrarı da orada kullanır.

5. Kutsal Hayvanlar

Uygurlar ilahlara koyun ve at adarlar.

İlahı adamak için koyunlardan sadece “küzek koi”, yani gözlerinin yanında ve altında kahverengi tüy olan koyun¹⁹ veya “ti vaş koi”, yani kafası deve kafasına benzeyen koyun. Atlardan büyük bölümü kırmızı olan “kızıl a’t” gök ilahına adanır (yuzuk²⁰ sal (v)); özellikle alını beyaz yıldızlı at ilah için daha uygundur; bu tür ata “çolvan a’t” veya “kıştıg a’t” denir. İlah için ayrılmış ata kirli ter bezi konulmaz, ter bezi yeni ve temiz olmalıdır; bu atın eti yenmez ve ona kadın binemez.

At ilahın malı sayılır. Eğer böyle bir ata bir adam kirli elbiselerle binerse bu adam ilahın atına saygı göstermemiş sayılır. Eğer bu at kesilecek veya başka birine satılacak olursa onun yerine ona çok benzeyen yeni bir at koymak gerekir. Bunun yerine getirilmemesi halinde ilah insana büyük cezalar gönderebilir. Örneğin bir Uygur’un akrabalarından bir kadın, bu kadından sonra onun ikiz çocukları ölmüştür. Bütün bunlar, Uygurların açıklamasına göre, bu Uygur’un ilaha adanmış atı satmasından, bu atın yerine ilaha başka bir at adamamasından kaynaklanmıştır²¹.

6. Hayvanların Temizlenmesi

On ikinci ayın son gününde Uygurlarda şu şekilde bir tören yapılır.

Güneşin batışı sırasında Uygur evinin arkasında birkaç yerde (3- 4) kuru bozkır otlarıyla ateş yakar. Bu ateşlerin arasından (eşekler hariç) hayvanlarını geçirilir.

Hayvan bir taraftan diğer tarafa güdülerek evin çevresinde dolaştırılır.

Bu, hayvanı temizlemek ve onu salgın hastalıktan korumak için yapılır²².

7. Ataların Anılması

On ikinci ayın ortasında Uygurlarda her evde ölmüş atalar için yas yapılır.

Uygur evinin yakınında, bozkırdaki bir tepede ateş yakar, bu ateşe pideler atar ve tepeye şarap serper. Daha sonra ateşe ekmek ve daha önce ölmüş ataların temsili olan topraktan yapılmış kadın ve çocuk putları ateşe atılır.

8. Çocuksuz Ailenin Çocuk Duası

Hikayelere göre, daha önce Uygurlarda, çocuksuz karı kocanın çocuk istemesi için yapılan bir şaman töreni varmış. Bu törene “tayıg” adı verilirmiş. Karı koca bir ziyafet verir, akraba ve tanıdıklarını çağırır; herkes iyice süslenmiş atları ve en iyi giysileriyle ziyafete katılmış.

Daha sonra şaman gelirmiş.

¹⁹ Kaçınlerde ateş ruhunun şerefine kara yanaklı iğdiş edilmiş koyun kesilir. *Pisma N. F. Katanova iz Sibiri*, (N. F. Katanaov’un Sibiryadan Mektupları) s. 91.

²⁰ Minusin Türklerinde ızık, Altaylarda iyik kurban için adanmış, ayrılmış hayvandır; Yakutlarda ısıah; Karagaslarda ıdk. Zolotnitskiy, *Slova...r*, s. 150- 151; *Pisma N. F. Katanova*, s. 28.

²¹ Minusin Türklerinde insanları koruyan iyi ruhlar, kendilerine adanmış kırmızı ızıklara biner (Niva, 1871, Şamanstvo). N. İ. Zolotnitskiy, *Slovar...*, s. 149; N. F. Katanov, *Sredi tyurkskih plemen*, s. 5, 20- 21. *Pisma Katanova...*, s. 94- 95. A. P. Beningsen, *Legendi i skazki Tsentralnoy Azii*, SPb., 1912, s. 154.

²² V. Y. Smelov, “Oçerk religioznih verovaniy u çuvaş”, (Çuvaşların Dini İnançları) *Materiali dlya obyasneniya staroy çuvaşskoy veri*, (Eski Çuvaş İnançını Açıklamak İçin Materyaller), s. 248. V. N. Haruzin, “K voprosu o poçitanii ognya”, (Ateşe Saygı Sorunu), *Obozrenie, (Bakış)* 1906, No 3- 4.

Karı koca bir posta sardıkları koyun göğsüne saygı gösterir. Büyük bir ihtimalle bu eti onlar çıplak vücutlarında koltuk altında tutarlardı, zira Uygur kadın ve erkekleri kışın çocuklarını böyle taşırlar. Sonra şaman büyük bir ateş yakar, karı koca ateşe saygı göstertirmiş. Şaman bu sırada şöyle dermiş:

*Okyanusun (sun dalei- masal denizi) sahibi ilahlar bize yardım etmeye çağırıyoruz sizleri!
Sumeru dağından ve pek çok yerden ilahları da çağıralım!
Zengin krallardan, zengin insanlardan ve fakirlerden ilahları çağıralım!
Pamçın denizindeki burhanları çağıralım!
Lamalardan; Çasan ulusundan, yedi otlaktan burhanları çağıralım!
Vutey dağ tapınağından, Ircagar tapınağından burhanları çağıralım!
İncin, Çinkurlun, Nuşka tapınağından, Peyran, Sumakçı'dan çağıralım!
Pımsığ'tan (Çinkurlun'daki tapınağın adı) çağıralım!
Hamorten'den çağıralım!*

Uygurların ifadesine göre, bu “tayıg” töreni çok etkiliymiş ve bundan sonra çocuksuz karı kocanın çocukları doğarmış (andak kılğandan son erençiğe kın polgak tro)²³.

Çeviren: Muvaffak DURANLI*

²³ Mannergeym'in "A visit to the Saro and Yogurs", *Journal de la Societe Finno- Ougrienne*, XXVII, Helsinki 1911, adlı makalesinde Sarı Uygurlardaki şamanizle ilgili bilgiler bulunmamaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

ONOMASTİK BİRİMLERLE LÜGAT BİRİMLERİ ARASINDA LEKSİK-SEMANTİK ALAKA*

Yunus MEMMEDOV

Son yıllarda Azerbaycan dilinin ve bütün Türk dillerinin¹ onomastik² birimlerinin araştırılmasında hususî bir ilerleyiş ve canlanma dikkati çekiyor. Dilin onomastik birimleri (Toponimler; yer adları, etnotoponimler; kabile, kavim, halk adları, antrotoponimler; şahıs adları vs.) çeşitli yönlerden inceleniyor. Hususiyle dilciler onların fonetik, gramatik ve leksik-semantik hususiyetlerini geniş planda incelemeye çalışıyorlar. Fakat onomastik birimlerin leksik-semantik hususiyetleri konusunda onların günlük sözlere (lügat birimlerine) ve geçmiş zamanı ortaya çıkaran leksik-semantik değişmelerine yeterice dikkat edilmemiştir. Lakin dikkat etmek lazımdır ki, yer adları, kabile, kavim adları, şahıs adları ve diğer onomastik birimlerin günlük sözlerden esas farkı şüphesiz onların her birisinin taşıdığı leksik-semantik önem ile ölçülür, ayrıca onların her birisinin kavramla, anlayışla olan münasebeti ile ortaya çıkar. Fonetik ve gramatik bakımdan ise onomastik birimlerle lügat birimleri arasında daha çok benzerlik göze çarpıyor. Şöyle ki, “Şahsi isimler, sonradan verilen adlarla beraber incelenebilir. Onlar arasındaki kurula dayalı farklılıklar belirtilmediği zaman, aynı belirtilere (fonetik, gramatik) diğerlerinde de rastlanabilir.” Buna ilave olarak günlük sözlerin onomastik birimlere ve geçmişle alakalı umumî dünya dillerine has ortak hususiyetleri olmakla beraber, her bir dil ailesine mahsus olan ve onu başka dillerden bu veya başka yönlerden ayıran farklı hususiyetler de vardır. Mesela, Türk dilcilerinde ilk zamanlardan beri işlenen ve son yıllara kadar kısmen başka şekilde kendisini gösteren, şahıslara ikinci bir ad verilmesi, Türk coğrafi adlarında kabile, kavim, halk adlarının nispeten çokluğu, kabile, kavim ve halk adlarının ise daha çok şahıs adları esasında şekillenmesi gibi istikametleri, hadiseleri göstermektedir. Bunları dikkate alarak makalede aşağıdaki konulardan kısaca bahsetmeyi uygun buluyoruz:

Azerbaycan Türkçesinde ve umumiyetle Türk lehçelerinde onomastik birimlerin ortaya çıkma ve ilerleme tarihine dikkat edildiğinde bu süreçte bir sıra istikametinin bulunduğu dikkati çekiyor. Günlük lügat birimlerinin onomastik birimlere geçmesinin en yaygın şekli – genel isim: şahıs adı (antroponim), kabile, kavim adı (etnonim), yer adı (toponim) istikametinde gitmiştir. Yani günlük lügat birimleri antroponime, antroponim etnonime ve o da kendi sırasında toponime geçmiştir. Bu gelişme ve ilerleme sırasında birinci halkayı temsil eden umumî isim, günlük lügat birimi çoğu zaman mitolojik kahramanın, halkımızın geçmişte tapındığı varlıkların (gök, güneş, ay, yıldız, yağmur, ağaç, arslan/aslan, uğurlu yol, ateş, deniz, ırmak, kuşlar vs.) adıdır. Bunların bir kısmı geçmişteki Türk halklarının, o dönem Azerbaycanlıların İslâm’dan önceki ongonlarının, Tanrıların adıdır. Bu ongon, Tanrı ve mitolojik kahramanlardan meydana getirilmiş antroponimler, tabidir ki, daha çok halk kahramanlarına, hakanlara, ordu komutanlarına, onların çocuklarına, gelecekteki kabile ve kavim önderlerine veriliyordu. Bu antroponimler ise kendi sırasında onu taşıyan şahsın temsil ettiği, önderlik ettiği kabilenin adı gibi kullanılmaya başlanıyor. Bunlar da kavim, kabile ve halkın yaşadığı araziye, şehre, köye ve başka yer adlarına çevriliyordu. Aynı ayrı şahısların, tabidir ki, daha çok nüfuzlu, adlı-sanlı şahısların adının bütünlüğünde kabilenin adı gibi kullanılmaya başlaması ilk Türk kabile ve kavimlerinin sonraki inkişafı merhalelerinde de devam etmiştir. Bir tarafta birçok kabile ve kavim birleşerek nasıl ki halk haline geldiyse, diğer taraftan da belirtilmiş tarihî muhitte birbirine bağlı bir kabile, iki veya daha çok kabileye parçalanabilirdi. Çoğu zaman böyle parçalanmalar, yeni kabile adlarının ve bunların esasında yeni toponimlerin ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Hayret vericidir ki, bu süreç şimdiye kadar bütün köylerde, şehirlerde bu veya başka şekillerde devam etmiştir. Yakın zamanlara kadar, bazı yerlerde ise

* Yunus Memmedov, Onomastik Vahidlerle Lüget Vahidleri Arasında Leksik-Semantik Elage, *Uluslararası Türk Dili Kongresi* 1992, Ankara 1996, 683-692. s.

¹ Biz, “Azerbaycan Türkçesi ve bütün Türk şiveleri (veya lehçeleri)” şeklindeki kullanımı doğru kabul etmemize rağmen, yazarın metin içerisinde benzer ifadelerdeki kullanımlarını aynen aktardık.

² Onomastika: (Yunanca isim) 1. Bir dilde olan özel isimlerin hepsi, 2. Dilciliğin özel isimlerle ilgili sahası. Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II*, İstanbul 1994, s. 932.

günümüzde dahi bu şekilde, bir köyde birkaç tire (küçük kabile) yaşamaktadır. Mesela, Ermenistan'dan Sovyetler Birliği'ne geçmiş Basarkeçer şehrinin Yukarı Mağaralı Köyü'nde iki büyük kabile (Hacı Hasanlılar ve Hacı Sıdıklılar), hem de küçük kabileler; Kerimliler, Gulular ve başkaları vardır.

Yakın zamanlara kadar komşu köyden, aynı bölge arazisinde yaşayan ve tanış olmayan insanlar karşılaştıkları zaman hangi köyden olduklarını birbirlerine sorduktan sonra, ikinci soru çoğu zaman şöyle olurdu: "O köyde kimlerdensiniz?" Cevabında da şahıs, âdet olarak kendi kavminin (kabilesinin), ya da adlı-sanlı soyunun ismini söylerdi.

Geçmişte bazı durumlarda şu veya bu sebeple kavmin, kabilenin bir kısmı eski yerinde, obasında veya köyünde kalır; diğer kısmı ise göçüp başka bir yerde mesken tutardı. Kabilenin göçen kısmı, eski köyün veya obanın adını da kendileri ile beraber götürüp yeni mesken tuttukları yere verirlerdi. Azerbaycanlıların bu nedenle diğer Türk halklarının yaşadığı çeşitli arazilerde aynı etnonim ve etnotoponim (Bayat/Boyat gibi. Çakırlı, Karaman, Karakoyun/Karakoyunlu, Kanglı/Kenkerli/Kanlı, Salahlı, Düğerli/Düyerli vs.)'in birkaç defa tekrar edilmesinin bir sebebi de budur. Böyle göçme, parçalanma ve yer değiştirme hallerine ait, tarihî kaynaklarda, sözlü halk edebiyatı örneklerinde ve ilmi edebiyatta istenildiği kadar bilgi bulunabilir.

Tarihî kaynaklardan da belli olduğu gibi Türk halklarının oluşmasına iştirak eden Türk kavimlerinin, denilebilir ki, tamamı kavmi oluşmanın veya önderinin adını taşımıştır. Benzeri kavim ve kabile adına geçmiş antroponim ise, esasen mitolojik şekiller ve süreçlerin adından ayrılmıştır. İster mitolojiye ait edebiyatta, isterse de ayrı ayrı kaynaklarda kaydedildiğine göre³ Türklerin en büyük ve en çok kabile birleşmesi Oğuzlardır. Efsane ve rivayetlerde, hem de rivayetlere temel alınan bütün kaynaklarda (M. Kaşgarlı, Reşididdin, Ebül Gazi Han ve başkalarının eserlerinde) gösterilir ki, Oğuzların tamamı efsanevi Oğuz Han'ın türemeleridir⁴. Bu kaynakların bazısında Oğuz Han, yalnız Oğuzların değil, bütün Türk kavim ve halklarının atası kabul ediliyor. Başka kaynaklarda ise Oğuz Han, efsanevi Yafes'in oğlu olan Türk'ün torunlarından birisidir: Yafes-Türk-Tütek-Amulca Han-Bakuy Dib Han-Göy Han-Alınca/Elince Han-Moğol ve Tatar Han-Kara Han-Oğuz Han⁵.

Oğuz adının/sözünün kaynağı hakkında söylenen çeşitli görüşlerin çoğu onu mitolojik şekillere ve ongonlara (öküz, ırmak, ağaç, ışık, nesil vs.) bağlıyor. Türk halkları için en meşhur ve mukaddes söz olan Oğuz bizim gösterdiğimiz doğrultuda inkişaf etmiştir (günlük söz-mitolojik şekil-antroponim-etnonim-toponim). Tarihin farklı çağlarında bu terim birkaç anlam ve vazifede eşit, paralel şekilde işlenmiştir. Mesela, M. Kaşgari, Oğuz adını üç farklı fonksiyonda kullanmıştır; antroponim (Oğuz Han), etnonim (Oğuzlar), toponim (Oğuz Ülkesi). (**Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi**, 1, 1939, s. 58-59)

"Kitab-ı Dedem Korkut" boylarında da Oğuz sözü hem etnonim (kabile birleşmesi, halk) hem de Oğuzların yaşadığı arazinin adı (toponim) olarak karşımıza çıkıyor.

Türk halklarının tamamı için umumî olan Türk sözü de tahminen yukarıda gösterdiğimiz kaide üzere değişmiştir. Şimdi biz bu sözü iki manada kullanıyoruz; 1. Dar manada Türk dilleri ailesine dahil olan dil ve bu dilde konuşan halk, yani muasır Türkiye'de yaşayan halk ve onun dili. 2. Geniş anlamda bu dil ailesine dahil olan bütün diller ve bu dillerde konuşan halklar. Lakin Türk sözü şimdiki manada sabitleşene kadar uzun bir inkişaf yolu geçirmiş, önemli anlam değişmesine uğramıştır. Tarihî kaynaklarda bu söz 'ilk defa milâttan önce etnonim gibi, Eski Hunlar'ın kendilerinden önce bulunan Tükyü şekli ve bir başka fonetik şekilde Türk/Tükyü şekli Çinlilerin, Türk şekli ise eski Türk abidelerinde yazılmış yapıdır.' şeklinde yansımıştır. Türk halkları arasında yayılmış efsane ve rivayetleri, bu rivayet ve efsanelere temel alınan kaynaklarda ise bütün Türk halkları, Türk adlı sürecin, efsanevi şahsiyetinin türemeleridir. XI. asırda büyük alim M. Kaşgarlı, "Türk"ü, bilinen rivayeti kaynak olarak Nuh'un büyük oğlunun ve ona mensup olan kabilenin adı gibi takdim eder. O, ifadesinde: "Türk sözü Nuh'un oğlunun adı olduğundan bir tek adamı bildirir, ama oğullarının adı olduğundan "beşer" kelimesi gibi çokluk ve

³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara 1989. s. 29-32; 195.

⁴ Abul-Gazi Hivinskiy, *Rodoslovnaya Turkmen*, M.-L., 1958, s. 50-51.

⁵ Reşid-ed-din, *Sbornik Letonisey*, 1, M.-L., 1952, s. 76.

topluluk bildirir." diyor (bk. **DLT**, 1., s. 351). M Kaşgarlı, ilave olarak aynı sözün o devirde toponim gibi de işlendiğini gösteriyor: "Türk ülkesinde bir şehir adı." (Aynı eser, s. 350).

Orhon-Yenisey abidelerinde Türk sözü, şimdiki manada, yani bütün Türk kavim ve kabilelerini ihtiva eden etnonim gibi kullanılmıştır. Abidelerde bu söz, Türk hakanlığını teşkil eden esas kabile birleşmesinin adıdır. Gök (Tanrı) ve gökten (Tanrı'dan) türemiş bir halk gibi tasvir ediliyor. Diğer bir deyişle, burada da Türk, mitolojik menşeli ad gibi verilir ve öyle görünür. Daha sonraki Türklerin, Gök-Türk diye adlandırılması da bununla ilgilidir. Reşüdidin'de ise, artık Türk sözü etnik isimden, kavramdan çok, aynı zamanda siyasi ve içtimai bir kavram gibi kullanılır. O, birçok Türk kavmi ile komşu, Türkleşmiş başka halkları buna dahil eder. (Reşüdidin, 1, s. 28.)

Oğuz ve Türk sözleri ile beraber eski Türk etnosuna dahil bütün kabile birleşmeleri, kabileler, hatta küçük kabilelerin adları da antroponim-etnonim-toponim çizgisinde değişmiştir. Şüphesiz, Türk onomastik birimlerinin ortaya çıkmasında başka yönlü geçişler de olmuştur: toponim-etnonim, toponim-antroponim, onomastik birim-günlük söz, lügat birimi vs. Fakat bunların içerisinde en geniş yayılanı ve tarihin bütün çağlarında Türk halklarının yaşadığı geniş, uçsuz bucaksız yerlerde kendisini gösteren, şüphesiz bizim gösterdiğimiz yöndür.

Görüldüğü gibi, M. Kaşgarlı, Reşüdidin, Ebul Gazi Han ve diğer müellifler, Oğuz kabilelerinin Oğuz Han'ın 24 torununun türemeleri olduğunu ve onların ismini taşıdığını gösterirler. Oğuz kabilelerinin tek bir Oğuz Han'ın torunlarından türemiş olması hakkında benzeri müelliflerin fikirleri tarihî gerçekten çok efsaneye dayandırılır. Lakin benzeri kabile ve kavimlerin, ayrı olarak Oğuzlardan başka, onlarca Türk kabilesinin varlığı şüphesiz tarihî bir gerçektir. Bunu tarihî kaynaklar, benzer kabile ve kavimlerin bir kısmının şimdiye kadar mevcudluğu en başta benzer etnonimlerin temelinde oluşmuş toponimler; yeni etnotoponimler de tasdik eder.

Burada bir başka yönü de kaydetmek lazımdır ki, ister Azerbaycan'da isterse de Türk kabilelerinin vaktiyle yaşadığı bütün yerlerde, Türk kaynaklı toponimlerin büyük kısmını etnotoponimler teşkil eder. E. Hüseyinzade, Oğuz kabilelerinin ismi ile bağlı 9 etnotoponimin Azerbaycan arazisinde olduğunu kaydetmiştir (**ST**, 1977, No: 4). Lakin G. Geybullayev'in son yıllarda öncülük ettiği, benzersiz ve çok değerli araştırmalardan sonra Azerbaycan toponimiyasında 17 Oğuz etnoniminin yansıdığı anlaşılmıştır (G. Geybullayev, **Toponomiya Azerbaycana**, s. 51). V. İ. Savina, İran arazisindeki toponimleri incelerken umumen İran'da, özellikle İran Azerbaycanındaki toponimlerin büyük kısmını etnotoponimlerin oluşturduğunu müşahede etmiş ve İran arazisinde yüzlerce Türk menşeli etnotoponimi kaydetmiştir. O: "Tork terimi -çoğulu Etrak, Torkan- bütün Türk milletine aittir... Kelimeye birçok defa İran toponomisinde de rastlanır." diye ifade eder (**Onomastika Vostoka**, M. 1980, s. 148). Daha sonra müellif, Türk sözü ile alakalı 30 kadar toponimin ismini sıralar: Torkdere, Torkviran, Torkedek, Kızkapantork, Torkan, Keletork, Toronabad, Tork, Teragi Tork, Organ-Tork, Torkmehelle, Torkandehe, Rebate-tork, Torkkale vs. Makalede aşağıdaki Türk kabile ve kavim isimlerinden 200'den fazla etnotoponim verilmiştir ki, müellifin kendisinin de kaydettiği gibi, bunlar İran'daki Türk etnotoponimlerinin hepsini içine almıyor: Torkman, Terekeme, Yomud, Göklen, Salar, Sarık, Uzbek, Heledj, Kıpçak, Ağaceri, Kazak, Şamlu, Rumlu, Tatar, Ustaçlı, Tekeli, Efşar, Gacar, Zülgeder, Bayat, Gehremanlı, Şahseven, İnanlı, Garagoyunlu, Ağguyunlu, Garapapah, Mügeddem, Moganlı, Dombollu, Giran, Kengerli, Gaşgaylar, Oyrat vs.

Azerbaycan toponimistlerinin, son yıllardaki incelemeleri açık bir şekilde gösteriyor ki, öncelikle Azerbaycan'daki etnotoponimlerin büyük bir kısmı Türk menşelidir. İkincisi Türk menşeli etnotoponimlerin bir kısmı milâttan önce meydana gelmiştir. Son olarak Azerbaycan'ın ve bütün Türk halklarının yaşadığı arazinin Türk menşeli toponimlerinin çoğu da şüphesiz etnotoponimlerdir. Bunlar da bizim yukarıda gösterdiğimiz istikamet doğru olduğunu bir daha tasdik ediyor. Şimdi de istikameti tespit eden örneklere bakalım; 1. Avşar-şahıs adı, kavim adı, yer adı; 2. Dondar/Deli Dondar-şahıs adı, Dondarlı-etnonim ve toponim; 3. Bayat/Boyat-Tanrı ve şahıs adı, etnonim ve toponim; 4. Seyad/Sayad-şahıs adı, Sayadlı-etnonim, Saatlı, Pirsaat-toponim; 5. Ata-mitolojik şekil, Şaman, Ata Atayev, Atabey-şahıs adı ve aile, Ata-Türkmenistan'da ada ismi (3. Muhammedova, o nekotorih gidronimah Turkmeni,

sb. “**Struktura i İstoriya Tyurkskih Yazıkov**”, M., 1971, s. 179); 6. Katun/Hatun-rütbe bildiren kavram, şahıs adı, Hatunlu-kavim adı, Hatun-ırmak ve köy adı; 7. Padar-antroponim, etnonim, toponim; 8. Hezer-şahıs adı, kabile ve ülke adı, deniz adı; 9. Gıpçag-antroponim, etnonim, toponim; 10. Gazan-antroponim, Gazançı-etnonim ve toponim; 11. Kanglı/Kengli/Ganlı-M. Kaşgari’ye, Reşidüddin’e göre şahıs ve kabile adı, Kanlı, Ganlı, Kengerli-etnonim ve toponim; 12. Kalaç/Halaç-kaynaklarda etnonim ve toponim, Halac/Helec-etnonim ve toponim; 13. Bayandur-antroponim ve etnonim, Bayandurlu-etnonim ve toponim; 14. Alınca Han-antroponim, Alınca/Elince-şehir adı (A. Hundovun bu sözün etimolojisi hakkında verdiği açıklama akla uygun değildir.); 15. Çakır-çok çevik kuş, ongon, Çakır-antroponim, Çakır/Çahırlı-etnonim ve toponim; 16. Gılıç-mitolojik şekil, Gılıç, Gılıç Arslan, Dalgılıcov-şahıs adı, aile, etnonim, Gılıçlı/Gılıçlar-toponim; 17. Kınık-antroponim, etnonim ve toponim (Türk âlimi H. Nihal gösteriyor ki, yalnız Anadolu’da Kınıklara bağlı 15 toponim vardır. Bk. V. Gordlevski, 1., s. 79); 18. Salgur/Salor-antroponim ve etnonim, Saler-oykonim; 19. Nogay-antroponim, etnonim ve toponim; 20. Keçi-ongon. Keçnan-etnonim ve toponim.

Böyle örneklerin sayısı daha da çoğaltılabilir, ancak şimdilik bu kadarının yeterli olacağını düşünüyoruz. Burada yalnız şunu belirtmek istiyoruz ki, bizim verdiğimiz örnekler yalnızca Sovyet Azerbaycan’ı toponimlerine ve Güney Azerbaycan’da mevcut olan etnotoponimlerin ilmî edebiyatta şimdiye kadar bahsedilmiş cüz’î bir kısmına dayanıyor. Dikkat etmek lazımdır ki, Azerbaycanlıların büyük bir kısmı çok eskiden Ermenistan, Gürcistan, Türkiye, Irak ve başka topraklarda yaşamış ve hâlâ yaşamaya devam ediyorlar. Bu arazilerin etnotoponimleri ise, bilindiği gibi ya hiç toplanmamış ya da kısmen toplanmıştır. Bu yerlerde de Türk menşeli etnonimlerin olması şüphesizdir, oradaki etnonimlerin Azerbaycanlılar arasında (ve umûmen Türk halkları arasında) çok geniş bir sahaya yayıldığı ve toponim yaratıcılığındaki yerleri çok açıktır. Mesela, sadece Ermenistan’ın eski Basarkeçer bölgesinde Garaman, Garaiman, Garagoyunlu, Çahırlı, Kesemenli, Ganlı, Kerkibaş, Gızılhacılı, İnekdağ, Atdaşı vs. gibi etnotoponim ve mikrotoponimler vardır.

N. Türk, o dönem Azerbaycan onomastikasının türeyiş ve ilerleyişinde dikkatleri bir yöne doğru çekiyor. Bu da çok eski çağlarda Azerbaycanlılarda ve bütün Türk halklarında bir kişiye, iki veya daha çok adın verilmesidir. Türk dilinin en eski yazılı abideleri olan Orhon-Yenisey yazılarında bu süreç apaçık görülmüştür. Abidelerde kaydedildiği gibi, her bir kişinin birden fazla adı görünüyor; burada daha çok yiğit, kahraman, bilgili diğer bir ifade ile adlı sanlı şahısların iki veya daha fazla adı (doğduğunda verilen ad, büyüdükten sonra kendisinin kazandığı ad) olmuştur. Orhon-Yenisey yazılarında kendisi ile alakalı bilgi veren adam, birinci ad adım, ikinci ve sonraki adları ise oğlan adım, er adım, ayak adım (gençlik, erlik, yetişkinlik adım) sözleri ile ifade eder. Mesela; oğlan adım (gençlik) Şunuş Inal... Er adım Kümül Üge (oğlan adım Şunuş... Er, yiğitlik adım Kümül Üke)-Yenisey ab. 45, 1. Er adım Akbaş Atık, Inal Öke ben yetmiş yaşında... – Yenisey ab. 49, 2. Adım Kara Çur, ayak adım Yazmaz (Adım kara Çur, yetişkinlik adım Gar Yazmaz)-Yenisey ab. 48.

Bu şekildeki iki adlılık her şeyden önce Eski Türk hakanlığına hükümdarlık etmiş hakanlara verilen adlarda kendisini gösteriyor. VII. asırda parçalanmış, yok olmanın eşiğinde olan Doğu Türk hakanlığını diriltiren İltereş/İlteres, hakan olduktan sonra Gudulu/Kutluğ kağan adını almıştır. VIII. asırda hükümdarlık etmiş Mogilyan ise hakan olduktan sonra Bilge Han adını almıştır.

Gumilyov, Eski Türklerin tarihi ile alakalı uzun süre devam eden araştırmalarından sonra şöyle bir doğru sonuca geliyor ki, o da Eski Türklerde her bir kişinin en az iki adının olduğudur. Bu süreçle alakalı KDK (Kitab-ı Dedem Korkut) boylarında da önemli deliller vardır. Boylarda ad koyma, özellikle erlik adını verme, Türk halklarının hayatında çok eski çağlardan beri mevcut olan, anane özelliği taşıyan güzel âdet ve merasim gibi tasvir edilmiştir.

“Kitab-ı Dedem Korkut”ta sonradan, yani çocuk muayyen (10-15) bir yaşa ulaştıktan sonra, ona er adının verilmesi şöyle tasvir ediliyor: “Bey Büre (Püre)’nin oğlu beş yaşından on yaşına girdi, on yaşından on beş yaşına girdi. Çaya baksa, çalımlı çal kara kuş erdemli bir güzel, iyi bir yiğit oldu. O zamanlar bir erkek evlat baş kesmese, kan dökmese, ad koymazlardı.” Tüccarlarla Bay Büre’nin oğlu arasında çıkan hadiselerden sonra belli olmuştur ki, onun adı Bamsı’dır. Bu ad onun yiğitlik adına

ulaşınca ve yiğitlik gösterene kadar taşıdığı isimdir. Bu süre zarfında o aynı zamanda “Boz Oğlan” adıyla adlandırılır. Tüccarlar onun yiğitliği ile alakalı olarak babasıyla konuşup, baş kesip kan döktüğünü söylediklerinde Bay Büre Bey: “Bre, bu oğlan ad verilecek kadar var mıdır?” diye sorar. Tüccarlar cevap olarak: “Tabi sultanım fazladır.” derler. Ondan sonra Bay Büre Bey, Oğuz beylerini davet edip ziyafet verir. Dedem Korkut gelip oğlana ad koyar:

Sen oğlunu Bamsı’ m diye seversin.
Bunun adı boz aygırlı Bamsı Beyrek olsun.
Adını ben verdim, yaşını Allah versin.

Üç boyda buluğ çağına erip ad almaya layık olduğunu ispat ettikten sonra Oğuz ilinin ak sakallı, aynı zamanda yiğitlere ad veren Dede Korkut’ u gelip, Dirse Han’ ın oğluna Bamsı Beyrek, Aruz Koca’ nın oğluna ise Basat adını verir. Bu ad koyma töreni çok şaşaalı bir şekilde, bütün Oğuz beylerinin iştiraki ile büyük ziyafetler verilerek geçer. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Dede Korkut her üç halde yeni doğmuş çocuğa değil de yiğitlik seviyesine ulaşmış gence ad koyar. Buna benzer törenler diğer Türk halklarının masal ve destanlarında defalarca tasvir olunmuştur. Altay sözlü halk edebiyatının araştırmacısı V. İ. Verbitskiy bu konuda şöyle diyor: “İsimler, hemen doğum anında değil de, yiğidin gelecekte kendisinde güç, kuvvet fark edip savaşta kendisini göstermek için yaptığı hazırlık esnasında verilir. İsimler, savaş sırasında veya savaşta gösterilen kahramanlıklardan sonra verilir.” (V. İ. Verbitskiy, **Altayskie İnorodtsı**, M., 1893, s. 145). Oyrat (Altay) halk destanında da babasının Oçi diye adlandırdığı çocuk büyür, düşmana galip geldikten sonra ona “asıl ad”, “er adı” verirler: Kantolo (bk.: N. U. Ulgaşev, Altay Buçay. **Oyrotskiy Narodniy Epos**, Novosibirsk, 1941, s. 309).

XIX. asırda Potanin şöyle yazmıştır: “Moğol ve Doğu Türk destanlarında pek çok yiğidin delikenli (genç) yaştan daha olgun yaşa girmesi âdetinin kutlandığı tasvir edilmiştir. Bu esnada yiğide yeni isim verilir. Misal olarak böyle bir âdetten önce Geser, Djoro(Coro) diye bir isim taşıyordu ve ancak bu törenden sonra Geser diye adlandırılmaya başlanmıştır.” (G. N. Potanin, **Kazak-Kırgızkie i Altayskie Predaniye, Legendi i Skazki**, “**Jivaya Starina**”, 1916, C. II-III).

S. İ. Vaynşteyn, “Bu yakınlara kadar Tuvalılarda çocuğa çok nadir hallerde doğduğu zaman ad veriyorlardı.” diyor. XIX. asırda ise çocuğa yalnız 10 yaşından sonra ad koymuşlar. Bu âdet Tuvalıların rivayet ve destanlarında geniş olarak tasvir ediliyor. (bk., **Sistema Liçnih İmen u Narodov Mira**, M., 1986, s. 305.)

Çeşitli kaynaklarda da gösterildiği gibi, bu ad koyma merasimi için âdet olarak, ilin ak sakallıları, İslâmiyet ile beraber ise din adamları davet edilir olmuştur. İslâm dininin Türk halkları arasında yayılması ile beraber iki adlılığın karakteri de değişmiştir. Şöyle ki, Türklerin çoğu, İslâmiyet’ ten sonra da uzun zaman taşımış oldukları mitolojik şekiller ve ongonlarla alakalı olan adlarını yeni aldıkları Müslüman adlarla yan yana kullanmışlardır. X. asırdan sonra başlayan bu hadiseyi Gordlevskiy şöyle şerh ediyor: “Oğuzlar resmen Müslüman olsa da bu ancak onların dış sıfatı olarak telakki edilebilir. Onlar uzun süre çift isim taşımışlardır: Yeni Müslüman isimleri ve eski boy adları. Eski isim kullanıldığı zaman Müslüman Oğuzlar hemen şu atasözünü hatırlamışlardır: Yabancı bir isim almak demek, yabancı bir millete benzemek demektir.” (V. A. Gordlevskiy, 1, s. 83-84).

Lakin önceki iki adlılıktan farklı olarak şimdi çoğu zaman her iki ad aynı anda çift olarak kullanılıyor ve birleşik şahıs adının terkip kısmı gibi ortaya çıkıyor. XI. asırdan sonra Selçuk ve Atabey hükümdarlarının bir kısmı böyle birleşik isim taşımışlardır: Mehmed Tapar, Şemsettin Eldeniz, Muzaffereddin Gızıl Arslan, Gutluğ İnanc Mahmud, Muzaffereddin, Özbek, Sultan Arslan Şah vb. Meşhur Türk hükümdarları Alp Tonga, Farslarda Efrasiyab adını taşımış, Kazan Han, Arapça Mahmud ile tanınmıştır.

İkinci ad meselesi son zamanlara kadar bizde lakap ve takma adlarda yerini korumuştur. Çemenzeminli, C. Memedguluzade, İ. Hüseyinov vb. gibi yazarlarımızın eserlerinde de bu apaçık bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Dilimizdeki bazı ifadelerde de bunun izini görmek mümkündür: ad kazanmak, adın batsın, adlı-sanlı, adıyla büyüsün. Çünkü kötü addan ölüm daha iyidir vs.

“Ad günü” ifadesi de vardır. Önceleri şahsın ad aldığı gün manasında kullanılmış, doğum günü manasını ise sonradan kazanmıştır. İlginçtir ki, “ad günü” ifadesi, demek oluyor ki, yalnız Azerbaycan dilinde doğum günü anlamında kullanılıyor. Diğer Türk şivelerinde bunun karşılığı için başka söz ve ifadelerden yararlanılıyor. Mukayese ediniz: Türkiye Türkleri-**doğum günü**; Özbek-**tuğilgan kün**, Kazak-**tuvğan kün**, Tatar-**tuvğan kön**, Türkmen-**doğlan günü**, Uygur-**tuğilgan günü**, Karakalpak-**tulğan günü**, Hakas-**töreen küninin toyı** vs.

Aktaran: Yusuf ÖZÇOBAN*

---

* Arş. Gör., Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

DEĞERLENDİRMELER

Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yay. 444, İstanbul 1997, 312 s., ISBN-975-470-624-7

Oxford Üniversitesi'ne bağlı St. Antony's College akademik üyesi olan ve Çağdaş Yunan tarihi üzerine önemli çalışmaları bulunan Richard Clogg'un orijinal adı "A Concise History of Greece" olan bu eseri, Dilek Şendil tarafından Türkçe'ye kazandırılmış ve İletişim Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

"Önsöz"ün (s. 9) ardından "Giriş" (s.s. 11-18) yer almaktadır. "Giriş"de Yunanlıların kendi tarihî geçmişlerinin ağırlığını taşıdıklarına, bu tarihî geçmişlerini oluşturan Antik Yunan, Bizans ve Osmanlı dönemlerinin, bağımsızlıkla birlikte Yunan toplumundaki kültürel tartışmaları ortaya çıkardığına örneklerle değinilmektedir. Geçmişte Balkan tarihçileri tarafından Osmanlı hakimiyeti için olumsuz anlamda sık sık kullanılan "Osmanlı boyunduruğu" görüşü yazar tarafından adeta tekrarlanarak, Osmanlı yönetiminin Yunan toplumunun evriminde olumsuz etkilerinin olduğu ifade edilmiştir. Yunanlıların bir "diaspora" halkı oluşu, XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan dış göç hareketlerinin başta ABD, Avustralya ve Avrupa'da yoğunlaşmasından, özellikle ABD'de, anayurtta kendisinden çok şey beklenen Yunan lobisinin teşekkül edişinden bahsedilmektedir. Ayrıca Türk karşıtlığının ve günümüzdeki Türk-Yunan çekişmesinin, iki toplumun ortak geçmişinin tarihî köklerinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Yazar, bu kısmın sonunda Yunanistan'ın Avrupa Birliği'ne katılma sürecinin kitabın ana temasını oluşturduğunu belirtmektedir.

"Osmanlı Yönetimi ve Yunan Devleti'nin Ortaya Çıkışı (1770-1831)" (s.s. 19-63) adlı bölümde İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesiyle birlikte Osmanlı idaresindeki Rumların genel durumu, Osmanlı Devleti'nin gerileme süreci, Yunan aydınlanması, Yunan isyanına giden süreç ve Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmaları ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca Osmanlı yönetiminin (Turkokratia) Rumlar için karanlık bir dönem teşkil ettiği iddia edilmiş (s. 30) ve Batı'da bulunduğu kabul edilen meşhur Türk mefkûresi Kızıl Elma ile ilgili olarak, İstanbul'un fethinden sonra Rumlar arasında ortaya çıkan bir söylencede son Bizans İmparatoru Konstantin'in bir gün dirilerek Türkleri anayurtlarına, Kızıl Elma'ya (Kokkini Milia) (!), geri göndereceği inancına yer verilmiştir (s. 32).

"Ulusun İnşası 'Büyük Ülkü' ve Ulusal Bölünme (1831-1922)" (s.s. 65-124) adını taşıyan bölümde Koruyucu Güçlerin himayeleri altında Yunanistan'ın XIX. yüzyıl boyunca geçirdiği siyasî, sosyal, ekonomik gelişmeler, Yunan devletinin kurulmasının yanında ortaya çıkan Yunan ulusunun yaratılması sorunu ele alınmış ve "Megali İdea" fikrinin 1844 yılında ortaya çıkışından, bu fikrin 1922 yılında İzmir'de çıkan yangının küllerinde yok oluşuna dek geçen siyasî hadiseler de incelenmiştir. Türklerin İzmir'e girmesiyle birlikte çıkan büyük yangın ile ilgili olarak, bu yangının Türkler tarafından başlatıldığı, Türk askerlerinin önce Ermenilere karşı olmak üzere öç alma çabalarına girerek 30.000 Hıristiyanı katlettikleri iddia edilerek yazar tarafından Yunan-Ermeni tezi ileri sürülmektedir (s. 122).

"Afet, İşgal ve Sonuçları (1923-1949)" (s.s. 125-175) başlıklı bölümde Yunanistan'ın Anadolu'da uğradığı felâketle birlikte Yunanistan'da yaşanan iç hesaplaşmalar, siyasî, sosyal sıkıntılar, General Metaksas'ın dikta yönetimi, 1940 yılında İtalya'nın saldırmasıyla birlikte Yunanistan'ın İkinci Dünya Savaşı'na girişi, ülkenin 1941 yılında Almanlar tarafından işgali, işgal döneminin acıları ve işgale karşı direniş hareketleri ile 1943-1949 yılları arasında "Kapetanios" adı da verilen Yunan iç savaşı incelenmiştir.

“İç Savaşın Ardından (1950-1974)” (s.s. 177-205) adlı bölümde Yunan iç savaşı sonrasında Yunanistan’da yaşanan siyasî ve ekonomik gelişmelere değinilmiş ve Kıbrıs meselesine de yer verilmiştir.

“Demokrasinin Güçlenmesi ve Halkçılık Yılları (1974-1990)” (s.s. 207-250) adını taşıyan bu bölümde 1974 yılında askerî cuntanın yıkılmasıyla ülkede demokratik rejimin tekrar yer alması, Yunanistan’ın 1981 yılında Avrupa Birliği’ne girmesi ile diğer siyasî, sosyal ve ekonomik hadiseler değinilmiştir.

“Sonsöz”de (s.s. 251-258) 1980 ve 1990’lı yıllarda Yunanistan’ın, Avrupa Topluluğu üyeliği, ülkede demokratik rejimin pekişmesi, komşularıyla olan sorunları gibi iç ve dış meselelerinden kısaca söz edilmiştir.

“Türkçe Çeviriye Sonsöz” (s.s. 259-267) kısmında 1991-1996 yılları arası dönemde Yunanistan’ın, ekonomide özelleştirme, yolsuzluklar, Arnavut işçiler, Türkiye, Arnavutluk, Makedonya ile ilişkilerinde yaşadığı sorunlar gibi iç ve dış meselelerine yaklaşımı ele alınmıştır.

Kitabın sonunda bazı eklere yer verilmiştir. Bu ekler şunlardan oluşmaktadır:

“Biyografiler” (s.s. 269-287) kısmında Modern Yunan tarihine yön vermiş Rigas, Kapodistrias, Othon, Kolettis, Kral I. Yorgos, Trikupis, Venizelos, Metaksas, Papandreu gibi önde gelen aydın, siyasetçi, asker ve kralların kısa biyografileri verilmiştir.

“Yunanistan’daki Krallık Aileleri” (s. 289) kısmında Yunan tahtına geçmiş hanedanların şecereleri yer almaktadır.

“Cumhurbaşkanları” (s. 290) kısmında Yunan cumhurbaşkanlarına yer verilmiştir.

“Tablolar” (s.s. 291-298) kısmında Yunanistan’ın nüfusu, nüfus dağılımı, İkinci Dünya Savaşı’ndan beri görülen nüfus hareketleri, Yunanistan’ın başlıca on kentindeki nüfus artışı, din, dil, 1952-1990 yılları arasına ait seçim sonuçları ve Yunan politik ailesi tablolar halinde sunulmuştur.

“Önemli Tarihler” (s.s. 299-304) kısmına 1453-1996 yılları arasındaki Yunanistan tarihine ait bir kronoloji konulmuştur.

“Dizin” (s.s. 305-312) arasında yer almaktadır.

Kitap içerisinde 52 adet çizim, karikatür, ikon, resim gravür vs., yanlarında bulunan ayrıntılı açıklamaları ile bulunmaktadır. Ayrıca çeşitli dönemlere ait 10 adet haritaya da yer verilmiştir.

XVIII. yüzyıl sonlarındaki ilk millî hareketlerin görüldüğü günlerden, günümüze uzanan modern Yunanistan tarihine bir giriş iddiasındaki bu kitap ile Profesör Clogg, konu ile ilgilenenlere genel bir perspektif sunmuştur. Bununla birlikte kitabın içeriği, bazı konularda Yunan görüş ve iddialarına yer verilmesi bakımından öznel yaklaşımlara sahiptir. Araştırmacıların bu durumu göz önünde bulundurmaları gerekmektedir.

Bülent AKYAY*

---

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı.

Sadettin Özçelik, *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin*, Gazi Kitabevi yayınları (Ciltli, Karton Kapak), Eylül 2005, Ankara, 931 s.

Türkoloji sahasında dil, edebiyat, tarih, tıp, coğrafya vb. eski metinler, araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılarak bilim dünyasına sunulmakta ve bunlar üzerinde pek çok çalışma yapılmaktadır. Bu eserler, sadece Türk dili ve edebiyatını ilgilendirmemekte, Türk halkının sosyal yapısı, kültürü, tarihi gibi konularda da önemli bilgiler sunmaktadır. Kuşkusuz, yazma eserlerin doğru bir şekilde okunması, bilimsel veriler ışığında incelenmesi, bilime daha fazla katkı sağlayacaktır. Bu eserler üzerine yapılan çalışmalar, bir zincirin halkaları gibi birbirine eklenmekte, o eserin gerçek değerine ulaşmasında birtakım aşamaların gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Türk dili ve edebiyatının şaheserlerinden biri de, orijinal adıyla *Kitāb-ı Dedem Korkud 'alā Lisān-ı Tāife-i Oğuzāndır*. Bu eserde, o günkü Türk toplumunun günlük yaşamını hemen her yönüyle görmek mümkündür. Onların birbirleriyle ve komşularıyla olan münasebetleri çok canlı bir şekilde anlatılır. Türklerin o zamanki hayatlarından canlı kesitler sunan bu eser üzerinde şimdiye kadar birçok çalışma yapılmış ve yapılmaktadır. Her çalışma, *Dede Korkut*'un ne kadar mükemmel bir eser olduğunu, daha fark edilemeyen nice güzellikler ihtiva ettiğini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Titiz araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar, *Dede Korkut Kitabına* -kimliğimize, kültürümüze- yani *Dedem Korkuta* en büyük saygıdır. Bu çalışmalardan sonuncusu, bilimsel çalışmalardaki ciddiyetini ve titizliğini yakinen bildiğim hocam Prof. Dr. Sadettin Özçelik'in "***Dede Korkut Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin***" adlı çalışmasıdır.

Eser; *Önsöz, Giriş, Kaynaklar, Kısaltmalar, İşaretler, Transkripsiyon Alfabesi, Dresden Yazmasının Varak Numaraları, Ergin ve Gökyay Yayınlarının Sayfa ve Satır Numaraları Tablosu, Araştırmalar, Notlar, Dizin, Metin (Dresden Nüshası Tıpkıbasımı ve Transkripsiyonu)* bölümlerinden oluşmuştur. *İçindekilerde Dede Korkutun Giriş Bölümüyle* 12 hikaye, 0'dan başlanarak numaralandırılmış, başlangıç sayfa ve satır numaraları belirtilmiştir. Ayrıca, hem yazmada hem de çalışmada her hikâyenin başladığı sayfa numaraları verilmiştir.

Yazar, *Önsözde* (s.7-9) bu çalışmaya başlamasının serüvenini, böyle çalışmalar yapmanın gereğini, önemini ve zorluklarını anlatmaktadır. Burada, genel olarak tarihî metinlere yaklaşım tarzı, özel olarak da *Dede Korkut* metinlerinde izlenecek yöntem ve dikkat edilmesi gereken noktalar hakkında da önemli ipuçları verilmektedir.

Giriş bölümü (s.11-16) iki başlıktan oluşmaktadır: I. *Dede Korkut Metinleri Üzerinde Yapılmış Bilimsel Yayınlar*, II. *Yayın Hakkında Açıklamalar*. Burada, şu ana kadar *Dede Korkut* üzerine yapılmış çalışmalar ve içerikleri hakkında bilgi verilmiş, bazılarının karşılaştırmaları yapılmıştır. Araştırmacı, *Dede Korkut* metinlerinin dil yapısı ile ilgili eksiklik ve tereddütlerin tam olarak giderilemediği, nüshaların durumu ve metnin hem dil hem de tarih yönünden birçok tabakalaşma evresinden geçmiş olması gibi hususların, *Dede Korkut* Boylarının ilk olarak nerede ve hangi ağız özellikleriyle yazıya geçirildiği ve hangi değişikliklere uğradığının çözümünü güçleştirdiğini belirtmekte ve eserde:

- Arkaik özellikler
- Eski Anadolu Türkçesi özellikleri
- Azerbaycan Türkçesi özellikleri
- Doğu ve Güneydoğu Anadolu özellikleri'nin dikkat çektiği tespitini yapmaktadır.

Yayın Hakkında Açıklamalarda, çalışmada izlenen yöntemler bölüm bölüm anlatılmıştır.

Kaynaklar bölümünde (s.17-24) sadece çalışmada kullanılan kaynaklara yer verilmiştir.

Kısaltmalar (s.25), *İşaretler* (s.26) ve *Transkripsiyon Alfabesinden* sonra (s.27) yazar, araştırmacılara büyük kolaylık ve pratiklik sağlayan *Dresden Yazmasının Varak Numaraları, Ergin ve Gökyay Yayınlarının Sayfa ve Satır Numaraları Tablosunu* (s.28-32) vermiştir.

Çalışmanın ağırlıklı bölümünü oluşturan *Araştırmalar, Notlarda* (s.33-301) Dede Korkut üzerine daha önce yapılan çalışmalarda problem olarak görülmüş olan, çözülmeye çalışılmış; fakat çözülememiş veya hiçbir araştırmacı tarafından dikkat çekilmemiş hususlar üzerinde durulmuştur. Bunlar, yazarın *Yayın Hakkında Açıklamalarda* belirttiği gibi şu şekilde sınıflandırılabilir:

- a. Araştırmacılar tarafından yanlış okunmuş veya okunamamış kelimeler.
- b. Yanlış anlaşılmalı, anlaşılmalı konular (Ekler, kelimeler, kelime grupları, cümleler).
- c. Kelimelerin metin içerisinde kullanıldıkları anlamlar.
- d. Yanlış veya eksik yazılmış metinlerin tamiri için teklif veya çözüm önerileri.
- e. Deyim, kalıpsöz, özel kullanımlı dil bilgisi yapıları.
- f. Önceki araştırmacıların yapmış oldukları atlamalar.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, problem olarak görülen veya dikkat çekilmek istenen hususlar, Dresden nüshasının başından başlanarak sırasıyla işlenmiştir. Her notun başında minik bir başlık verilmiştir (Dresden nüshasının sayfa ve satır numaraları, yine hemen yanına parantez içerisinde Ergin yayınındaki sayfa ve satır numarası, kelime(ler) veya problem.). Burada, araştırmacılar tarafından yanlış okunmuş kelimeler koyu olarak belirtilmiş, kelimedenden sonra ok işareti (→) getirilerek kelimenin doğru şekli yazılmış, gerektiğinde kelimenin anlamı da verilmiştir. Ayrıca, araştırmacılar tarafından doğru okunan, fakat tanık gösterilemeyen kelimelere de tanık gösterilmiş, açıklamalar yapılmıştır. *Dede Korkutun* kendisinden varsa örnekler verilmiş, Çağdaş Türk Lehçeleri göz önünde bulundurulmuş, Tarama ve Derleme sözlüklerine sık sık başvurulmuş, hatta bu sözlüklere işlenmeyen, fakat işlenmesi gereken anlamlar da belirtilmiştir. Tanık gösterilen diğer tarihî metinler ile ilgili çalışmalarda tespit edilen yanlışlık veya eksikliklere de dikkat çekilmiştir. Ayrıca, doğruluğundan emin olunmayan notlar soru işaretiyle belirtilmiştir. Çalışmanın fazla kabarmaması için birbiriyle ilgili notlarda tespitler tekrar edilmemiş, notlar arasında göndermeler yapılmıştır.

Dizinde (s.303-320) notlar alfabetik sırayla verilmiş, daha önce hatalı okunan kelimelerle bu kelimelerin düzeltilen doğru şekilleri aynı listede yer almış, bunlar arasında eski ve yeni şekiller ok (→) ve geriye doğru çift ok (←) işaretleriyle gösterilmiştir.

Metin bölümünde (s.321-931) -tek numaralı sayfalarda- Dresden nüshasının renkli tıpkıbasımı ve karşısında, yapılan düzetmeler doğrultusunda, metnin transkripsiyonu verilmiştir. Renkli tıpkıbasım ve sayfanın hemen karşısında transkripsiyonlu metin bulunması, araştırmacılara ve öğrencilere büyük kolaylık sağlayacaktır. Dede Korkut metni, Türkiye’de ilk defa bu şekilde basılmış olmaktadır. Transkripsiyonlu metinde, yanlış yazıldığı düşünülen kelimelerin yazmadaki yazılış şekli dipnot olarak verilmiş, metinlerde üzerinde araştırma yapılan, not yazılan kısımlar dipnotta belirtilmiştir. Böylece metinden notlara veya notlardan metne gitmek kolaylaşmış olmaktadır.

İlerki baskılarda çalışmaya bir sözlük eklenmesi, eseri daha kullanışlı ve mükemmel hâle getirecektir. İğneyle kuyu kazma misali, sabrın ve hummalı çalışmaların neticesi bilimsel eserler, kültürümüze ve evrensel dünyaya en büyük ve onurlu katkıdır; fakat bilimde nihaî nokta olmadığı da bir gerçektir. Dede Korkut metni üzerinde yapılan çalışmalarda da bu böyledir. Bu gerçeğe işaret edilmiş olunacak ki, eserin kapağında, metnin orijinal sayfalarından birisini beyaz zemin üzerine ve iri, diğerini ise bulanık ve daha küçük görmekteyiz. Bu da bize *Dede Korkuttaki* birçok problemin çözülmüş olduğunu; ama daha gün ışığına çıkmamış bazı meselelerin de varlığını ifade ediyor. Kapak, bu hâliyle hem kitabın içeriğine hem de bilimsel yönüne uygun ve çekici şekilde tasarlanmıştır.

Büyük emek verilerek hazırlanmış bu çalışmanın bilim dünyasına katkısı tartışılmazdır. Yazardan, böyle ciddi bir çalışma neticesinde elde edilen veriler ışığında, Dede Korkut metninin Türkiye Türkçesine bilimsel aktarımını da istemenin doğal bir hak olduğunu düşünüyorum.

Abdullah DEMİRAL*

* Arş. Gör. Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

Mustafa Gökçeoğlu, Manilerimiz, Kıbrıs Türk Eğitim Vakfı Yayınları, Lefkoşe: Temmuz, 2002, 317s.

2002 yılında, Lefkoşe’de, 317 sayfa olarak Kıbrıs Türk Eğitim Vakfı tarafından yayımlanan “**Manilerimiz**” adlı kitap Mustafa Gökçeoğlu’nun en önemli eserlerindedir.

Mustafa Gökçeoğlu, Türk halk edebiyatına ilgi duyan herkesin yakından tanımış olduğu, Kıbrıs’ın değerli araştırmacılarından. Yazar, vermiş olduğu eserlerle Kıbrıs Türk edebiyatının yurt dışında tanınmasında büyük rol oynamıştır. Gökçeoğlu’nun yayınlamış olduğu en son kitap “**Efsanelerimiz**”dir. Araştırmacı yazar Mustafa Gökçeoğlu, Kıbrıs halk kültürüne olan katkısını yılmadan usanmadan sürdürmektedir. Yazarın şu sıralarda yayınlamaya hazırlandığı “**Kıbrıs Türk Masalları**” adlı kitabının, sahasında önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

Mani, bilinen klasik tanımla, genelde yedi heceli, dört dizeden oluşan, aaxa biçiminde kafiyelenen bir nazım şeklidir. Genellikle ilk iki dize, asıl anlamı veren son dizelere bir hazırlık yapılmasını sağlayan doldurma dizelerdir.

Maniler, ramazan gecelerinde, semai kahvehanelerinde, genç kızlarla genç erkekler arasındaki söyleşmelerde, vs. genellikle ezgili olarak söylenmiş, fakat pek çok mani günümüze ezgisiz bir şekilde aktarılmıştır. Türk halk kültürünün önemli bir parçasını oluşturan, anonim ürünlerimiz arasında yer alan manilerimiz, halkımızın ortak düşüncesini yansıtan genellikle dört mısradan oluşmuş veciz sözlerdir. Manilerimiz, halkımızın üzüntüsünü, sevincini, sevgisini, acısını, özlemini kısaca yaşam öyküsünü içlerinde barındırmaktadırlar.

Zaman zaman bir mutluluğun, zaman zaman bir acının ifadesi olan manilerimiz, halkbilimcilerin üzerinde durduğu önemli malzemelerdendir. Bu bağlamda, ülkemizde son yıllarda yoğunlaşan kültürel ve sanatsal çalışmaların öncülerinden olan Mustafa Gökçeoğlu, “**Manilerimiz**” adlı kitabını yayınlayarak Kıbrıs halk kültürüne büyük bir katkı daha sağlamıştır.

Kıbrıs’ın değerli araştırmacılarından Mustafa Gökçeoğlu’nun hazırladığı bu kitap, mani hakkında verilen bilgiyle başlamaktadır. Yazar, manileri tanımlanması güç bir define olarak nitelemekte ve “Düz Maniler”, “Karşılıklı Çift Maniler”, “Çatışmalı Maniler” başlıklarıyla üç çeşit mani bulunduğunu belirtmektedir. “Düz Manilerin” genelde yedili hece ölçüsüyle söylendiğini, “Çatışmalı Manilerin” ise kültür alış verişi sonucu ortaya çıkan, kimi zaman yalın, kimi zamansa bir ezgiyle söylenen maniler olduğunu belirtmektedir.

“Manilerimizin Ana Duygularından (Theme) Öğrendiklerimiz” başlığı altında manilerde geçen coğrafi adlar, kuşlar, bitkiler ve çeşitli kıyafetler üzerinde durulmakta ve bu başlık altında yer alan maniler arasında Kıbrıs’ta yaşanan olayları konu alan maniler de göze çarpmaktadır:

“Ey Türkoğlu tetig ol,
El verirsañ gol gider,
Türlüg olsun ancak,
Yaşantıdaki tek yol.”

“Ağızları kaparım,
Sanma yoldan saparım,
Enosis da ne demek,
Ben Türklüğe taparım.”

gibi daha birçok mısra tarihte yaşananları ortaya koyan önemli belgelerdir.

Yazar, bu başlıktan sonra gelen “Mani Themleriyle Motiflerinin Etkileşim Sonuçları” adlı bölümde ise, Türkiye’den derlenmiş türkülerle, Kıbrıs’tan derlenmiş maniler arasındaki söz ve anlam

benzerliğine dikkat çekmekte, bunu da kültür alış verişi sonucunda meydana gelen etkileşimle açıklamaktadır.

Mustafa Gökçeoğlu, kitabının bundan sonraki kısmında Türkiye'den sonra Türk dünyasının çeşitli bölgelerinden derlenmiş manilerle, Kıbrıs manileri arasındaki benzerliğe dikkat çekmiş ve bu benzerlikleri ortaya koymaya çalışmıştır. Türk dünyasının ortak duygu ve düşüncelerini yansıtan bu bölümde ilk önce, Ohri ve Radoviç'ten derlenen birkaç mani ile Kıbrıs'tan derlenen maniler arasındaki benzerlik gösterilmiştir. Daha sonra, Türk dünyasının çeşitli bölgelerinden seçilmiş manilerle, Kıbrıs manileri arasındaki benzerlikler sırayla ortaya konulmuştur. Bu benzerlikler "Kıbrıs Türk ve Romanya Manileri", "Kıbrıs ve Bulgar Manileri", "Kıbrıs ve Kosova Manileri", "Kerkük ve Kıbrıs Manileri" ve "Kıbrıs ve Türkiye Manileri" başlıkları altında örneklerle ortaya konulmaktadır.

Yazar, kitabına "Günümüzde Üretilen Maniler", "Avustralya Türklerinin Ürettiği Maniler", "İngiliz Türklerinin Ürettiği Maniler" ve düğün davetiyelerindeki mani örneklerinin verildiği "Geçmişte ve Günümüzde Düğün Dernek Davetleri Mumdan Maniye" başlıklarıyla devam etmektedir. Kitabının sonuna doğru "Kıbrıs Türklerinin Dil Özellikleri"ni tanıtan Gökçeoğlu, özellikle Kıbrıs Türkçesinin vurgusu ve cümle yapısındaki farklılıklara değinmiş, bununla ilgili birçok örnek vermiştir.

Yazar, mani metinlerini, 107. ve 308. sayfalar arasında vermektedir. Toplam 2412 maninin büyük bir kısmı dört mısralık manilerdir; az sayıda beş ve altı mısradan oluşan maniler de bulunmaktadır. Yalnız, kitap içerisinde yer alan maniler herhangi bir sınıflamaya tâbî tutulmamıştır.

Ele almış olduğumuz eser, "Sonsöz", "Kaynak Kişiler", "Kaynak Kitaplar", "Tezler", "Dergiler" ve "Gazeteler" başlıkları ile sona ermiştir.

Kıbrıs Türk edebiyatı'nın önemli isimlerinden olan Mustafa Gökçeoğlu, eserini hazırlarken konuyla ilgili birçok yazılı kaynağı taramıştır. Ayrıca, kitabının sonunda vermiş olduğu geniş bibliyografya, bu konuda çalışmak isteyenler için oldukça büyük bir önem teşkil etmektedir. Gökçeoğlu'nun yazılı kaynaklara ek olarak, alan araştırması yapmış olduğunu da görmekteyiz. Yazarın, kaynak kişileri; yaşları, eğitim durumları, doğum ve ölüm yerleri ile birlikte vermesi bu konuda oldukça uzman olduğunun açık bir göstergesidir. Okuyucuya kolaylık olması açısından eserin sonuna şahıs, yer, bitki, hayvan vs. isimlerinin geçtiği yerleri gösteren bir indeksin ilave edilmesi iyi olurdu; ancak bu önemli bir eksiklik teşkil etmemektedir. Ayrıca, "Theme" kelimesi Türkçe'ye uygun olarak "Tema" şeklinde yazılıydı sanırsanız daha doğru olurdu.

Mustafa Gökçeoğlu tarafından hazırlanan bu eserin, uzun yıllar devam eden bir çalışmanın ürünü olup bu alandaki önemli bir boşluğu dolduracak nitelikte olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kitabın içerisinde, Türk halk kültürüyle, Kıbrıs edebiyatıyla ve Kıbrıs tarihiyle ilgili değerli bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu eserde, Kıbrıs Türkçesi ile ilgili verilen bilgiler ve Kıbrıs ağız ile yazıya geçirilen mani metinleri, ileride Kıbrıs ağızıyla ilgili çalışma yapacaklar için önemli bir başvuru kaynağı olacaktır.

Sonuç olarak gerek Kıbrıs'ta, gerek Türkiye'de, gerekse Türk dünyasında çalışkanlığı ve üretkenliği ile tanınan ve birçok ödüller alan Mustafa Gökçeoğlu'nu böyle önemli bir esere imza atmış olmasından ve Kıbrıs halk kültürüne olan katkılarından dolayı kutlar, bundan sonraki çalışmalarında başarılar dileriz.

Mustafa YENİASIR*

---

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of Turkish World Studies

YAYIN İLKELERİ

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki defa yayımlanan ortak bir kitaptır. Her yıl bir cilt oluşturulur ve yılın kış sayısına dizin konulur. İlgililerine yayım tarihini izleyen 20 gün içinde gönderilir.

Amaç: a) Türkiye ve Türk Dünyasındaki sosyal bilimler alanındaki çalışmaları yayımlamak, bunları ulusal düzeyden boylar arası ve uluslar arası düzeye taşımak, b) Bu alandaki çalışmaları izlemek c) Bu alanın kuramsal ve yöntemsel gelişmesine katkı sağlayacak her türlü çalışmayı -Türkçe (Latin harfli olmak kaydıyla öteki lehçeler) veya uluslar arası dillerden birinde yayımlamak, d) Türk dünyası alanında bir köprü görevi görecektir çalışmaların ve araştırmaların yayımlanmasına ve yaygınlaşmasına katkı sağlamak.

Konu: Türkiye ve Türk dünyasındaki araştırmaya, incelemeye veya derlemeye dayanan bu alanla ilgili her türlü kuram ve yöntem sorunlarına yer veren yazılar.

İçerik: a) Alanında bir boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler b) Alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları c) Türk dünyası alanındaki çalışmalara kuramsal ve yöntemsel açıdan katkı sağlayacak çeviri yazıları ç) Alandan veya yazılı kaynaklardan yapılan derlemeler d) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanacak yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olma şartı aranır. Nerede sunulduğu belirtilmek kaydıyla, bildiriler yayıma kabul edilebilir.

Gelen Yazıların Değerlendirilmesi: Yayımlanması için dergimize gönderilen yazılar öncelikle Yayın Kurulu tarafından amaç, konu, içerik ve yazım kuralları açısından incelenir. Bu yönleriyle uygun bulunanlar, Yayın Kurulu'nun onayı ile, bilimsel bakımdan değerlendirilmek üzere, alanında eser ve çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazı adı gönderilmez, yazarlara hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Yazarlar, hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Katılmadıkları noktaları gerekçeleriyle birlikte ayrı bir rapor halinde Yayın Kurulu'na sunabilirler. Yayına kabul edilmeyen yazıların birinci nüshası, istek halinde yazarına verilir.

Yazım Dili: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir. İletişim zorlukları hariç, bütün yazışmalar bu dille yapılır. Ancak, yayımlanacak makalelerde bu şart aranmaz. Latin harfleriyle yazılmak kaydıyla öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygın kabul edilen diğer dillerde yazı yayımlanabilir.

Genel Kurallar: Makalelerde uyulması gereken genel kurallar şunlardır:

A) Başlık: 12 kelimeyi geçmemeli, bold ve büyük harflerle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı bold ve küçük harflerle başlığın altında yer almalıdır.

B) Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta ve soyadı büyük harflerle siyah ve italik yazılmalı, ünvan, adres ve e-mail adresi italik olarak bir yıldızla soyadına ilintilendirilerek, ilk sayfanın altında verilmelidir.

C) Özet: 50 kelimedenden az olmayacak ve 150 kelimeyi geçmeyecek şekilde yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge, nota vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en az üç en fazla beş anahtar kelime verilmelidir. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve ikinci dilde hazırlanmalıdır.

Ç) Makale Metni: Yazılar A4 boyutundaki kağıtlara bilgisayarda 1,5 satır aralıkla ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 7000 kelimeyi (20 sayfa) geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman veya Arial yazı karakteri ile yazılmalıdır. Makale, Giriş bölümüyle başlamalı, burada yazının hipotezi ortaya atılmalı, Gelişme bölümü (ara ve alt başlıklarla desteklenebilir) veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalardan oluşmalı, Sonuç bölümünde varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır.

D) Kaynak Gösterme: Kaynaklar kesinlikle dipnot şeklinde ve Türk Dil Kurumu yayımlarında tavsiye edilen şekillerde yapılmalı, metin içinde parantezle verilmemelidir. Kaynaklar, ayrıca metin sonunda kaynakça kısmı oluşturularak da verilebilir. Kaynakça verilecekse yine Türk Dil Kurumu yayımlarında tavsiye edilen şekillerde hazırlanmalıdır. Dipnotlar ve Kaynakça kısımlarında asıl metinden iki punto küçük (9 punto) karakter tercih edilmelidir.

Yazıların Gönderilmesi: Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanan yazılar, disketi ve üç nüsha çıktısı (2. ve 3. çıktılarda yazar adı yer almayacaktır) ile yazışma adresimize gönderilir. Eğer hakemler tarafından düzeltme istenmiş ise, yazar düzeltmelerin yapıldığı yeni bir disketi ve bir çıktısını aynı adrese en geç bir ay içinde gönderir. Yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Yazı İşleri tarafından yapılabilir. Yayımlanan yazıların düşünsel ve bilimsel, çevirilerin ise hukuki sorumluluğu yazarlarına/çevirmenlerine aittir.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.